

**G. Babaýew, Ý. Mämmedowa, Ş. Bäşimow,
A. Möwlamowa, A. Koçumowa**

HALKARA TÖLEG ULGAMLARY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2019

UOK 378:336.7

B 20

Babaýew G. we başg.**B 20 Halkara töleg ulgamlary.** Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2019.

«Halkara töleg ulgamlary» atly okuw kitaby bilim taýýarlygynyň ykdysady ugruna degişli bolup, ol 13 bapdan ybarat. Bu okuw kitabynda töleg ulgamlarynyň zerurlygy, görnüşleri, ösüş tapgyrlary, ýerine ýetirýän wezipeleri, kadalaşdyrylyşy we olara gözegçilik edilişi, halkara töleg ulgamlarynyň hereket edişiniň aýratynlyklary, aýry-aýry ýurtlaryň töleg ulgamlarynyň işleriniň ýola goýluşy giňişleýin beýan edilýär. Degişli baplaryň mazmunynyň içgin özleşdirilmegi üçin köpsanly suratlar we tablisalar getirilýär.

Şu okuw kitaby ýokary we orta hünär okuw mekdepleriniň ykdysadyýet hünäri boýunça okaýan talypalary, şeýle hem mugallymlar, maliýe-bank ulgamynda işleýän hünärmenler, giň okyjylar köpçüligi üçin niýetlenilýär.

Okuw kitabyňyň girişi, 1-nji we 4-nji baplary y.y.k. G. Babaýew, 3-nji, 11-nji we 12-nji baplary Ý. Mämmedowa, 8-nji we 10-njy baplary Ş. Bäşimow, 2-nji, 5-nji we 6-njy baplary A. Möwlamowa, 7-nji we 9-njy baplary A. Koçumowa tarapyndan ýazyldy.

TDPK № 57, 2019

KBK 65.9 (2) 26 ýa 73

© G. Babaýew we başg., 2019



**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

145.0 x 215.0 mm



TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY



TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda ýurdumyzyň dünýä giňişliginde eýeleýän ornuny berkitmek, milli ykdysadyýetimiziň durnukly ösüşini üpjün etmek, halkymyzyň ýaşaýyş-durmuş şertlerini yzygiderli ýokarlandyrmak boýunça giň gerimli özgertmeleriň amala aşyrylmagy üstünlikli dowam edýär.

Soňky ýyllarda бүтін dünýä öň görülmedik tehnologik ösüşleri başdan geçirýär. Şeýle tehnologik ösüşler maliýe we bank ulgamlaryna hem mahsusdyr. Maglumatlary saklamagyň, geçirmegiň we gaýtadan işlemegiň usullarynda düýpli özgermeler bolup geçýär. Globallaşma hadysalarynyň we bäsleşige ukyplylygyň güýçlenýän şertlerinde çaltlyk we ygtybarlylyk üstünlik gazanmagyň kesgitleýji şertleri bolup hyzmat edýär.

Çaltlyk we ygtybarlylyk häsiýetlerine eýe bolan töleg ulgamlary häzirki zaman ykdysadyýetiň aýrylmaz bölegi bolup durýar. Dünýäde tehnologiýalaryň ösmegi bilen bilelikde töleg ulgamlary hem yzygiderli kämilleşdirilýär. Transserhet özara baglanyşyklaryň ýokarlanýan şertlerinde tölegleriň hakyky wagt tertibinde amala aşyrylmagy adaty tejribä öwrüldi. Täze lokal, milli we global töleg ulgamlarynyň emele gelmegi netijesinde töleg amallarynyň sany yzygiderli artýar.

Häzirki wagtda dünýäde köpsanly töleg ulgamlary hereket edýär. Her bir töleg ulgamynyň özboluşly umumy häsiýetnamasy, artykmaçlygy we ýetmezçilgi, müşderileri höweslendirmegiň düzgünleri, ygtybarlylyk derejesi, abraýy bardyr. Käbir ýurtlarda döredilen töleg ulgamlary öz amala aşyryan işjeňliginiň çäginde giňeltmekligiň esasynda halkara töleg ulgamlary hökmünde ykrar edildi. Halkara töleg ulgamy nagt däl hem-de nagt görnüşlerde pul serişdelerini we pul serişdeleriniň ekwiwalentlerini (çekleri, sertifikatlary, ýöriteleşdirilen gymmatly kagyzlary, şertli töleg birliklerini) geçirmekligi amala aşyr-

mak üçin aýratyn hyzmat bolup çykyş edýär. Dünýäde hyzmatlary has giňden peýdalanylýan halkara töleg ulgamlary hereket edýärler. Olaryň hatarynda SWIFT, Visa, MasterCard, American Express, Diners Club, Union Pay, Alertpay, QIWI, EasyPay we beýleki birnäçe töleg ulgamlary bar. Halkara töleg ulgamlary ýer ýüzünde harytlar, işler, hyzmatlar bilen baglanyşykly dürli subýektleriň arasynda hasaplaşyklary geçirmekde möhüm wezipeleri ýerine ýetirýärler. Milli we halkara töleg ulgamlarynyň ösdürilmeginde internetiň orny örän uludyr.

Töleg ulgamlarynyň işlerini kadalaşdyrmak we olara gözegçilik etmek aýratyn ähmiýete eýedir. Milli we halkara derejelerinde töleg ulgamlarynyň netijeli hereket etmegini üpjün etmeklige gönükdirilen kanunlar, tertipler, gözükdirijiler we beýleki hukuk namalary işlenip düzüldür. Degişli ýurtlaryň Merkezi banklary we beýleki ygtyýarly edaralary tarapyndan töleg ulgamlaryna gözegçilik edilmegi öz gezeğinde şol ulgamlarda ýüze çykyp biljek töwegelçilikleriň önüni almaklyga we (ýa-da) olaryň derejelerini kabul ederlikli ýagdaýda saklamaklyga mümkinçilik berýär. Çünki töwegelçilikleriň netijesinde töleg ulgamlarynyň işlerinde bökdençlikleriň döremegi gönüden-göni döwlet we global derejelerinde maliýe serişdeleriniň hereketine ýaramaz täsirini ýetirýär. Şol sebäpli töleg ulgamlaryna häzirki zaman kompýuter, telekommunikasiýa we programma-üpjünçilik serişdelerini ornaşdyrmak arkaly olaryň goraglylygyny gazanmak zerur.

Türkmenistanda milli töleg ulgamyny ösdürmek we kämilleşdirmek boýunça yzygiderli işler alnyp barylýar. «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasyna», «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň» Konsepsiýasyna, «Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmegiň 2011 – 2030-njy ýyllar üçin Döwlet Maksatnamasyna» laýyklykda, töleg ulgamyny ösdürmek hem-de onuň netijeliligini, ygtybarlylygyny we howpsuzlygyny üpjün etmek ýaly esasy wezipeler kesgitlenen. Şol wezipeleri ýerine ýetirmek üçin töleg ulgamynda programma üpjünçiligini we tehniki infrastrukturany kämilleşdirmek boýunça işleri dowam etmek, milli töleg ulgamynyň işjeňligini kadalaşdyrýan kanunçylyk binýadyny berkitmek, töleg ulgamyny dünýäniň ösen döwletleriniň derejesinde

guramak, bank kartlary boýunça hereket edýän töleg ulgamlary bilen halkara ulgamlarynyň birikdirilmegi ugrunda işleri geçirmek, töleg ulgamynda hasaplaşyklary üznüksiz wagtda amala aşyrmak üçin döwrüň talabyna laýyk gelyän ulgamy ornaşdyrmak, bankara elektron töleg ulgamyny kämilleşdirmek, kartly töleg ulgamyny zerur bolan aragatnaşyk ýaýlymlary bilen üpjün etmek, töleg we maglumat-amal terminallaryny, bankomatlary giňden ýaýratmak babatynda düýpli işler amala aşyrylýar.

Halkara töleg ulgamlarynyň oňyn tejribelerini düýpli öwrenmekligiň netijesinde ýurdumyzda töleg ulgamynyň ösdürilmegi öz gezeginde hasaplaşyklary hakyky wagt tertibinde amala aşyrmaklygyň hasabyna ýöredilýän ýeke-täk döwlet pul-karz syýasatynyň netijeliligini artdyrmaklyga, bank ulgamynyň durnuklylygyny ýokarlandyrmaklyga, milli maliýe bazarynyň kadaly hereket etmegini gazanmaklyga, karz edaralarynyň, olaryň müşderileriniň we ilatyň hasaplaşyk hyzmatlaryndan peýdalanmak mümkinçiliklerini giňeltmeklige ýardam eder.

I BAP

TÖLEG ULGAMLARYNYŇ GURALYŞY WE ÖSÜŞI

1.1. Töleg ulgamynyň mazmuny, ýörelgeleri we wezipeleri

Töleg ulgamy – bu ähli gatnaşyjylaryň biri-biri bilen maliýe amallaryny we hasaplaşyklary geçirmeklige mümkinçilik berýän düzgünleriň, şertnamalaýyn gatnaşyklaryň, tehnologiýalaryň, hasaplaşyk usulyýetleriniň, içerki we daşarky kadalaşdyryjy namalarynyň toplumydyr.

Adatça, töleg ulgamy arkaly pul iberilýär diýlip düşünilýär. Hakykat ýüzünde bolsa, töleg ulgamynyň üsti arkaly görkezilen tölegiň möçberi bir tarapdan beýleki bir tarapa nagt däl tertipde geçirilýär. Töleg ulgamlarynda içerki we halkara tölegleri amala aşyrylanda, nagt pul bilen geçirilýän hasaplaşyklaryň orny çalşylýar. Her bir ýurtta maliýe ulgamynyň çäginde özbaşdak töleg ulgamy döredilýär. Halkara alyş-çalşyň ösmegi netijesinde dürli ýurtlardan dünýä bazarlaryna gatnaşyjylaryň arasynda tölegleriň geçirilmegini üpjün edýän halkara töleg ulgamlary ýüze çykýar.

Töleg ulgamynyň elementleri biri-biri bilen jebis baglanyşykly bolup, olaryň özara hereketi döwletiň kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň we halkara ylalaşyklarynyň esasynda berkidilen bellibir düzgünler boýunça amala aşyrylýar. Türkmenistanda töleg ulgamynyň hukuk binýadyny Türkmenistanyň Raýat kodeksi, «Türkmenistanyň Merkezi banky hakynda», «Karz edaralary we bank işi hakynda» Türkmenistanyň Kanunlary, şeýle-de Türkmenistanyň Merkezi bankynyň kadalaşdyryjy hukuk namalary emele getirýär. Olar töleg ulgamynyň işjeň hereket etmegi we bir ykdysady subýektden beýleki bir ykdysady subýekte pul serişdeleriniň geçirilmegi üçin zerur kadalaryň toplumyny kesgitleýär. Töleg ulgamynyň kadalaryna nagt däl hasaplaşyklary geçirmek üçin bellenen görnüşler, tertipler we standartlar, şeýle hem maglumatlary geçirmegiň dürli serişdeleri (aragatnaşyk kanallary, programma we tehniki üpjünçilikler) degişlidir.

Töleg ulgamynyň ähli elementleriniň özara sazlaşykly gatnaşygy üpjün edilmelidir, diňe şeýle ýagdaýda onuň netijeli hereket etmegini gazanmak mümkin. Töleg ulgamynyň netijeliligi – bu tölegleri amala aşyrmak üçin niýetlenen serişdeleriň öz wagtynda we ygtybarly geçirilmegidir hem-de hasaba alynmagydyr. Tölegleri geçirmekde dürli bökdençlikleriň, tötänleýin ýa-da garaşylmadyk saklanmalaryň ýüze çykmagy töleg ulgamyna bolan ynamyň gaçmagyna sebäp bolýar.

Türkmenistanyň Merkezi banky, täjirçilik banklary, Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministrliginiň Gazna müdirligi töleg ulgamynyň agzalarydyr. Olar pullary geçirmek we bergi borçnamalaryny üzmek boýunça hyzmatlary amala aşyran institutlar hökmünde çykyş edýärler. Hasaplaşyklaryň bökdençsizligini üpjün etmek gönüden-göni Türkmenistanyň Merkezi bankynyň üstüne ýüklenilýär. Töleg ulgamynyň işi Türkmenistanyň Merkezi bankynyň işiniň esasy maksadyny amala aşyrmak bilen berk baglanyşykly bolup, tutuş bank ulgamynyň durnuklylygyny gazanmaklyga gönükdirilendir. Şunda, Türkmenistanyň Merkezi banky aşakdakylar hökmünde çykyş edýär:

- töleg ulgamynyň peýdalanyjysy, ýagny öz amallaryny amala aşyryjy;
- töleg ulgamynyň gatnaşyjysy, ýagny öz müşderileriniň adyndan tölegleri geçiriji ýa-da kabul ediji;
- töleg hyzmatlaryny ýerine ýetiriji;
- döwlet bähbitlerini goraýjy, ýagny umumy düzgünleri kesgitlemek we gatnaşyjylara gözegçilik etmek arkaly töleg ulgamyny kadalaşdyryjy.

Dünýäniň köp ýurtlarynyň Merkezi banklarynyň ygtyýarlyklaryna, adatça, töleg ulgamlarynyň töwekgelçiliklerini dolandyrmak degişlidir. Türkmenistanyň Merkezi banky töleg ulgamynyň operatory bolmak bilen, bu ulgama gatnaşyjylaryň likwidliligini kadalaşdyrýar, şeýle hem töleg ulgamyna mahsus bolan likwidlilik, karz we ulgamlaryň töwekgelçiliklere gözegçilik edýär. Türkmenistanyň Merkezi bankynyň töleg ulgamy bilen baglanyşykly töwekgelçilikleri dolandyrmagynyň maksady aşakdakylardan ybarat:

- kyn ýagdaýlara düşüp biljek täjirçilik banklarynyň garşysyna önüni alyş çärelerini ulanmak;

- hasaplaşyklaryň amala aşyrylýan ýaýrawynda karz edaralarynyň işine gözegçilik etmek;
- ykdysady subýektleriň arasyndaky hasaplaşyklary kadalaşdymagy üpjün edýän hukuk kadalaryny işläp düzmek;
- töleg gözükdirijileri we gurallary arkaly maglumatlary geçiriji kanallary goramagyň degişli görnüşlerini döretmek we amala aşyrmak.

Töwegelçilikleriň islendik biriniň ünsden düşürilmegi we olary dolandyrmagyň netijeli usullarynyň bolmazlygy, öz gezeginde hasaplaşyklaryň durnuksyzlygy görnüşinde töleg ulgamynda çökgünligiň ýüze çykmagy sebitde ýa-da tutuş ýurtda agyr ýagdaýlary döretmegi mümkin. Töleg ulgamlarynyň töwegelçiliklerini peseltmek üçin olary guramagyň bellibir ýörelgelerini berjaý etmek möhümdir.

Bank gözegçiligi boýunça Bazel komitetiniň çäklerinde hereket edýän Töleg ulgamlary komiteti tarapyndan töleg ulgamlarynyň gurallyşynyň ýörelgeleri işlenilip düzülen. Olar dürli ýurtlaryň töleg ulgamlaryny ulanmak üçin niýetlenilip, şu aşakdakylardan ybaratdyr:

- degişli garamagynda bolýanlaryň ählisinde töleg ulgamynyň talaba laýyk işlenilip düzülen hukuk binýadynyň hökmany bolmagy;
- töleg ulgamynyň düzgünleri we kadalary gatnaşyjylara olaryň ulgama gatnaşýandygy üçin sezewar bolup biljek maliýe töwegelçilikleriniň her biriniň täsiri barasynda anyk düşüňjeleri bermelidir;

– töleg ulgamy karz we likwidlilik töwegelçiliklerini dolandyrmak hem-de olary saklap bilmek babatynda ulgamyň operatorynyň we oňa gatnaşyjylaryň degişli jogapkärçiliklerini berkidýän anyk kesgitlenen kadalaryna eýe bolmalydyr;

– töleg ulgamy hasaplaşyklaryň geçirilýän gününde, ýagny günün dowamynda ýa-da ahyrynda gutarnykly hasaplaşygyň çalt geçirilmegini üpjün etmelidir;

– köptaraply nettingi (netting – bu özara borçnamalary hasaba almak barada borçnama, iňlis dilinde «to net» arassa galyndyny almak diýmegi aňladýar) amala aşyryan töleg ulgamy iň azyndan gündelik hasaplaşyklary öz wagtynda tamamlamagy üpjün etmeklige ukyply bolmalydyr, eger aýratyn iri hasaplaşyk borçnamaly gatnaşyjy hasaplaşygy amala aşyrmaga ukyply bolmadyk halatynda;

- töleg ulgamy ýokary derejede howpsuzlyga we amaly ygtybarlylyga, şeýle hem günün dowamynda maglumatlary gaýtadan işlemegi öz wagtynda tamamlamak üçin goşmaça mümkinçiliklere eýe bolmalydyr;

- töleg ulgamynyň tölegleri amala aşyrmakda göz önünde tutýan serişdeleri peýdalanyjylar üçin ulanarlykly we ykdysadyýet üçin netijeli bolmalydyr;

- töleg ulgamynyň oňa gatnaşmagy üçin adalatly we açyk elýeterlilikli üpjün edýän obýektiw hem-de köpçülikleýin yglan edilen ölçegleri bolmalydyr;

- töleg ulgamyny dolandyryýan kadalar netijeli hasabat bermeli we açyk bolmalydyr.

Töleg ulgamy öz içine aşakdaky üç esasy hasaplaşyk prosesini alýar:

- tölegi geçirmeklige başlamak prosesi – ykdysady subýekt pul serişdelerini beýleki bir ykdysady subýektiň haýryna geçirmek babatynda özüne hyzmat edýän banka tabşyryk berýär. Tölegi geçirmeklik töleg gurallarynyň üsti arkaly amala aşyrylýar;

- töleg ulgamyna gatnaşyjy banklaryň arasynda töleg gurallaryny geçirmek we alyşmak prosesi;

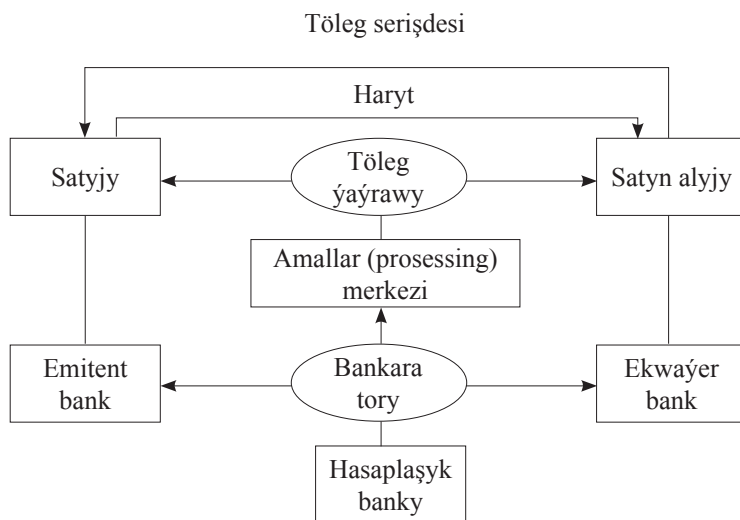
- öz müşderileriniň hasaplary boýunça pul serişdelerini aýyryýan (kabul edýän) gatnaşyjy banklaryň arasynda hasaplaşyk prosesi.

Nagt pullar bilen hasaplaşyklarda töleg guraly hökmünde nagt pul çykyş edýär. Hasaplaşyklar gönüden-göni töleýjileriň we alyjylaryň arasynda bolup geçýär. Şunda bankyň orny nagt pullaryň dolanyşygyna hyzmat etmekden ybarat, ýagny bankyň pulhanasyndan nagt pullary bermek, nagt pullary bankyň pulhanasynyň üsti bilen hasaplara girdeji etmek, nagt pullary inkassirlemek, nagt pullary saklamak we ş.m. Türkmenistanyň Merkezi banky dolanyşyga nagt pullary goýberýär, olar bilen amallary geçirmegiň düzgünlerini kesgitleýär, nagt pullaryň dolanyşygyna bolan zerurlygy çaklaýar, nagt pullaryň göwrümini kadalaşdyrýar we nagt pullar bilen baglanyşykly beýleki işleri ýerine ýetirýär. Adatça, nagt pullar bilen geçirilýän amallar pulhana amallaryny amala aşyrmagyň düzgünlerine laýyklykda kadalaşdyrylýar.

Nagt däl hasaplaşyklarda ähli tölegler bank ulgamynyň üsti bilen geçirilýär. Şeýle hasaplaşyklary ýerine ýetirmek üçin täjirçilik banklarynda ýuridik şahslara hasaplaşyk ýa-da gündelik hasaplar açylýar. Şol hasaplarda pul serişdeleri saklanylýar. Nagt däl tölegler geçirilende pul serişdeleri töleýjiniň hasabyndan aýrylýar we alyjynyň hasabyna geçirilýär. Eger töleýjiniň we alyjynyň hasaplary bir bankda ýerleşýän bolsa, onda hasaplar boýunça serişdeleriň ýönekeý geçirmesi bolup geçýär. Eger-de hasaplar dürli banklarda açylan bolsa, onda serişdeler bir bankdan beýleki bir banka geçirilýär, ýagny bankara hasaplaşyklary ýerine ýetirilýär. Banklaryň arasynda hasaplaşyklary geçirmek üçin aragatnaşyk hasaplary ulanylýar.

Aragatnaşyk hasaby – bu haýsy-da bolsa bir bankyň (respondent bank) beýleki bir bankda (korrespondent bank) özaralarynda baglaşylan şertnamada göz önünde tutulan amallary amala aşyrmak üçin açýan hasabydyr. Korrespondent bankyň ýöredýän hasaby loro diýlip atlandyrylýar. Bu hasaba respondent bankyň balansynda nostro diýilýär. Aragatnaşyk hasaplary hasaplaşyklaryň öz wagtynda geçirilmegini üpjün edýär. Nostro we loro aragatnaşyk hasaplary boýunça hasaplaşyk amallary amala aşyrylanda respondent bankyň we korrespondent bankyň balanslarynda bir senede (gün, aý, ýyl) – tölegiň geçirilen gününde şöhlelendirilýär hem-de olardaky gündelik galynydlaryň özara deňligi üpjün edilýär. Täjirçilik banklary biri-birinde özara ylalaşyk esasynda aragatnaşyk hasaplaryny açýarlar. Türkmenistanyň Merkezi bankynda täjirçilik banklary tarapyndan aragatnaşyk hasaplarynyň açylmagy hökmanydyr. Aragatnaşyk hasaplary şertnama esasynda açylýar. Şertnamada, adatça, aragatnaşyk hasabyny açmagyň tertibi, hasaby ýöretmegiň düzgünleri, amallary geçirmegiň möhletleri, taraplaryň hukuklary, borçlary, jogapkärçiligi we beýlekiler görkezilýär. Aragatnaşyk we bank hasaplary hakyn-da şertnamalar Türkmenistanda töleg ulgamynyň hereket etmeginiň esaslary bolup hyzmat edýär. Türkmenistanyň täjirçilik banklary daşary ýurt döwletleriniň reýtingi ýokary bolan banklarynda aragatnaşyk hasaplaryny açýarlar.

Islendik töleg ulgamynyň bellibir tertipleşdirilen gurluş düzümi bardyr (*1-nji surat*).



1-nji surat. Adaty töleg ulgamynyň gurluşy

Adaty töleg ulgamynda ykdysady subýektleriň arasyndaky hasaplaşyklar bank edaralarynyň üsti bilen geçirilýär. Ykdysady nazaryýete laýyklykda, puluň töleg wezipesiniň gelip çykmagy pul serişdeleriniň we harytlaryň arasyndaky hereketiň deň gelmezligi bilen baglanyşyklydyr. Pul şu wezipede dürli pul borçnamalaryny tölemek üçin ulanylýar.

Pul dolanyşygynyň guralyşy babatynda töleg ulgamynyň hereket etmekligi hasaplaşyklaryň netijeliligini ýokarlandyrmaklygy üpjün etmeklige gönükdirilendir. Bu öz gezeginde töleg ulgamynyň önünde şu wezipeleri goýýar:

- töleg ulgamynyň hereket etmeginiň ygtybarly tehniki binýadynyň esasynda hasaplaşyklaryň bökdençsiz amala aşyrylmagyny gazanmak;

- töwekgelçilikleriň netijeli dolandyrylmagyny ýola goýmak arkaly töleg ulgamynyň howpsuzlygy üçin şertleri döretmek;

- peýdalanyjylar, töleg ulgamynyň özi we tutuş ykdysadyýet üçin töleg amallarynyň netijeliligini üpjün etmek.

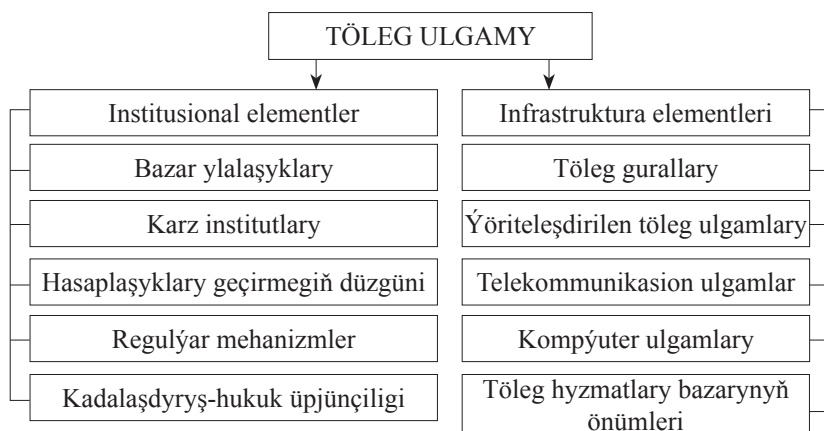
Dürli ýurtlaryň töleg ulgamlary ykdysady ösüşiň derejeleri, bank kanunçylygynyň aýratynlyklary, töleg gurallarynyň dürlüligi bilen baglylykda biri-birinden düýpli tapawutlanýarlar. Türkmenistanyň milli töleg ulgamy degişli banklaryň içerki we bankara töleg dolany-

şyklaryny şöhlelendirýär. Şunda tölegleri geçirmegiň tertibi we şertleri birmeňzeş bolmagy üpjün edilýär.

Şeýlelikde, bazar gatnaşyklary şertlerinde islendik ýurduň ykdysady ösüşini netijeli hereket edýän töleg ulgamsyz göz önüne getirmek mümkin däl. Töleg ulgamy ykdysadyýetde amaly çykdajylary peseldýär, maliýe we beýleki serişdeleriň ulanylyşynyň netijeliligini artdyrýar, maliýe bazarynyň likwidliligini ýokarlandyrýar, pul-karz syýasatynyň durmuşa geçirilişine ýardam edýär.

1.2. Töleg ulgamlarynyň emele gelmeginiň we ösüşiniň tapgyrlary

Töleg ulgamlarynyň ýüze çykmagy we ösüşi çylşyrymly, üznüksiz proses hökmünde öz içine diňe bir tehnologik gurluşlary alman, eýsem, hukuk, usulyýet we guramaçylyk meselelerini birikdirýär. Töleg ulgamynyň üstünlikli hereket etmegi gönüden-göni umumy ykdysady şertlere, kanunçylygyň durnuklylygyna, ösen infrastrukturalaryň, kommunikasiýa ulgamlarynyň bolmagyna we ş.m. baglydyr. Töleg ulgamynyň gurluşy öz içine institusional we infrastruktura elementlerini alýar (*2-nji surat*).



2-nji surat. Töleg ulgamynyň elementleri

Pul we töleg ulgamy biri-biri bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr, çünki häzirki wagtda töleg ulgamy arkaly geçirilýän hasaplaşyklar

puly ulanmagyň esasynda amala aşyrylýar. Mälim bolşy ýaly, pul baş wezipäni ýerine ýetirýär:

- 1) gymmat ölçegi;
- 2) dolanyşyk serişdesi;
- 3) top-laýyş serişdesi;
- 4) töleg serişdesi;
- 5) dünýä puly.

Töleg ulgamlarynyň emele gelmeginiň we ösmeginiň alty tapgyry tapawutlandyrylýar.

I tapgyr – döreýşi. Biziň eýýamymyzdan öňki VII asyra çenli döwür. Başlangyç tapgyrda tölegler harydy haryda göni çalyşmak arkaly ýa-da harytlaryň gymmatynyň sarp edililik häsiýetlerini deňeşdirmek esasynda haryt pullary bilen amala aşyrylypdyr. Alyş-çalyş gymmaty onuň gönüden-göni göterijileri bolan we özünde içerki gymmatlylygy saklaýan mal, bugdaý we gymmatbahaly metallardan ýasalan bezegler hökmünde töleg gurallary görnüşlerinde bolupdyr. Haryt pullarynyň goşa wezipäni (töleg we sarp edililik) ýerine ýetirmegi geleşikleri baglaşmakda kontragentleriň özüni alyp barşyny bellibir derejede çäklendiripdir. Şeýle hadysanyň esasy sebäpleri şol döwürde alyş-çalşa gatnaşýanlaryň arasynda üzneliginiň bolandygy we töleg guraly bolan harytlaryň ekwiwalentleriniň kepili hökmünde diňe olaryň öz gymmatynyň çykyş edendigi bilen düşündirilýär.

Haryt pullary öz gezeginde pullaryň hiç bir wezipesini doly ýerine ýetirip bilmändir, gymmat ölçegi wezipesi bolsa az-kem ýerine ýetirilipdir. Bu tapgyryň çäklerinde töleg ulgamynyň institusional elementleri bolup bazar ylalaşyklary, ekwiwalent görnüşinde ol ýa-da beýleki harydy kabul etmegiň düzgünleri we mehanizmleri çykyş edipdirler. «Haryt pullary» diýlip atlandyrylýan töleg gurallary öz gezeginde infrastruktura elementleri bolup hyzmat edipdirler.

II tapgyr – emele gelşi. Biziň eýýamymyzdan öňki VII – XVI asyrlar. Haryt pullarynyň uzak hereket etmeginden soňra töleg gurallary hökmünde dolanyşykda metaldan ýasalan predmetler (peýkamyň we naýzanyň uçlary, çüýler, gap-gaçlar, goş-golamlar) peýda bolýar, ondan soňra bolsa dürli görnüşli guýmalar ýüze çykýar. Wagtyň geçmegi bilen, dolanyşyga zikgelenen altyn we kümüş şaýylar girýär. Altyn we kümüş şaýylaryň çalt ýaýramagy olaryň saklamak,

böleklemek, tölegi we hasaplaşyklary amala aşyrmak üçin döreden amatlyklary bilen baglanyşyklydyr. Şunuň özi töleg ulgamlarynyň indiki tapgyrynyň ösüşine başlangyç bolup hyzmat edýär. Ilkinji altyn şaýylar biziň eýýamymyzdan öňki VII asyrdan Lidiýa şalygynda (biziň eýýamymyzdan öňki 560 – 546 ý. şa Krezanyň döwründe), soňra Mūsürde, Wawilonda, Gresiýada we Rimde ulanylyşa çykarylýar. Altyn özüniň uly bolmadyk agramynda we göwrümünde ýokary gymmaty bilen tapawutlanýar. Bu bolsa ýurtlaryň arasynda söwda etmekde köp ýeňillikleri döredýär.

Biziň eýýamymyzdan öň VII asyrdan banklaryň ilkinji alamatlary (Wawilonda pullary göterimli karzyna berýänler (süýthorlar), Gadymy Gresiýada goýumçylaryň hasabyna tölegleri geçirmek maksady bilen goýumlary saklaýan (stol) trapezaçylar) ýüze çykýar. Bu bolsa töleg ulgamlarynyň düzüminde ilkinji institutlaryň peýda bolmagyna ýardam edýär.

Altyn we kümüş şaýylar gymmat ölçeginiň wezipesini doly ýagdaýda ýerine ýetirip başlaýarlar, çünki bahanyň esasynda dürli harytlar deňeşdirilýär we çalşylýar. Şu tapgyrdan pullara dolanyşyk serişdesi wezipesini ýerine ýetiriji hökmünde seredilip başlanýar. Bu pullaryň hakykatda gymmaty ölçemeklige ukyplydygy we onuň harytlaryň satyjydan satyn alyja geçmek hereketinde araçy bolup çykyş etmeklige ýaramlydygy bilen düşündirilýär. Puluň şu wezipesi bazara gatnaşyjylara deň derejedäki gymmatlyklary bada-bat çalyşmaga mümkinçilik berýär. Altyn we kümüş şaýylar hakyky pullar hökmünde çykyş etmek bilen, altyn şaýylaryň dolanyşygy şertlerinde olar toplaýyş serişdesi we dünýä puly wezipelerini ýerine ýetiripdirler, ýagny ähli ýurtlarda şaýy pullar töleg serişdesi hökmünde ulanylyp başlanýar.

XII asyrdan başlap töleg ulgamynyň düzümine weksel goşulýar. Wexsel dolanyşyga italýan serraplary tarapyndan altyn we kümüş şaýy pullaryny saklamak üçin kabul edilendigini tassyklaýan resminama hökmünde girizilýär. Soňra bu wekseller söwdada ulanyp boljak töleg serişdesine öwürülýär. XII asyrdan başlap söwdanyň giňemegi bilen baglanyşykly Ýewropanyň çäklerinde uly şäherleriň ýerleşýän ýerlerinde lomaý ýarmarkalar peýda bolýar. Şol ýarmarkalarda tölegler nagt ýa-da köplenç, weksel üpjünçiliginiň esasynda karzyna amala aşyrylypdyr. Wexsel bilen hasaplaşyklar umumy tejribe hasaplany-

lypdyr. Wekseliň möhleti, adatça, gysga bolupdyr, ýagny olar indiki ýarmarkada tölenipdir. Bu bolsa karz töwegelçiligini çäklendirmäge mümkinçilik beripdir. Şeýle hem XIV asyrdan altyn we kümüş şaýy pullary saklamak üçin kabul edýän pulhanaçylaryň kwitansiýasy görnüşinde ilkinji çekler ýüze çykyp başlaýar. Çek öz gezeginde kwitansiýa ýaly sertifikat hökmünde, ýagny puluň bardygyna şaýatlyk edýän şahadatnama bolup çykyş edipdir.

Weksel amallarynyň görüminiň artmagy bilen baglylykda paýly dolanyşygyň emele gelen döplerini kanunçylyk taýdan berkitmek zerurlygy döreýär. Şonuň üçin 1569-njy ýylda Bolonyada ilkinji weksel tertipnamasy kabul edilýär. Ol wekselleriň dolanyşygynyň esasy kadalaryny we düzgünlerini berkidýär.

Bu tapgyr gymmatyň hereketiniň ýönekeý görnüşden has çylşyrymly görnüşe geçmegi bilen häsiýetlendirilýär. Şeýle ýagdaý tölegleriň möhletini yza süýşürmek bilen alyş-çalyş amallarynyň ösmegini kesgitleýär. Şunda weksel esasy gurala öwürülýär. Weksel indossament arkaly elden-ele geçirilende kliring tölegleri amala aşyrylýar, onuň dolanyşyk möhleti tamamlananda bolsa weksel karzy öçürilýär. Şeýlelikde, bu tapgyryň çäklerinde töleg ulgamy hakyky nagt pullaryň ýüze çykmak, ilkinji banklaryň peýda bolmak hem-de wekselleri we çekleri ulanmak bilen tölegleri amala aşyrmak döwürlerini geçýär.

Wekseliň indossamenti – wekseldäki geçiriji ýazgy bolup, onuň esasynda weksele bolan ähli hukuklar başga şahsa geçirilýär. Adatça, indossament wekseliň arka tarapynda ýa-da weksele berkidilýän goşmaça sahypada (allonžda) ýerleşdirilýär. Indossamente gol çeken şahs indossant diýlip atlandyrylýar.

II tapgyryň çäklerinde töleg ulgamynyň institusional elementleri bolup bazar ylalaşyklary, dürli maliýe institutlary (pullary göterimli karzyna berýänler (süýthorlar), alyş-çalyş nokatlary (býurolary), goýumçylaryň hasabyna tölegleri geçirmek maksady bilen goýumlary saklaýan (stol) trapezaçylar, döwlet edaralary), ol ýa-da beýleki töleg gurallary ulanylanda hasaplaşyklary geçirmegiň düzgünleri, ilkinji weksel tertipnamasy we ş.m. çykyş edipdirler. Infrastruktura elementlerine dürli metallardan ýasalan şaýy pullar, wekseller we çekler görnüşindäki töleg gurallary, şeýle hem kliring mehanizmleri degişli bolupdyr.

III tapgyr – kadalaşdyrýan edara bilen hakyky ulgamyň resmileşdirilmegi. XVI asyryň ortasy – XIX asyryň birinji ýarymy. XV–XVI asyrlaryň beýik geografik açyşlarynyň netijesinde täze söwda hyzmatdaşlygy we gymmatbahaly metallaryň çeşmelerini gözlemek maksady bilen, Amerika, Afrika, Aziýa we Okeaniýa deňiz ýollary arkaly gatnawlar ýola goýulýar. Şeýle açyşlaryň esasynda dünýä haryt bazary emele gelýär. Şol döwürde metal pul dolanyşygynyň häsiýeti bilen şertlendirilen töleg ulgamynyň netijeliligi şaýy pullaryň ätiýaçlygynyň öwezini doldurmak üçin gymmatbahaly metallaryň yzygiderli gelip gowuşmak zerurlygy sebäpli altyny we kümşi gazyp almaklyga edilýän uly harajatlar bilen baglanyşykly çäklendirmelere garaşly bolupdyr. Şonuň bilen bilelikde banklar we döwlet edaralary dürli usullary ulanmak arkaly emele gelen çäklendirmeleri aradan aýyrmaklyga synanyşyk edipdirler. Bu öz gezeginde dolanyşykdaaky metal pullary mejbury hümmetli döwlet kagyz pullary bilen çalyşmaklyga getirýär. Ilkinji kagyz pullary orta asyrlarda Hytaýda ýüze çykýar. Söwdanyň we senagatyň ösmegi bilen XVII asyrdan Demirgazyk Amerikada, soňra bolsa Ýewropanyň öndebaryjy ýurtlarynda kagyz pullar dolanyşyga çykarylýpdyr. XVI asyrdan başlap has çylşyrymly gurluşly banklar peýda bolýar. Olar wagtyň geçmegi bilen öz kagyz pullaryny (banknotlaryny) dolanyşyga çykaryp başlaýarlar. Banknotlar altyna we beýleki gymmatbahaly metallara çalşylypdyr. Hususy banklaryň emissiýa (pullary dolanyşyga çykarmak) işi uzak wagtlap dowam edýär. Bu ýagdaý käbir döwletlerde şol işleriň döwlet tarapyndan bellibir banka berkidilendigine garamazdan saklanypdyr.

XVI–XVII asyrlarda Demirgazyk Italiýa we birnäçe nemes şäherleriniň täjirleriniň (söwdagärleriniň) gildiýasy ýörite žirobanklary («giro» italýan sözi bolup, terjimesi «aýlaw», «dolanyşyk» diýmekligi aňladýar) döredýär. Mysal üçin, «Banco del Giro» (Wenesiýada 1584-nji ýylda esaslandyrylýar, bu ada 1619-njy ýylda eýe bolýar), «Wechsel-Banco» (Gamburg, 1619-njy ýylda döredilýär) we beýlekiler. Şol banklar öz müşderileriniň arasynda metal şaýy pullar we olary çalyşýan kagyz pullar bilen nagt däl hasaplaşyklary amala aşyrypdyrlar. «Žiro» ady bilen aýratyn bank amallary ýüze çykýar. Bu amalyň manysy şundan ybarat, ýagny eger iki şahsyň biri beýlekisine töleg tölemeli bolsa we olaryň ikisiniň hem şol bir bankda goýumlary bar

bolan ýagdaýynda, onda nagt pullary geçirmekligiň ýerine bank puluň eýesiniň buýrugy (žiro buýrugy) boýunça talap edilýän möçberi onuň hasabyndan aýryp we beýleki biriniň hasabyna goşup ýazmagy göz önünde tutýar. Žiro amallary täjirlere (sowdagärlere) giňden ýaýran şaýy pullaryň zaýalanmasýndan döreýän ýitgilerden goranmaga mümkinçilik beripdir.

Sowda gatnaşyklarynyň ösmegi bilen şeýle amatly nagt däl žiro hasaplaşyklary diňe şol bir bankyň goýumçylarynyň arasynda geçirilmän, eýsem, dürli şäherleriň we hatda ýurtlaryň banklarynyň goýumçylarynyň arasynda-da geçirilip başlanýar. Häzirki döwürdäki hasaplaşyk-kliring merkezleriniň nusgalarynyň biri bolan weksel ýarmakalary XVI–XVII asyrlaryň dowamynda (ýagny ýörite žiro banklarynyň döremeginden ön) her ýylda 4 gezek bellibir şäherde geçirilip, onda bankirler duşuşypdyrlar we olar Ýewropanyň sowda dolanyşygynyň uly bölegine hyzmat etmek bilen garşylykly borçnamalary özara hasaba almagy amala aşyrypdyrlar. Žiro amallary bellibir derejede kliring amallarynyň nusgalary bolupdyr. Kliring banklarynyň aýratynlygy olara ýokary karz ukyplylygynyň mahsus bolmagyndan ybaratdyr. Bankirleriň kitaplarynda tölegleri bir hasapdan aýryp, beýleki hasaba geçirmek arkaly ýazgy etmeklik şol döwrüň in amatly usuly bolupdyr. Bu usul dürli şaýy pullary hasaba almakda, bahalandyrmakda, daşamakda ýüze çykýan ähli kemçilikleri aradan aýyrmaklyga ýardam edipdir.

XVII asyryň ahýryndan başlap, banknotlary emissiýa etmegiň ýeke-täk hukugyna eýe bolan ilkinji Merkezi banklar peýda bolýar (Şotlandiýanyň «Sveriges Riksbank», 1668 ý.; Angliýanyň banky, 1694 ý.; Fransiýanyň Merkezi banky, 1800 ý.; Awstriýanyň banky, 1806 ý.; Rus Döwlet banky, 1860 ý.). Merkezi banklaryň emele gelmegi kem-kemden iki derejeli bank ulgamynyň döremegine getiripdir. Bu tapgyryň çäklerinde kadalaşdyryjy edaranyň döremegi bilen töleg ulgamynyň emele gelmegi bolup geçýär. Merkezi banklaryň adyndan pul-karz syýasatyny, pul belgileriniň emissiýasyny we karz edaralaryny gaýtadan maliýeleşdirmegi amala aşyran ýeke-täk edara döreýär.

Karz gatnaşyklarynyň ýüze çykmagy bilen, puluň töleg serişdesi wezipesi peýda bolýar. Bu şunuň bilen baglanyşyklydyr, ýagny karz serişdeleriniň dolanyşygynyň emele gelmegi netijesinde puluň massasynyň

doly ulanylmagy bolup geçýär, wagta baglylykda harytlaryň hereketiniň we pul bilen olaryň bahasynyň tölenilmeginiň arasyndaky bölünme gysgalýar. Muňa garamazdan bu tapgyrda pul özüniň töleg serişdesi wezipesini doly ýerine ýetirip bilmeýär, çünki onuň ähli tölegleri çalt amala aşyrmak mümkinçiligi bolmaýar. Nagt pullar dolanyşyk serişdesi, toplaýyş serişdesi we gymmat ölçegi wezipelerini ýerine ýetirýär.

III tapgyryň çäklerinde töleg ulgamynyň institusional elementleri bolup şu görkezilenler çykyş edipdir: bazar ylalaşyklary; karz edaralary (žirobanklar, emission banklar); Merkezi banklar; kanunçylyk we kadalaşdyryş gurluşlary (žiro hasaplaşyklary geçirmekligiň düzgünleri, dürli töleg serişdeleri üçin buýruklary düzmegiň, tassyklamagyň we geçirmegiň düzgünleri – Fransiýanyň, Germaniýanyň we beýlekileriň weksel tertipnamalary). Infrastruktura elementlerine kliring hasaplaşyklarynyň iş tertibi (proseduralary) we töleg gurallary hökmünde çykyş eden pul belgileri (banknotlar we şaýy pullar, wekseller, žiro buýruklary, çekler we ş.m.), şeýle hem kliring mehanizmleri degişli bolupdyr.

IV tapgyr – töleg ulgamynyň işjeň ösdürilmegi. XIX asyryň birinji ýarymy – XX asyryň ikinji ýarymy. Bu tapgyr gönüden-göni hasaplaşyk we kliring palatalarynyň ýüze çykmagy hem-de güýçli ösmegi bilen baglanyşyklydyr. Müşderiler banklarda pullaryny saklamaklyk bilen birlikde olara bergidarlardan algylary almaklygy hem tabşyryp başlaýarlar. Şol tabşyryklaryň ýerine ýetirilmegi Londonyň hasaplaşyk palatasyny (1750-nji we 1770-nji ýyllaryň arasynda) esaslandyrmaga itergi beripdir. Angliýanyň banklary Londonyň hasaplaşyk palatasynyň agzalary bolupdyrlar. Hasaplaşyk palatasy gatnaşyjylara gutarnykly hasaplaşyklary metal nagt pul töleginiň kömegi bilen däl-de, eýsem, geçirilýän çeklere esaslanýan hasaplaryň ýönekeý ýazgysy arkaly amala aşyrmaklyga mümkinçilik beripdir. 1872-nji ýylda Wena we Budapeşt hasaplaşyk palatalary döredilýär. Olar özara hasaplaşyklaryň talaplaryny kanagatlandyrypdyrlar. Hasaplaşyk amallaryny ýeňilleşdirmek we ösdürmek üçin awstro-wenger bankynyň ýolbaşçylygynda birnäçe söwda we karz edaralary Wena hasaplaşyk bileleşigini (Wiener Saldirungsverein) emele getiripdirler. Hasaplaşyk palatalary diňe bir pul bazarlarynda hereket etmek bilen çäklenmän, eýsem, beýleki bazarlarda hem hereket edip başlaýarlar. Germaniýa-

da ilkinji gazna hasaplaşyk palatalary ýüze çykyp başlaýar. Birinji palata 1867-nji ýylda Maýn boýundaky Frankfurtda, soňra 1869-njy ýylda Berlinde we 1870-nji ýylda Gamburda açylýar.

ABŞ-da kliring banklarynyň we hasaplaşyk palatalarynyň töwereginde töleg ulgamlarynyň jemlenmegi köp derejede Ýewropanyň ýörelgelerinden ugur alnandygy bilen düşündirilýär. 1913-nji ýylda 12 bankdan ybarat bolan we hususy banklara gatnaşykda Merkezi bankyň wezipesini ýerine ýetirýän ABŞ-nyň Federal ätiýaçlyk ulgamy döredilýär. Birnäçe ýyldan soňra ABŞ-nyň Fedwire (Feduaýr) töleg ulgamy emele gelýär. Fedwire inlis dilinde söz gysgaltmasynyň doly ýazylyşy «Federal Reserve Wire Network» bolup, onuň terjimesi «Federal awtomatlaşdyrylan pul geçirmeleri ulgamy» diýmekligi aňladýar. Fedwire telegraf esasynda tölegleri geçiren ilkinji ulgam bolupdyr.

Çekleriň şekil üýtgemesi hökmünde ilkinji plastik kartlary 1914-nji ýyldan ýüze çykyp başlaýar. 1946-njy ýylda kredit kartlary çykarylyp başlanýar. Olar «Charge-it» atly karzyň düzgüni boýunça ýerli dükanlaryň müşderilerden ownuk söwdalar üçin dil hatlary almaklygy göz önünde tutupdyr. Satyn almalar tamamlanandan soň, dükan şol dil hatlary banka tabşyrypdyr. Bank öz gezeginde dil hatlaryň esasynda satyn alyjylaryň (müşderileriň) hasaplaryndan görkezilen tölegleri dükanyň hasabyna geçiripdir.

1930-njy ýylda Halkara hasaplaşyklar bankynyň esaslandyrylmagy bilen, töleg ulgamlarynda kadalaşdyryjy edara ýüze çykýar. Onuň işiniň maksady Merkezi banklaryň arasynda hyzmatdaşlygy ösdürmeklige ýardam bermekden, halkara maliýe amallary üçin täze mümkinçilikleri döretmekden we beýlekilerden ybarat bolupdyr.

Şeýlelikde, bu tapgyryň çäklerinde töleg ulgamlary işjeň ösdürilýär, täze töleg gurallary dolanyşyga girizilýär (töleg tabşyrygy, töleg talapnamasy, akkreditiwler, çekler we plastik kartlar), şeýle hem nagt däl pul dolanyşygynyň göwrümi artýar.

Bu tapgyrda institusional elementleriň düzümi şu görkezilenlerden ybarat bolupdyr: bazar ylalaşyklary, karz institutlary (banklar, hasaplaşyk we kliring palatalary we ş.m.); Merkezi banklar we halkara guramalary; kanunçylyk we kadalaşdyryş gurluşlary (halkara derejesinde berkidilen dürli töleg serişdeleri üçin buýrukly düzmegiň, tassyklamagyň we geçirmegiň düzgünleri – «Geçirilýän we

ýönekeý wekseller barasynda birmeňzeş kanun hakynda» (1930 ý.) we «Çekler barasynda birmeňzeş kanun hakynda» (1931 ý.) Ženewa konwensiýalary). Infrastruktura elementleri hökmünde kliring hasaplaşyklarynyň iş tertibi, telekommunikasiýa ulgamlary, ýöriteleşdirilen töleg ulgamlary, töleg bazarynyň hyzmatlary we töleg gurallary (banknotlar, şaýy pullar, wekseller, žiro buýruklary, çekler, kredit kartlar we ş.m.) çykyş edipdir.

V tapgyr – tölegleriň elektronlaşmagy. 1960 – 1990-njy ýyllar. 1960-njy ýyllarda ABŞ-da satuwlary awtomatlaşdyrýan tehnologiýalarynyň we korporatiw serişdeleri dolandyrmagyň awtomatlaşdyrylan ulgamlarynyň ornaşdyrylmagy bilen töleg ulgamlarynyň ösüşinde täze tapgyr başlanýar. Amerikanyň banklary tölegleri we pul serişdeleri geçirmegiň elektron usullaryny işe girizýärler. EFT (iňlis dilinde söz gysgaltmasynyň doly ýazylyşy «Electronic fund transfer» bolup, ol «Serişdeleriň elektron geçirmesi» diýmekligi aňladýar) ýaly elektron geçirmeleriň tehnologiýalary ýüze çykýar. 1968-nji ýylda maglumatlary elektron alyşmagyň tehnologiýasy ornaşdyrylýar. Ol soňra elektron geçirmeleriň esasy bolup hyzmat edýär. Elektron tölegler gitdigiçe işjeň ösdürilýär, kredit kartlar wagtyň geçmegi bilen adaty ýagdaýa öwrülýär.

Bu tapgyryň çäklerinde möhüm wakalaryň biri hökmünde 1973-nji ýylda döredilen SWIFT ulgamy çykyş edýär. Bu bileleşik tutuş dünýä boýunça maliýe maglumatlaryny (habar bermeleri) ygtybarly geçirmek, şeýle hem maliýe maglumatlaryny (habar bermelerini) alyşmagyň usullaryny we görnüşlerini standartlaşdyrmak üçin emele getirilýär. SWIFT barada giňişleýin maglumatlar aýratyn getirilýär.

ABŞ-nyň Federal ätiýaçlyk ulgamy tarapyndan dolandyrylýan Fedwire töleg ulgamy 1970-nji ýylda bütinleý kompýuterleşdirilen elektron kommunikasiýalarynyň we amallar merkeziniň (prosesingiň) ýokary tizlikli ulgamyna özgerdilýär. Fedwire töleg ulgamynyň tehniki we kommunikasiýa mümkinçilikleriniň kämilleşdirilmeginden başga-da töwegelçiliklere gözegçilik etmekligi güýçlendirmek boýunça birnäçe çäreler amala aşyrylýar. Bu prosesleriň ählisi tölegleriň elektronlaşmagyna, olaryň has çalt we howpsuz geçirilmegine, töleg ulgamynyň hakyky gurluş düzümine eýe bolmagyna ýardam edýär.

1980-nji ýyllarda beýleki senagat taýdan ösen ýurtlarda hem töleg ulgamlarynyň täzelerini döretmek we könelerini üýtgedip gurmak

bilen baglanyşykly işler güýçli depginde alnyp barlypdyr. Başda şeýle ulgamlaryň aglabasy kliringe esaslanypdyr, ýagny hasaplaşyk döwrüniň dowamynda gatnaşyjylaryň maliýe talaplary toplanypdyr, günün ahyrynda kliring geçirilipdir we her bir gatnaşyjynyň netto (arassa, sap) ýagdaýy kesgitlenip, şonuň esasynda gutarnykly hasaplaşyklar ýerine ýetirilipdir. XX asyryň ahyrynda birnäçe iri döwletleriň töleg ulgamlary hakyky wagt tertibindäki umumy (jemi) hasaplaşyklara esaslanýan ulgamlara geçip başlaýarlar.

Maglumat tehnologiýalarynyň we mikroelektronikanyň güýçli ösmegi bilen baglanyşykda 1980-nji ýyllaryň başlaryna ilkinji elektron terminallar ýüze çykyar, mikroprosessorlar oturdylan plastik kredit kartlary goýberilip başlanýar, şeýle hem ilkinji bankomatlar peýda bolýar. Bu täze girizilenler peýdalanyjylara karz edaralarynda açylan öz hasaplaryny has netijeli ulanmaklyga, geçirmeler bilen baglanyşykly çykdajylary peseltmäge, hasaplaşyklaryň amatlylygyny we howpsuzlygyny ýokarlandyrmaklyga mümkinçilik beripdir. 1984-nji ýylda maliýe sektorynyň edaralary müşderiler bilen habarlaşmakda elektron poçtany işjeň peýdalanyň başlaýarlar. Bu öz gezeginde elektron banking we internet banking hyzmatlaryny ornaşdyrmakda başlangyç nokat bolup çykyş edýär.

Plastik kartlaryň ýüze çykmagy bilen, pullaryň wezipeleriniň araçağı ýitip başlaýar. Töleg serişdesi hökmünde pullaryň wezipesi agalyk edip ugraýar. Puluň bu wezipesi öz içine karz gatnaşyklaryny we nagt däl pul dolanyşygyny alýan haryt-pul gatnaşyklarynyň has ýokary derejesine laýyk gelýär. Şol bir wagtda nagt pullar gymmat ölçegi, dolanyşyk serişdesi, toplaýyş serişdesi wezipelerini ýerine ýetirmekligi dowam edýär. Töleg ulgamy tölegleri dolandyrmaklygy kämilleşdirmek, hasaplaşyk we karz töwekgelçiliklerini peseltmek bilen bilelikde ösdürilýär. Globallaşma prosesi döwletara hasaplaşyklarynyň mukdarynyň we göwrüminiň artmagyna itergi berýär.

V tapgyrda institusional elementleriň düzümine bazar ylalaşyklary, karz institutlary, Merkezi banklar, hasaplaşyk we kliring palatalary, töleg buýruklaryny düzmegiň, tassyklamagyň we geçirmegiň düzgünleri, kadalaşdyryş-hukuk üpjünçiligi degişli bolupdyr. Infrastruktura elementleri hökmünde töleg gurallary (nagt pullar, wekseller, çekler, töleg kartlary, töleg tabşyryklary, töleg talapnamalary, akkreditiwler we ş.m.), tölegleri çalt geçirmeklige ýardam edýän kompýu-

ter we telekommunikasiýa ulgamlary, ýöriteleşdirilen töleg ulgamlary çykyş edipdir.

VI tapgyr – tölegleriň wirtuallaşmagy. 1990-njy ýyllaryň ahyryndan – häzirki döwre çenli. Töleg ulgamlarynyň ösüşiniň häzirki zaman tapgyry gönüden-göni hasaplardan peýdalanmaklyga elektron rugsatlaryň binýadynda töleg hyzmatlarynyň we elektron pullaryň ornaşdyrylmagy bilen baglydyr. Munuň başlangyjy bolup, 1993-nji ýylda Gollandiýanyň milli barlag merkezinde işlenip düzülen programma üpjünçiligi – sanly nagt bilen işlemek üçin e-Cash (iňlis dilinde «electronic cash» bolup, onuň terjimesi «elektron pullar» diýmekligi aňladýar) tehnologiýasy hyzmat etdi. E-Cash konsepsiýasy kompýuter torlary arkaly harytlaryň we hyzmatlaryň bahasyny tölemek üçin adaty elektron pul düşünjesi hökmünde şol wagtlarda bel-libir ýaýrawa eýe bolupdyr. 1995-nji ýylda dünýäde ilkinjiler bolup, Belgiýanyň «Proton» kompaniýasy dolanyşyga ownuk söwdalar üçin monowalýuta mikroprosessor kartoçkasyny girizýär we Angliýanyň «Mondex» kompaniýasy e-purse (elektron gapjyk) işläp düzýär. Bu innowasiýalaryň has ähmiýetlisi bolsa täze töleg serişdesi hökmünde elektron pullaryň ýüze çykmagydyr. Şol töleg serişdesiniň täzeçilligi diňe bir «elektronlaşmakda» bolman, eýsem, elektron pullaryň wirtuallaşmagyndan ybarat bolupdyr. Köp ýagdaýlarda, elektron pullar gymmat ölçegi wezipesini wirtual ýerine ýetiripdir.

Şeýle innowasion prosesler bilen bilelikde mikroprosessor kartlaryny ýasamagyň birmeňzeş talaplaryny işläp taýýarlamaklyga girişilýär (EMV-Europay, MasterCard, Visa tehnologiýalary). Internetiň çalt ösmegi elektron işewürliginiň hakyky doly ýüze çykmagyna ýardam edýär we ilkinji gezek bütindünýä kerebinde elektron tölegleriň maglumat howpsuzlygy meseleleri goýulýar. Onuň netijesinde internetde howpsuz tranzaksiýalary amala aşyrmak üçin ýörite protokol işlenip düzülýär.

Elektron işewürligiň ýüze çykmagy we onuň işjeň ösdürilmegi bilen baglanyşykda şol amallary kanunçylyk taýdan kadalaşdyrmak zerurlygy döreýär. 1998-nji ýylda Singapurda «Elektron geleşikler hakynda» kanun we 2000-nji ýylda Ýewropa parlamentiniň we Ýewropa Bileleşiginiň geňeşiniň 2000/31/ÝB belgili «Içerki bazarda maglumat hyzmatlarynyň käbir hukuk jähtleri hakynda, hususan hem,

elektron işewürligi hakynda» Direktiwasy we beýlekiler kabul edilýär. Bu resminamalarda elektron işewürligi ösdürmek üçin esasy düzgünler beýan edilýär. Elektron işewürligiň ösmegi geçirilýän maglumatlaryň gorag enjam-programma serişdelerini kämilleşdirmeklige ýardam edýär. Ondan başga-da internet arkaly hasaplaşyklary geçirmegiň täze töleg usullary (wirtual hasaplar, ykjam aragatnaşyk serişdelerini ulanmak bilen tölegleri geçirmegiň usullary, mikrobilling we ş.m.) ýüze çykýar. Tölegleriň wirtuallaşýan tapgyrynda puluň töleg serişdesi wezipesi agalyk edýär. Muňa garamazdan, pul galan beýleki wezipeleri hem ýerine ýetirmegi dowam edýär. Elektron pullar, bir tarapdan, puluň ähli wezipelerini, beýleki tarapdan, diňe aýratyn wezipelerini ýerine ýetirýär.

VI tapgyrda institusional elementleriň düzümine şu görkezilenler degişlidir: bazar ylalaşyklary, karz institutlary, Merkezi banklar, hasaplaşyk we kliring palatalary, töleg buýrukларыny düzmegiň, tassyklamagyň we geçirmegiň düzgünleri, kadalaşdyryş-hukuk üpjünçiligi. Infrastruktura elementleri hökmünde ähli töleg gurallary, kompýuter we telekommunikasiýa ulgamlary, kliringiň dürli iş tertipleri (proseduralary), ýöriteleşdirilen töleg ulgamlary çykyş edipdir.

Ýokarda beýan edilenlere esaslanyp, töleg ulgamlarynyň emele gelmeginiň esasy tapgyrlaryny gysgaça şeýle häsiýetlendirmek bolar (*1-nji tablisa*).

1-nji tablisa

Töleg ulgamlarynyň esasy tapgyrlarynyň ösüşi

Tapgyrlar	Şertler	Institusional elementler	Infrastruktura elementleri
1	2	3	4
I tapgyr – döreýşi. Biziň eýýamymyzdan öňki VII asyra çenli döwür	Nagt pullaryň bolmazlygy, harytlaryň ýa-da «haryt pullaryň» ulanylmagy bilen tölegleriň amala aşyrylmagy	Bazar ylalaşyklary, ekwiwalent hökmünde ol ýa-da beýleki harydy kabul etmegiň düzgünleri we mehanizmleri	«Haryt pullary» hökmünde çykyş eden töleg gurallary

1-nji tablisanyň dowamy

1	2	3	4
II tapgyr – emele gelşi. Biziň eýýamymyzdan öňki VII – XVI asyrlar	Şaýy pullaryň ýüze çykmagy, ýurtlaryň arasynda söwda gatnaşyklarynyň giňemegi we ösmegi	Bazar ylalaşyklary, dürli guramalar (pullary görterimde karzyna berýän süýthorlar, alyş-çalyş nokatlary (býurolary), banklar), hasaplaşyklary geçirmekligiň düzgünleri	Dürli metallardan ýasalan şaýy pullar, wekseller, çekler hökmünde töleg gurallary, kliring mehanizmleri
III tapgyr – kadalaşdyrýan edara bilen hakyky ulgamyň resmileşdirilmegi. XVI asyryň ortasy – XIX asyryň birinji ýarymy	Söwda gatnaşyklarynyň giňemegi, emission, kliring we Merkezi banklaryň ýüze çykmagy, banknotlaryň emissiýasynyň başlanmagy	Bazar ylalaşyklary, karz edaralary (žirobanklar, emission banklar), Merkezi banklar, hukuk gurluşlary (weksel tertipnamalary), žiro hasaplaşyklaryny geçirmegiň düzgünleri	Töleg gurallary (banknotlar we şaýy pullar), wekseller, žiro buýruklyry, çekler; kliring mehanizmleri
IV tapgyr – töleg ulgamynyň işjeň ösdürilmegi. XIX asyryň birinji ýarymy – XX asyryň ikinji ýarymy	Integrasion prosesler, hasaplaşyk palatalarynyň ýüze çykmagy, telegrafyň ösmegi, bankara korrespondent gatnaşyklarynyň ösmegi	Bazar ylalaşyklary, karz edaralary, hasaplaşyk palatalary, Merkezi bankyň ýa-da Federal ätiýaçlyk ulgamynyň adyndan kadalaşdyryjy edaralar	Töleg gurallary (banknotlar we şaýy pullar, wekseller, hasaplaşyk çekleri), telekommunikasiýa ulgamlary (telegraf), kliring mehanizmleri, töleg ulgamlary, kartly ulgamlar

1-nji tablisanyň dowamy

1	2	3	4
V tapgyr – tölegleriň elektronlaşmagy. 1960 – 1990-njy ýyllar	Satuwlary we dolandyryşy awtomatlaş- dyrmak boýunça tehnologiýalaryň ýüze çykmagy, maglumatlary alyşmagyň elektron tehnologiýalary, SWIFT-iň döredilmegi	Bazar ylalaşyklary, karz edaralary, Merkezi banklar, hasaplaşyk we kliring palatalary, töleg buýruklaryny düzmegiň, tassyklamagyň we geçirmegiň düzgünleri, kadalaşdyryş-hukuk üpjünçiligi	Töleg gurallary (nagt pullar, wekseller, çekler, töleg kartlary, töleg tabşyryklary, töleg talapnamalary, akkreditiwler we beýlekiler), kompýuter we telekommu- nikasiýa ulgamlary, ýöriteleşdirilen töleg ulgamlary
VI tapgyr – tölegleriň wirtuallaşmagy. 1990-njy ýyllaryň ahyryndan – häzirki döwre çenli	Hasaplardan peýdalanmaklyga elektron rugsatlaryň we elektron pullaryň binýadynda töleg hyzmatlarynyň orňaşdyrylmagy, internetiň işjeň ösdürilmegi	Bazar ylalaşyklary, karz edaralary, Merkezi banklar, hasaplaşyk we kliring palatalary, töleg buýruklaryny düzmegiň, tassyklamagyň we geçirmegiň düzgünleri, kadalaşdyryş-hukuk üpjünçiligi	Töleg gurallary (nagt pullar, wekseller, çekler, töleg kartlary, töleg tabşyryklary, talapnamalary, akkreditiwler, elektron pullar, wirtual hasaplar), töleg hyzmatlary bazarynyň önümleri, kompýuter we telekommunikasiýa ulgamlary, ýöriteleşdirilen töleg ulgamlary

Şeýlelikde, töleg ulgamy taryhy nukdaýnazaryndan töleg ulgamy-nyň gurluşynyň ewolýusiýasynyň we töleg gurallarynyň ösdürilmegi-niň berk arabaglanyşygy netijesinde emele gelyär. Häzirki zaman tö-leg ulgamynyň döremegi üçin ähli tapgyrlar zerur bolup, olaryň uly ähmiýeti bardyr. Töleg ulgamlarynyň netijeli hereket etmeklerini ýo-

karlandyrmaga we pul dolanyşygynyň harajatlaryny peseltmäge çalyşmaklyk köpsanly töleg gurallarynyň ýüze çykmagyna getirýär. Töleg gurallarynyň has çylşyrymly görnüşleriniň ulanylmagy bilen gatnaşyjylaryň sany artýar, degişlilikde, has çylşyrymly töleg gatnaşyklary peýda bolýar. Şunda her tapgyrda ewolýusiýanyň tizligi ýokarlanýar. Töleg ulgamlarynyň ewolýusiýa prosesi netijesinde puluň töleg serişdesi wezipesi esas düzüji häsiýete eýe bolýar. Bu wezipe öz içine gymmat ölçegi, top-laýyş serişdesi, dolanyşyk serişdesi, dünýä puly wezipelerini almak bilen integral wezipe hökmünde çykyş edýär. Töleg serişdesi hökmünde puluň wezipesiniň tapawutlandyrylmagy häzirki zaman töleg ulgamynyň ösdürilmegi üçin ykdysady esasyň emele getirilmegini şertlendirýär. Bankara korrespondent gatnaşyklarynyň binýadynda nagt däl hasaplaşyklaryň ösdürilmegi netijesinde hakyky töleg ulgamlary emele gelýär. Häzirki tapgyrda töleg ulgamlarynyň düýpli ösdürilmegini üpjün etmekde täze töleg serişdesi bolan elektron pullaryň ýüze çykmagynyň uly ähmiýetiniň bardygyny bellemek zerurdyr.

1.3. Töleg ulgamlarynyň görnüşleri

Islendik töleg ulgamyna we onuň aýratynlyklaryna takyk baha bermek beýleki töleg ulgamlary bilen deňeşdirmek arkaly mümkindir. Töleg ulgamlaryny görnüşleri boýunça toparlamagyň esasynda dürli alamatlar, ýagny eýeçiligiň görnüş-i, hasaplaşyklary tamamlamagyň usuly ýa-da tehnologiýasy, gatnaşyjylaryň düzümi, gatnaşmagyň tertibi we beýlekiler durýar. Toparamagyň dürli alamatlaryna baglylykda töleg ulgamlaryna seredilýär (2-nji tablisa).

2-nji tablisa

Töleg ulgamlarynyň görnüşleri

Toparamagyň alamatlary	Töleg ulgamlary
1	2
Eýeçiligiň görnüş-i	Döwlet eýeçiligi
	Hususy eýeçilik
	Gatyşyk görnüşindäki eýeçilik

2-nji tablisanyň dowamy

1	2
Gurşaw ýaýrawy	Lokal
	Milli
	Milletara
	Halkara
Gatnaşyjylaryň düzümi we olaryň özara baglanyşygynyň usuly	Bir derejeli
	Iki derejeli
Hasaplaşyklary tamamlamagyň usuly	Diskret wagt tertibinde netto hasaplaşyklar – DNS
	Hakyky wagt tertibinde umumy (jemi) hasaplaşyklar – RGTS
Köptaraply (uniwersal)	Iri we ownuk tölegleri işläp taýýarlamak
	Diňe iri tölegleri işläp taýýarlamak
Töleg gurallary	Kagyz resminamalaryna esaslanýan
	Elektron resminamalara esaslanýan
	Töleg kartlaryna esaslanýan
	Gatyşyk esasyda hereket edýän

Töleg ulgamlaryna degişlilikde eýeçiligiň görnüşi düşünjesi olaryň eýeleriniň we operatorlarynyň hukuk derejelerini aňladýar, ýagny töleg ulgamlaryny dolandyrmaklyga we eýelik etmeklige bolan hukuklaryň kime degişlidigini görkezýär. Döwlet eýeçiligindäki töleg ulgamlarynyň eýesi we operatory hökmünde Merkezi bank çykyş edýär. Şol bir wagtda ol töleg ulgamynyň gatnaşyjysy hem bolup durýar. Şeýle düzgünde töleg ulgamlary Türkmenistanda, Fransiýada, Germaniýada, ABŞ-da we köpsanly beýleki ýurtlarda hereket edýär. Hususy eýeçilik görnüşindäki töleg ulgamlarynyň eýesi we operatory hökmünde bank assosiasýalarynyň ýa-da kliring palatalarynyň adyndan iri täjirçilik banklarynyň topary çykyş edýär. Eýeçiligiň şu görnüşinde Merkezi bank hasaplaşyk ýumuşçysynyň (agentiniň) ahyrky basgançagynyň (instanciýasynyň) wezipesini ýerine ýetirýär (mysal üçin, Kanada). Eýeçiligiň gatyşyk görnüşindäki töleg ulgamlary ýa täjirçilik banklarynyň we Merkezi bankyň bilelikdäki eýeçiliginde bolýar ýa-da Merkezi bankyň we hususy ýumuşçylaryň (agentleriň) arasynda eýeleriň we operatoryň wezipesleriniň paýlanylmagy esasynda hereket edýär (mysal üçin, Belgiýa, Beýik Britaniýa).

Gurşaw ýaýrawy diýlip töleg ulgamynyň aýratyn ýurduň töleglerini öz içine doly alyp bilmekligine düşünilýär. Lokal töleg ulgamlary aýry-áýry sebitler üçin hereket edýär we olar, esasan, bölek satuw we ownuk lomaý geleşikler üçin hyzmat edýärler. Milli töleg ulgamlary tutuş ýurduň içindäki tölegleriň amala aşyrylmagyny üpjün edýär. Milletara töleg ulgamlary ýurtlaryň arasyndaky hasaplaşyklar boýunça tölegleri geçirmek üçin döredilýär. Şeýle ulgam hökmünde Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlarynyň arasyndaky hasaplaşyklary alyp barýan Merkezi banklaryň Ýewropa ulgamy (TARGET2) çykyş edýär. TARGET gysgaldylan inlis sözi bolup (doly ýazylyşy «Trans-European Automated Real-time Gross Settlement Express Transfer System»), onuň terjimesi «hakyky wagt tertibinde ekspres tölegleri geçirmegiň trans-Ýewropa awtomatlaşdyrylan ulgamy» diýen manyny aňladýar. TARGET – bu Ýewropa Bileleşiginiň içinde hasaplaşyklary hakyky wagt tertibinde amala aşyrmaklyga mümkinçilik berýän bankara töleg ulgamydyr. Bu ulgamyň ilkinji görnüşi (wersiýasy) 1999-njy ýylyň 1-nji ýanwarynda işe girizilýär we milli töleg ulgamlarynyň on altsyny we Ýewropanyň Merkezi bankynyň töleg guralyny öz içine alýar. 2007-nji ýylyň 19-njy noýabryndan töleg ulgamynyň ikinji görnüşi TARGET2 herekete girizilýär. TARGET2 töleg ulgamynyň esasy maksady transserhet töleg gurallarynyň ygtybarlylygyny we howpsuzlygyny ýokarlandyrmakdan, Ýewropa Bileleşiginiň agza ýurtlarynyň arasyndaky tölegleriň netijeliligini üpjün etmekden, Ýewropanyň Merkezi bankyna ýeke-täk pul-karz syýasatyny alyp barmagyna ýardam bermekden ybarat. Halkara töleg ulgamy halkara derejesinde hereket edýär we dürli ýurtlara maliýe hyzmatlaryny edýär. Bu töleg ulgamynyň maglumatlary ähli dünýäni gurşap alýar hem-de daşary ykdysady işlerde özara hasaplaşyklary çalt geçirmeklige mümkinçilik berýär. Halkara töleg ulgamyna SWIFT degişlidir.

Bir we iki derejeli töleg ulgamlarynyň arasyndaky tapawut asosirlenen gatnaşyjylaryň barlygyndan ybarat. Bir derejeli töleg ulgamynda ähli gatnaşyjylar (banklar we bank däl institutlar) göni gatnaşyjylar bolup durýar we ulgamyň operatorynda olaryň hasaplary açylýar. Hakyky wagt tertibindäki umumy (jemi) hasaplaşyklar töleg ulgamynda hasaplaşyk ýumuşçysy (agenti) hökmünde, adaty, Merkezi bank, diskret wagt tertibindäki netto hasaplaşyklar töleg ulga-

mynda bolsa ýa Merkezi bank ýa-da kliring palatasy çykyş edýär. Iki derejeli töleg ulgamyna, bir tarapdan, düzümi diňe banklardan ybarat göni we beýleki tarapdan, assosirlenen (bank we bank däl institutlar) gatnaşyjylar gatnaşýarlar. Assosirlenen gatnaşyjylar diňe göni gatnaşyjylaryň üsti bilen hasaplaşyklary geçirmäge hukuklydyrlar. Onuň üçin olar birinji derejeli banklarda hasaplary açýarlar. Şeýlelikde, assosirlenen gatnaşyjylar ikinji derejeli banklar üçin hasaplaşyk ýumuşçylary bolup durýarlar.

Hasaplaşyklary tamamlamagyň usulyňa baglylykda umumy (jemi), ýagny doly möçberde tölegleri geçirmek ýa-da garşylykly talaplary we borçnamalary hasaba almak bilen netto esasyda tölegleri geçirmek tapawutlandyrylýar. Şunda gutarnykly hasaplaşyklar üçin zerur bolan wagta möhüm ähmiýet berilýär. Şol wagtyň iki tertibi bardyr: diskret wagt tertibi, ýagny günün dowamynda bir ýa-da birnäçe gezek bölünen we hakyky wagt tertibi. Soňky wagt tertibi günün dowamyn-da hasaplaşyklaryň geçirilmegini göz önünde tutýar, bu ýokary tizlige, çêýelige we ygtybarlylyga eýedir. Iri we möhletli tölegler boýunça hasaplaşyklary tamamlamagyň şeýle tertibi milli we milletara töleg ulgamlarynda agdyklyk edýär.

Töleg ulgamynyň köptaraplylygy (uniwersallygy) ondaky özara baglanyşykly kiçi ulgamlaryň bardygy bilen baglanyşyklydyr. Şu ýagdaý şol bir wagtda göni, assosirlenen we gytaklaýyn gatnaşyjylaryň bähbitlerini hasaba almak bilen dürli häsiýetdäki we möçberdäki tölegleri geçirmäge ýardam edýär.

Töleg ulgamyn-da dürli töleg gurallarynyň ulanylmagy birnäçe faktorlara, mysal üçin, hasaplaşyklaryň usulyňa, ulgamyň köptaraplylygyna tehniki infrastuktura, bölek satuw dolanyşygy ulgamyndaky nagt däl tölegleriň paýyna baglydyr. Hakyky wagt tertibindäki umumy (jemi) hasaplaşyklar üçin elektron hasaplaşyk resminamasy hökmändyr, kliring esasyndaky hasaplaşyklarda şol bir wagtda tölegleriň kagyz we elektron görnüşleri peýdalanylýar. Töleg gurallarynyň arasynda esasy orny töleg kartlary eýeleýär, çünki töleg kartlary milli we halkara töleg ulgamlarynda giňden ulanylýar. Halkara töleg ulgamlarynyň hereket etmegi şol ulgamlaryň eýeleri bilen dürli ýurtlaryň banklarynyň şertnamalary baglaşmaklaryny we töleg kartlaryny dolanyşyga çykar-mak (emissiýa etmek), ekwaýring boýunça amallary, dahylsyz banklar-

da açylan aragatnaşyk hasaplary ulanmak bilen nagt däl hasaplaşyklary amala aşyrmaga hukuklary almaklaryny göz önünde tutýar. Ekwaýring («acquire» iňlis sözi bolup, onuň tejrimesi «edinmek», «almak» diýmekligi aňladýar) harytlaryň, işleriň, hyzmatlaryň töleg serişdesi hökmünde töleg kartlaryny kabul etmektir. Içerki töleg ulgamlary banklar tarapyndan hususy töleg bank kartlarynyň dolanyşyga çykarylmalygyny we olar boýunça ekwaýringiň amala aşyrylmagyny öz içine alýar. Häzirki wagtda töleg kartlarynyň üsti bilen diňe bir tölegleriň göwrümi artman, eýsem, olaryň esasynda hyzmatlaryň goşmaça görnüşleri ýerine ýetirilýär. Türkmenistanda töleg kartlarynyň giňden ornaşdyrylmagy milli töleg ulgamyny ösdürmekligiň ileri tutulýan ugurlaryň biri bolup çykyş edýär.

Töleg ulgamlaryny toparlara bölmegiň başga-da çemeleşmeleri bardyr. Umuman, milli töleg ulgamy öz içine köpsanly gönüden-göni tölegleri amala aşyryan we tehniki taýdan gurluş düzümini üpjün edýän subýektleri birikdirýär. Şoňa görä-de milli töleg ulgamynyň garşysyna onuň düzüm bölekleri bolan töleg ulgamlary tapawutlandyrylýar:

- Merkezi bankyň töleg ulgamy;
- aýratyn (hususy) töleg ulgamlary;
- içerki bank töleg ulgamlary;
- hasaplaşyk bank däl karz edaralarynyň töleg ulgamlary.

Merkezi bankyň töleg ulgamy – bu ykdysady subýektleriň arasynda pul serişdelerini geçirmek üçin öz edaralaryny ulanmaklyga esaslanýan milli töleg ulgamynyň bölegidir. Merkezi bankyň töleg ulgamy, adatça, ýurduň töleg ulgamynda has ähmiýetlisi bolup, tutuş milli töleg ulgamynyň içindäki işleriň düzgünlerini we standartlaryny kesgitleýär.

Aýratyn (hususy) töleg ulgamlary – bu döwlet edaralarynyň gös-göni gatnaşmazdan guralýan töleg ulgamlarynyň ähli görnüşlerini özüne birikdirýär. Şeýle görnüşdäki ulgama täjirçilik banklarynyň töleg ulgamlaryny degişli etmek bolar. Banklar biri-birinde açýan aragatnaşyk hasaplary arkaly tölegleri geçirmäge hukuklydyrlar.

Içerki bank töleg ulgamlary – bir bankyň tabynlygyndaky şahamçalaryň arasynda hasaplaşyklary amala aşyryan ulgamdyr. Baş bank edarasynyň we onuň şahamçalarynyň, şeýle hem şahamçalaryň özaralaryndaky hasaplaşyklar içerki bank töleg ulgamlary boýunça geçirilýär. Bu töleg ulgamy boýunça hasaplaşyk amallaryny geçir-

mekligiň tertibi bank edarasy tarapyndan Türkmenistanyň Merkezi bankynyň kesgitlän talaplaryny berjaý etmek bilen özbaşdak kesgitlenilýär. Bank edarasynda içerki bank töleg ulgamynyň bolmagy onuň şahamçalarynyň her birine Türkmenistanyň Merkezi bankynyň edaralarynda kömekçi aragatnaşyk hasaplaryny açmazlyga mümkinçilik berýär. Bu öz gezeginde likwid (pul) serişdelerine bolan zerurlygy azaltmaklyga ýardam edýär.

Hasaplaşyk bank däl karz edaralarynyň töleg ulgamlary – özünde hasaplaşyklary geçirmek üçin karz edaralarynyň we beýleki ýuridik şahslaryň hasaplaryny saklaýar. Hasaplaşyk bank däl karz edaralarynyň arasynda ulgama gatnaşygy bolup durmaýan bank edaralarynyň haýryna pul serişdeleri geçirmek Merkezi bankyň töleg ulgamy we hasaplaşyk bank däl karz edaralarynyň biri-birinde açýan hasaplary arkaly geçirilýär. Şeýle görnüşdäki töleg ulgamy Türkmenistanda hereket etmeýär.

Töleg amallarynyň subýektlerine baglylykda töleg ulgamlaryny iki görnüşe bölmek mümkin:

- bankara töleg (hasaplaşyk) ulgamy;
- hojalygara töleg (hasaplaşyk) ulgamy.

Bankara töleg (hasaplaşyk) ulgamlary nusgawy töleg ulgamlary diýlip hasaplanylýar. Olara gatnaşyjylaryň ählisi ýa-da aglaba köplügi bank edaralarydyr. Şeýlelikde, bu ulgam arkaly banklaryň arasynda, bir tarapdan, olaryň öz hasabyna we beýleki tarapdan, olaryň müşderileriniň hasabyna pul geçirmeleri amala aşyrylýar.

Hojalygara töleg (hasaplaşyk) ulgamlary töleg amallaryny başga bir derejä çykarýar. Bu ýerde esasy maksat hojalyk ýörediji subýektleriň arasynda olaryň amallary boýunça tölegleri geçirmek bolup durýar, üstesine-de, hasaplaşyklar şol bir wagtda bankara hasaplaşyklary we içerki bank hasaplaşyklary arkaly geçirilip bilner. Hasaplaşygyň nagt görnüşi ulanylan ýagdaýynda, Merkezi bankyň kesgitlän çäginin derejesinde hojalyk ýörediji subýektleriň arasynda göni hasaplaşyklar hem geçirilýär.

Merkezleşdirmegiň derejesi boýunça töleg ulgamlarynyň aşakdaky görnüşleri tapawutlandyrylýar:

- merkezleşdirilen töleg ulgamy;
- merkezleşdirilmedik töleg ulgamy.

Merkezleşdirilen töleg ulgamy, köplenç, Merkezi bankyň töleg ulgamyna laýyk gelýär, çünki tutuş ýurduň çäginde tölegleri kadalaş-

dyrmak boýunça ýeke-täk dolandyryş merkezini guramaklyga diňe Merkezi bankyň mümkinçiligi bardyr. Bu ulgamda aşaky derejedäki gatnaşyjylaryň her bir topary ýokary derejedäki gatnaşyjylaryň belli biri bilen özara gatnaşyklary ýola goýýar. Ýokary derejedäki gatnaşyjy ýeke-täk dolandyryş merkezine tabyn bolýar.

Merkezeleşdirilmedik töleg ulgamy öz içine aýratyn (hususy) töleg ulgamlarynyň ählisini we nagt pul bilen hyzmat edilýän pul dolanyşygy bölegini alýar. Töleg ulgamynyň şu görnüşinde gatnaşyjylaryň arasynda aýratyn gatnaşyklar alnyp barylýar.

Merkezeleşdirmegiň derejesi töleg ulgamyny kadalaşdyryjy edaralaryň hereketine jogabyň çaltlygyna öz täsirini ýetirýär. Pul dolanyşygynyň köp böleginiň merkezeleşdirilen töleg ulgamynyň üsti bilen geçirilmegi pul akymalaryny dolandyrmaklygy ýönekeýleşdirýär.

Hasaplaşyklarda ulanylýan puluň görnüşine baglylykda töleg ulgamlary aşakdaky iki topara bölünýär:

- ýeke-täk walýuta (monowalýuta) esaslanýan töleg ulgamy;
- köp walýuta (multiwalýuta) esaslanýan töleg ulgamy.

Ýeke-täk walýuta (monowalýuta) esaslanýan töleg ulgamynda ýurduň içinde öndürilen harytlar (içerki sarp ediş we eksport) boýunça hasaplaşyklarda diňe milli pul ulanylýar.

Köp walýuta (multiwalýuta) esaslanýan töleg ulgamynda milli önüm öndürijileriň harytlary boýunça hasaplaşyklarda birnäçe puluň ulanylmagyna rugsat berilýär. Hasaplaşyklarda ulanylýan pullaryň sany müşderileriň zerurlyklaryny hasaba almak bilen kesgitlenilýär. Eger töleg ulgamy iki we ondan köp pul ulansa, onda şol ulgama köp walýuta (multiwalýuta) esaslanýan töleg ulgamy diýilýär. Mysal üçin, WebMoney töleg ulgamy häzirki wagtda hasaplaşyklarda on sany dürli walýutany ulanýar. Türkmenistanda içerki hasaplaşyklarda manat, eksport-import amallarynda ABŞ-nyň dollary we ýewro ulanylýar.

Hasaby açmagyň zerurlygyna baglylykda töleg ulgamlarynyň aşakdaky görnüşleri bardyr:

- müşderi üçin bank hasabyny ýa-da içerki ulgam hasabyny (eger töleg ulgamynyň işi bank edarasy gatnaşmazdan guralýan bolsa) açmagy göz önünde tutýan töleg ulgamy;
- müşderilere hasaby açmaýan, ýöne ulanyjynyň elektron poçta (e-mail) salgysy ýa-da ulgamyň talaplaryna baglylykda müşderiniň

ady (şahsy salgyt belgisi ýa-da familiýasy, ady, atasynyň ady) boýunça tölegleri anyklaýan töleg ulgamy.

Töleg ulgamlary olarda açylan hasaplar boýunça serişdeleriň galyndylaryna girdejileri almagyň mümkinçilikleri boýunça üç topara bölünýär:

- hasaplarda saklanylýan serişdeleriň galyndylary bilen baglanyşykda müşderiler we ulgam üçin hiç bir maliýe netijesi ýüze çykmaýar, ýagny girdejiler alynmaýar we çykdajylar tölenmeýär. Töleg ulgamlarynyň aglabasy şu ýörelge boýunça hereket edýär, çünki olaryň esasy maksady ulgamyň bir gatnaşyjysyndan beýleki bir gatnaşyjysyna tölegleri geçirmekdir. Şonuň üçin diňe pul geçirmelerden hyzmat haky alynýar;

- hasaplarda saklanylýan serişdeleriň galyndylary üçin müşderilerden hyzmat haky alynýan töleg ulgamlary. Mysal üçin, e-gold töleg ulgamy («electronic gold» iňlis sözleri bolup, «elektron altyn» diýmekligi aňladýar). Bu ulgam internetiň üsti bilen nagt däl hasaplaşyklary geçirmek üçin niýetlenen bolup, hukuk taýdan e-gold görkezilen altynyň mukdarynyň «E-gold Ltd.» kompaniýasyna saklanylmagy üçin ýerleşdirilendigi baradaky dil haty bolup durýar. Özünüň mazmuny boýunça e-gold elektron pul hökmünde çykyş edýär. E-gold töleg ulgamynda açylan hasaplarda saklanylýan gymmatlyklar üçin her aýda müşderiler 0,08% hyzmat hakyny töleýärler;

- hasaplarda saklanylýan serişdeleriň galyndylary üçin müşderilere hak töleýän töleg ulgamlary. Mysal üçin, dünýä belli amerikan PayPal töleg ulgamy. Bu ulgam saklamak üçin talap edilýänçä depozitleri kabul edýär. Serişdeleriň peýdalanylandygy üçin PayPal töleg ulgamy müşderilere göterim tölegini töleýär.

Käbir töleg ulgamlary müşderileriň diňe bellibir toparyna hyzmat edýär. Şu nukdaýnazardan, töleg ulgamlarynyň kabul eden düzgünlerine laýyklykda geçirilýän hasaplaşyklara baglylykda olaryň indiki görnüşleri tapawutlandyrylýar:

- B2B («business to business» iňlis sözleri bolup, «işewürlük bilen işewürligiň arasynda» ýa-da «kärhana bilen kärhananyň arasynda» diýen manylary aňladýar) – töleg ulgamynyň içinde ýuridik şahslaryň arasynda geçirilýän hasaplaşyklardyr;

- B2C («business to customer» iňlis sözleri bolup, «kärhana bilen alyjynyň (sarp edijiniň) arasynda» diýen manyny aňladýar) – aly-

jynyň we harytlary (hyzmatlary) satyjynyň ýa-da üpjün edijiniň arasyndaky geçirilýän hasaplaşyklardyr;

– P2P («person to person» iňlis sözleri bolup, «şahsy tarap bilen şahsy tarapyň arasynda» diýen manyny aňladýar) – şahsy taraplaryň arasyndaky hasaplaşyklardyr.

Töleg ulgamlary ulgamlardaky hasaplaryň üstüni doldurmagyň usullaryna laýyklykda hem toparlanylýar. Ulgamdaky hasaplaryň üstüni doldurmagyň dürli ýollaryny ulanmak, adatça, töleg ulgamynyň giňden ýaýramak derejesine baglydyr. Müşderi hasabyň üstüni doldurmagyň usullaryny saýlamak mümkinçiligine eýe bolmalydyr. Töleg ulgamyna pul serişdelerini girizmegiň aşakdaky usullary bardyr:

– nagt girizmek – töleg ulgamynda hasaby doldurmagyň iň ýönekeý usuly;

– bank kartlary bilen tölemek – dünýäde töleg kartlarynyň ýaýramagyň depginine laýyklykda tölemegiň şeýle usuly has meşhurlyga eýe bolýar;

– bank ulgamy arkaly serişdeleri girizmek – şunda özara baglanyşygyň iki görnüşi tapawutlandyrylýar: bank geçirmesi (hasaby açmak bilen ýa-da hasaby açmazdan) we internet banking ulgamyny ulanmak;

– töleg terminallaryny ulanmak töleg ulgamyna serişdeleri girizmegiň has gymmat usullarynyň biridir (hyzmat haky ýokary bolýar), ýöne serişdeleriň hasaba gelip gowuşmasy, adatça, çalt amala aşyrylýar;

– öňünden tölenen kartlary ulanmak bilen serişdeleri girizmek – şeýle hyzmatlary her bir töleg ulgamy ýerine ýetirmeýär. Hasaby doldurmagyň mysaly hökmünde RBK Money-niň öňünden tölenen kartyny görkezmek bolar. Serişdeleri girizmek şolbada bolup geçýär, serişdeleri girizmegiň gymmaty bolsa ulgamyň hyzmat hakynyň möçberine baglydyr;

– torly töleg ulgamlarynyň üsti bilen serişdeleri girizmek.

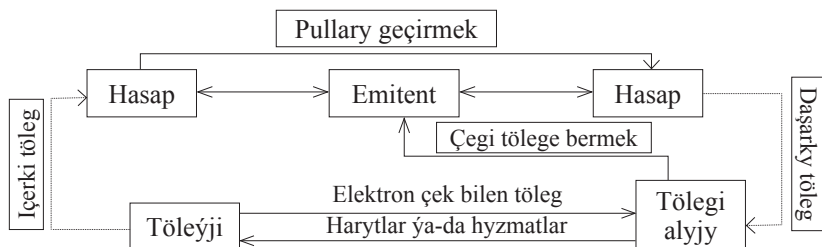
Senagat ykdysadyýetinden maglumat ykdysadyýetine geçilmege pul dolanyşygy ýaýrawynda tehnikaýyň täze gazananlarynyň ulanylmagyny we töleg gurallarynyň täze görnüşleriniň ýüze çykmagyny şertlendirdi. Bu öz gezeginde internet töleg ulgamlarynyň ýa-da elektron töleg ulgamlarynyň döremegine itergi berýär. Internet töleg

ulgamlary ýa-da elektron töleg ulgamlary – bu maliýe, täjirçilik kärhanalarynyň we internetden peýdalanyjylaryň arasynda internet arkaly harytlary we hyzmatlary satmak (satyn almak) prosesinde hasaplaşyklary amala aşyran ulgamlardyr. Töleg ulgamlarynyň şeýle görnüşleri, esasan, iki topara bölünýär:

Birinji topar: Ähli elektron töleg ulgamlaryny esasy iki görnüşe bölmek bolar: debet we kredit ulgamlary. Birinjisi adaty pullaryň alamatlaryna eýe bolan elektron pullary, ýagny haýsydyr bir «şertli birlikleri» ulanýar. Ikinjisi müşderileriň serişdeleriniň galyndylary barada elektron görnüşdäki ýazgylary saklaýan hasaplar ulgamyna esaslanýar, üstesine-de şol hasaplar bank hasaplary we wirtual hasaplar görnüşlerinde bolup biler.

Debet töleg ulgamlary – bu elektron pul ekwiwalentleriniň dolanyşyga çykarylmalygyny (emissiýasyny) amala aşyran we eýelerine olary möhletsiz pul borçnamalary görnüşinde ulanmaklyga mümkinçilik berýän töleg ulgamlardyr. Şeýle görnüşe smart kartlara («smart» inlis sözi bolup, «akyly» diýmekligi aňladýar) esaslanýan töleg ulgamlary we elektron pullary dolanyşyga çykarmagy amala aşyran töleg ulgamlary degişlidir. Şeýle-de debet töleg ulgamlary özbaşdak maliýe gymmatlygyna eýe bolan elektron pul borçnamalary dolanyşyga çykarmagy ýerine ýetirýär. Smart kartlarda oturdylan mikroprosessor we maglumatlary okaýan (sanaýan) gurluşa (enjama) birikdirmek üçin ýörite bölek (ýer) bardyr. Smart kartlar Visa we MasterCard halkara töleg kartly ulgamlara ornaşdyrylandyr. Bu töleg ulgamlary smart kartlary adaty hasaplaşyklar-da we internet arkaly hasaplaşyklary geçirmek üçin ulanmaklygy hödürleýärler, ýöne onuň üçin USB («Universal Serial Bus» inlis sözi bolup, terjimesi «köptaraply yzygiderli şaha» diýmekligi aňladýar) ýa-da COM-port («Communications port» inlis sözi bolup, «yzygiderli port» diýmekligi aňladýar) arkaly kompýutere birikdirilýän maglumatlary okaýan (sanaýan) gurluşyň (enjamyň) bolmagy zerurdyr. Internetde töleg guraly hökmünde smart kartlaryň giňden ulanylmagy üçin esasy päsgelçilikleriň hatarynda olaryň, adaty magnit kartlary bilen deňeşdirilende, örän az ýaýrandygyny we kompýutere birikdirilmeli ýörite gurluşyň (enjamyň) bolmagyny talap edýändigini görkezmek bolar.

Elektron çekleriň mysalynda tölegleri amala aşyrmagyň debet ulgamyna seredilýär. Elektron çekler – bu kagyz çekleriň analogydyr,



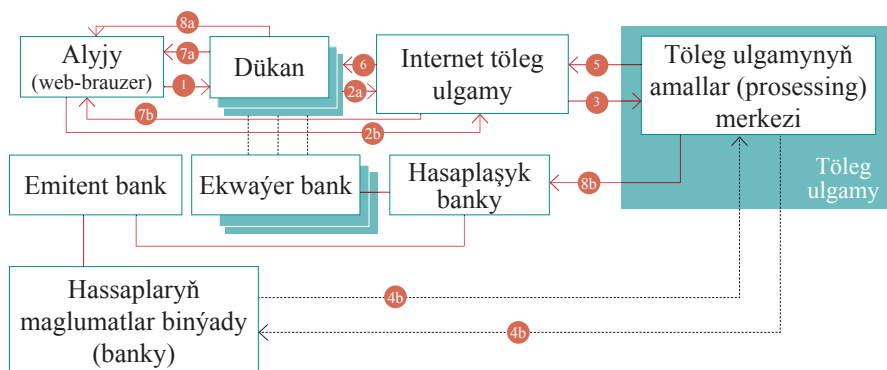
3-nji surat. Debet töleg ulgamynda elektron çekler bilen tölegleri geçirmeginiň tertibi

bu yerde

- çegi resmileşdirmek. Töleýji çegi resmileşdirýär we oňa elektron sanly goly goýýar. Soňra ony tölegi alyja iberýär. Çegiň belgisi goşmaça howpsuzlygy üpjün etmek üçin zerur bolup biler we bankyň açyk açary bilen kodlanylýar;
- çegi tölege bermek. Tölegi alyjy çegi töleg ulgamyna berýär. Bu ulgam öz gezeginde çekdäki elektron goly barlaýar;
- pullary geçirmek. Çegiň hakykylygy tassyklanandan halatynda pul serişdeleri töleýjiniň hasabyndan tölegi alyjynyň hasabyna geçirilýär;
- harytlary ýa-da hyzmatlary bermek. Sargyt edilen harytlar berilýär, hyzmatlar ýerine ýetirilýär.

Kredit töleg ulgamlary – bu internetiň üsti bilen hasaplary dolandýrmagyň ulgamlary bolup, bu topara internet arkaly bank hasaplaryny aralykdan dolandýrýan töleg ulgamlary ýa-da internet banking hyzmatlaryny ýerine ýetirýän töleg ulgamlary, şeýle hem kartly töleg ulgamlary degişli edilýär. Bank kartlary bankyň eýeçiligine degişlidir we kartlary saklaýjylara olaryň kart hasaplaryny aralykdan dolandýrmak üçin berilýär.

Bu ulgamda tölegleri geçirmegiň tertibi aşakdakydan ybarat (4-nji surat).



4-nji surat. Kredit töleg ulgamynda tölegleri geçirmegiň tertibi

bu ýerde *ekwaýer bank* – satyjynyň hasaplaşyk hasaby açylan bank; *emitent bank* – alyjynyň hasaplaşyk hasaby açylan bank.

1) alyjy dükandan harytlary satyn almak barada dükana ýüz tutýar.

2) töleg ulgamyna degişli maglumatlary (kredit kartynyň belgisini, ady, kredit kartynyň hereket edýän möhletiniň tamamlanýan senesini) geçirmek. Maglumatlary geçirmek ýa dükanyň saýty (2a) ýa-da töleg ulgamynyň gönüden-göni serweri arkaly amala aşyrylýar. Ikinji ýol birinji bilen deňeşdirilende howpsuzlyk taýdan has artykmaçdyr. Dükanyň üsti bilen maglumatlar geçirilende maglumatlaryň ogurlanmak mümkinçiligi ýokary bolup biler, çünki dükanyň serweriniň goraglylygy gowşak bolmagy ahmal. Şonuň üçin maglumatlaryň goraglylygyny üpjün etmek üçin degişli internet protokollarynyň ulanylmagy maksada laýyk hasaplanylýar.

3 – 8) amallar (prosessing) merkezi ulgamda ulanyjynyň standart awtorizasiýasyny (barlamagy, tassyklamagy) amala aşyrýar. Awtorizasiýanyň netijeleri dükana, ulanyja we töleg ulgamyna berilýär. Awtorizasiýanyň netijelerine baglylykda dükan ýa harytlary alyja iberýär (we pul serişdeler alyjynyň hasabyndan dükanyň hasabyna geçirilýär) ýa-da amaly geçirmek mümkinçiliginiň ýokdugy barada habar berýär.

Ikinji topar. Ähli elektron töleg ulgamlaryny şertli töleg ulgamlary ýaly we töleg şlýuzlary (töleg serwisleri ýa-da internet banking) görnüşlerine bölmek bolar. Olaryň ikisi hem biri-birine örän meňzeş, şonuň üçin olar, köplenç, elektron töleg ulgamlary diýlip atlandyrylýar. Elektron töleg ulgamlaryndan başga-da internetde tö-

leg serwisleri, olara meňzeş töleg şlýuzlary ýa-da internet banklary hereket edýär. «Töleg ulgamy», «töleg şlýuzy», «internet bank» düşünjeleri boýunça umumy kabul edilen kesgitlemeleriň ýokdugy bellenilýär. Şol sebäpli olaryň arasynda takyk araçäk ýok diýlip hasaplanylýar.

Töleg şlýuzlary ýa-da internet banklar özüne birbada birnäçe ulgamlaryň mümkinçiliklerini birikdirýär, şol bir wagtda öz aýratynlygyny hem ýitirmeyär, şeýle-de ugurdaş hyzmatlary (nagt däl geçirmeleri kabul edýär we ugradýar, çekler bilen işleýär, saýtda tölegleri kabul edýär) ýerine ýetirýär. Töleg şlýuzlarynyň (internet banklaryň) iş ýörelgeleri şulardan ybarat. Bellige alnanda müşderi serwisde aýratyn içerki hasaby alýar. Onda serişdeler toplanlýar we degişli töleg şlýuzynyň berýän mümkinçiliklerine görä, şol serişdeleri müşderi öz islegi boýunça ulanýar. Müşderi hasabyna serişdeleri dünýäniň islendik bankyndan nagt däl hasaplaşyklar, çek ýa-da elektron töleg ulgamlary (WebMoney, PayPal we ş.m.) boýunça kabul edip bilýär. Eger serwis mümkinçilikleri berýän bolsa, onda müşderi şol serişdeleri WebMoney töleg ulgamynda başga bir pula öwürüp, beýleki bir tarapa nagt däl tertipde töleg geçirip, Western Union ýa-da kredit karty boýunça serişdeleri alyp bilýär. Serwisiň çäginde müşderileriň içerki hasaplary boýunça pul geçirmeleri hem bolup biler. Elbetde, töleg şlýuzy ähli amallardan hyzmat hakyny ýa kesgitlenen möçberde ýa-da pul möçberinden bellibir göterimde alýar.

Töleg şlýuzlary öz işlerinde birnäçe töleg ulgamlaryny ulanýarlar, olar hemişe maliýe we tehniki töwekgelçiliklere sezewar bolýar. Şol sebäpli töleg şlýuzlary töleg ulgamlaryny, şeýle hem öz müşderilerini töwekgelçiliklere sezewar edýärler. Ýöne global internet torunda işewürligi amala aşyrýan islendik tarap şeýle töwekgelçiliklerden doly goralan däldir.

Internetde tölegleri gaýtadan işleýän ulgamlary olaryň hereketiniň guralyşy we howpsuzlyk derejesi boýunça aşakdaky ýaly bölmek bolar:

- açyk tekst (söz) alyşma;
- tekst (söz) alyşmada şifrlemegi ulanýan ulgamlar;
- töleg şlýuzlaryny ulanmak;
- sanly nagty (elektron pullary, sanly çegi we ş.m.) ulanýan ulgamlar;
- wirtual kartlary ulanýan töleg ulgamlary.

Açyk tekst (söz) alyşma. Bu kredit kartynyň kömegi bilen internetde tölegi geçirmegiň ýönekeý usulydyr. Ähli maglumatlar (kartyň belgisi, eýesiniň ady we salgysy) hiç bir howpsuzlyk çäresini ulanmazdan satyjynyň saýtyna geçirilýär. Şu ulgamyň ýetmezçiligi öz-özünden düşnüklidir.

Tekst (söz) alyşmada şifrlemegi ulanýan ulgamlar. Bu ulgam aňrybaş derejede bolmasa-da onuň bellibir goraglylygy bardyr. Kredit karty barada ähli maglumatlar aragatnaşygyň howpsuz protokollarynyň üsti bilen internet arkaly wirtual dükana geçirilýär. Tranzaksiýa («transaction» iňlis sözünden, «transaction» latyn sözünden terjimesi «ylalaşyk», «şertnama» diýmekligi aňladýar) wagtynda maglumatlary ele almak mümkin däl, ýöne ony satyjynyň serwerinden ogurlamak mümkin. Şahsy we kart baradaky maglumatlary geçirmek diňe kriptografiýany ulanýan HTTPS («Hypertext Transport Protocol Secure» iňlis sözleri bolup, terjimesi «Giperteksti geçirmegiň howpsuz protokoly» diýmekligi aňladýar), SSL («Secure Sockets Layer» iňlis sözleri bolup, «Öýjükleriň goraglylyk derejesi» diýmekligi aňladýar) we SET («Secure Electronic Transaction» iňlis sözleri bolup, «Howpsuz elektron tranzaksiýalar» diýmekligi aňladýar) protokollarynyň üsti bilen amala aşyrylýar.

Töleg şlýuzlaryny ulanmak. Bu görnüşdäki töleg ulgamlarynyň esasy taglymy satyn almada müşderi kart barasynda özüniň şahsy we satyjynyň bank maglumatlaryny açmazlygyndan ybarat. Ulgamda bellige alnan ähli müşderilere barabarlygyny kesgitleýjileri we atlary (lakam, toslama) dakýar hem-de olar barada bu ulgamda işleýän dükanlar habardar edilýär, dükanlar ulgamdan maglumatlary soraýarlar we töleg babatynda tassyklama ýa-da ýalana çykarma alýarlar. Hakykatda töleg ulgamy internet arkaly has howpsuz amallary amala aşyrmaklyga kepillikleri we alnan maglumatlary aýan etmezlik boýunça borçnamalary bermek bilen, öz gatnaşyjylaryna (müşderilerine) şahsy maglumatlary açmaklygy teklipe edýär. Ulgam dükana tölegi kepillendirýär, müşderi bolsa öz maglumatlaryny oňat goralan protokollaryň (ýa-da poçtanyň) üsti bilen bir gezeklik geçirýär. Şol maglumatlar ulgamda saklanylýar. Maglumatlaryň gizlin saklanylmagyny töleg ulgamy kepillendirýär.

Sanly nagty (elektron pullary, sanly çegi we ş.m.) ulanýan ulgamlar. Bu ulgamlarda töleg guraly hökmünde banknotlaryň ýa-da

şaýy pullaryň işini ýerine ýetirýän faýllar ýa-da uly sanlar çykyş edýär. Şeýle ýagdaý häzirki zaman kriptografiýa usullarynyň we gollaryň hasabyna mümkin. Elektron pullary hakyky üpjünçilik astyn-da döwletiň ygtyýarly bank edarasy dolanyşyga çykarýar. Elektron pullar hökmünde döwletiň möhletsiz pul borçnamalary ýa-da onuň adyndan çykyş edýän ygtyýarly tarapyň (bankyň) elektron sanly goly bilen çykarylan, internet arkaly hasaplaşyklarda ulanylýan we tölege bildirilen wagty adaty pul serişdeler bilen tölenýän elektron görnüşdäki aňlatmasy kabul edilýär. Sanly nagt doly gizlinligi (müşderi barada hiç bir maglumaty açmaýar) we kiçi tölegleri geçirmekligi üpjün edýär. Sanly nagt kompýuterde ýa-da smart kartda saklanyp bilner.

Wirtual kartlary ulanýan töleg ulgamlary. Wirtual kartlar internetde amallary geçirmek üçin ýörite kartly töleg ulgamlarynyň çykarýan töleg guralydyr (Visa Virtual, MasterCard Virtual, e-port Virtual card). Formal taýdan bu gurallar plastik kartlara degişlidir, ýöne ýörite hasabyň başga görnüşü hasap edilýär, olara «kartly» tranzaksiýalary gaýtadan işleýän tehnologiýalar boýunça hyzmat edilýär. Mysal üçin, e-port wirtual karty ony ulanmak üçin zerur we ýeterlik görkezijilerini (belgi we pin kod) toplumy hökmany bolup durýar.

Islendik internet töleg ulgamy – bu torda dürli tölegleri amala aşyrmaga mümkinçilik berýän ýörite tehnologiýalardyr (dükanlaryň we banklaryň hyzmatlaryny tölemek, zähmet hakyny almak, hasaplary doldurmak, bank kartyna pul geçirmek we beýlekiler). Häzirki wagtda internetde birnäçe töleg ulgamlary bolup, olaryň käbir görnüşleri aşakdakylardan ybarat:

WebMoney Transfer. Elektron hasaplaşyklar ulgamy bolup, 1998-nji ýylda esaslandyrylýar we «WebMoney Transfer Ltd» (ABŞ) degişlidir. Ulgamda emläk hukuklarynyň berilmegi (transferi) bolup geçýär, olaryň hasaba alynmagy dürli pullara (walýutalara) we altyna baglanan ýörite hasaplaşyk birliginiň – «titul belgileriniň» kömegi bilen amala aşyrylýar. WebMoney Transfer ýa-da WebMoney internet elektron töleg ulgamlarynyň iň meşhurlarynyň biri bolup durýar. Onan peýdalanmak üçin kompýutere ýa-da ykjam telefona ulgamyň hödürleýän kiperleriniň birini öz maglumatlaryňy girizmek bilen gurnamaly. Ýokary ynamlylyk üçin şahsy attestatyň alynmagy ileri tutulýar.

Onuň üçin WebMoney töleg ulgamynyň görkezen salgysy boýunça pasport maglumatlary iberilýär. Müşderiniň hyzmatyna ulanyjynyň giň interfeýsi (serişdeleriň, usullaryň we düzgünleriň özara gatnaşygynyň (dolandyryş, gözegçilik we ş.m.) jemi), köpsanly funksiýalar, mümkinçilikler we dessine ýerine ýetirilýän amallar hödürlenilýär.

Ýandeks.Pullar. Runetde elektron tölegleriň ulgamydyr. Bu töleg ulgamy 2002-nji ýylyň 24-nji iýulynda «Ýandeks.Pullar» jogapkärçiligi çäklendirilen jemgyýet (Russiýa Federasiýasy) tarapyndan döredilýär. Ol elektron pullar, nagt pullar, bank kartlary bilen tölegleri geçirmeklige mümkinçilik berýär. Bu ulgamyň käbir mümkinçiliklerini «Android», «IOS», «Windows Phone», şeýle hem «Windows 8» we «Windows RT» üçin niýetlenen ykjam goşundylar arkaly peýdalanyp bolýar. Hasaplaşyklaryň puly (walýutasy) hökmünde Russiýa Federasiýasynyň pul birligi (rubl) çykyş edýär. Ýandeks.Gapjyk ýa-da Internet. Gapjyk açmak bilen, müşderi tordaky ýa-da şahsy kompýuterindäki interfeýsden peýdalanyp bilýär.

PayPal. Iri debet halkara elektron töleg ulgamydyr. Ol 1998-nji ýylda ABŞ-da döredilýär. Ony esaslandyryjy «PayPal Inc.» kompaniýasy. Bu töleg ulgamy müşderilere hasaplary we satyn alnan harytlary (hyzmatlary) tölemeklige, pul geçirmelerini ibermäge we almaklyga mümkinçilik berýär. PayPal töleg ulgamy 2002-nji ýylyň oktýabryndan bäri «eBay» kompaniýasynyň bölümi bolup durýar. 2015-nji ýylyň 20-nji iýulyndan başlap, gazna bazarynda PayPal we eBay paýnamalary aýratynlykda satylýar. 2017-nji ýylyň ýagdaýyna görýä, PayPal töleg ulgamy 202 ýurtda ulanylýar (ýöne olaryň ählisinde hyzmatlaryň doly toplumu ýerine ýetirilmeýär), 200 *mln* bellige alnan peýdalanyjysy bar, 25 sany milli pul (walýuta) bilen işleýär. Şahsy kompýuter, internet, ykjam telefon arkaly PayPal töleg ulgamynyň hyzmatlaryny ulanyp bolýar.

RBK Money (RUpay). Bu töleg platformasyny 2002-nji ýylyň 7-nji oktýabrynda RUpay ady bilen Ukrainada rus we ukrain ykdy-satçylar hem-de programmistler topary döredýär. RUpay töleg serwisi 2008-nji ýylda RBK holdingiň düzümine girýär we RBK Money adyna eýe bolýar. RBK Money töleg serwisi dürli usullar bilen pul geçirmeleri, şol sanda Visa we MasterCard kartlary, ykjam we on-laýn tölegler arkaly amala aşyran, oflaýn bölümleri we terminallary bolan platfor-

madyr. Ulanyjylaryň RBK Money elektron gapjyklaryny açmaklyga we peýdalanmaklyga mümkinçilikleri bar. Şol gapjyklaryň üsti bilen internet dükanlaryndan satyn alnan harytlar we hyzmatlar, jemagat hyzmatlary, ykjam aragatnaşyk hyzmatlary üçin pul geçirmeleri, şeýle hem serişdeleri bank kartlaryna geçirmeklik amala aşyrylýar.

E-gold. Bu töleg ulgamy «E-gold Ltd» kompaniýasy tarapyndan 1996-njy ýylda döredilýär. E-gold («electronic gold» iňlis sözleri bolup, «elektron altyn» diýmekligi aňladýar) internet arkaly nagt däl hasaplaşyklary geçirmek üçin niýetlenen töleg guralydyr. Hukuk taýdan e-gold altynyň görkezilen mukdarynyň «E-gold Ltd» kompaniýasyna saklanylmagy üçin ýerleşdirilendigi barada dil haty (tassyklama) hökmünde çykyş edýär. E-gold, ilki bilen, halkara elektron on-laýn hasaplaşyklar üçin niýenlenilip, häzirki wagtda dünýä boýunça töleg ulgamlarynyň köpüsi tarapyndan ulanylýar. E-gold altynyň agramy boýunça hasaplanylýar we onuň pul birligi ýok. Adatça, altynyň agramyny, şonuň bilen birlikde E-gold-da puluň möçberini ölçemek üçin troý unsiýasy ulanylýar. Bir troý unsiýasy 31,1034768 g deňdir. E-gold tarapyndan üpjün edilen hakyky altyn «E-gold Ltd» altyn gaznasynda saklanylýar. Şeýle hem beýleki gymmatbahaly metallar, ýagny kümüş (e-silver), platina (e-platinum), palladiý (e-palladium) bilen üpjün edilen elektron pul (walýuta) ulanylýar. E-gold töleg ulgamynda açylan köpsanly hasaplar Şweýsariýanyň we ABŞ-nyň banklary tarapyndan kepillendirilýär. E-gold internet telekeçiligi bilen işjeň meşgullanýan işewürler üçin iň oňat servis hasaplanylýar.

Skrill (Moneybookers). Skrill (2011-nji ýyla çenli Moneybookers diýlip atlandyrylan) diňe elektron poçtanyň salgysyny ulanmak bilen pullary ibermeklige we kabul etmeklige mümkinçilik berýän elektron töleg ulgamydyr. Ol 2001-nji ýylyň 18-nji iýunynda Londonda esaslandyrylýar. Hakyky wagt tertibinde internetde aňsat, howpsuz, arzan tölegleri geçirmek, pullary ibermek we çalyşmak babatynda ulanyjylara döredilýän mümkinçilikler ulgamyň aýratynlygydyr. Amallar e-mail-iň kömegi bilen ýerine ýetirilýär. Müşderiniň ulanmak isleýän milli puly (walýuta) bellige alnan mahaly saýlanyp alynýar. Skrill elektron töleg ulgamynda müşderiniň diňe hakyky

maglumatlary görkezilýär. Programma üpjünçiligini gurnamak talap edilmeyär. Müşderi öz bank karty bilen pullary iberýär, e-mail boýunça on-laýn puly (walýuta) alýar we internetde islendik satyn almalary amala aşyrýar.

Alertpay. Bu elektron töleg ulgamy 2005-nji ýylda Kanadanyň Kwebek şäherinde bellige alynýar. Onuň eýesi adybir «Alertpay» kompaniýasydyr. Alertpay elektron töleg ulgamynda bellige alynmak mugt we ähli ýurtlaryň raýatlary üçin açykdyr (Nigeriýadan, Angoladan, Liberiýadan we Sýerra-Leoneden başgalara). Ulgam öz gezeginde alyjylardan alynýan ýokary bolmadyk hyzmat haklarynyň möçberi bilen tapawutlanýar. Ulgamyň artykmaçlyklary aşakdakylardan ybarat:

- halkara töleg ulgamy, ýagny dünýäniň ähli ýurtlarynyň ýaşajyjlary üçin diýen ýaly açyk;
- saýtda tölegleri kabul etmek amatly;
- oňat refprogrammasy bar;
- pullary girizmegiň (çykarmagyň) usullary köpdür.

Alertpay elektron töleg ulgamy bellige almazdan öň, ulanyja hasaplaryň haýsy-da bolsa bir görnüşini saýlap almagy sorayar. Bu ulgam saýlap almak üçin hasaplaryň üç görnüşini hödürleýär:

1. Başlangyç şahsy hasap. Bu ýaňy başlaýanlar, şeýle hem beýleki köpsanly ulanyjylar üçin has oňaýlydyr. Bu görnüş ulgamyň içindäki geçirmelerden hyzmat haky alynmaýan ýeke-täk akkaunt («accaunt» inlis sözi bolup, «hasap ýazgysy» diýmekligi aňladýar). Şahsy akkaunta iň köp e-mail (elektron poçtanyň) iki salgysyny baglamak bolýar. Akkauntyň bu görnüşiniň çäklendirmesi: hasabyň üstüni doldurmagyň çäginin (aýda \$400, ýylda \$2000) bellenilmegidir; öz saýtyňdan tölegleri almak gurallaryny ulanmak mümkinçiliginiň bolmazlygydyr.

2. Has kämil şahsy hasap. Akkauntyň bu görnüşinde hasaplary doldurmak we ulanyjynyň hasaby bilen baglanylyan e-mail salgylaryň sany babatda çäklendirmeler aradan aýrylýar. Hasaplar boýunça pul geçirmelerinden hyzmat haky alynýar. Has kämil şahsy hasabyň eýesine plastik kart bilen töleg geçirmeklik elýeterli bolýar. Ondan başga-da ulanyjylara Alertpay web-interfeýsi peýdalanmak bilen öz saýtlaryndan tölegleri almak, şeýle hem

köpsanly tölegleri geçirmek üçin gurallaryň toplumyny ulanmaklaryna mümkinçilik döredilýär.

3. Biznes hasaby. Bu hasap ýokarda görkezilen hasaplar bilen deňeşdirilende artykmaçlyga eýedir. Alertpay elektron töleg ulgamynda açylan biznes hasaby bilen baglanylyan e-mail salgylaryň sany çäklendirilmeýär, tölegleri geçirmek we almak bilen baglanyşykly ulanylyan gurallarda amatlyklar bardyr.

Alertpay elektron töleg ulgamy birnäçe ýurduň pullary (walýutalary) bilen amallar geçirýär.

Google Checkout. Bu Google kompaniýasynyň hödürleýän on-laýn satyn almalary boýunça tölegleri gaýtadan işleýän we hasaplaşyk prosesini ýeňilleşdirýän töleg ulgamy. Google Checkout töleg ulgamy ulanyjylara özleriniň kredit kartlary baradaky maglumatlary birnäçe gezek girizmek zerurlygyny aradan aýyrmak bilen, internet arkaly satyn alma amallaryny amala aşyrmaklyga mümkinçilik berýär. Ulgamyň işi «Google» kompaniýasynyň akkauntyna ulanyjynyň kredit kartynyň maglumatlaryny baglamaklyga esaslanýar. Soňra akkauntynyň eýesi Google Checkout töleg ulgamynyň mümkinçilik berýän saýtynda satyn almalary amala aşyrýar. Google Checkout töleg ulgamy Visa, MasterCard, American Express, Diners Club kartlary bilen işleýär. Häzirki wagtda ulgamyň hyzmatlaryndan diňe Beýik Britaniýanyň we ABŞ-nyň ýaşaýjylary peýdalanýarlar.

QIWI. 2007-nji ýylda Moskwa şäherinde esaslandyrylan halkara töleg serwisidir. QIWI elektron töleg ulgamy hökmünde dürli gurluşlary (enjamalary) we aragatnaşyk kanallaryny ulanmak bilen tölegleri geçirmeklige ýardam edýär. QIWI-niň müşderileri dükanlardan we internet arkaly harytlary hem-de hyzmatlary sargyt etmek we tölemek üçin nagt pullary, önünden tölenen kartlary we nagt däl hasaplaşyklaryň beýleki usullaryny ulanyp bilýärler. Nagt we elektron hasaplaşyklar ýeke-täk ulgama birleşdirilendir. Bu töleg ulgamyny peýdalanmak bilen jemagat we aragatnaşyk hyzmatlary, bank karzlaryny öçürmek, howa we demir ýol petekleri üçin tölegler geçirilýär. QIWI elektron töleg ulgamy dünýäniň ýigrimiden gowrak ýurdunda hereket edýär.

EasyPay. EasyPay («easy pay» iňlis sözleri bolup, «aňsat töleg» diýmekligi aňladýar) ilkinji belarus elektron pul ulgamy bolup, inter-

netde we SMS habarlarynyň kömegi bilen tölegleri çalt geçirmek üçin niýetlenendir. Ol 2004-nji ýylyň 9-njy noýabrynda açylýar. Ulgamyň pul birligi bolup belarus rubly çykyş edýär. Ol saýtlary «Hasaplaşyk» bitewi hasaplaşyk we maglumat giňişligi ulgamyna, şeýle hem Visa, MasterCard bank kartlarynyň ekwaýringine birikdirýär. EasyPay jemaat, aragatnaşyk, internet, teleýaýlym we beýleki hyzmatlar üçin plastik karta baglanan sanly gapjyk arkaly tölegleri geçirmäge mümkinçilik berýär.

Ýokarda görkezilenlerden başga-da dünýäde köpsanly elektron töleg ulgamlary hereket edýär. Umuman, töleg ulgamlarynyň köpdürlüligi we olaryň ýerine ýetirýän amallary bazar ykdysadyýetiniň işjeň hereket etmegi üçin möhüm zerurlyk bolup durýar.

1.4. Töleg ulgamlarynyň töwekgelçilikleriniň toparlanylyşy, bahalandyrylyşy we dolandyrylyşy

Ygtybarly töleg ulgamlary häzirki zaman ykdysadyýetiniň aýrylmaz bölegi bolup durýar. Dünýäde globallaşma hadysalarynyň güýçlenmegi we tehnologiýalaryň çalt ösmegi töleg ulgamlarynyň hem ösmegine itergi berýär. Halkara derejesinde hakyky wagt tertibinde tölegleri amala aşyrmak adaty tejribä öwürülýär. Soňky ýyllarda töleg ulgamlarynyň üsti bilen geçirilýän hasaplaşyk amallarynyň düýpli artmagy öz gezeginde dürli töwekgelçilikleriň ýüze çykmagyny ýitileşdirýär. Bu ugurda töwekgelçilikleriň döremek mümkinçilikleri, bir tarapdan, töleg ulgamlarynyň subýektleri we olaryň ulanyjylary, beýleki tarapdan, tutuş ykdysadyýet üçin howpludyr. Şol sebäpli töleg ulgamlarynyň töwekgelçilikleri ýl üze çykarylmaladyr, yzarlanylmaladyr, bahalandyrylmalydyr we dolandyrylmalydyr.

Töleg ulgamlarynyň töwekgelçilikleri – bu töleg ulgamlarynyň gurluşlary we amallary, şeýle hem töleg ulgamlaryna gatnaşýan we tölegleri geçirýän subýektler üçin mahsus bolan töwekgelçiliklerdir.

Töleg ulgamlarynyň töwekgelçilikleri müşderileriň we banklaryň işlerine täsir edýär. Töleg ulgamlarynyň özi hem töwekgelçilikleri döredip biler. Mysal üçin, töleg ulgamyna edilýän gözegçiligiň talaba laýyk ýola goýulmazlygy ýa-da guramaçylyk ýetmezçilikleri

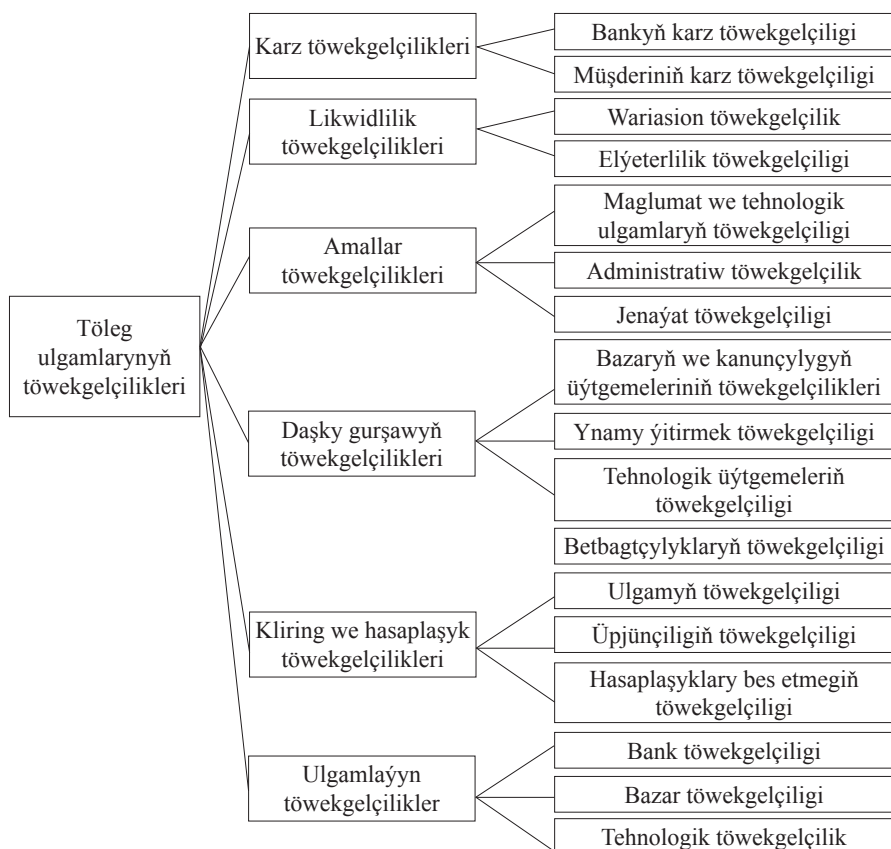
sebäpli töwegelçilikleriň ýüze çykmagy mümkin. Töleg ulgamlary başga ýerlerde ýüze çykan töwegelçilikleri bir bankdan beýleki bir banka ýa-da bir ýurtdan beýleki bir ýurda ýaýradyp biler. Mysal üçin, töleg ulgamynyň esasy gatnaşyjysynda töleg borçnamasyny ýerine ýetirmekde döreýän meseleler beýleki gatnaşyjylara hem geçip biler. Şu ýagdaýda töleg ulgamlary ulgamlaryň töwegelçiligi milli we halkara derejelerine ýaýradyjy kanala öwrülmeği mümkin. Töleg ulgamlarynyň töwegelçilikleriniň gysga dowamlylygy we mydama gaýtalanýanlygy olaryň aýratyn häsiýetleri hökmünde çykyş edýär.

Töleg ulgamlarynyň töwegelçiliklerini kesgitlemek we bahalandyrmak üçin, esasan, aşakdakylar talap edilýär:

- töwegelçilikleri takyk toparlara bölmek;
- töwegelçilikleriň ýüze çykmagynyň ähtimallygyna baha bermek;
- ýitgilere (zyýana) deslapdan baha bermek.

Dürli nukdaýnazardan töleg ulgamlarynyň töwegelçiliklerini toparlamak bolar, ýöne şol toparlaryň anyk araçäginı aýyl-saýyl etmek we bölekleýin gabat gelmezligini doly üpjün etmek bellibir kynçylyklary döredýär. Wagtyň geçmegi bilen töwegelçilikleriň köpüsi üýtgeýär we şonuň netijesinde olaryň käbiriniň bir topardan beýleki topara geçmegi mümkin. Wakalaryň (mysal üçin, töleg resminamalaryny galplaşdyrmagyň) ýüze çykmasy ýygy we olar boýunça möhüm statistik maglumatlar bar bolan ýagdaýynda töwegelçilikleriň döremeginiň ähtimallygyny kesgitlemek ýeňil düşýär. Şoňa garamazdan, şeýle wakalaryň bildirmezden bolup geçmek howpy hemişe saklanýar. Şunda standart däl wakalaryň (ýangynyň, ýer titremesiniň we ş.m.) ýüze çykmak ähtimallygyna baha bermek örän kyn. Töwegelçilikleriň ýüze çykmagy, adatça, ýa karz ýitgilerine, ýa-da likwidlilik meselesine getirýär. Aşakda töleg ulgamlarynyň töwegelçiliginiň toparlanylyşy görkezilýär (5-nji surat).

Karz töwegelçiligi – bu başga bankdan serişdeleriň örtügi kabul edilýänçä bank tarapyndan alyja geçirilen tölegler bilen baglanyşykly ýüze çykyş biljek ýitgileriň töwegelçiligidir.



5-nji surat. Töleg ulgamlarynyň töwekgelçilikleriniň toparlanylyşy

Karz töwekgelçiligi iki bankyň arasynda ýüze çykyar. Şunda alyjy bank öz üstüne töleg boýunça yzyna gaýtarylmaýan borçnamany kabul edýär, töleýji bank bolsa hasaplaşygy gijräk amala aşyrýar. Töleýji bank tölegi geçirmäge ukypsyz bolup biler, mysal üçin, batyp galmagy netijesinde. Bankyň karz töwekgelçiligi bankara tölegleriniň ählisi üçin mahsusdyr. Töleýji bank eger-de ol müşderiniň hasabyn-da serişdeleriň ýokdugyna garamazdan tölegleri geçirse, müşderiniň karz töwekgelçiligine duçar bolup biler. Bazar gatnaşyklary ösen ýurtlarda ýiti bäsleşigiň şertleri, köplenç, banklara müşderileriň karz töwekgelçiliklerini öz üstlerine almaklaryna mejbur edýär.

Likwidlilik töwekgelçiligi bankyň töleg borçnamalarynyň üstüni

ýapmak üçin onuň likwid aktiwleriniň ýa-da karzyna alan serişdeleriniň möçberiniň ýetmezçiligi bilen baglanyşykly ýüze çykýan ýitgileriň töwekgelçiligidir.

Wariasion töwekgelçilik käbir ýagdaýlarda bankyň öz üstüne alan borçnamalary boýunça tölegleri geçirmeklige ukypsyzlygy we tölegleri amala aşyrmaklygy wagtlaýyn yza süýşürmegiň zerurlygy sebäpli onuň likwidliliginiň üýtgemegi netijesinde ýüze çykýar.

Elýeterlilik töwekgelçiligi bankyň maliýe ýagdaýynyň gowşamagy sebäpli onuň pul bazaryndan likwid serişdeleri almak mümkinçiliginiň peselýändigini netijesinde yzyna gaýtarylmaýan borçnamalar boýunça tölegleri geçirip bilmeýän ýagdaýynda ýüze çykýar.

Amallar töwekgelçilikleri – bu töwekgelçilikler maglumat ulgamynyň nädogry ulanylmagy we oňa keseki şahslaryň rugsatsyz girmekleri esasynda, şeýle hem dolandyryşda ýa-da tölegleriň geçirilişiniň guralyşynda ýol berlen säwlikler sebäpli ýitgilere getirýän töwekgelçiliklerdir.

Maglumat we tehnologik ulgamlaryň töwekgelçilikleri maglumat-kommunikasion tehnologiýalary ulgamlaryndan, olaryň üsti bilen geçýän amallaryň el usulynda gaýtadan işlenilmeginden we tölegleri geçirmeklige amala aşyrmak prosesiniň el usulynda ýerine ýetirilmeginden gelip çykýar. Häzirki wagtda töleg ulgamlarynyň amallary maglumat tehnologiýalarynyň üsti bilen ýerine ýetirilýär. Şol sebäpli maglumat we tehnologik ulgamlaryň töwekgelçilikleri, esasan, maglumat tehnologiýalary bilen baglanyşyklydyr.

Administrativ töwekgelçilik banklaryň amaly usullary, jogapkärçilikleriň paýlanylyşy, töwekgelçilikleri dolandyrmagyň içerki düzgünleri, hünärmenleriň ussatlygy, ätiýaçlyk töleg ulgamynyň barlygy, ýüze çykýan meseleleri çözmeklige taýýarlygy we beýlekiler bilen baglanyşyklydyr. Ýyl geçdigiçe töleg ulgamlarynyň has çylşyrymlaşmagy we yzygiderli üýtgemegi geçen döwür bilen deňeşdirilende hünärmenlik derejesiniň ýokary bolmagyny talap edýär. Esasy hünärmenleriň işden boşamaklarynyň güýçlenmegi möhüm amallary dolandyrmakda ussatlygyň ýetmezçiligi sebäpli töwekgelçiligiň döremegine itergi berýär.

Töleg ulgamlarynyň ösmegi bilen jenaýat töwekgelçilikleri üýtgeýär. Jenaýatçylar ulgamyň goraglylyk ýerleri we olary ulanmagyň

usullary barasynda bilýärler. Töleg ulgamlarynda ýüze çykan jenaýat töwekgelçilikleriniň esasy böleginiň uly bolmadyk ýitgiler bilen baglanyşyklydygy barada maglumatlar berilýär. Ýöne guramaçylykly jenaýatçylaryň hereketi netijesinde töleg ulgamlarynda wagtal-wagtal uly möçberde ýitgileriň döreýän ýagdaýlary hem bardyr.

Daşky gurşawyň töwekgelçilikleri daşky gurşawyň düýpli üýtgemegi netijesinde ýüze çykýar. Jemgyýetde bolup geçýän üýtgemeleriň depgininiň zygyderli güýçlenmegi şeýle töwekgelçilikleriň döremegine täsir edýär.

Daşky gurşawyň esasy töwekgelçilikleri kanunçylykdaky we bazar kadalaşdyrmasyndaky üýtgemeler, müşderileriň ynamynyň gaçmagy, tehnologik özgermeler we betbagtçylyklar bilen baglanyşyklydyr. Kanunçylykdaky we bazar kadalaşdyrmasyndaky üýtgetmeleriň ýygylgynyň artmagy täze we garaşylmadyk töwekgelçilikleriň ýüze çykmagyna itergi berip biler. Dürli ýurtlaryň kanunlary biri-birinden tapawutlanýar we mydama üýtgeýär. Sarp edijileriň hukuklaryny goramak, önümleriň howpsuzlygy, ýerine ýetirijileriň jogapkärçiligi bilen baglanyşykly täze meseleler garaşylmadyk maliýe borçnamalaryna we ýitgilere getirip biler.

Müşderileriň ynamynyň gaçmagy töwekgelçiligi, köplenç, olaryň töleg ulgamlarynyň hyzmatlaryndan ýüz öwürmeklerine sebäp bolýar. Ynamyň gaçmagy ujypsyz kiçi meseleleriň döremegi we giňden ýaýramagy netijesinde ýüze çykmagy mümkin. Müşderileriň ynamy tölegleri geçirmek amallaryny amala aşyrmagyň we töleg gurallaryny ulanmagyň binýady hökmünde çykyş edýär.

Töleg ulgamlaryna çalt ornaşdyrylýan tehnologiýalar tehnologik üýtgemeleriň töwekgelçiligini emele getirýär. Köpsanly banklaryň maglumat ulgamlarynyň tehniki taýdan goraglylygy parollaryň, kodlaryň we müşderileriň hukuklarynyň berjaý edilişine gözegçiligiň ulanylmagyna esaslanýar. Soňky ýyllarda hakerleriň hüjüm etme howpy, ýagny töleg ulgamlaryna rugsatsyz girmeleri ýokarlanýar, çünki olar has kämil gurallary edinmek bilen berk goragly kuwwatly enjamlara we programma üpjünçiliklerine bikanun girmeklige mümkinçilik alýarlar. Bu öz gezeginde töleg ulgamlaryndan ýokary goraglylygy üpjün etmekligi talap edýär.

Tebigy faktorlar we jemgyýetdäki üýtgeşmeler bilen şertlendiril-

len betbagtçylyklaryň töwegelçilikleri seýrek ýüze çykýar. Töleg ulgamlarynyň çuň integrasiýasy we merkezleşdirilmesi, olaryň ýokary tehnologiýalara baglylygy dürli iri betbagtçylyklara bolan gowşaklygynyň artmagyna täsir edýär.

Kliring we hasaplaşyk töwegelçilikleri. Bu töwegelçilikler banklaryň arasynda kliring we tölegleri geçirmeklik amala aşyrylanda ýüze çykýar. Şeýle töwegelçilikler bankara töleg geçirmeleri üçin mahsusdyr. Banklaryň arasynda geçirilýän we kabul edilýän tölegleriň tapawudy Merkezi bankyň gündelik kliringi esasynda hasaplanylýar. Kliring («clearing» inlis sözi bolup, «arassalama» diýmekligi aňladýar) – ýurtlaryň, kompaniýalaryň, kärhanalaryň we banklaryň arasynda biri-birine iberilen, satylan harytlar, gymmatly kagyzlar we ýerine ýetirilen hyzmatlar üçin tölegleriň balansyndan ugur almak bilen, özara hasaba almak arkaly amala aşyrylýan nagt däl hasaplaşyklardyr. Hasaplaşyk – bu tranzaksiýa bolup, onuň üsti bilen bank öz aragatnaşyk hasabyndan başga bir bankyň aragatnaşyk hasabyna kliring kalkulýasiýasyna laýyklykda arassa bergileriň möçberinde serişdeleriň geçirilmegini amala aşyrýar. Şeýle hasaplaşyklar arkaly töleýji bank töleg zerurlyklaryny ýapmak üçin alyjy banka serişdeleri geçirýär. Kliring we hasaplaşyk töwegelçilikleri täjirçilik hem-de Merkezi banklaryň kliring we hasaplaşyk amallaryny amala aşyrmakda ulanýan maglumat ulgamlary, şol ulgamlaryň ygtybarlylygy bilen şertlendirilendir. Şu görnüşdäki töwegelçilikler kliring we hasaplaşyk amallaryny amala aşyrmakda bar bolan howpsuzlyk üpjünçiliklerine baglydyr. Hasaplaşyklary ýatymagyň töwegelçiligi kliringiň we hasaplaşyklaryň yzyna gaýtarylmaýanlygyna we gutarnyklylygyna degişlidir. Olar töleg ulgamlarynyň işinde döreýän bökdençlikleri aradan aýyrmak boýunça milli we daşary ýurt kanunçylyklaryna, bankara ylalaşyklaryna we ýörite şertnamalara garaşlydyr.

Ulgamlaýyn töwegelçilikler. Bu töwegelçilik tutuş töleg ulgamynyň ýa-da onuň böleginiň öz hereketini bes etmegi we jemgyýetde töleg hyzmatlarynyň göwrüminiň ep-esli azalmagy bilen ýüze çykyp biljek ýitgileriň töwegelçiligine degişlidir. Düzgün bozulmalaryň derejesiniň artmagy töleg ulgamlarynyň ählisi üçin howp döredip biler. Şeýle ýagdaý ýurduň maliýe ulgamyny hem töwegelçilige duçar etmegi mümkin. Ulgamlaýyn töwegelçilikleriň ýüze çykmagyna tö-

leg ulgamlarynyň wajyp bölegi bolan maglumat gurluşlarynyň işinde emele gelen bökdençlikler, şeýle hem iri banklaryň gurpsuzlygy ýa-da hasaplaşyk amallary geçirmekligiň netijesinde bazaryň işiniň bozulmagy sebäp bolup biler. Gelip çykyşyna laýyklykda ulgamlaryň töwekgelçilikler tehnologik, bank we bazar töwekgelçiliklerine bölünýär. Töleg ulgamlarynyň integrirlenmeginiň göwrüminiň we derejeleriniň ýokarlanýan hem-de halkara aragatnaşyklarynyň giňelýän şertlerinde töleg amallary has-da merkezleşýär. Munuň özi ulgamlaryň töwekgelçilikleriň ýüze çykmagyny ýokarlandyryr.

Halkara hasaplaşyklar banky ulgamlaryň töwekgelçilige şeýle düşündiriş berýär: «Ulgamlaryň töwekgelçilik – bu ulgama gatnaşyjylaryň biriniň öz borçnamasyny ýerine ýetirmek ukypsyzlygy ýa-da ulgamyň özündäki düzgün bozulmalar sebäpli ulgamyň beýleki gatnaşyjylarynyň ukypsyzlygyna ýa-da maliýe ulgamynyň beýleki ýaýrawlaryndaky maliýe institutlarynyň borçnamalaryny öz wagtynda ýerine ýetirmezligine getirip biljek töwekgelçiligidir». Borçnamalaryň ýerine ýetirilmezligi likwidlilik we karza ukyplylyk bilen baglanyşykly meseleleriň döremeginiň esasy bolmagy mümkin we netije hökmünde ulgamyň ýa-da maliýe bazarynyň durnuklylygyna howp edip biler.

Dürli töleg ulgamlarynyň töwekgelçiliklerine baha bermek üçin olaryň ýüze çykmak ähtimallygyny we aýratynlykda banka hem-de ulgama mahsus bolan töwekgelçilikleri bölmek bilen töleg ulgamynyň mümkin bolan ýitgilerini kesgitlemek zerur. Bu töwekgelçilikleri we olaryň wajyplygyny aşadaky ýaly bölmek bolar:

kiçi – töwekgelçiligiň ähtimallygy ujypsyz; töwekgelçiligiň ýüze çykmagynyň netijesinde ýitginiň mümkin bolan möçberi uly däl, adatça, aýratyn töleg ulgamyny ýa-da banky çökgünlik ýagdaýyna getirip bilmeýär;

orta – töwekgelçiligiň ähtimallygy örän pes; töwekgelçiligiň ýüze çykmagynyň netijesinde ýitginiň mümkin bolan möçberi uly we aýratyn töleg ulgamyny ýa-da banky çökgünlik ýagdaýyna getirip biler;

uly – töwekgelçiligiň ähtimallygy ýokary; töwekgelçiligiň ýüze çykmagynyň netijesinde ýitginiň mümkin bolan möçberi örän uly we aýratyn töleg ulgamyny ýa-da banky çökgünlik ýagdaýyna çalt getirip biler.

Kredit geçirmeleri ulgamlary üçin ulanyp boljak töwekgelçiliklere baha bermegiň tertibi aşakdakydan ybarat (3-nji tablisa).

3-nji tablisa

Kredit geçirmeleri ulgamlarynyň töwekgelçiliklerine baha bermek

Töwekgelçiligiň derejesi/ töwekgelçiligiň görnüşi	Ulgam üçin mahsus bolan töwekgelçilik	Bank üçin mahsus bolan töwekgelçilik	Ulgamlaýyn töwekgelçilik
Karz töwekgelçilikleri:			
Bankyň karz töwekgelçiligi	ýok	ýok	ýok
Müşderiniň karz töwekgelçiligi	ýok	ýok	ýok
Likwidlilik töwekgelçilikleri	ýok	ujypsyz	ujypsyz
Amallar töwekgelçilikleri:			
Maglumat we tehnologik ulgamlaryň töwekgelçiligi	ujypsyz	ujypsyz	ujypsyz
Administratiw töwekgelçilik	ýok	ujypsyz	ujypsyz
Jenaýat töwekgelçiligi	ujypsyz	ujypsyz	ýok
Daşarky gurşawyň töwekgelçilikleri:			
Bazaryň we kanunçylygyň üýtgemeleriniň töwekgelçilikleri	ýok	ýok	ýok
Ynamy ýitirmek töwekgelçiligi	ujypsyz	ujypsyz	ujypsyz
Tehnologik üýtgemeleriň töwekgelçiligi	ujypsyz	ýok	ýok
Betbagtçylyklaryň töwekgelçiligi	ujypsyz	ujypsyz	ujypsyz
Kliring we hasaplaşyk töwekgelçilikleri:			
Ulgamyň töwekgelçiligi	ýok	ujypsyz	ujypsyz
Üpjünçiligiň töwekgelçiligi	ýok	ýok	ýok
Hasaplaşyklary bes etmegiň töwekgelçiligi	ýok	ýok	ýok
Ulgamlaýyn töwekgelçilikler	ýok	ýok	ýok

3-nji tablisada kredit geçirmeler ulgamyna mahsus bolan töwekgelçilikleriň seljermesini geçirmegiň tertibi berilýär. Her bir setir töwekgelçiligiň esasy görnüşine we her bir sütün töwekgelçiligiň derejesine laýyk gelýär. Şeýlelikde, bu tablisanyň her bir setiri esasy töwekgelçiligiň we töwekgelçiligiň derejesiniň görkezilen utgaşmasy bahalandyrmak bolup çykyş edýär.

Töleg ulgamynyň töwekgelçiliklerini dolandyrmagyň esasy maksady töleg ulgamynyň howpsuzlygyny we netijeliligini ýokarlandyrmak arkaly onuň işiniň üznüksizligini üpjün etmekden, şeýle hem töwekgelçiligiň faktorlarynyň ulgamlaryň töwekgelçilige edýän täsirini peseltmekden ybarat.

Töleg ulgamynyň töwekgelçiliklerini dolandyrmagyň maksadyna ýetilmegi aşakdaky wezipeleriň ýerine ýetirilmegini göz önünde tutýar:

- töleg ulgamynyň üznüksiz işiniň bozulmagyna getirip biljek ýaramaz wakalaryň aralaşmagyny çaklamak;
- töleg ulgamynyň durnukly işlemegine ýardam bermek;
- töwekgelçilikleriň amala aşmak mümkinçiliklerini duýdurmak we önüni almak;
- töwekgelçilikleri ýüze çykarmak we olaryň döremeginiň sebäplerini kesgitlemek;
- töwekgelçilikleri saklamak;
- töwekgelçilikleriň derejesine baha bermek;
- hemişelik esasyda töwekgelçilikleriň monitoringini geçirmek we olary seljermek;
- bolup geçen töwekgelçilikleriň netijelerini öz wagtynda aradan aýyrmak işlerini guramak we töleg ulgamynyň iş ukyplylygy bozulan halatynda ony dikeltmegiň gurallaryny döretmek;
- töleg ulgamynyň töwekgelçilikleriniň kabul ederlikli derejesine ýetmegiň we ony saklamagyň usullaryny kesgitlemek;
- ýüze çykarylan töwekgelçilikleri peseltmeklige gönükdirilen çäreleri amala aşyrmak maksady bilen, töleg ulgamynyň subýektleriniň maglumat özara baglanyşygyny üpjün etmek;
- töwekgelçilikleriň faktorlarynyň garşysyna gönükdirilen çäreleri işläp düzmek we amala aşyrmak, şeýle hem töleg ulgamlaryny kadalaşdyrmak boýunça dolandyryş çözgütlerini kabul etmek;
- töleg hyzmatlary bazarynyň üýtgeýän şertlerine görä töwekgelçilikleri dolandyrmak prosesine çalt täsir etmek.

Töleg ulgamlarynyň töwegelçiliklerini dolandyrmak bellibir ýörelgeleriň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek boýunça kesgitlenen çäreler arkaly amala aşyrylýar. Halkara hasaplaşyklar banky tarapyndan töleg ulgamlarynyň töwegelçiliklerini peseltmek üçin degişli ýörelgeler kesgitlenendir. Şol ýörelgeler aşakdakylardan ybarat:

1. Garamagyna girýän ähli ýerlerde ulanylýan töleg ulgamynyň oňat işlenip düzülen hukuk binýady bolmalydyr.

2. Töleg ulgamynyň düzgünleri we iş tertibi (prosedurasy) maliýe töwegelçilikleriniň her biriniň ulgama täsir etmesi barasynda gatnaşyjylara anyk düşüňjeleri bermelidir. Gatnaşyjylar ulgama gatnaşýandygy üçin duçar bolup biljek maliýe töwegelçiliklerini bilmelidirler. Şonuň üçin operatorlarda aşakdaky maglumatlary özünde saklaýan düzgünler we iş tertipleri bolmalydyr:

- ulgamyň dürlügi, dolulygy we derwaýyslygy;
- ulgamyň bezegi (dizaýny), onuň iş tertibi we töwegelçilikleri dolandyrmagyň düzgünleri;
- ulgamyň hukuk binýady we taraplaryň orny;
- ulgamyň elýeterliligi;
- ulgama gatnaşýan taraplaryň hukuklary we mümkinçilikleri, şol mümkinçilikleriň amala aşyrylyşy;
- garaşylmadyk ýagdaýlarda çözgütleri kabul etmegiň we habar bermegiň düzgünleri we tertibi.

Şeýle hem gatnaşyjylaryň düzgünlere we iş tertiplerine düşünmeklerini barlamak maksady bilen, olary taýýarlamak işlerini guramaklyk netijeli bolup biler.

3. Töleg ulgamynyň karz we likwidlilik töwegelçiliklerini dolandyrmagyň anyk iş tertipleri bolmalydyr. Şol iş tertipleri ulgamyň operatorynyň we gatnaşyjylarynyň jogapkärçiliklerini kesgitleýär hem-de töwegelçilikleri dolandyrmak üçin degerli höweslendirmeleri we çäklendirmeleri üpjün edýär.

Bu ýörelge aşakdakylary alamatlandyrýar:

- a) karz töwegelçiligini dolandyrmagyň gurallaryny:
 - gatnaşyjylaryň arasynda karz töwegelçiligi ýüze çykmaýan ulgamy ulanmagy (mysal üçin, hakyky wagt tertibinde umumy (jemi) hasaplaşyklar – RGTS ulgamyny);
 - karz ukyplylygyna esaslanýan ulgama girmegiň ölçeglerini;

- töwekgelçilik astynda iň ýokary möçberlerde karzlaryň çäklerini;
- ýitgileri paýlamak hakynda ylalaşyklary we (ýa-da) borçnamany ýerine ýetirmedik tarapyň tölegi hakynda ylalaşygy.

b) likwidlilik töwekgelçiligini dolandyrmagyň gurallaryny:

- tölegleriň nobatlylygyny dolandyrmagy;
- günün içindäki likwidliliğiň berilmegini (kreditor üçin karz töwekgelçiligi bilen baglanyşykly, mysal üçin, Merkezi bank);
- hyzmat ediş ukyplylygynyň kadalaryny;
- tölegleri iberiji ýa-da kabul ediji üçin bellenen çäkleri;
- diskret wagt tertibinde netto hasaplaşyklar – DNS ulgamy üçin gurallary.

ç) umumy gurallary:

- karz we likwidlilik töwekgelçiliklerini dolandyrmaklygyň gurallaryny goldamak üçin maglumat ulgamlaryny;
- gatnaşyjylara maglumatlaryň düşnükli, doly we çalt berilmegini (hakyky wagt tertibinde);
- ulgamyň operatory tarapyndan çalt yzarlanylmagyny (barlanylmagyny).

4. Töleg ulgamy amalyň geçirilen senesinde (mümkin bolsa, günün dowamynda, juda bolmanda iş gününüň ahyrynda) gutarnykly hasaplaşygy çalt üpjün etmelidir.

5. Töleg ulgamy has uly özbaşdak hasaplaşyk borçnamasy bilen gatnaşyjynyň tölege ukypsyzlygy ýagdaýynda köptaraply netting bilen iň azyndan gündizki hasaplaşyklary öz wagtynda tamamlamagy üpjün etmelidir.

Şuňa kybapdaş ulgamlarda gatnaşyjynyň biri tarapyndan borçnamalaryň ýerine ýetirilmmezligi beýleki gatnaşyjylara düýpli täsir edip biler we karz ýa-da likwidlilik töwekgelçilikleriniň ýüze çykmagy mümkin. Şeýle ulgamlaryň köpüsi hasaplaşyklary yza süýşürýär, ýagny ulgamyň tölegi hasaplaşyga kabul etmeginiň we gutarnykly hasaplaşygy geçirmeginiň arasynda uly aralyk saklanýar. Köptaraply netting we yza süýşürilen hasaplaşyklar ýaly utgaşykly ulgamlarda töwekgelçilikleri dolandyrmagyň gurallary bolmalydyr. Şol gurallar adatdan daşary ýagdaýlarda gündelik hasaplaşyklary tamamlamagy ýokary derejede ygtybarly kepillendirmelidir. Bu öz gezeginde adatdan daşary ýagdaýlarda goşmaça maliýe serişdelerini kepillendirmegi

üpjün etmegiň hasabyna gazanylyp bilner. Munuň özi aşakdaky elementleriň utgaşmasyny göz önünde tutýar:

- karz ugurlary hakynda ylalaşyklary;
- üpjünçiligi (depozitleri ýa-da gymmatly kagyzlary).

Goşmaça serişdeleriň möçberi iň ýokary özbaşdak hasaplaşyk borçnamasyna gatnaşykda ulgamyň laýyk gelýändigini ýa-da iň pes standartdan artýandygyny (ýagny gatnaşyjynyň iň köp özbaşdak hasaplaşyk borçnamalary ýa-da has uly möçberde borçnamalary ýerine ýetirmedik ýagdaýynda ulgamyň hereket edip biljek ukybyny) hasaba almak bilen kesgitlenilmelidir.

6. Hasaplaşyklar üçin ulanylýan aktiwler Merkezi banka bildirilýän talaplar bolmalydyr. Eger beýleki aktiwler ulanylsa, onda olar nol ýa-da ujypsyz karz we likwidlilik töwekgelçiliklerini çekmelidirler.

Hasaplaşyk aktiwlerini saklaýjylar bolan gatnaşyjylar karz we likwidlilik töwekgelçiliklerini çekýärler.

Gatnaşyjylar:

- karz töwekgelçiligine sezewar bolýarlar, haçanda hasaplaşyk aktiwini üpjün ediji öz borçnamasyny olaryň önünde ýerine ýetirmedik ýagdaýynda;
- likwidlilik töwekgelçiligine sezewar bolýarlar, haçanda hasaplaşyk aktiwini aňsatlyk bilen beýleki likwid aktiwlere çalyşmak mümkinçiligi bolmadyk ýagdaýynda.

Merkezi banka talaplar, adaty, diňe bir karz töwekgelçiliginden azat bolman, eýsem, şol puldaky beýleki likwid aktiwlere erkin çalyşmak mümkinçiligine eýedir.

7. Töleg ulgamy howpsuzlygyň ýokary derejesini we amaly ygtybarlylygyny üpjün etmelidir, şeýle hem onda amaly günüň dowamynda tölegleri öz wagtynda gaýtadan işlemegiň ätiýaçlyk gurallary bolmalydyr.

Ulgama howp salýan töwekgelçilikleri yzygiderli seljermek zerurdyr. Operator häzirki zaman derejesinde ulgamyň howpsuzlyk töwekgelçiligini yzygiderli seljermek maksady bilen, tehnologik ösüşi hemişe öwrenmelidir. Ulgam ýeterlik kuwwatlyklara eýe bolmalydyr, olary gözegçilikde saklamalydyr we öňde goýlan wezipeleriň mümkin bolan üýtgemeleriniň öň ýanynda artdyrmalydyr.

Ulgamyň işiniň üznüksizligini üpjün etmegiň gurallary bolup aşakdakylar çykyş edýär:

- ygtybarly ýa-da ýerini tutýan kompýuter enjamyny ulanmak;
- ähli kompýuter we telekommunikasion gurluşlaryň önüni alyş tehniki gözegçiligini wagtly-wagtynda geçirmek;
- enjamlar we telekommunikasion gurluşlar üçin ätiýaçlyk şaýlaryny saklamak;
- özbaşdak ýa-da üznüksiz energiýa we suw üpjünçiligini üpjün etmek;
- ýangyn goraglylygy we ýangyn öçürýän ulgamyň bolmagy;
- birinji we islendik ätiýaçlyk merkezlerinde anyk we derwaýys tehnologik hem-de tehniki resminamalaryň bolmagy;
- ähli ätiýaçlyk merkezlerini wagtly-wagtynda barlamak;
- esasy amallar (prosessing) merkeziniň daşynda möhüm gurluşlary saklamak, maglumatlaryň we programma üpjünçilikleriniň üýtgän ýagdaýynda olaryň nusgalaryny wagtly-wagtynda almagyň tertibi;
- telekommunikasiýalaryň bozulan ýagdaýynda fiziki göterijilerde (disketlerde, kagyzlarda we ş.m.) maglumatlary alyşmagyň tertibi;
- bellibir ulgamyň funksiýalaryny ýa-da gatnaşyjylary çykarmagyň, degişli prosesleri, nobatsyz çagyrmagyň ýa-da tamamlamagyň iş tertibi;

– programma üpjünçilikleriniň, enjamlarynyň ýa-da telekommunikasiýalaryň täze gurluşlary ornaşdyrylanda gysga döwürlik köne tehnologiýalara gaýdyp gelmek mümkinçiliklerini saklamak.

8. Töleg ulgamynyň ulanyjylar üçin amatly we ykdysadyýet üçin netijeli tölegleri amala aşyrmagyň usullary bolmaly.

9. Töleg ulgamynyň adalatly we aýyk gatnaşmagy üpjün edýän obýektiv hem-de jemagat önünde yglan edilen ölçegleri bolmaly.

Töwekgelçilik tölegli hyzmatlar bazaryna girmek bilen baglanyşykly ölçegleriň biri bolup durýar. Ulgama girmegiň ölçegleri töwekgelçiligiň şeýle görkezijilerine, ýagny maýanyň ýeterlilik derejesine, töwekgelçilikleriň reýtingine ýa-da beýleki görkezijilere esaslanyp biler.

10. Töleg ulgamyny dolandyrmagyň gurallary netijeli, hasabat beriji we aýyk bolmalydyr.

Bu ýörelge töwekgelçilikleri dolandyrmak we audit bölümleriniň gündelik amallara jogap berýän beýleki bölümlere tabyn daldigini kesgitleýär. Ady agzalan bölümler hukuk, maliýe, amallar we howpsuzlyk töwekgelçilikleri bilen meşgullanmalydyrlar.

Töleg ulgamlarynyň töwegelçiliklerini dolandyrmagyň esasy tapgyrlary aşakdakylardan ybarat:

- töwegelçilikleriň barabarlygyny anyklamak – töleg ulgamlarynyň işleriniň üznüksizligine we howpsuzlygyna täsir edip biljek töwegelçilikleri ýüze çykarmak we sebäplerini kesgitlemek prosesi;

- töwegelçilikleri bahalandyrmak we seljermek – töwegelçilikleriň barabarlygyny anyklamagyň, olaryň amala aşmagynyň täsirlerine we aýratynlyklaryna barlag geçirmegiň netijesinde alnan maglumatlary gaýtadan işlemek prosesi;

- töwegelçilikleriň monitoringi – töleg ulgamlarynyň işiniň üznüksizligine we howpsuzlygyna täsir edýän faktorlary yzarlamak prosesi;

- töwegelçilikleri duýdurmak boýunça çäreleri işläp taýýarlamak we amala aşyrmak – töleg ulgamlarynyň hereket etmegi üçin ýaramaz wakalaryň döremek ähtimallygyny peseltmäge ýardam edýän çäreleri işläp düzmek we amala aşyrmak prosesi;

- töwegelçilikleri peseltmek boýunça çäreleri işläp taýýarlamak we amala aşyrmak – bolup geçen töwegelçilikleriň netijelerini azaltmaga we töwegelçilikleriň amala aşmagy bilen baglanyşykly dörän ýitgileriň öwezini dolmaly kabul etmeklige gönükdirilen çäreleriň toplumyny aňladýan töwegelçilikleri dolandyrmagyň prosesi.

Möhletli we iri tölegleri geçirmek bilen baglanyşykly töwegelçilikleri peseltmek üçin töleg ulgamlary töwegelçilikleri dolandyrmagyň gurallaryny göz önünde tutýarlar.

Maliýe töwegelçiliklerini peseltmek maksady bilen, töleg ulgamlary gatnaşyjylaryň likwidiligini dolandyrmagyň gurallaryny ulanmak bilen şu çäreleri amala aşyrýarlar:

- tölegleri geçirmek boýunça öz borçnamalaryny ýerine ýetirmekleri üçin gatnaşyjylaryň serişdeleriniň ýeterliklidigine hakyky wagt tertibinde monitoring etmek;

- Merkezi bankda gatnaşyjy-töleýjiniň adyna açylan hasapda diňe kredit galyndynyň çäginde ulgam tarapyndan hasaplaşyk amallaryny geçirmek;

- Merkezi bankda açylan öz hasaplaryndaky serişdeleriň galyndylaryny gatnaşyjylaryň hakyky wagt tertibinde görmeklerini üpjün etmek;

- baglanyşykly ulgamlardan kepillendirilen hasaplaşyklaryň geçirilmegini üpjün etmek üçin serişdeleri ätiýaçlandyrmagyň mümkinçiliklerini gazanmak;

– bellenen ileri tutmalara laýyklykda tölegleri gaýtadan işlemek, ýagny:

1) gatnaşyjylaryň öz tölegleriniň nobatlylygyny dolandyrmak (tölegleriň ileri tutmasyny üýtgetmek, tölegleriň nobatlylygyndan tölegleri yzyna çagyrmak we ş.m.);

2) Merkezi bankyň talaplaryna laýyk gelýän töleg ulgamynyň gatnaşyjylary üçin Merkezi bank tarapyndan günün içindeki karzyň we owernaýt («overnight» iňlis sözi bolup, «gijelik», «ertire çenli» diýmekligi aňladýar) karzyň berilmegi;

– bölek satuw tölegleri ulgamlarynyň gatnaşyjylarynyň arassa debet ýagdaýlarynyň çäklerini kesgitlemegi üpjün etmek.

Adatdan daşary ýagdaýlar dörän halatynda töleg ulgamlarynda maliýe däl (amallar) töwekgelçilikleri peseltmek maksady bilen, olaryň işlerini üpjün etmek boýunça iş tertipleriniň bolmagy zerur. Şol iş tertipleri aşakdaky çäreleri öz içine alýar:

– el usulynda töleg resminamalary taýýarlananda möhüm meýdançany iki gezek girizmegi üpjün etmek;

– esasy uzeldäki enjam we programma üpjünçilikleriniň ýerini tutmak;

– ätiýaçlyk merkezindäki esasy uzeliň enjam-programma toplumlarynyň ýerini tutmak;

– esasy uzeliň we gatnaşyjylaryň awtomatlaşdyrylan iş ýerleriniň arasynda üznüksiz arabaglanyşygy üpjün etmek üçin aragatnaşyk kanalyň ýerini tutmak;

– esasy we ätiýaçlyk uzelleriniň üznüksiz elektrik üpjünçiligini guramak;

– töleg ulgamynyň işgärlerini we gatnaşyjylaryny awtorizasiýa we autentifikasiýa serişdeleri bilen üpjün etmek, rugsat edilmedik girmelerden goramak üçin maglumatlary geçirmegiň kanallaryny şifrlemek. Autentifikasiýa («authentication» iňlis sözi bolup, «hakyky», «asyl nusgasy» diýmekligi aňladýar) – ulanyjylaryň maglumatlar binýadynda saklanan paroly bilen, olaryň girizen parolyny deňeşdirmek arkaly hakykylygyny barlamagy göz önünde tutýar;

– geçirilýän maglumatlaryň dogrudygyny we bitewüligini üpjün etmek üçin elektron san gollaryny ulanmak;

– ulgamyň programma üpjünçiliginiň maglumat howpsuzlygyny berjaý etmek üçin wirusa garşy goranyş çärelerini ulanmak;

- maglumatlary ýitirmeklik howpunyň ýüze çykan ýagdaýynda olary saklamak we dikeltmek üçin ulgamda geçirilýän ähli amallaryň ätiýaçlyk nusgalaryny almagy üpjün etmek;

- ulgamda elektron resminamalaryň saklanylmagyny üpjün etmek üçin ähli iberilen we gelip gowşan elektron habarlaryň (maglumatlaryň) arhiwini ýöretmek;

- ulgamyň işiniň düzgünleriniň gatnaşyjylar tarapyndan berjaý edilişine gözegçiligi yzygiderli amala aşyrmak.

Töleg ulgamynyň işini kadalaşdyrýan hukuk namalarynda operator tarapyndan töwegelçilikleri dolandyrmak boýunça guramanyň döredilmegi göz önünde tutulyp bilner. Şeýle gurama döredilen ýagdaýynda onuň düzümine töleg ulgamynyň operatorynyň wekilleri we gatnaşyjylary, töleg hyzmatlaryny ýerine ýetirýän operatorlar girip bilerler. Töwegelçilikleri dolandyrmak ulgamyna baha bermegiň ölçeglerini kesgitlemek, töwegelçiliklere baha bermegi amala aşyrmak, töwegelçilikleri dolandyrmak ulgamyna geçirilen baha bermegiň netijeleri boýunça hödürlemeleri we teklipleri işläp taýýarlamak, öz gezeginde, töleg ulgamynyň töwegelçiliklerini dolandyrýan guramanyň ygtyýarlyklary we borçlary bolup durýar.

1.5. Töleg ulgamlarynyň işiniň kadalaşdyrylyşy

Töleg we hasaplaşyk ulgamlarynyň netijeliligini ýokarlandyrmak maksady bilen, olaryň yzygiderli ösdürilmegi hem-de kämilleşdirilmegi töleg amallarynyň sanynyň artmagyna ýardam edýär. Häzirki wagtda dünýäniň köp ýurtlarynda töleg ulgamlarynyň üsti bilen geçirilýän amallaryň göwrümi agdyklyk edýän ýagdaýda bolup, onuň ortaça günlük dolanyşygy jemi içerki önümiň möçberi bilen deňeşdirilýär.

Merkezi bankyň wezipesi hökmünde töleg we hasaplaşyk ulgamlaryna gözegçilik etmegi soňky 10–15 ýylda halkara ykrarnamasyna eýe boldy. Dürli ýurtlarda gözegçilik etmegiň maksatlarynyň we wezipeleriniň iş tejribesinde goýulmagy hem-de amala aşyrylmagy töleg ulgamlarynyň işiniň üznüksizligini we netijeliligini üpjün etmäge, olaryň geljekki ösüşini höweslendirmäge syrykdyrylýar.

Töleg ulgamlary adaty ýagdaýlarda döwlet edaralary gatyşmaz-

dan juda ygtybarly we netijeli hereket edip hem-de ösüp biler, ýöne çökgünlik ýagdaýlarynda ýa-da tehnogen heläkçiliklerden gelip çykan gaýry bökdençliklerde olaryň gazanan ygtybarlylyk we netijelilik derejeleri ýeterlik bolmaýar. Degerli derejäni üpjün etmek döwlet edaralarynyň goldawlaryny talap edýär. Bu öz gezeginde töleg ulgamlaryna Merkezi bankyň gözegçilik etmeginiň zerurlygyny we wajyplygyny şertlendirýär.

Töleg ulgamlaryna gözegçiligi amala aşyrmak bilen, degişli ýurtlaryň merkezi banklary Halkara hasaplaşyklar bankynyň tölegler we hasaplaşyklar ulgamlary boýunça Komiteti tarapyndan işlenilip düzülen netijeli gözegçiligi ýola goýmagyň umumy ýörelgelerine eýermäge çalyşýarlar. Olar aşakdakylardan ybarat:

Gözegçilik syýasatynyň açyklyk, aýdyňlyk ýörelgesi. Bu ýörelgä eýermek bilen, merkezi banklar özüniň gözegçilik syýasaty, şol sanda töleg ulgamlaryna bildirilýän talaplar we degişli ulgamlar babatynda ulanylmaly ölçegler barasynda açyklyk ygylan etmelidirler. Gözegçilik syýasatynyň açyklygy töleg ulgamlarynyň özlerine bildirilýän talaplara düşünmeklerine we olary berjaý etmeklerine, Merkezi banka bolsa şol syýasatyň netijeliligi barasynda pikirleri jemlemäge ýardam edýär. Açyklyk, adaty, Merkezi bankyň gözegçilik syýasatyny anyk düşündirýän umumy elýeterli resminamany taýýarlamak arkaly gazanylýar.

Halkara standartlaryna eýermek (berjaý etmek) ýörelgesi. Bu ýörelge Merkezi bank tarapyndan töleg ulgamlarynyň netijeliligine we üznüksizligine degişli halkara ykrar edilen standartlaryň ulanylmagyna gönükdirilen, çünki bu standartlar köpsanly merkezi banklaryň tejribesine esaslanýar, olaryň ulanylmagy Merkezi bankyň ýerine ýetirýän gözegçiliginiň netijeliligini ýokarlandyrýar we dürli döwlet edaralary hem-de beýleki merkezi banklar bilen bilelikde gözegçiligi amala aşyrmak boýunça hyzmatdaşlygy ýeňilleşdirýär.

Deňşdirip bolýan töleg ulgamlary üçin birmeňzeş standartlary ulanmak ýörelgesi. Bu ýörelge Merkezi banklar tarapyndan deňşdirip bolýan töleg ulgamlary üçin olaryň ygtybarlylygyna we netijeliligine bildirilýän talaplaryň we gözegçiligiň standartlarynyň (mysal üçin, şol bir töleg hyzmatyny ýerine ýetirýän dürli kartly ulgamlar üçin niýetlenen birmeňzeş standartlaryň we talaplaryň) ulanylmagy-

nyň möhümdigini häsiýetlendirýär. Şeýle hem merkezi banklar deňşdirmegiň birmeňzeş ölçeglerini (mysal üçin, ulgam tarapyndan ulanylýan gurallaryň görnüşleri, ulgama gatnaşyjylaryň toparlary, ulgama mahsus töwegelçilikler boýunça) işläp düzmelidirler.

Degerli ygtyýarlyklaryň we mümkinçilikleriň ýörelgesi. Bu ýörelgä laýyklykda merkezi banklarda gözegçilik etmek boýunça öz borçlaryny netijeli ýerine ýetirmekleri üçin, hakykatdan-da, degerli ygtyýarlyklar bolmalydyr. Şol ygtyýarlyklar merkezi banklara töleg ulgamlarynyň işleri barasynda ähli zerur maglumatlary almaklaryna ýardam etmelidir. Şeýle-de bu ýörelge gözegçilik boýunça ýeterlik serişdeleriň, şol sanda Merkezi bankyň dürli içerki gurluş bölümleriniň (mysal üçin, bank gözegçiligi bölümüniň) toplan bilimlerini we amaly tejribesini ulanmagyň mümkinçiliklerini, işgärleriniň hünär derejelerini, guramaçylyk meselelerini hasaba almak bilen, üpjün etmegiň zerurdygy barasynda hem şaýatlyk edýär.

Beýleki döwlet edaralary we merkezi banklar bilen hyzmatdaşlyk etmek ýörelgesi. Käbir töleg ulgamlaryna gözegçiligi amala aşyrmak üçin ýurduň içindäki Merkezi bankyň we beýleki döwlet edaralarynyň, şeýle hem dürli ýurtlaryň merkezi banklarynyň we resmi edaralarynyň arasynda netijeli hyzmatdaşlygy alyp barmaklyk talap edilýär. Eger-de töleg ulgamlaryna gözegçilik etmek birnäçe merkezi banklaryň ygtyýarlyklaryna degişli bolsa, onda bu gurşawda halkara ylalaşyklarynyň çäklerini kesgitlemek zerur.

Ýokardakylardan başga-da halkara derejesinde bilelikde gözegçilik etmegiň aşakdaky ýörelgeleri ulanylýar.

Habar bermek ýörelgesi. Bu ýörelgä laýyklykda merkezi bankyň her biri töleg ulgamynyň birnäçe ýurtlarda ýerine ýetirýän ýa-da meýilleşdirýän işi barada bar bolan maglumaty şol ýurtlaryň merkezi banklary habardar etmelidir, çünki degişli ýurtlaryň merkezi banklary töleg ulgamynyň işiniň talaba laýyk guralmagynyň tarapdarlary bolup durýarlar. Bu ýörelgäni, işlerini amala aşyrýan ýurtlarda eýeleýän ähmiýetine bagly bolmazdan, ähli töleg ulgamlary üçin ulanmak maksadalaýyk hasaplanylýar.

Esasy jogapkärçilik ýörelgesi. Bu ýörelgä laýyklykda, birnäçe döwletleriň çäginde işlerini amala aşyrýan töleg ulgamlaryna gözegçilik etmek boýunça esasy jogapkärçilik degişli ulgamyň ýerleşýän

ýerine (bellige alnan ýerine, ýolbaşçylygyň ýerleşýän ýerine) baglylykda Merkezi bankyň üstüne ýüklemek dogry hasaplanylýar. Eger töleg ulgamy özüniň bellige alnan döwletinden başga döwletde uly ähmiýete eýe bolsa, onda esasy jogapkärçiligi başga Merkezi bankyň üstüne ýüklemek boýunça ylalaşyga gelnip bilner.

Bitewülikde ulgama baha bermek ýörelgesi. Şu ýörelge töleg ulgamyna tutuşlygyna wagtly-wagtynda baha bermek, gözegçilik etmek boýunça esasy jogapkärçilik çekýän Merkezi banky beýleki döwlet edaralary we merkezi banklar bilen maslahatlaşmaga, olary töleg ulgamyndaky düýpli üýtgemeler barada maglumatlary bermäge çagyýar. Töleg ulgamyna köptaraplaýyn baha bermeklik ylalaşylan standartlar syýasatyna esaslanlyp guralmalydyr, gözegçilik edýän taraplaryň gyzyklanmalaryny hem-de meselelerini hasaba almaly we zerurlyk bolsa olaryň bilimleri we amaly tejribeleri ulanylmaly. Gözegçilik boýunça esasy jogapkärçiligi çekýän Merkezi bank aşakdakylary öz üstüne almalydyr:

- gözegçilik edýän ähli taraplaryň borçnamalaryny ýerine ýetirmek üçin zerur bolan hyzmatdaşlyk prosesini we maglumatlary alyşmagy takyk hem-de netijeli guramaklygy;

- baha bermekde ulanylmaly standartlar barasynda ylalaşyk gazanmaklygy, ulgamda töwekgelçilikleri dolandyrmagyň meseleleri boýunça ähli taraplaryň ylalaşmaklaryny, adaty we adatdan daşary ýagdaýlarda ulgam bilen özara gatnaşykda bolmaklygy;

- ulgamda zerur üýtgetmeleri geçirmek üçin özüniň täsirini we ygtyýarlyklaryny ulanmaklygy.

Şeýle hem bu ýörelge ulgamdan alnan gizlin maglumatlary degişli tertipde goramaklyga, zerur bolsa bilelikde gözegçilik etmegiň beýleki gatnaşyjylary bilen şol maglumatlary alyşmaga çagyýar, şunda maglumatlary alyşmagyň mümkin bolan çäklendirmeleri takyk mälim edilmelidir.

Hasaplaşyklaryň mehanizmlerine baha bermekde bilelikdäki jogapkärçilik ýörelgesi. Bu ýörelge gözegçilik boýunça esasy jogapkärçiligi çekýän Merkezi bank we töleg ulgamynyň hasaplaşyk pulunyň emitenti bolan Merkezi bank bilen bilelikde töleg ulgamynda hasaplaşyklary geçirmekde hem-de hasaplaşyklar geçirilende ýüze çykýan bökdençliklerde ulanylýan iş tertiplerine seretmeklige gönük-

dirýär. Merkezi banklar ulgamda göz önünde tutulan iş tertiplerine laýyk gelýän umumy düzgünleri işläp düzmelidirler, çünki Merkezi emitent bank içerki bazary oňat bilýär we onuň bilen baglanyşykda bolýar. Ol içerki bazaryň durnukly bolmagynyň tarapdarydyr. Şonuň üçin ulgamyň hasaplaşyk mehanizmine baha bermekde Merkezi bankyň garaýyşlary aýratyn möhümdir.

Degerli däl ýagdaýda dolandyrylýan töleg ulgamlaryny ulanmaklyga päsgelçilik bermek ýörelgesi. Merkezi banklar, eger-de olar ulgamyň işine degerli däl diýip baha berseler, bilelikde, käbir ýagdaýlarda bolsa özbaşdak töleg ulgamyny ulanmaklyga ýa-da şol ulgamyň hyzmatlary ýerine ýetirmegine päsgelçilik döretmelidirler.

Halkara hasaplaşyklary bankynyň tölegler we hasaplaşyklar ulgamlary boýunça Komiteti gözegçilige kesgitleme berýär. Onda töleg ulgamlarynda amala aşyrylýan gözegçiligiň çäklerinde Merkezi bankyň işiniň görnüşleri şöhlelendirilýär.

Töleg we hasaplaşyk ulgamlaryna gözegçilik – bu Merkezi bankyň wezipesi bolup, onuň çäklerinde hereket edýän we meýilleşdirilýän ulgamlaryň monitoringi arkaly ygtybarlylygyň we netijeliligiň maksatlaryna ýetmek, ulgamlaryň şol maksatlara laýyklygyna baha bermek we eger zerurlyk bolsa üýtgetmeleri girizmekdir.

Monitoringiň esasynda ulgam barasynda zerur maglumatlary ýygnamaklyk üpjün edilýär. Şeýle maglumatlary almak üçin dürli çeşmeler ulanylyp bilner: hasabatlylygyň dürli görnüşleri we köpçülikleýin maglumatlar serişdeleriniň materiallaryna çenli resminamalar. Monitoring arkaly Merkezi bank tarapyndan alnan maglumatlar gözegçilik prosesiniň dowamynda baha bermegiň iki görnüşini geçirmekde ulanylýar. Umumy derejede şol maglumatlar ykdysadyýetdäki töleg we hasaplaşyk ulgamlarynyň tutuş toplumyna düşünmek, standartlary hem öz içine almak bilen gözegçiligiň degişli syýasatyny emele getirmek, şeýle hem şunuň ýaly syýasatyň çäklerinde ýüze çykýan töwekgelçiligiň we netijeliligiň meselelerine baha bermek arkaly gözegçiligiň gurşawyna degişli edilmeli ulgamlary kesgitlemek üçin peýdalanylýar. Töleg we hasaplaşyk ulgamlarynyň umumy barlagy we seljermesi, adatça, diňe bir gözegçilik maksatlary üçin peýdalanylman, eýsem, Merkezi bankyň işiniň beýleki jähtleri bilen baglanyşykly bolan pul we maliýe durnuklylygyny üpjün etmek üçin hem ulanylýar.

Gözegçilik gurşawyna degişli aýratyn ulgamlar babatynda monitoring esasynda alnan maglumatlar şol ulgamlaryň bildirilýän talaplara we hereket edýän standartlara laýyk gelýändigine baha bermek üçin peýdalanylýar. Şunda merkezi banklar ulgam tarapyndan özbaşdak baha bermegiň deňeşdirme seljermesini geçirýärler. Bu ulgamyň standartlary berjaý etmeklige näderejede jogapkärçilikli çemeleşýändigini kesgitlemäge kömek edýär. Merkezi bank tarapyndan geçirilen daşarky baha bermek bolsa oňa özünde bar bolan ähli maglumatlara esaslanyp, degişli ulgama özbaşdak baha bermekligi emele getirmäge ýardam edýär. Kesgitlenen talaplaryň we standartlar syýasatynyň esasynda ulgamy seljermek üçin anyk ulgamyň gurluşy we onuň dolandyrylyşy barasynda maglumatlary toplamak hem-de şol maglumatlary ulanmak bilen Merkezi banklar käbir ýagdaýlarda ulgamyň ýeterlik ygtybarlylyga we netijelilige eýedigini hakynda netijä gelýärler, ýöne kähalatlarda olar ulgamyň kesgitlenen talaplary we standartlar syýasatyny ýerine ýetirmeyändigini barada netije çykaryp we oňa zerur üýtgetmeleri girizmek hakynda çözüti kabul edip bilerler. Merkezi banklarda üýtgetmeleri girizmekligiň dürli usullary, ýagny berkidilen meýletin ylalaşyklardan we açyk beýanatlardan başlap, gözegçiligiň esasynda kabul edilen çözüti ýerine ýetirmek boýunça kesgitlenen kanuny ygtyýarlyklara çenli bolup biler.

Töleg ulgamlaryna gözegçiligi amala aşyrmak boýunça işleriň esasy görnüşleriniň biri bolup, kesgitlenen standartlara laýyklykda töleg ulgamlaryna baha bermek boýunça işler çykyş edýär. Şunuň ýaly baha bermek töleg ulgamlarynyň töwekgelçiliklerini dolandyrmagyň derejesi we olaryň işleriniň beýleki jähtleri barasynda maglumatlary almaga ýardam edýär. Standartlaryň ulanylmagy gözegçilik edýän guramalaryň töleg ulgamlaryna baha bermegiň düzgünlerine takyk düşünmekleri hem-de ýokary netijelilige we howpsuzlyga ýetmek üçin möhümdir. Merkezi banklaryň ulanýan standartlary, adaty, Halkara hasaplaşyklary bankynyň tölegler we hasaplaşyklar ulgamlary boýunça Komiteti tarapyndan ýa-da onuň gatnaşmagynda işlenip taýýarlanan şu aşakdaky halkara standartlaryna esaslanýar:

- ulgamlaryň ähmiýetli töleg ulgamlary üçin esasy ýörelgeler;
- gymmatly kagyzlaryň hasaplaşyk ulgamlary üçin teklipler;
- merkezi kontragentler üçin teklipler.

Töleg ulgamlary we gymmatly kagyzlaryň hasaplaşyk ulgamlary üçin halkara standartlary iň oňat dünýä tejribesiniň jemi bolup, ilki bilen, ulgamlaryň operatorlary üçin niýetlenendir. Şonuň bilen birlikde standartlar ulgamlara baha bermegi geçirmek we olary ýerine ýetirmek boýunça çäreleriň meýilnamasyny işläp düzmek üçin merkezi banklaryň, beýleki döwlet edaralarynyň işleriniň esasynda ýatýar. Şeýle hem standartlar gönüden-göni ulgamlaryň operatorlaryna özlere baha bermekleri üçin hem zerur. Şu maksatlar üçin halkara maliýe institutlarynyň ýanynda baha bermegiň usulyýetlerini kesgitleýän resminamalar işlenip düzülen.

Ulgamlaýyn ähmiýetli töleg ulgamlary üçin esasy ýörelgeler.

Halkara hasaplaşyklar bankynyň tölegler we hasaplaşyklar ulgamlary boýunça Komiteti tarapyndan işlenip düzülen esasy ýörelgeler ýurtlaryň onluk Toparyna girýän merkezi banklaryň bankara netting tertibi boýunça Komitetiniň dokladyna esaslanýar we ol Lamfalussi doklady (standarty) hökmünde meşhurdyr. Bu doklada laýyklykda, halkara we multiwalýuta netting ulgamlary üçin iň az standartlar (6 sany), şeýle hem olara merkezi banklar tarapyndan bilelikde gözegçilik etmegiň ýörelgeleri kesgitlenen. Lamfalussi doklady (standarty) diňe bir işlenip düzülen ulgamynda giňden peýdalanylman, eýsem, töleg, kliring we hasaplaşyk ulgamlarynyň beýleki görnüşlerinde hem ulanylýar. Esasy ýörelgeler täze ýörelgeleri girizmek bilen ulgamlaýyn ähmiýetli töleg ulgamlarynyň ähli görnüşleriniň ulanýan Lamfalussi standartlaryny giňeldýär. Ulgamlaýyn ähmiýetli töleg ulgamlary maliýe ulgamynyň netijeliligini goldamagyň möhüm bölegi bolup çykyş edýär. Banklaryň arasynda pul geçirmelerini amala aşyrmak bilen, ulgamlaýyn ähmiýetli töleg ulgamlary, şol bir wagtda töwekgelçilikleri geçirmegiň iri kanallary hem bolup durýar. Şonuň üçin şeýle ulgamlar howpsuzlygyň ýokary derejesini hemişe üpjün etmäge ymtylmalydyrlar.

Töleg ulgamy, onuň töwekgelçiliklerden ýeterlik däl goralmagy netijesinde ulgamyň içinde düzgün bozulmalaryň döremegi gatnaşyjylarda geljekki düzgün bozulmalara getirýän ýa-da tutuşlaýyn maliýe gurşawynda ulgamlaýyn düzgün bozulmalary ýüze çykarýan ýagdaýlarynda, ulgamlaýyn ähmiýetli hasaplanylýar.

Esasy ýörelgeler dünýäniň ähli ýerlerinde ulgamlaýyn ähmiýetli töleg ulgamlarynyň has netijeli we howpsuz hereket etmegine ýardam etmek maksady bilen köptaraply gözükdiriji hökmünde ulanmak üçin

niýetlenendir. Bu ýörelgelere ýeterlik umumy häsiýetiň mahsusdygy sebäpli olar dürli ýurtlarda uzak wagtyň dowamynda ulanylýar. Esasy ýörelgeler haýsy-da bolsa bir töleg ulgamyny döretmek we onuň hereket etmegi boýunça gözükdirijisi bolman, eýsem, ulgamlaryň ähmiýetli töleg ulgamlarynyň ählisiniň laýyk gelmeli esasy häsiýetnamalaryny özünde saklaýar. Bu ýörelgeler töleg ulgamlaryny seljermek, gözegçilik etmek we üýtgedip gurmak üçin giňden peýdalanylýar.

Halkara hasaplaşyklary bankynyň tölegler we hasaplaşyklar ulgamlary boýunça Komitetiň tekliplerine laýyklykda, ulgamlaryň ähmiýetli töleg ulgamlary esasy ýörelgeleriň onusyny berjaý etmelidirler, üstesine-de ulgamdaky iş tertipleriniň we hasaplaşyklaryň görnüşlerine degişlilikde ulanylýan şol ýörelgeleriň ikisi boýunça töleg ulgamlary olarda esas hökmünde goýlan in pes talaplary ýokarlandyrmaga çalyşmalydyrlar.

Halkara pul gaznasy we Bütindünýä banky maliýe sektoryna baha bermegiň maksatnamasynyň çäklerinde 2001-nji ýylda «Ulgamlaryň ähmiýetli töleg ulgamlarynyň esasy ýörelgeleri ýerine ýetirişlerine baha bermek, bahalandyrylan hasabatnyň gurluşy we göwrümi üçin Ýolbaşçylygy» işläp taýýarladylar. Bu resminama Halkara pul gaznasynyň we Bütindünýä bankynyň wekiliýetleriniň düzüminde töleg ulgamlaryna baha berýän şahslaryň ulanmaklary üçin niýetlenendir. Ady agzalan Ýolbaşçylyk aýratyn töleg ulgamlarynyň peýdalanmaklary üçin hem niýetlenilip, ol özbaşdak ulgamlaryň ähmiýetli töleg ulgamlarynyň operatory hökmünde Merkezi bankyň işine baha bermegiň we seljermegiň usulyny öz içine alýar, şeýle-de döwlete dahylsyz edaralaryň eýeçiliginde we dolandyryşynda bolýan ulgamlara degişlilikde gözegçilik edarasynyň işlerinde ulanmak mümkin.

Töleg ulgamlarynyň ulgamlaryň ähmiýetliligi kadalaşdyryjy edaralar (merkezi banklar) tarapyndan bellibir ölçeglerden ugur alnyp kesgitlenilýär. Adatça, ulgam, eger aşakdaky şertleriň in bolmanda biri ýerine ýetse, ulgamlaryň ähmiýetli hasaplanylýar:

- bu ýurtda ýeke-täk töleg ulgamy ýa-da tölegleriň jemi möçberi boýunça esasy ulgam bolsa;
- ol, esasan, ýokary özbaşdak gymmatly tölegleri işläp taýýarlasa;
- ulgam maliýe bazarynda baglaşylýan geleşikler boýunça hasaplaşyklar ýa-da beýleki töleg ulgamlarynyň hasaplaşyklary üçin ulanylssa.

Ulgamlaýyn ähmiýetliligiň beýleki goşmaça ölçegleri hem bar. Iş ýüzünde töleg ulgamlarynyň ulgamlaýyn ähmiýetli bolup durýandygynyň ýa-da bolup durmaýandygynyň arasyndaky araçägi takyk kesgitlemek hemişe başartmaýar. Ondan başga-da bölek satuw töleg ulgamlaryna şunuň ýaly baha bermegiň mümkinçiligi babatynda çözgüt kabul edilmelidir, çünki şeýle ulgamlar käbir ýurtlarda ulgamlaýyn ähmiýetlilige ýakyn hasaplanylýar. Bölek satuw töleg ulgamy giňden peýdalanylýan we ulanyjylar üçin tölegi geçirmegiň alternatiw usuly ýok bolan ýurtlarda bu aýratyn hem ähtimaldyr.

Baha bermegiň maksady töleg ulgamlary we esasy ýörelgeleriň ýerine ýetirilişi babatda mümkin bolan meseleleri kesgitlemekden ybarat. Şunda baha bermek diňe bir ýetmezçilikleri ýüze çykarmaga syrykdyrylman, eýsem, güýçli taraplary hem tapawutlandyrmaly. Baha bermek esasy ýörelgelere laýyk gelmegini gazanmak babatynda talap edilýän kämilleşdirmeler üçin degerli çäreleri we ileri tutmalary hödürlemeli. Şeýle hem baha bermek ulgamlaýyn ähmiýetli töleg ulgamlaryna gözegçiligi amala aşyrmakda Merkezi bankyň jogapkärçiligine üns bermeli we ýetmezçilikler ýüze çykarylan ýagdaýynda degişli düzediş çärelerini kesgitlemeli.

Esasy ýörelgeleriň her biri baha bermegiň ölçeglerini ulanmak bilen baş bally şkala boýunça bahalandyrylýar:

– «ýerine ýetirilýär», eger bahalandyrmagyň ähli ölçegleri ýerine ýetirilse we töleg ulgamy hiç bir ähmiýetli ýetmezçilikler bolmazdan hereket etse;

– «esasan ýerine ýetirilýär», eger ynjalyksyzlyk üçin esas döretmeýän diňe uly bolmadyk ýetmezçilikler tapylsa we esasy ýörelgeleri doly ýerine ýetirmegi gazanmak üçin düzediş girizmek çäreleri meýilleşdirilen hem-de bellenen wagtyň dowamynda olaryň amal edilmegi hakyky bolsa;

– «bölekleyin ýerine ýetirilýär», eger bellenen möhletde ony ýerine ýetirmek mümkinçiligine şübhelenmek üçin ýüze çykarylan ýetmezçilikler ýeterlik bolsa;

– «ýerine ýetirilmeyär», eger ulanylýan baha bermegiň ölçeglerinde düýpli ýetmezçilikler ýüze çykarylsa;

– «ulanylmaýar», eger baha bermegiň ölçegleri şu gurluş, hukuk ýa-da institusional şertlerde ulanarlykly däl bolsa.

Ulgamlaýyn ähmiýetli töleg ulgamlarynyň esasy ýörelgeleri ýe-

rine ýetirmeklerine Merkezi bankyň baha bermeginden başga-da, esasy ýörelgeleri ulanmak boýunça öz borçlaryny amala aşyryşy babatynda Merkezi bankyň işine baha berilýär. Şeýle baha bermegi garaşsyz baha beriji (mysal üçin, halkara maliýe instituty, Halkara pul gaznasy) geçirýär we ol Merkezi bankyň aşakdaky borçlarynyň her birini ýerine ýetirişiniň ýagdaýyna baha bermekden ybaratdyr:

a) Merkezi bank töleg ulgamynyň çygrynda öz maksatlaryny takyk kesgitlemeli we ulgamlaryň ähmiýetli töleg ulgamlary babatynda özüniň ornuny hem-de syýasatyny äşgär etmelidir;

b) Merkezi bank operatory bolan ulgamlaryň esasy ýörelgeleri berjaý etmeklerini üpjün etmelidir;

ç) Merkezi bank operatory däl ulgamlaryň esasy ýörelgeleri berjaý etmeklerine gözegçiligi amala aşyrmaly we şeýle gözegçiligi geçirmekligiň mümkinçiligine eýe bolmalydyr;

d) Merkezi bank töleg ulgamlarynyň howpsuzlygyny we netijeliligini üpjün etmek üçin esasy ýörelgeleri ulanmakda beýleki merkezi banklar we islendik başga milli hem-de daşary ýurt döwlet edaralary bilen hyzmatdaşlyk etmelidir.

Baha beriji ulgamlaryň ähmiýetli töleg ulgamlarynyň esasy ýörelgelere laýyk gelýändigine baha bermegiň meňzeş düzgünini peýdalanmak bilen, Merkezi bankyň borçlarynyň ýerine ýetirilişiniň ýagdaýyna baha bermegi geçirýär.

Geçirilen baha bermegiň netijeleriniň resminamalaryň görnüşi bolup, bahalandyrylýan hasabat çykyş edýär. Bu hasabatda tutuş ýurduň töleg ulgamyna berlen syn (maglumat) saklanylýar. Onda aýratyn töleg ulgamlary babatynda, olary ulgamlaryň ähmiýetli töleg ulgamlarynyň toparyna degişli etmegiň mümkinçilikleri barasynda baha bermeler bolmalydyr. Baha bermegiň netijeleri boýunça hasabat özünde maliýe sektorynyň durnuklylygyna täsir edýän meseleleri döredýän möhüm ýerlerini kesgitlemek arkaly töleg ulgamy barada häsiýetnamany saklaýar. Hasabatda ýerine ýetirilene baha bermede ulanylan gurallar, usulyýetler we standartlar görkezilýär.

Gymmatly kagyzlaryň hasaplaşyk ulgamlary üçin teklipler. Bu teklipler Halkara hasaplaşyklary bankynyň tölegler we hasaplaşyklar ulgamlary boýunça Komitetiniň hem-de Gymmatly kagyzlaryň komissiýasy boýunça halkara guramasynyň döreden Gymmatly kagyzlar boýunça hasaplaşyk ulgamynyň maksatlaýyn topary tarapyndan

dan işlenip düzülendir. Bu toparyň işine 30 ýurduň wekilleri, şeýle hem Halkara pul gaznasy we Bütindünýä banky gatnaşdylar.

Gymmatly kagyzzar boýunça hasaplaşyk ulgamy – bu gymmatly kagyzzar bilen amallar boýunça hasaplaşyklary, kliringi, tassyklamalary we gymmatly kagyzzary jogapkärçilikde saklamak üçin institusional mehanizmleriň doly toplumyny öz içine alýan ulgamdyr.

Gymmatly kagyzzar boýunça hasaplaşyk ulgamy global maliýe bazarlarynyň gurluş düzüminiň esasy bölegi bolup çykyş edýär. Bu ulgamyň durnuksyz işlemegi maliýe bazarlarynda, töleg we hasaplaşyk ulgamlarynda bökdençlikleriň döremegine getirýär. Gymmatly kagyzzar boýunça hasaplaşyk ulgamynyň howpsuzlygy we ygtybarlylygy diňe bir onuň hyzmat edýän bazarlarynyň durnuklylygy üçin möhüm bolman, eýsem, pul hasaplaşyklary üçin girew üpjünçiligi hökmünde gymmatly kagyzzary ulanýan töleg ulgamlary üçin hem ähmiýetlidir.

Gymmatly kagyzzaryň hasaplaşyk ulgamlary üçin teklipler hasaplaşyk ulgamlarynyň howpsuzlygyny berkitmek we netijeliligini ýokarlandyrmak, şeýle hem ulgamlaryň töwekgelçiligi peseltmek boýunça çäreleri kabul etmek üçin niýetlenen. Teklipler dürli ýurtlarda ýerleşýän emitentleriň dolanyşyga goýberen islendik gymmatly kagyzzaryň görnüşleri bilen amallary amala aşyrýan ulgamlar babatynda ulanylýar. Şol gymmatly kagyzzar bilen söwda amallary içeri we halkara bazarlarynda geçirilýär. Gymmatly kagyzzar boýunça hasaplaşyk prosesine gymmatly kagyzzary saklamagy we olara eýeçilik hukugyny üýtgetmek bilen geçirmegi amala aşyrýan gymmatly kagyzzaryň merkezi depozitary, gymmatly kagyzzaryň söwdasyny guramagy we geleşikleri baglaşmagy üpjün edýän gazna biržalary, her bir satyjy we her bir satyn alyjy üçin geleşikler boýunça tarap bolup çykyş edýän merkezi kontragentler, satyn alyjylary we satyjylary özleriniň gymmatly kagyzzaryny saklamagy we olary geçirmeklige degişli tabşyryklary bermegi üpjün edýän kastodianlar hem-de kömekçi kastodianlar ýaly dürli guramalar çekilýärler.

Dürli ýurtlarda hasaplaşyk ulgamlarynyň institusional gurluşy düýpli tapawutlanýar. Teklipler gymmatly kagyzzar boýunça hasaplaşyk prosesine gatnaşýanlaryň guramaçylyk wezipelerine gönükdirilýär. Teklipleriň käbirleri gymmatly kagyzzaryň merkezi depozitarisi, beýlekileri – biržalar, merkezi kontragentler, hasaplaşyk banklary, kas-

todianlar üçin niýetlenen. Tekliplerde iň pes standartlar kesgitlenendir. Şol standartlara gymmatly kagyzlaryň hasaplaşyk ulgamlarynyň degerli açyklyk, netijelilik, aýdyňlyk we dolandyryş mehanizmleri, ulgamyň töwekgelçilikleri dolandyrmak, hukuk esaslary ýaly möhüm taraplary laýyk gelmelidir. Töleg ulgamlary, tekliplere laýyklykda, iň pes standartlaryň talaplaryny ýokarlandyrmaga çalyşmalydyrlar.

Gymmatly kagyrlar boýunça hasaplaşyk ulgamy üçin Teklipleri ýerine ýetirmegiň derejesini kesgitlemek maksady bilen Halkara hasaplaşyklary bankynyň tölegler we hasaplaşyklar ulgamlary boýunça Komitetiniň hem-de Gymmatly kagyrlaryň komissiýasy boýunça halkara guramasynyň topary tarapyndan «Gymmatly kagyrlar boýunça hasaplaşyk ulgamy üçin teklipleriň ýerine ýetirilişine baha bermegiň usuly» işlenip düzülýär. Bu usul gymmatly kagyrlar bazaryny kadalaşdyrýan we gözegçilik edýän milli guramalar, gymmatly kagyrlar boýunça hasaplaşyk ulgamyny kadalaşdyrýan we gözegçilik edýän Merkezi banklar, maliýe sektoryna baha bermegiň maksatnamasynyň çäklerinde bahalandyrmagy amala aşyrýan Halkara pul gaznasy we Bütindünýä banky, öz-özüne baha bermegi ýa-da seljermegi geçirýän ulgamlar üçin niýetlenendir.

«Gymmatly kagyrlar boýunça hasaplaşyk ulgamy üçin teklipleriň ýerine ýetirilişine baha bermegiň usuly» boýunça baha bermegiň esasynda töleg ulgamlarynyň esasy ýörelgelere laýyk gelýändigine baha bermekde ulanylýan çemeleşmeler ýatýar: gymmatly kagyrlar boýunça hasaplaşyk ulgamy üçin teklipleriň her biri boýunça bahalandyrmagyň ölçegleri kesgitlenen, olara laýyklykda, baha bermegiň baş toparynyň («ýerine ýetirilýär», «esasan ýerine ýetirilýär», «bölekleyin ýerine ýetirilýär», «ýerine ýetirilmeyär», «ulanylmaýar») biri arkaly teklipleriň her biriniň ýerine ýetirilişiniň ýagdaýy anyklanylýar. Şeýle hem baha bermegiň usuly her bir anyk teklipleriň ýerine ýetirilişiniň ýagdaýyny kesgitlemek barada görkezmeleri özünde saklaýar.

Geçirilen baha bermegiň netijeleri boýunça bahalandyrylýan hasabat taýýarlanylýar. Bahalandyrylýan hasabat baha berilýän gymmatly kagyrlary takyk kesgitlemekden başlanýar. Soňra bu gymmatly kagyrlar (deriwatiwalar) ulgamynda esasy wezipäni ýerine ýetirýän guramany görkezmek bilen, ulgamyň gurluşynyň beýany getirilýär. Beýan özünde ulgamyň mazmunynyň we göwrüminiň takyk düşünilmegi üçin ýeterlik maglumatlary, şol sanda ulgamdaky gymmatly ka-

gyzlaryň gymmaty, gymmatly kagyzlaryň ortaça we ýokary gymmaty boýunça ulgamda geçirilýän hasaplaşyklar barasynda maglumatlary saklaýar. Hasabatda ulanylan esasy maglumat çeşmelerini görkezmek bilen geçirilen baha bermek prosesiniň beýanyňyň getirilmegi maksadalaýyk hasaplanylýar. Hasabat özünde geçirilen baha bermegiň netijeleri boýunça teklipleri saklamalydyr. Bu hasabat çözgütleri kabul etmek mümkinçiligi bolan taraplaryň kesgitlän tekliplerini doly berjaý etmeklerini gazanmak üçin ýerine ýetirilmeli anyk çäreler bilen jemlenilýär.

Merkezi kontragentler üçin teklipler. Bu teklipler Halkara hasaplaşyklary bankynyň tölegler we hasaplaşyklar ulgamlary boýunça Komiteti hem-de Gymmatly kagyzlaryň komissiyasy boýunça halkara guramasy tarapyndan işlenip düzülen. Bu resminama merkezi banklardan we gymmatly kagyzlary kadalaşdyrýan guramalardan, şeýle hem operatorlardan we merkezi kontragentleriň işlerine gatnaşýanlardan alnan bellikleri hasaba almak bilen taýýarlanandyr. Merkezi kontragentler köpsanly gymmatly kagyzlaryň biržalarynyň işlerine gatnaşýarlar we gymmatly kagyzzar bazaryny goşmak bilen, birža däl bazarlarda özleriniň hyzmatlaryny ýerine ýetirýärler.

Merkezi kontragentler – bir we birnäçe bazarlarda maliýe amallaryny amala aşyrýan taraplaryň arasynda araçynyň wezipesini ýerine ýetirýän guramalardyr. Merkezi kontragent satyjy babatynda satyn alyjy hökmünde we satyn alyjy babatynda satyjy hökmünde çykyş edýär. Ol her bir geleşikde araçy bolup durýar.

Töwekgelçilikleri dolandyrmagyň degerli serişdelerine eýe bolan, işi oňat guralan merkezi kontragent gymmatly kagyzzar boýunça hasaplaşyk ulgamyna gatnaşýanlaryň duçar bolýan töwekgelçilikleriniň derejesini peseldýär we şonuň bilen maliýe durnuklylygyny üpjün etmäge öz goşandyny goşýar. Merkezi kontragent bazara gatnaşyjylaryň töwekgelçiliklerini düýpli azaldyp biler, ýöne şonuň bilen birlikde ol töwekgelçilikleri öz işinde jemleýär. Bu ýagdaý merkezi kontragentiň önünde töwekgelçilikleri dolandyrmak boýunça borjy goýýar.

Gymmatly kagyzzar boýunça hasaplaşyk ulgamynda merkezi kontragentiň ornunyň yzygiderli ýokarlanýan şertlerinde onuň töwekgelçilikleri dolandyrmak mümkinçiliginiň bolmazlygy maliýe bazar-

laryny, töleg ulgamlaryny we gymmatly kagyzzar boýunça hasaplaşyk ulgamlaryny durnuksyzlyga getirip biler. Merkezi kontragentleriň işiniň ygtybarlylygyny ýokarlandyrmagyň wajyp gurallarynyň biri bolup, merkezi kontragentleriň töwegelçiliklerini dolandyrmak boýunça teklipler – Merkezi kontragentler üçin teklipler çykyş edýär.

Merkezi kontragentler üçin teklipler merkezi kontragentleriň töwegelçilikleri dolandyrmaklygy amala aşyrmaklarynyň ähli jähtleriniň öz içine alýan takyk işlenip düzülen talaplardan ybaratdyr. Teklipler merkezi kontragentlerde ýüze çykýan töwegelçilikleri bahalandyrmak we seljermek, şeýle hem olaryň işiniň netijeliligini we ygtybarlylygyny bahalandyrmak üçin niýetlenen. Teklipleri merkezi kontragentleriň wezipelerine meňzeş wezipeleri amala aşyýan beýleki institusional gurluşlar – kepillendiriş gaznalary we kliring palatasynyň gatnaşyjylary ulanyp biler.

Milli töleg ulgamy çygyrynda kadalaşdyrmak işi, adaty, döwlet häkimiýetiniň wezipesi bolup durýandygyna we maliýe ulgamynyň üznüksiz işini üpjün etmäge gönükdirilendigine dünýä tejribesi şaýatlyk edýär. Halkara hasaplaşyklary bankynyň tölegler we hasaplaşyklar ulgamlary boýunça Komiteti tarapyndan «Milli töleg ulgamyny ösdürmek boýunça umumy ýolbaşçylyk» işlenip taýýarlanan. Onda milli töleg ulgamyny ösdürmegiň ýörelgeleri beýan edilýär. Şol ýörelgeleriň biri milli töleg ulgamynyň hukuk meselelerine degişli bolup, onuň mazmuny şundan ybarat: hukuk kesgitleligini üpjün etmeli – milli töleg ulgamy üçin aýdyň, toplumlaýyn we durnukly hukuk binýadyny işläp taýýarlamaly.

Milli töleg ulgamynyň hukuk binýady ulgama gatnaşýan taraplaryň hukuklaryny we borçlaryny kesgitleýän hukuk kadalarynyň toplumyndan ybarat. Bu hukuk binýady öz içine töleg ulgamyny kadalaşdyrýan umumy we ýörite kanunçylygy (kanunlary, kadalaşdyryjy hukuk namalary, şertnamalary, şol sanda halkara şertnamalaryny) alýar. Hukuk binýady pul serişdelerini geçirmegiň tertibini, gurallar we hyzmatlar babatynda jeddeleri çözmekligi, ulgamyň guramaçylyk gatnaşyklaryny we dolandyryş mehanizmini, borçnamalar boýunça gutarnykly hasaplaşyklary düzgünleşdirýär.

Milli töleg ulgamyny kadalaşdyrýan umumy hukuk binýadynyň düzümine aşakdakylar degişlidir:

- töleg ulgamyna täsir edýän umumy ulanylýan kanunlar (tölegleri amala aşyrmakda we kabul etmekde hukuklary hem-de borçlary kesgitleýär);

- bank we maliýe hukugy (depozitleri kabul etmek, karzlary bermek, üpjünçilikleri kabul etmek we bermek, şeýle hem gymmatly kagyzlara eýeçilik etmek we olar bilen geleşikleri amala aşyrmak boýunça hukuklary hem-de borçlary kesgitleýär);

- batyp galmak hakynda kanunçylyk (tölege ukypsyz guramalaryň kreditorlarynyň hukuklaryny hem-de borçlaryny kesgitleýär);

- karzlaşdyrmagyň şertlerini goşmak bilen, karzlary we üpjünçiligi ulanmak hakynda kanunçylyk (göterimiň möçberleri, karzlaryň möhletleri, borçnamalaryň ýerine ýetirilmedik ýagdaýynda debitorlaryň we kreditorlaryň hukuklary, borçlary, jogapkärçilikleri, üpjünçiligiň hasabyna hukuklary kanagatlandyrmagyň ileri tutmalary we ş.m. kesgitleýär);

- elektron resminamalar we sanly gollar hakynda kanunçylyk.

Töleg ulgamlary boýunça ýörite kanunçylygyň düzümine aşakdakylar girýär:

- kliring we hasaplaşyk mehanizmlerini emele getirmegiň hem-de olaryň hereket etmeginiň, töleg hyzmatlarynyň prowaýderlerini we töleg hyzmatlary gurluşlaryny döretmegiň hem-de olaryň hereket etmeginiň, ulgamyň gurluşlaryna girmegiň we olara gatnaşmagyň, töleg hyzmatlarynyň we töleg hyzmatlary gurluşlarynyň nyrhларыny emele getirmegiň, elektron pullary dolanyşyga çykarmagyň we olary aýyrmagyň, merkezi kontragentleri töwekgelçiliklerden goramagyň mehanizmleriniň tertipleri (düzgünleri);

- nettingi, innowasiýany, gutarnykly tölegi we hasaplaşygy öz içine alýan töleg borçnamalarynyň möçberini kesgitlemegiň, olary ýerine ýetirmegiň (bes etmegiň) tertibi;

- milli töleg ulgamynda Merkezi bankyň ornuny, jogapkärçiligini we ygtyýarlyklaryny kesgitleýän resminama;

- walýuta kanuny, wekseller we çekler hakynda kanuny, elektron tölegler hakynda kanuny, degerli bolmadyk töleg gurallaryny we hyzmatlaryny ulanmaklygy gadagan edýän kadalaşdyryjy namalary, şeýle hem töleg gurallarynyň standartlaryny (möçberini, konfigurasiýasyny, kodlaşdyrmagy) kesgitleýän düzgünleri öz içine alýan töleg gurallaryny ulanmagyň tertipleri;

– borçnamalar ýerine ýetirilmedik ýagdaýynda, tölegler çygryn-da jeddeleri çözmekde ulanylýan, hasaplaşyk boýunça töleg talapla-ryny kanagatlandyrmagyň ileri tutmalaryny kesgitleýän iş tertipleri, hasaplaşygyň kepillendirmeleri we ýitgileri paýlamak hakynda ylala-şyklar, hasaplaşyk karzy boýunça üpjünçiligiň ileri tutmalarynyň hu-kugy, elektron tölegler babatynda subutnamalar hakynda kanunlar we jeddeleri çözmegiň mehanizmleri;

– gymmatly kagyzzar üçin töleg gurluşlarynyň hyzmatlaryny ýerine ýetirmegiň tertibi.

Töleg ulgamlary boýunça kanunçylykda wajyplaryň biri bolup, töleg borçnamalarynyň möçberini kesgitlemek we olary bes etmek, şol sanda nettingi we tölegiň hem-de hasaplaşygyň gutarnyklylygy bilen baglanyşykly kanunlar çykyş edýär. Şonuň üçin tölegler baza-rynda dürli guramalaryň, şol sanda töleg we hasaplaşyk ulgamlarynyň işini kadalaşdyrmakda esasy wezipeleriň biri ýurduň kanunçylygynyň derejesinde, şeýle hem hukuk namalarynda kliring we hasaplaşyklar babatynda kadalaşdyryjyny kesgitlemekden ybarat bolup durýar. Kli-ring we hasaplaşyk hakynda kanunlarda hem-de hukuk namalarynda şular takyk görkezilmelidir: töleg buýrugynyň güýje girýän senesi, gatnaşyjy ýa-da başga şahs tarapyndan töleg buýrugyny yzyna gaý-taryp bolmaýan senesi, hasaplaşyklary amala aşyrmak mümkin däl ýagdaýynda hereketleriň tertibi.

Töleg ulgamlarynyň degerli hereket etmekleri üçin döwlet kanun-çylyk derejesinde töleg hyzmatlaryny we töleg gurluşlarynyň hyzmat-laryny ýerine ýetirýän töleg ulgamlarynyň, şeýle hem töleg ulgamlary-nyň hereket etmeginiň we guralyşynyň meseleleri bilen meşgullanýan taraplaryň işini kadalaşdyrýan ygtyýarly edaralar kesgitleýär.

Töleg hyzmatlaryna pul serişdelerini geçirmek boýunça hyz-matlar, töleg hyzmatlarynyň prowaýderleri bolan guramalaryň pul serişdelerini iberýän we kabul edýän taraplara edýän hyzmatlary de-gişlidir. Karz edaralary, poçta bölümleri, elektron pullar çygryndaky guramalar, beýleki töleg hyzmatlaryny ýerine ýetirýän guramalar pro-waýderler bolup bilerler. Töleg hyzmatlary Merkezi banklar tarapyn-dan hem ýerine ýetirilip bilner.

Töleg gurluşlarynyň hyzmatlaryna töleg ulgamlarynda pul seriş-deleriniň geçirilmegini üpjün edýän amallar, kliring we hasaplaşyk

hyzmatlary degişli. Töleg gurluşlarynyň hyzmatlary karz edaralary we Merkezi bank, şeýle hem beýleki guramalar tarapyndan amala aşyrylyp bilner.

Töleg ulgamlarynyň işlerini kadalaşdyrýan ygtyýarly edaralar, adatça, merkezi banklary ýa-da kanunçylyk we döwlet häkimiýet edaralary tarapyndan ýörite ygtyýarlandyrylan beýleki guramalary goşmak bilen, döwlete dahylly bolup durýarlar. Ygtyýarlandyrylan edaralar bellibir ölçeglere laýyk gelmelidirler: ykdysadyýetiň kadalaşdyrylýan subýektlerinden garaşsyzdyrlar, bähbitleriň dawalaryndan gaça durmaga gyzyklanýanlar bolmaly, öz borçlaryny ýerine ýetirmekleri üçin zerur bolan ähli ygtyýarlyklara eýe bolmalydyrlar. Döwletde birnäçe ygtyýarlandyrylan edaralaryň bolan ýagdaýynda olaryň arasynda berk arabaglanyşyk ýola goýulýar. Ygtyýarlandyrylan edaralara, adatça, gözegçilik etmek boýunça wezipe ýüklenilýär. Töleg ulgamy çygrynda hereket edýän kanunlaryň esasy kadalaryna esaslanyp, ygtyýarly edaralar töleg ulgamynyň işiniň guralysyna bildirilýän zerur talaplary açyp görkezýän hukuk namalary işläp düzýärler.

Maliýe guramalaryna gözegçilik – bu maliýe guramalaryna baha bermek we olaryň howpsuz hem-de durnukly hereketini, şeýle hem maýanyň ýeterlikli bolmagyny we işleri bilen baglanyşykly ýüze çykýan töwekgelçilikleri ýapmaklygy üpjün etmäge gönükdirilen kanunlary, gözükdirijileri we gaýry hukuk namalary berjaý etmekleri üçin täsir ediş çärelerini ulanmakdyr.

Kadalaşdyryjy tarapyndan karz we karz däl edaralarynyň, şeýle hem töleg ulgamynyň işlerine bildirilýän talaplaryň berjaý edilişine amala aşyrylýan gözegçilik töwekgelçilik babatynda barabar we uýgunlaşdyrylan bolmalydyr. Gözegçiligi ýerine ýetirmek üçin kadalaşdyryja gözegçilik edilýän subýektlerden zerur maglumatlary almak babatynda ýeterlik ygtyýarlyklar berilýär. Şol ygtyýarlyklar gözegçilik edilýän subýektleriň işine monitoring we ýerine barmak bilen barlaglary geçirmäge, hereket edýän kanunçylyklaryň talaplaryna laýyklykda gözeçiligiň täsir ediş çärelerini ulanmaklyga, zerurlyk bolan halatynda hereketleri bes etdirmeklige ýa-da hünärmenlik işine berlen rugsatnamalary (ygtyýarnamalary) yzyna almaklyga mümkinçilik berýär.

Kadalaşdyryjylar gözegçilik edilýän guramalar ýa-da olaryň ha-

kyky eýeleri bolan şahslar babatynda gözegçilik ýa-da töleg hyzmatlaryny ýerine ýetirmegiň çygryna degişli kanunlaryň, kadalaryň, administratiw düzgünnamalaryň talaplary bozulan ýagdaýynda degişli çäklendirmeleri ulanmak mümkinçiligine eýe bolmalydyrlar we ýüze çykarylan düzgün bozulmalary düzetdirmek boýunça çäreleri kabul etmelidirler.

Halkara tejribesine laýyklykda töleg ulgamlaryna gözegçilik wezipesini Merkezi banklar amala aşyrýarlar. Köp ýurtlarda Merkezi bankyň töleg ulgamlaryna gözegçiligi amala aşyrmagy, öz gezeginde, döwletiň maliýe durnuklylygyny üpjün etmek boýunça onuň işiniň möhüm bölegi hasaplanylýar. Bank gözegçiligi edaralary we gymmatly kagyzlaryň dolanyşygyny kadalaşdyrýan beýleki resmi edaralar töleg we hasaplaşyk ulgamlarynyň işleriniň käbir jähtleri boýunça kanunda kesgitlenen ýa-da gaýry borçlary öz üstlerine alýarlar. Şu ýagdaýda Merkezi banklar olar bilen hyzmatdaşlyk etmäge taýýardyklaryny mälim edýärler we dürli edaralar tarapyndan ulanylýan çäreleriň gaýtalanmagynyň önüni alýarlar. Şunda her bir resmi edara anyk kesgitlenen borçlary ýerine ýetirýär we şol borçlary amal etmek üçin takyk gurallary ulanýar.

Häzirki wagtda töleg ulgamlaryna gözegçiligi amala aşyrmaklyga degişli meseleleriň kanunçylykda şöhlelendirilişiniň ýeke-täk tejribesi ýokdur. Gözegçilik edýän edaranyň ygtyýarlyklary, maksatlary, ýörelgeleri, gurşawy we işiniň görnüşleri kanunda kesgitlenen ýagdaýynda gözegçiligiň netijeliligi düýpli ýokarlanýar. Dürli ýurtlarda töleg ulgamlaryna gözegçiligiň hukuk esaslarynyň deňeşdirilmegi ulanylýan hukuk kadalarynyň tapawudyny anyklamaga mümkinçilik berýär. Käbir ýurtlarda kadalaşdyryş-hukuk binýady töleg ulgamlaryna täsir edýän umumy kanunlara, beýleki ýurtlarda – töleg ulgamlary boýunça ýörite kanunçylyga esaslanýar. Käbir ýagdaýlarda töleg ulgamlaryna gözegçilik etmek Merkezi bank hakynda kanunyň, beýleki ýagdaýlarda – diňe kanunçylyk namalarynyň (gözükdirijileriň, düzgünnamalaryň, tertipleriň) çäklerinde guralýar. Merkezi banklaryň köpüsi töleg we hasaplaşyk ulgamlary babatynda hukuk ygtyýarlyklaryna eýe bolýarlar. Ýurduň Merkezi banky hakynda kanun ýa-da beýleki milli kanunlar Merkezi bankyň töleg ulgamynyň üznüksiz hereket etmegine ýardam bermelidigi barasynda umumy düzgünleri saklaýar.

Mysal üçin, «Türkmenistanyň Merkezi banky hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 5-nji maddasynyň 3-nji bendinde Türkmenistanyň Merkezi bankynyň esasy borçlarynyň biri hökmünde «hasaplaşyk-töleg ulgamynyň netijeli işlemegini üpjün etmek» bellenilýär.

Ýewropa ýurtlarynyň töleg ulgamlarynyň esasynda «Ulgamlaryň ähmiýetli töleg ulgamlary üçin esasy ýörelgeler» resminamasy durýar. Ýewropa Bileleşiginiň töleg ulgamlarynyň işini kadalaşdyrýan kanunlary, direktiwalary we kararlary Ýewropa Bileleşiginiň çäklerinde hukuk gatnaşyklarynyň bitewi ulgamyny emele getirmeklige hem-de Halkara hasaplaşyklary bankynyň resminamalarynda beýan edilen hasaplaşyklaryň we tölegleriň guralyşynyň ýörelgelerini ýerine ýetirmeklige gönükdirilen. Ýewropa Bileleşigine girýän ýurtlar milli töleg ulgamlarynyň hereket etmegi we kadalaşdyrylmagy üçin kadalaşdyryş hukuk binýadyny emele getirmekde, köplenç, birmeňzeş çemeleşmelere eýerýärler. Bu ýurtlaryň ählisinde töleg ulgamlary we elektron töleg gurallary hakynda kanunlar kabul edilen. Şol bir wagtda milli kanunçylyk binýadynyň üsti umumy ýewropa kanunçylygy bilen ýetirilýär.

Häzirki wagtda töleg ulgamlaryna gözegçilik etmegiň çygrynda iň oňat halkara tejribesi Halkara hasaplaşyklary bankynyň resminamalarynda kesgitlenen. Halkara hasaplaşyklary bankynyň tölegler we hasaplaşyklar ulgamlary boýunça Komiteti tarapyndan işlenip düzülen usulyýet halkara standartlary hökmünde ykrar edilen ulgamlaryň ähmiýetli töleg ulgamlary, gymmatly kagyzzar boýunça hasaplaşyklar we merkezi kontragentler üçin tekliplere esaslanýar.

Töleg ulgamlarynyň işini guramakda, ösdürmekde we kadalaşdyrmakda Merkezi banklaryň has işjeň wezipäni ýerine ýetirmekleri aşakdaky sebäplere baglydyr:

- pul-karz syýasatyny amala aşyrmak zerurlygy;
- maliýe ulgamynyň durmuşa ukyplylygyny we netijeliligini saklamak borjy;
- töleg ulgamlarynyň işinde töwekgelçilikleriň bar bolmagy we Merkezi bankyň olaryň ýüze çykmagynyň önüni almaga ýa-da netijelerini peseltmäge çalyşmagy.

Ýokarda getirilen sebäpler Merkezi banklaryň töleg ulgamlarynyň emele gelmeginde we ösmeginde işjeň orny eýelemeklerine mejbur edýär. Milli töleg ulgamynda Merkezi bank aşakdakylar hökmünde çykyş edip biler:

- töleg ulgamynyň operatory;
- töleg ulgamynyň ulanyjysy;
- töleg ulgamyny kadalaşdyryjy;
- töleg ulgamyna gözegçilik edýän edara;
- töleg ulgamyndaky üýtgetmelere (özügertmelere) ýardam ediji.

Töleg ulgamynyň operatory. Merkezi (milli) banklaryň köpüsiniň esasy wezipeleriniň biri özbaşdak töleg ulgamlaryny döretmekden we ösdürmekden, ýagny töleg ulgamynyň operatory wezipesini ýerine ýetirmekden ybarat bolup durýar. Merkezi banklaryň ählisiniň ýerine ýetirýän adaty wezipeleriniň arasynda pul-karz kadalaşdyrmasyň wezipesi bardyr, çünki häzirki wagtda bankara hasaplaşyklaryň aglabasy Merkezi bankyň hasaplary boýunça geçirilýär. Töleg ulgamy Merkezi bankyň amala aşyrylan pul-karz syýasatynyň kanalyna öwrülýär. Merkezi bank şol syýasaty amala aşyrmakda jogapkär hökmünde töleg ulgamynyň işini guramak boýunça öz üstüne borç alýar. Töleg ulgamynyň guralysynyň usuly we gurluşy pul dolanyşygynyň görümine hem-de tizligine täsir edýär. Töleg ulgamynyň uly möçberdäki pullary çalt paýlamak ukyby bazarda göterim möçberiniň arasyň üzülmegini gysgaltmaga kömek edýär. Bu bolsa gysga möhletli borçnamalar boýunça göterimiň möçberini pul-karz kadalaşdyrmasyň has ygtybarly guralyna öwürýär. Eger töleg ulgamy bankara hasaplaşyklarda bökdençlik döredýän bolsa, ol pul bazarynyň bölünmegine, pul-karz kadalaşdyrmasyň ýoýulmagyna getirýär.

Netijeliligi pes töleg ulgamy «hasaplaşyklardaky serişdeler» ýaly hadysanyň ýaýramagyna ýardam edýär. Şeýle serişdeleriň möçberiniň köp bolmagy Merkezi bankyň geçirýän pul-karz syýasatyna ýaramaz täsir edip biler. Töleg ulgamynyň netijeliligi bank edaralarynyň we olaryň müşderileriniň maliýe ýagdaýyna bellibir derejede täsir edýär. Tölegi geçirmäge başlamagyň we onuň gelip gowuşmagynyň arasyndaky döwürleriň dowamlylygy, şeýle hem şol döwürleriň islendik üýtgemeleri hojalyk subýektleriniň we olara hyzmat edýän banklaryň balansyna öz täsirini ýetirýär.

Dünýä tejribesine laýyklykda, Merkezi banklar töleg ulgamynyň ykdysadyýetde ýerine ýetirýän ähmiýetine hem-de pul-karz we maliýe syýasatlarynyň durnuklylygyna ýetirýän täsirine esaslanyp, öz töleg ulgamynyň operatory wezipesini ýerine ýetirmek ýa-da bar bo-

lan serişdeleri hususy töleg ulgamlaryny ösdürmeklige gönükdirmek boýunça çözügüt kabul edýärler. Birinji ýagdaýda, Merkezi banklar özleriniň töleg ulgamlarynyň gurluş düzümlerini döredýärler: gatnaşyjylaryň sanawyny, hödürlenilýän hyzmatlaryň görnüşlerini, töleg gurallaryny, iş tertibini we töleg ulgamynyň beýleki subýektleri bilen aragatnaşyklaryny kesgitleýärler. Ikinji ýagdaýda, Merkezi banklar hususy töleg ulgamlarynyň işini kadalaşdyryjynyň, gözegçilik edarasynyň we ýütgetmeleri girizijiniň wezipelerini ýerine ýetirýärler.

Töleg ulgamynyň ulanyjysy. Özüniň töleg ulgamynyň guralysy bilen meşgullanmaýan Merkezi bankyň hem tölegleri geçirmäge bolan zerurlyklary ýüze çykýandyr. Şeýle tölegler öz amallary we müşderileriniň tabşyryklary bilen baglanyşyklydyr. Şeýlelikde, Merkezi bank töleg ulgamynyň ulanyjysy bolup çykyş edýär. Şeýle görnüş hereket eden ýagdaýynda pul serişdelerini geçirmek ulgamy milli töleg ulgamynyň beýleki subýektleriniň ygtyýaryna geçýär. Şol subýektler hökmünde hususy töleg ulgamlary, bankara aragatnaşyk gatnaşyklarynyň ulgamlary, poçta geçirmeleri ulgamlary we beýlekiler bolup bilerler. Şunuň ýaly wariantyň bolmagy aşakdakylara baglydyr:

- ol ýa-da beýleki ýurtda ulanylýan düzgünlerde göz önünde tutulmagy (Merkezi bank hiç haçan töleg ulgamlaryna gatnaşmadyk we geljekde hem gatnaşmagy göz önünde tutmaýar, çünki täjirçilik banklary özleriniň töleg ulgamlaryny döretdiler we olaryň işi Merkezi bankyň talaplaryna laýyk gelýär);

- maksada laýyklygy sebäpli (hususy töleg ulgamlarynyň hyzmatlarynyň gymmaty pes, çaltlygy ýokary we ş.m.);

- Merkezi bankyň görkezmeleriniň bolmagy (mysal üçin, hususy töleg ulgamlaryny döretmek we ösdürmek babatynda Merkezi bank tarapyndan çözügütleriň kabul edilmegi).

Töleg ulgamyny kadalaşdyryjy. Milli töleg ulgamlaryny kadalaşdyryjynyň wezipesini ýerine ýetirmek bilen, Merkezi banklar şu ugurlarda hereket edýärler:

- milli töleg ulgamlarynyň hereket etmekleriniň düzgünlerini kesgitleýär, degerli döwlet syýasatyny emele getirýär;

- töleg ulgamlarynyň töwekgelçiliklerine gözegçilik edýär;

- milli töleg ulgamynyň subýektlerine täsirini ýetirýän beýleki milli kadalaşdyryjylar bilen hyzmatdaşlygy sazlaşdyrýar;

– halkara guramalary we töleg ulgamynyň beýleki kadalaşdyryjylary bilen netijeli hyzmatdaşlygy guraýar.

Merkezi banklaryň ygtyýarlyklarynyň çygryna, adatça, milli töleg ulgamlarynyň hereket etmekleriniň düzgünlerini kesgitlemegiň meseleleri girýär. Milli töleg ulgamlarynyň durnuklylygyny, üznüksizligini üpjün etmek babatynda bellenen maksatlar hökmünde Merkezi banklar pul serişdelerini geçirmek we töleg ulgamlarynyň hereketleri çygrynda hukuk giňişligini emele getirýärler. Milli töleg ulgamlaryny kadalaşdyrýan hukuk binýadynyň bolmagy hukuk kesgitsizligi we töleg hyzmatlary bazarynyň gatnaşyjylary üçin töwekgelçilikleri peseldýär. Merkezi banklaryň aglabasy milli töleg ulgamyna gözegçilik etmek, onuň meselelerini kadalaşdyrmak bilen baglanyşykly hukuk resminamalarynyň kabul edilmeginden öň olaryň taslamalaryny ara alyp maslahatlaşmagy guraýarlar.

Merkezi banklar milli töleg ulgamlarynyň kadalaşdyryjysynyň wezipesini ýerine ýetirmek bilen, nagt däl töleg gurallaryny ulanmaklygyň howpsuzlygyny ýokarlandyrmak, müşderileriň hukuklaryny goramagyň derejesini berkitmek, töleg ulgamynyň subýektleriniň we olaryň müşderileriniň arasyndaky jeddeleri kazyýete çenli düzgünleşdirýän institutyň ösmegine ýardam bermek arkaly ilatyň töleg hyzmatlaryna bolan ynamlaryny artdyrmaklyga çalyşmalydyrlar. Milli töleg ulgamlaryny kadalaşdyrmakda Merkezi banklaryň Halkara hasaplaşyklary bankynyň tölegler we hasaplaşyklar ulgamlary boýunça Komiteti bilen özara gatnaşyklary ýola goýmaklary wajyp bolup durýar.

Töleg ulgamyna gözegçilik edýän edara. Töleg ulgamynyň kadalaşdyryjy wezipesi bilen milli töleg ulgamlaryna gözegçilik etmek wezipesi berk baglanyşyklydyr. Düzgünleri takyk kesgitlemek bilen, Merkezi bank ykdysady subýektleriň – töleg ulgamynyň gatnaşyjylarynyň ählisiniň şol düzgünleri ýerine ýetirmeklerini üpjün etmelidir. Şunda oňa gözegçiligiň gurallary we usullary kömek edýär. Şunuň bilen baglanyşykda, gözegçilik töleg ulgamynyň gatnaşyjylarynyň işine gönüden-göni gatyşmazdan olara täsir etmegiň geljekki işjeň prosesi hökmünde milli töleg ulgamynyň durnuklylygyny üpjün etmegiň binýatlyk çäreleriniň biri bolup hyzmat edýär.

Bank gözegçiligi çygrynda milli kanunçylyk Halkara hasapla-

şyklary bankynyň bank gözegçiligi boýunça Bazel komitetiniň täsiri esasynda emele getirilýär. Dürli ýurtlarda bank gözegçiliginiň dürli ulgamlary bardyr. Şunuň bilen baglanyşykda, ähli ýurtlary şertli üç topara bölmek bolar. Birinji topara Merkezi banklaryň beýleki döwlet edaralary bilen gözegçilik boýunça borçlary paýlaşýan ýurtlar degişlidir. Ikinji topara gözegçiligi diňe Merkezi banklaryň amala aşyran ýurtlary girýärler. Üçünji topara degişli ýurtlarda gözegçilik Merkezi banklardan bölünip aýrylandyr.

Saýlanyp alnan bank gözegçiligi ulgamyna baglylykda Merkezi bankyň milli töleg ulgamyna gözegçilik edýän edara hökmünde onuň orny kesgitlenilýär. Eger milli ykdysadyýetde gözegçilik wezipesi Merkezi bankyň üstüne ýüklenen bolsa, onda töleg ulgamlarynyň gatnaşjylaryna gözegçilik etmegiň meseleleri has netijeli çözülýär. Eger bank gözegçiligi wezipesi Merkezi bankdan aýrylan ýa-da Merkezi bank beýleki döwlet edaralary bilen bilelikde gözegçiligi amala aşyran bolsa, ýokarda bellenen meseleden başga banklara we töleg ulgamlarynyň gatnaşjylaryna gözegçilik edýän dürli institutlaryň arasynda netijeli aragatnaşygy üpjün etmek meselesi hem ýüze çykýar.

Bank gözegçiligi bank edarasynyň döredilen (bellige alnan, ygtyýarnama berlen) pursadyndan tä işini bes edýän (ygtyýarnamanyň yzyna alnan) pursadyna çenli durmuş tapgyrlaryny öz içine alýar. Şonuň üçin bank gözegçiligi boýunça Bazel komitetiniň resminamalarynda ygtyýarlandyrylan edaradan bank amallaryny amala aşyrmak üçin rugsatnamany (ygtyýarnamany) alan bank edaralaryna bildirilýän talaplar görkezilýär. Şol resminamalara laýyklykda hereket etmek bilen, Merkezi banklar öz üstlerine milli töleg ulgamlarynyň gatnaşjylaryny bellige almak ýa-da ygtyýarlandyrmak, şeýle hem olary bellikden aýyrmak (ygtyýarnamany ýatyrmak) boýunça borçlary alýarlar.

Töleg ulgamyndaky üýtgetmelere (özürtmelere) ýardam ediji. Milli pul birliginiň durnuklylygyna jogapkär institut hökmünde Merkezi banklaryň ygtybarly we netijeli töleg ulgamlaryna bolan zerurlyklary bardyr. Ýokarda bellenişi ýaly, köp ýurtlarda milli töleg ulgamlarynyň işini ýola goýmak we ösdürmek boýunça jogapkärçiligi Merkezi banklar öz üstlerine alýar. Beýleki ýurtlarda hususy sektoryň başyny başlaýan özürtmeleri Merkezi bankyň wezipelerine

laýyk gelýär. Şonuň üçin Merkezi bankyň esasy işi töleg ulgamyna teklipleri bermekden, maslahatlary guramakdan, käbir ýagdaýlarda oňa girizilen üýtgetmeleri makullamakdan ybarat.

Milli töleg ulgamlarynda üýtgetmelere ýardam edijiniň wezipesini ýerine ýetirmek bilen, Merkezi banklar aşakdakylary ýerine ýetirip bilerler:

- milli töleg ulgamyny ösdürmegiň ileri tutulýan ugurlaryny kesgitlemekligi, teklipleri işläp düzmekligi;

- töleg ulgamynyň subýektlerine we ony ösdürmegiň meseleleri boýunça töleg hyzmatlary bazarynyň beýleki gatnaşyjylaryna maslahatlary bermekligi;

- milli töleg ulgamynyň ösüşine ol ýa-da beýleki ýagdaýda täsir edýän guramalaryň işgärlerini okatmaklygy;

- beýleki ýurtlaryň töleg ulgamlarynyň işleriniň tejribesi barasynda milli töleg ulgamynyň subýektlerini maglumatlar bilen üpjün etmekligi;

- tölegli hyzmatlary ýerine ýetirmegiň çygrynda standartlary ösdürmekligi;

- milli töleg ulgamynyň düzümläýin gurluşlaryny emele getirmek we ösdürmek üçin göni maýa goýumlaryny goýmaklygy;

- tölegli hyzmatlar çygrynda ilatyň maliýe sowatlylygynyň derejesini ýokarlandyrmaklygy.

Milli töleg ulgamlarynyň ösmegi, dünýä ykdysady giňişligine goşulmagy netijesinde olaryň işini guramak, kadalaşdyrmak we ösdürmek boýunça Merkezi banklaryň işini has-da güýçlendirýär.

1.6. Töleg kartlarynyň halkara standartlary we talaplary

Bellenen tertipde emitirlenen plastik ýa-da beýleki görnüşli kartlar ýörite töleg serişdesi hökmünde töleýjiniň hasabyndan pul serişdeleri geçirmek ýa-da degişli bank hasabyndan harytlaryň we hyzmatlaryň bahasyny tölemek, bankomatlardan nagt pullary almak, şeýle hem şertnamada göz önünde tutulan gaýry amallary amala aşyrmak üçin ulanylýar.

Töleg kartlary ýerine ýetirýän wezipeleri boýunça indiki görnüşlerde bolup biler:

- bank we bank däl kartlar;
- debet we kredit kartlar;
- korporatiw we şahsy kartlar;
- magnit zolakly kartlar we smart kartlar.

Bank kartlarynyň emitentleri bolup bank edaralary çykyş edýärler. Bu kartlar bank amallaryny (hasaplary açmak, hasaplaşyk we pul-hana hyzmatlary, daşary ýurt puluny satmak-satyn almak we ş.m.) amala aşyrmak üçin ulanylýar.

Bank däl kartlar (söwda, ulag, ýangyç we beýlekiler) harytlar (hyzmatlar) boýunça hasaplaşyklary geçirmek üçin ýuridik şahslar tarapyndan dolanyşyga çykarylýar.

Debet kartlar ulanylanda müşderi hasapda pul serişdeleriniň bolmagyny üpjün etmelidir. Hasaplaşyklary geçirmek üçin pul serişdeleriniň çäginin möçberi kesgitlenilýär. Hasapdaky serişdeleriň ählisi sarp edilen ýagdaýynda, geljekki töleg amallary geçirmek maksady bilen, müşderi hasabyň üstüni doldurmalydyr.

Kredit kartlar ulanylanda onuň eýesiniň hasabynda hasaplaşyklary geçirmek üçin pul serişdeleri ýeterlik bolmadyk halatynda tölegler bank tarapyndan berilýän karzlaryň hasabyna amala aşyrylýar. Şu ýagdaýda hasaplaşyklary geçirmek üçin müşderiniň hasabyndaky serişdeleriň çägi bankyň berip biljek karzlarynyň möçberi bilen baglanyşyklydyr. Bellibir döwrüň dowamynda kredit kartyň eýesi bankyň önünde emele gelen bergini öçürmeli. Ondan soňra karzlaryň berilmegi gaýtadan dikeldilýär.

Korporatiw kart hasaplarynyň eýeleri ýuridik şahslar bolup durýarlar. Ýuridik şahslar şeýle kartlary öz işgärlerine hojalyk işleri we iş saparlary bilen baglanyşykly harajatlary tölemek üçin berýärler.

Şahsy kart hasaplarynyň eýeleri bolup fiziki şahslar çykyş edýärler. Şahsy kartlara hasabyň eýesiniň maşgala agzalaryna (maşgala kartlary diýlip atlandyrylýan) goşmaça kartlar berlip bilner.

Magnit zolakly kartlarda anyklaýjy maglumatlary göteriji hökmünde magnit ýodajyklardan ybarat ýörite zolak ulanylýar. Şol magnit ýodajyklar maglumatlary okamaklyga mümkinçilik berýär. Bu kartlarda maglumatlaryň goralysynyň pes bolmagy kezzapçylykly hereketler (maglumatlary göçürmek ýa-da okamak) üçin ýeterlik gowşaklygy döredýär.

Smart kartlarda anyklaýyş maglumatlary göteriji bolup, mikroshema çykyş edýär. Mikroshemanyň ýady maglumatlary köp gezek okamaklyga we ýazgy etmeklige ýol berýär. Bu kartlar özüniň mazmuny boýunça mikrokompyuterler hökmünde çykyş edýär we ähli degişli esasy enjam gurluşlary saklaýar. Smart kartlaryň goraglylyk derejesi ýokarydyr. Şonuň üçin olary galplaşdyrmak kyn.

Magnit we çip kartlar bilen işlemegiň tehnologiýasy halkara standartlaryna esaslanýar. Standartlara eýerilmegi kartlaryň özara kabul etmek mümkinçiligini üpjün edýär. Töleg kartlary we olar bilen amallary ýerine ýetirmegiň tehnologiýasy, her bir töleg ulgamynyň çäklerinde takyk kesgitlenen. Bellibir töleg ulgamynyň torunda kartlary kabul etmek üçin standartlara eýermek hökmany däl bolup biler, ýöne kartlary kabul edýän nokatlaryň köpdürlüdigine görä (mysal üçin, dükan, bankyň şahamçasý we ş.m.) ýeke-täk ýa-da iň bolmanda meňzeş düzgünler boýunça işi guramaklyga islegler döreýär. Bu öz gezeginde dürli töleg ulgamlarynyň tehnologiýalarynyň ylalaşykly bolmagyny talap edýär. Ylalaşyklylyk standartlara eýermekligiň hasabyna ýetilýär.

Plastik kartlaryň ähli häsiýetlerini (plastigiň fiziki alamatyny, kartyň ölçegini, kartda ol ýa-da beýleki usul arkaly ýerleşdirilen maglumatlaryň mazmunyny we ş.m.) kesgitleýän birnäçe halkara standartlary bar:

ISO-7810 «Identifikasion kartlar – fiziki häsiýetnamalar»;

ISO-7811 «Identifikasion kartlar – 3ýazgylaryň usullary»;

ISO-7812 «Identifikasion kartlar – emitentleriň identifikatorlaryny bellige almagyň iş yzygiderliligi we belgilemegiň ulgamy» (5 bölek);

ISO-7813 «Identifikasion kartlar – maliýe tranzaksiýalar üçin kartlar»;

ISO-4909 «Bank kartlary – magnit zolagynyň üçünji ýodasynyň mazmuny»;

ISO-7816 «Identifikasion kartlar – kontaktly mikroshemaly kartlar» (6 bölek).

Plastik kartlaryň geometrik ölçegleri ISO-7810-a laýyk gelmeli we aşakdaky ýaly bolmalydyr:

- ini – $85,595 \pm 0,125 \text{ mm}$;
- beýikligi – $53,975 \pm 0,055 \text{ mm}$;
- galyňlygy – $0,76 \pm 0,08 \text{ mm}$;
- burçlardaky töwerekleriň radiusy – $3,18 \text{ mm}$.

Plastik kartyň ýüz tarapyna çaphana usulynda logotip, töleg ulgamynyň nyşany ýerleşdirilýär. Ondan başga-da kartda töleg ulgamynyň alamaty bilen gologramma bolýar, şeýle hem ol özünde diňe ultramelewşe şöhlesi bilen görüp bolýan ýörite elementi saklap biler. Çip kartyň ýüz tarapynda mikroshema bolup, onuň ýerleşýän ýeri standartda (ISO-7816-1) berk kesgitlenen.

Kartyň arka tarapynda magnit zolagy (onuň ýerleşýän ýeri hem standartda takyk görkezilendir), gol üçin panel we çaphana usulynda ýazylýan bankyň ýazgysy ýerleşdirilýär.

Şeýlelikde, plastik kartlaryň esasynda dürli töleg ulgamlarynyň işiniň ylalaşyklylygy standartlaryň we talaplaryň berjaý edilmeginiň hasabyna üpjün edilýär.

II BAP

HALKARA TÖLEG ULĞAMLARYNDA PUL SERIŞDELERİNİN HEREKETİ

2.1. Aragatnaşyk (korrespondent) hasaplary

Banklaryň arasynda pul serişdeleriniň islendik hereketi banklaryň biri-birinde açýan aragatnaşyk (korrespondent) hasaplary arkaly amala aşyrylýar. Bu hasaplar şahsy taraplaryň we kompaniýalaryň bank hasaplaryndan tapawutlanmaýarlar. Şonuň üçin hem öz adyna hasap açýan bank beýleki bankyň müşderisine öwrülýär diýip bolar. Karz guramalarynyň özara hyzmatdaşlyk hakynda ylalaşyk baglaşmak bilen, biri-biri üçin hasaplary açýan mahalynda olary *aragatnaşyk* (korrespondent) *banklar*, hasaplary bolsa *aragatnaşyk hasaplary* diýip atlandyrylar. Bir bankyň şeýle hasaplarynyň jemi onuň aragatnaşyk hasaplarynyň ulgamy ýa-da aragatnaşyk ulgamy bolup durýar. Umuman alnanda, bu düşünje has giňdir, sebäbi aragatnaşyk gatnaşyklarynyň ýola goýulmagy hökmany ýagdaýda aragatnaşyk hasaplarynyň açylmagyny göz önünde tutmaýar, ýöne bank tejribesinde olar biri-biriniň ornuny tutýar. Her bir bankyň beýleki banklarda aragatnaşyk hasaplaryny açyp we özünde ýa-da aýdylyşy ýaly, öz kitaplarynda banklaryň hasaplaryny ýöredip bilýändigini sebäpli, olary degişlilikde, «nostro» we «loro» diýip tapawutlandyrmak kabul edilen. Nostro hasaby beýleki bankda açylan hasap bolup durýar. Okyjy bank adalgasyndan peýdalanmak bilen, özüniň islendik bank hasabyny nostro hasaby diýip atlandyryp biler. Bank loro hasabyny özüniň ähli müşderilerine hasap açyşy ýaly, beýleki bank üçin açýar. Şeýlelikde, banklar nostro hasaplaryna eýle bolýarlar we loro hasaplaryny ýöredýärler. Buhgalterçilik balansy nukdaýnazaryndan nostro hasaby aktiw hasaplar, loro hasaby bolsa passiw hasaplar bolup durýar.

Her bankda bir ýa-da birnäçe aragatnaşyk hasaplary, ýagny nostro hasaplary hem, loro hasaplary hem bolup biler. Bu ýagdaý her bir bankyň özüniň aragatnaşyk hasaplarynyň ulgamynyň bardygyny

aňladýar. Köplenç halatda, banklar aragatnaşyk gatnaşyklarynyň ýola goýulýan mahalynda hasaplary alyşýarlar, ýagny özüniň nostro hasabyny saklaýan bank üçin loro hasaplaryny açýarlar, emma özara hasaplaryň bolmagy pullary geçirmek boýunça amallary amala aşyrmak üçin hökmany şert bolup durmaýar. Düzgün bolşy ýaly, aragatnaşyk hasaplary bellibir pulda açylýar. Şol sebäbe görä, eger hasap, mysal üçin, ýewroda açylan bolsa, onda şol hasap boýunça şweýsar frankynda amal geçirip bolmaýar. Şeýle-de bolsa bankara iş tejribesinde köp pully (multiwalýuta) hasaplaryň açylýan halatlary hem gabat gelýär, ýöne bu diňe meňzeş ýa-da birmeňzeş diýen belgisi bolan dürli pullardaky birnäçe hasaplaryň bardygyny aňladýar.

Aragatnaşyk hasaplary açmak bilen banklar birnäçe ýörelgelere esaslanýar. Düzgün bolşy ýaly, olar hasaplary has iri maliýe institutlarynda açýarlar. Bu ýagdaý, esasan, banklaryň serişdeleri uly bolmadyk karz guramalarynda ýerleşdirmek, ýagny iş ýüzünde olara karz bermek bilen öz üstüne goşmaça karz töwekgelçiligini almak islemeýändikleri bilen baglydyr. Mundan başga-da uly banklaryň has kuwwatly tehniki we tehnologik mümkinçiligi bolup, olar, degişlilikde, has köpsanly aragatnaşyk hasaplaryna hyzmat etmäge ukyply bolýarlar. Ýene bir möhüm ýörelge bar, oňa laýyklykda aragatnaşyk hasaplary bellibir pulda açylýar. Täjirçilik banklary milli puldaky hasaplaşyklar üçin öz ýurdunyň merkezi bankynda nostro hasaplaryny saklaýarlar, özleri bolsa şol pulda daşary ýurt banklary üçin loro hasaplaryny ýöredýärler. Emma bu ýerde kadadan çykmalaryň bolýandygyny belläp geçmek gerek.

Aragatnaşyk hasaplary: nostro, loro. Halkara hasaplaşyklary boýunça aragatnaşyk hasaplary iki görnüşe bölünýär: nostro hasaplary we loro hasaplary.

Nostro hasaby (biziň hasabymyz) – bu daşary ýurt bankynda dahylly (rezident) bankyň daşary ýurt pulundaky aragatnaşyk hasabydyr. Loro hasaby (olaryň hasaby) – bu dahylly bankda daşary ýurt bankynyň ýerli puldaky ýa-da üçünji ýurduň pulundaky hasabydyr. Birek-birege hasaplaryň açylmagy dahylly bankda iki hasaby bolan aragatnaşyk tarapyň (korrespondentiň) peýda bolmagyna getirer. Aragatnaşyk hasaplary aglaba ýagdaýda pul geçirmelerini, harytlar we hyzmatlar üçin akkreditiw we inkasso amallaryny işjeň

amala aşyryň banklar tarapyndan amala aşyrylýar. Aragatnaşyk hasaby diňe aragatnaşyk gatnaşyklaryny ýola goýan banklaryň birinde açylyp bilner, bu bolsa dahylly bankda bir hasaby bolan aragatnaşyk tarapyň (korrespondentiň) (loro ýa-da nostro) peýda bolmagyna getirýär. Bankara ylalaşyk hasabyň açylmagyny asla göz önünde tutman biler (hasapsyz gatnaşygy (korrespondent) tarap), şeýle ýagdaýda hasaplaşyk amallary üçünji banklarda açylan hasaplarda geçirilýär we görkezilýär. Aragatnaşyk hasaplary boýunça tölegler hasap boýunça galyndynyň çäklerinde ýa-da owerdraft görnüşinde karz bermegiň hasabyna galyndyny artdyrmak bilen amala aşyrylýar.

2.2. Bank töleg resminamalary we hasaplar boýunça göçürmeler

Aragatnaşyk hasaplaryndaky serişdeleri dolandyrmak üçin banklar töleg tabşyryklaryny peýdalanýarlar. Bu esasy gural bolup, onuň kömegi bilen serişdeleri banklaryň arasynda geçirmek amala aşyrylýar. Bank adalgalarynyň sözlüğine laýyklykda, töleg tabşyrygy çek ýaly resminama bolup, ol banka bellibir pul möçberini üçünji tarapa tölemäge ygtyýar berýär. Töleg tabşyrygy hukuk nukdaý-nazaryndan buýruk bolup durýar, bank ony ol ýa-da beýleki usul bilen ýerine ýetirip biler. Şu kesgitleme töleg tabşyrygy barada umumy düşünje berýär. Banklaryň iş tejribesinde töleg tabşyrygy düşünjesi ýeterlik derejede giň düşünje bolup durýar. Oňa köp halatlarda bank çeklerini, nagt pul berilmegi üçin arzany we beýleki şoňa meňzeş resminamalary goşýarlar, ýöne kitapda bank tarapyndan öz aragatnaşyk saklaýan taraplarynyň biriniň adyna iberilýän, onda görkezilýän rekvizitler boýunça töleg geçirmek baradaky ýazmaça buýruk bolup durýan resminama hakynda gürrüň edilýär. Hakykat ýüzünde töleg tabşyrygy yzyna alynmaýan resminama bolup durýar. Eger ol zerur bolan ähli talaplary berjaý etmek bilen iberilen bolsa, ony diňe tabşyryk öz adyna iberilen aragatnaşyk bankynyňrazylygy bilen ýatyryp ýa-da üýtgedip bolar. Şeýlelikde, haýsydyr bir bank tarapyndan töleg tabşyrygynyň iberilmegi onuň tölegi amala aşyrandygyny aňladýar. Töleg tabşyrygynyň bankyň nostro hasabyny saklaýan aragatnaşyk bankyna (korrespondentine) iberilýän halatynda

bu tabşyryk şol hasapdan tabşyrykda görkezilen pul möçberinde serişdeleri hasapdan öçürmäge berlen rugsatnama bolup durýar. Eger töleg tabşyrygy loro hasabyny saklaýan banka berlen bolsa, onda ol tabşyrykdaky pul möçberinde serişdeleriň şol hasaba ýazylandygynyň tassyknamasy bolup durýar. Halkara hasaplaşyklary amala aşyrylanda banklar töleg tabşyryklaryny diňe olarda ýa-da olara hasaplar açylan aragatnaşyk saklaýan taraplara däl, eýsem, başga taraplara hem iberip bilerler. Şeýle ýagdaýlarda iberýän tarap öz tabşyrygynda tölegi amala aşyrmak üçin zerur bolan serişdeleriň şu resminamany alýan tarapyň haýsy nostro hasabyna geçirilmelidigini görkezýär.

Şeýlelikde, töleg tabşyrygy – bu birinjiden:

- serişdeleri nostro hasabyndan öçürmek baradaky gürrüňsiz rugsatnama ýa-da,
- serişdeleri tabşyrygyň iberilen tarapyňyň bellibir bankdaky nostro hasabyna geçirmek borçnamasy ýa-da,
- serişdeleriň loro hasabyna ýazylandygynyň tassyknamasy we ikinjiden, tölegi amala aşyrmak buýrugy bolup durýar.

Halkara bank iş tejribesinde töleg tabşyryklarynyň iki görnüşiniň, ýagny debet we kredit tabşyryklarynyň bardygyny belläp geçmek zerurdyr. Ýokarda aýdylanlaryň ählisi bu hasaplaşyk resminamalarynyň diňe soňky görnüşine (kredit) degişli. Bank tejribesinde eger serişdeleri geçirmegiň häsiýeti takyk görkezilmeyän bolsa, onda kredit töleg tabşyryklary göz önünde tutulýar diýlip düşünilýär. Banklar pul serişdelerini geçirmek boýunça amallar amala aşyrylanda debet we kredit awizolaryndan hem peýdalanýarlar. Debet awizo – bu aragatnaşyk hasabyndan serişdeleriň öçürilendigini tassyklaýan resminamadyr. Kredit awizo hakykatdan töleg tabşyrygyna meňzeş, emma olarda tölegiň rekwizitleri barada örän az maglumat bolýar, sebäbi alýan bankda şeýle maglumatlar eýýäm bar we onuň diňe serişdeleriň alnandygyny bilmegi zerur diýlip hasap edilýär. Karz awizoda, düzgün bolşy ýaly, resminamanyň referensi (belgisi) görkezilýär, şol hem töleg geçirmek üçin esas bolup hyzmat edýär. Şu awizo pul serişdelerini geçirmek boýunça amalyň mazmuny baradaky gysgaça maglumaty öz içine alyp biler. Debet awizoda-da, adatça, serişdeleriň hasapdan öçürilmeginiň sebäbi görkezilýär we olary hasapdan öçürmek üçin esas bolup duran resminama salgylanma

berlip bilner. Pul serişdelerini hasaba ýazmak we hasapdan öwürmek amallaryny görkezýän we şol bir wagtda olaryň geçirilendigini tassyklaýan esasy resminama aragatnaşyk hasaby boýunça göçürme bolup durýar. Bu resminama bank hasabyny saklaýjylaryň islendigine tanyşdyr. Müşderileriň hasaplary boýunça göçürmeler bilen banklaryň aragatnaşyk hasaplary boýunça göçürmeleriň arasynda görnetin tapawut ýokdur. Göçürmeler loro hasaplaryna hyzmat edýän banklar tarapyndan öz aragatnaşyk saklaýan taraplarynyň – şol hasaplaryň eýeleriniň adyna iberilýär. Bankara resminamalar dolanyşygynda, esasan, olarda bir günüň dowamynda hasap boýunça amala aşyrylan hereketler görkezilýän göçürmeler, ýagny bir günüň göçürmeleri peýdalanylýar. Şol döwürde geçirilen ähli hasaba ýazmalardan we hasapdan öwürmelerden başga-da, göçürmede günüň başynda serişdeleriň galyndysy (gelyän galyndy) we günüň ahyryndaky galyndy (gidýän galyndy) hökmany ýagdaýda görkezilýär. Şeýlelikde, göçürme nostro aragatnaşyk hasabynda bellibir pul möçberiniň bardygynyň tassyknamasy hem bolup durýar.

Aragatnaşyk hasaplary boýunça göçürmeler aýratyn buhgalterçilik resminamasy bolup durmaýar. Düzgün bolşy ýaly, serişdeleriň hasaba ýazylandygy we hasapdan öwürilendigi baradaky her bir ýazgy bellibir derejede jikme-jik görkezilýär, şonuň netijesinde bu amalyň haýsy töleg tabşyrygynyň ýa-da başga bir resminamanyň esasynda geçirilendigini kesgitlep bolýar. Mysal üçin, göçürmede tölegi geçirmek üçin esas bolup hyzmat eden töleg tabşyrygynyň belgisi, pul serişdelerini iberiji bank, ýa-da alyjy bank, ýa-da tölegiň olaryň peýdasyna, ýa-da olaryň tabşyrygy boýunça amala aşyrylan müşderileriň atlary görkezilip bilner.

Pul serişdelerini geçirmegi amala aşyrmagyň tejribesi barada aýtmak bilen, walýutalaşdyrma senesi ýaly düşünje barada aýtman geçmek bolmaz. Bu tölegleri amala aşyrmagyň halkara bank tejribesinde ulanylýan ähli resminamalaryň, ýagny töleg tabşyryklarynyň, debet we kredit awizolaryň, şeýle hem göçürmeleriň möhüm rekwiziti bolup durýar. Bank adalgalarynyň sözlügi walýutalaşdyrma senesiniň manysyna şeýle kesgitleme berýär: «Bu sene hasaba ýazylan serişdeleri müşderiniň peýdalanyşy başlaýan senesidir».

Ýöne bu ýerde walýutalaşdyrma senesiniň köptaraply düşünje

bolup durýandygyny belläp geçmek gerek. Ol barada iki sözde gürrüň berip bolmaz. Birinji ýagdaýda bu bank amallarynyň hakykatdan amala aşyrylan senesidir. Bu nämäni aňladýar? Walýutalaşdyrma senesi bank hasaplary boýunça (diňe bir aragatnaşyk hasaplary boýunça däl) amallaryň iki esasy parametrini kesgitleýär. Birinjiden, hasapdaky pul serişdeleriniň hasabyň eýesi üçin elýeterliligi, ikinjiden, hasaplarda bar bolan serişdeler boýunça göterimleri almak hukugy göz önünde tutulýar. Eger gürrüň hasaba ýazmak barada gidýän bolsa, onda hasabyň eýesiniň alnan pullara walýutalaşdyrma senesinden başlap ygtyýar etmäge we olar boýunça göterimleri almaga hukugy bardyr. Bellibir pul möçberiniň hasapdan öçürilen halatynda hasabyň eýesi walýutalaşdyrma senesinden başlap öçürilen pul möçberiniň çäklerinde serişdelere ygtyýar etmäge we olar boýunça göterimleri almaga bolan hukugyny ýitirýär. Has jikme-jik düşündirmäge synanyşalyň.

Munuň üçin ilki başda amalyň amala aşyrylan senesi (ýa-da ýöne amal senesi) diýen düşünjä ýüzleneliň. Ol aragatnaşyk hasaby boýunça göçürmede serişdeleriň hasaby ýazylan ýa-da hasapdan öçürilen senesi bolup durýar, ýagny bellibir günün göçürmesinde görkezilen amallarda olaryň amala aşyrylan bir senesi bolýar. Eger mysal üçin, bank 14-nji iýun üçin özüniň nostro hasaby boýunça göçürmäni alan bolsa, onda şu göçürmede görkezilen islendik amalyň senesi 14-nji iýun bolar. Walýutalaşdyrma senesi amalyň amala aşyrylan senesine gabat gelip hem, gabat gelmän hem biler. Hasap boýunça haýsydyr bir hereketiň walýutalaşdyrma senesi amalyň geçirilen senesinden soň bolan mahalynda bu amal forward walýutalaşdyrma senesi bilen (*forward value*) amala aşyryldy diýilýär. Eger tersine bolsa, onda gaýdymlaýyn walýutalaşdyrma senesi diýen düşünje ulanylýar, ony köplenç halatda, onuň iňlisçe ekwiwalenti bilen – *back value* görnüşde atlandyrýarlar. Iş ýüzünde bu şulary aňladýar. Pul möçberi forward walýutalaşdyrma senesi bilen hasaba ýazylan halatynda hasabyň eýesinde oňa ygtyýar etmek we göterimleri almak hukugy walýutalaşdyrma senesi gelip ýetenden soň ýüze çykýar. Eger pul möçberi forward walýutalaşdyrma senesi bilen hasapdan öçürilen bolsa, onda hasaby saklaýjy ol boýunça göterimleri walýutalaşdyrma senesi gelip ýetmezinden oň alar. Nazaryýet taýdan ol şu döwrüň dowamynda pullara ygtyýar edip

biler. Emma şunuň ýaly ýagdaýlarda banklar, hasapda serişdeleriň ýetmezçilik etmek töwekgelçiliginden gaça durmak maksady bilen, köplenç halatda, serişdeleri walýutalaşdyrma senesine çenli baglap goýýarlar. Pul möçberiniň *back value* görnüşde geçirilen mahalynda ony alyja göterimler amalyň göçürmede görkezilen senesinden başlap däl-de, has köp döwür üçin – walýutalaşdyrylan senesinden başlap hasaplanyp ýazylar. Şeýle ýagdaýda serişdelere geçen döwür üçin ygtyýar edip bolar, ýagny banka olary gaýdymlaýyn walýutalaşdyrma senesi bilen hasapdan öçürmek barada buýruk berip bolar. Ýöne şunda tölegiň pul möçberine göterimleri hasaplap ýazmak az döwür üçin – walýutalaşdyrma senesine çenli amala aşyrylar.

Walýutalaşdyrma senesi bankara töleg tabşyryklarynyň esasy rekwizitleriniň biri bolup durýar. Halkara iş tejribesinde banklar ony öz buýruklarynda hökmany ýagdaýda görkezýärler. Bu tölegiň şol seneden başlap amala aşyrylmalydygy baradaky buýrugy aňladýar. Nostro hasaplaryndan serişdeleri hasapdan öçürmek diňe aragatnaşyk saklaýan taraplaryň töleg tabşyryklarynda görkezilen walýutalaşdyrma seneleri bilen geçirilmelidir. Standart ýagdaýlarda bellibir sene üçin nostro hasaplary boýunça göçürmeler olarda şu walýutalaşdyrma senesi görkezilen töleg tabşyryklarynyň ählisi boýunça hasapdan öçürmeleri öz içine alýar. Şunda amallaryň walýutalaşdyrma senesi, düzgün bolşy ýaly, göçürmäniň özüniň senesine gabat gelýär. Eger tabşyryk loro hasaby bolan aragatnaşyk bankyna iberilýän bolsa, onda şol tabşyrykda, şonuň ýaly-da debet we kredit awizolarda görkezilen walýutalaşdyrma senesi hökmany ýagdaýda şu hasap boýunça göçürmede degişli amalyň walýutalaşdyrylan senesine gabat gelmelidir. Eger tranzaksiýa *back value* ýa-da *forward value* görnüşinde geçirilmedik bolsa, adatça, amalyň görkezilen senesi hem şu senelere gabat gelýär.

2.3. Bankara kommunikasiýa serişdeleri

Halkara pul geçirmeleri amala aşyrylanda, banklar biri-birine töleg tabşyryklaryny we beýleki hasaplaşyk resminamalaryny geçirmek üçin birnäçe usullardan peýdalanýarlar. Birinjiden, şu maksatlar üçin

kagyz resminamalary peýdalanylýp bilner. Şu ýagdaýda töleg tabşyryklary iberiji bankyň ýörite blanklarynda çap edilýär we oňa ygtyýarly işgärleriň ikisi tarapyndan gol çekilýär, şeýle hem möhür basylyp bilner. Halkara iş tejribesinde möhür basmak, adaty, peýdalanylmaýar, awizo we göçürmelere gol çekilmeýär. Soňra resminamalar alýan tarapa ugradylýar. Banklar özleriniň kurýer gulluklarynyň, poçta kurýer kompaniýalarynyň kömegi bilen hat-habarlary tiz gowşurmak mümkinçiliginden peýdalanyňp bilerler. Halkara hasaplaşyklary amala aşyrylanda, köplenç halatda, adaty poçtanyň hyzmatyndan peýdalanýarlar. Resminamalary gowşurmak işini çaltlandyrmak üçin olary alyja ol ýa-da beýleki telekommunikasiýa serişdeleriniň kömegi bilen elektron habarlar görnüşinde iberýärler. Biziň ýokary tehnologiýalar asyrynda ýaşaýandygymyza garamazdan, banklar halkara amallary geçirilende, döp bolşuna görä, aragatnaşygyň iki görnüşini peýdalanýarlar. Birinjiden, bu Teleks, ýagny adaty halkara telegraf aragatnaşygy bolup durýar. Ikinjiden, maliýe guramalarynyň barha köpüsi bank telekommunikasiýalarynyň halkara ulgamy bolan SWIFT ulgamynyň hyzmatlaryndan peýdalanýarlar. Elbetde, töleg habarlaryny ibermek üçin beýleki elektron aragatnaşyk serişdeleri hem peýdalanylýar, ýöne Teleks we köp derejede SWIFT esasy serişdeler bolup galýar. Bu ýerde olaryň banklaryň agramly bölegi üçin elýeter we döp bolup gelýän (bu ýagdaý konserwatiw bank gurşawy üçin möhüm) aragatnaşyk görnüşini bolup durýandygy esasy orunda durýar. Mundan başga-da iri banklaryň köpüsi öz müşderilerine we aragatnaşyk saklaýan taraplaryna müşderi-bank aragatnaşyk ulgamyny teklipe edýärler. Adaty, ol programma üpjünçiligi toplumy bolup ol adaty telefony we interneti peýdalanmak bilen, bellibir formatdaky habarlary (mysal üçin, töleg tabşyryklaryny we göçürmeleri) ibermege we kabul etmege mümkinçilik berýär. Bu, elbetde, uly bolmadyk banklar üçin amatlydyr, ýöne eger hasaplar onlarça aragatnaşyk saklaýan taraplarda açylan bolsa, onda olaryň her biri bilen maglumatlary alyşmak üçin dürli serişdeleriň peýdalanylmagynyň netijesi amatsyz bolýar.

Elektron aragatnaşyk serişdeleri peýdalanylanda geçirilýän habarlaryň hakykydygyny barlamak meselesi ýüze çykýar. Çünki töleg tabşyrygyny alan mahalynda bank başga tarapyň serişdelerini geçirmek boýunça amallary ýerine ýetirmeli bolýar. Galp töleg tabşyrygy

ýerine ýetirilen halatynda ol tölegiň möçberine deň derejede göni ýitgi çeker. Nusgawy kagyz resminamasyny ýerine ýetirmek üçin kabul edýän wagtynda bankyň işgäri ondaky gollary we möhüri öz ygtyýarynda bar bolan nusgalar bilen deňeşdirýär. Elbetde, şu ýagdaýda hem tabşyrygyň galp bolup çykmak ähtimallygyny aradan aýryp bolmaz, ýöne tejribäniň görkezişi ýaly, elektron resminamalara garanynda kagyz resminamalaryň galplaşdyrylýan ýagdaýlary örän seýrek gabat gelýär. Teleksden peýdalanylan mahalynda galp habary ýerine ýetirmek üçin kabul edilmeginiň mümkinçiligini has azaltmak maksady bilen, ýörite «açarlar» ulanylýar. Bu aýratyn möhüm bolup durýar, çünki kommunikasiýalaryň şu görnüşinden peýdalanmak mümkinçiligi diňe bir banklarda bolmaýar.

Mundan başga-da Teleks aragatnaşyk kanallary goralmaýar. Açar habaryň tekstine goşulýar we düzgün bolşy ýaly, walýutalaşdyrma senesiniň, puluň, pul möçberiniň we habaryň özüniň tertip belgisiniň esasyndaky gizlin algoritm boýunça hasaplanyp çykarylýan sandan ybarat bolýar. Açar bilen belgilenen Teleksi alan mahalynda bankyň işgäri, ilki başda, açaryň dogrulygyny barlaýar. Eger açar ýalňyş bolsa, onda iberýän tarapa bu barada habar berilýär. Diňe dogry açary bolan habar alnandan soň, ol ýerine ýetirmek üçin kabul edilýär we sonuň esasynda maliýe amallary amala aşyrylýar. Açar bilen belgilemek we açary açmak düzgüniniň bellibir zähmeti talap edýändigini, şu ýagdaýda ýalňyşlaryň sanynyň töleg resminamalaryny galplaşdyrmaga edilen synanyşyklara seredeniňde örän ýokarydygyny aýratyn belläp geçmek gerek.

Banklar öz aragatnaşyk saklaýan taraplaryndan töleg habarlaryny SWIFT ulgamy boýunça kabul etmek bilen serişdeleri geçirmek üçin galp buýruklaryň alynmagy bilen baglanyşykly töwekgelçilikleri örän peseldýärler. Bu ýerde hem açar bilen belgilemek ulanylýar, ýöne bu awtomatik usulda bolup geçýär, şeýlelikde, ýalňyşlar aradan aýrylýar. Mundan başga-da ulgamyň üstünden geçirilýän maglumatlaryň ählisi sanlaşdyrylýar. Banklar özleriniň SWIFT arkaly geçirilýän habarlar üçin peýdalanylýan aragatnaşyk ýollarynyň goragyny amala aşyryp bilerler. Müşderi-bank ulgamlaryndan peýdalanylanda, maglumatlary goramak meselesini çözmegi aragatnaşyk saklaýan taraplaryň arasyndan şeýle hyzmatlary edýän

aragatnaşyk saklaýan tarap öz üstüne alýar. Adatça, bu ähli aragatnaşyk saklaýan taraplar üçin bir standart çyzgy (shema) boýunça çözülýär.

Häzirki wagtda töleg tabşyryklaryny geçirmek üçin banklar maliýe telekommunikasiýalarynyň iň kämil serişdesi hökmünde SWIFT ulgamyndan giňden peýdalanýarlar. Ýöne poçta we Teleks tölegleri geçmişde galdy diýip hasap edip bolmaýar. Töleg resminamalarynyň umumy toplumynda olaryň tutýan orny ýokary däl, ýöne banklar olardan peýdalanmagyny dowam edýärler. Poçta töleg tabşyryklary, esasan, bir ýurduň çäklerinde hasaplaşyklary amala aşyrmak üçin peýdalanylýar, bu ýagdaý resminamalaryň poçta arkaly geçýän ýolunyň bellibir derejede köp wagt almaýandygy sebäpli esasly bolup durýar. Daşary ýurt banklary bilen aragatnaşyk gatnaşyklary ýola goýulýan mahalynda maliýe guramalary hökmüni ýagdaýda gollaryň nusgalary bolan albomlary ýa-da kartoçkalary alyşýarlar. Şeýlelikde, kagyz töleg resminamalaryndan peýdalanmagyň nazaryýet mümkinçiligi bolýar, ýöne halkara tejribesinde poçta arkaly hasaplar boýunça göçürmeler, debet we kredit awizolar iberilýär, şunda olar elektron habarlar arkaly gaýtalanýar. Düzgün bolşy ýaly, Teleksden häzilikçe SWIFT ulgamyna goşulyp ýetişmedik banklar peýdalanýarlar. Beýleki elektron ulgamlar barada hem şolary aýdyp bolar. Maliýe guramalarynyň köpüsi Telekse aragatnaşygyň garaşylmadyk ýagdaýlar üçin niýetlenen ätiýaçlyk görnüşi hökmünde seredýärler. Gynansagam, şeýle ýagdaýlar ýüze çykýar.

2.4. Töleg hadysasy we kliring ulgamlary

Indi gönüden-göni tölegleri geçirmek hadysasyny beýan etmäge geçeliň. Umumy görnüşde pul geçirmelerini amala aşyrmagyň çyzgysy şu görnüşde bolýar. Müşderi banka öz hyzmatdaşynyň beýleki bankdaky hasabyna serişdeleri geçirmek barada tabşyryk berýär. Bank töleg tabşyrygynyň üsti bilen öz aragatnaşyk saklaýan tarapyna serişdeleri müşderiniň görkezen bankyna geçirmek barada görkezme berýär. Ol öz gezeginde şonuň ýaly amaly geçirýär. Şeýlelikde, bu ýagdaý pullaryň alyjynyň bankyna gelip düşýän, onuň

bolsa şol pullary alyjynyň hasabyna ýazýan ýa-da nagt pulda töleýän wagtyňa çenli dowam edýär. Nazary taýdan, aragatnaşyk banklary hatary boýunça pullaryň hereket edýän ýoly örän uzak bolup biler. Degişlilikde, «Tölegi amala aşyrmak üçin banklar ol ýa-da beýleki aragatnaşyk saklaýan tarapyň peýdasyna saýlap almagy nähili görnüşde geçirýärler?» diýen sorag ýüze çykýar. Adatça, bir puldaky hasaplaşyklary geçirmek üçin banklar aragatnaşyk hasaplarynyň çäklendirilmedik möçberinden peýdalanýarlar. Köplenç halatda, olar diňe bir hasapdan peýdalanýarlar, ýöne birnäçe aragatnaşyk hasaplary bar bolan ýagdaýynda hem bir esasy hasap, ýagny onuň üstünden tölegleriň esasy akymy geçirilýän hasap saýlanyp alynýar. Hatara gatnaşýan banklaryň sanyny azaltmak üçin halkara bank tejribesinde haýsy hem bolsa bir puluň milli pul bolup durýan ýurdunyň banklarynda şol pulda aragatnaşyk hasaplary açmak kabul edilendir. Eger iberijiniň aragatnaşyk banky we alyjynyň aragatnaşyk banky bir ýurtda – töleg pulunyň ýurtda ýerleşýän bolsa, onda esasy mesele bir ýurduň içindäki banklaryň arasynda pul geçirmek bolup durýar. Bu mesele ýeterlik derejede ýeňil çözülýär.

Her bir ýurtda merkezi bank bolýar, ol pul dolanyşygynyň guramaçysy wezipesini ýerine ýetirmek bilen, täjirçilik banklaryna milli puldaky serişdeleri geçirmäge kömek edýär. Iş ýüzünde bu şunuň ýaly bolup geçýär: täjirçilik banklary öz ýurdunyň merkezi bankynda şol ýurduň pulunda nostro aragatnaşyk hasaplaryny açýarlar. Iş ýüzünde her bir döwletde merkezi bank öz täjirçilik banklarynyň ählisi üçin loro hasaplaryny ýöredýär. Şunda kadadan çykmalar hem bolýar. Merkezi bank aragatnaşyk hasaplaryny açmakdan başga-da, pul geçirmelerini amala aşyrmak üçin zerur bolan amatlyklary hem üpjün edýär: ýörite telekommunikasiýalar ulgamyny döredýär, öz töleg resminamalarynyň standartlaryny işläp taýýarlaýar, täjirçilik banklaryna zerur bolan programma üpjünçiligini berýär we ş.m. Şeýlelikde, her bir ýurtda merkezi bankyň kliring ýa-da başgaça aýdylanda, hasaplaşyk ulgamy bolýar diýlip hasap edilýär.

Merkezi banklaryň dolandyryan kliring ulgamlary döwlet ulgamlary bolup durýar. Köp ýurtlarda döwlet ulgamlaryndan başga-da hususy hasaplaşyk ulgamlary bolýar. Olary täjirçilik banklarynyň özleri pul serişdelerini geçirmek hadysasyny has netijeli dolandyrmak

üçin döredýärler. Kliring ulgamlarynyň hereket ediş ýörelgelerine baglylykda, olary birnäçe görnüşlere bölüp bolar. Şular ýaly topara bölmegiň iki esasy parametri bar:

- 1) hasaplaşyklary geçirmegiň usuly;
- 2) tölegiň amala aşyrylýan pursady.

Tölegleriň kliringi aýratyn tertipde bolup geçip biler, ýagny her bir töleg aýratynlykda iberiji bankyň hasabyndan öçürilýär we alyjy bankyň hasabyna ýazylýar. Hasaplaşyklary amala aşyrmagyň şunuň ýaly usuly *gross settlement* diýlip atlandyrylýar. Ýewropanyň *TARGET* we Amerikanyň *Fedwire* ulgamlary *gross settlement* ulgamynyň mysaly bolup durýar.

Ýene bir usula laýyklykda, banklar her bir aýratyn töleg boýunça hasaplaşyk geçirmeýärler. Onuň ýerine kliring ulgamy her bir bankyň tölegleri boýunça onuň talaplarynyň we borçnamalarynyň hasabyny ýöredýär, olar amal gününüň ahyrynda jemlenýär we hasaplaşyklaryň gutarnykly netijesi çykarylýar.

Eger gelýän tölegleriň pul möçberi gidýän geçirmeleriň pul möçberinden köp bolsa, netije bankyň peýdasyna bolup biler, eger bank alan serişdelerine garanynda köp tölän bolsa, kliring ulgamynyň peýdasyna bolup biler. Kliringiň şu usuly *net settlement* adyny aldy. CHIPS (dollardaky hasaplaşyklar boýunça) we EURO 1 (ýewrodaky hasaplaşyklar boýunça) ulgamlaryny *net settlement* ulgamynyň mysaly hökmünde görkezip bolar.

Gelýän we gidýän tölegler boýunça banklaryň talaplaryny we borçnamalaryny hasaba almak we hasaplaşyklaryň tapawudyny (saldosyny) çykarmak hadysasy *netting* diýlip atlandyrylýar. Ol iki görnüşde bolýar:

- 1) ikitaraplaýyn;
- 2) köptaraplaýyn.

Birinci ýagdaýda garşylyklaýyn talaplary we borçnamalary hasap etmek (hasaplaşyga almak) diňe kliringe gatnaşýan iki bankyň arasynda bolup geçýär. Ikinji ýagdaýda netting bir wagtda hasaplaşyklara gatnaşyjylaryň ählisiniň tölegleri boýunça geçirilýär.

Hasaplaşyk ulgamlary tölegleriň kliringini bir amal gününüň dowamynda bir ýa-da birnäçe gezek geçirip bilerler. Diňe şunuň ýaly kliring sessiýalary tamamlanandan soň «geçirmeler amala aşyryldy,

ýagny alyjy banka geçirildi we yzyna alynmaýan, ýagny iberiji bankyň serişdeleri yzyna gaýtaryp bilmeýän ýagdaýy emele geldi» diýlip hasap edilýär. Tölegleriň hakyky wagt düzgüninde amala aşyrylýan hasaplaşyk ulgamlary hem bar. Şeýle ýagdaýda geçirmeler bankdan banka *on-layn* diýlip atlandyrylýan düzgünde geçirilýär. Şunda, düzgün bolşy ýaly, tölegleriň tamamlanandygy we yzyna alynmaýandygy olary ulgamda işlemegiň tamamlanan pursadynda kepillendirilýär. Bu ýörelge *real time settlement* diýlip atlandyrylýar.

CHIPS, Fedwire, TARGET we EURO 1 ýaly köpsanly häzirki zaman ulgamlary şonuň esasynda gurlandyr.

Gönüden-göni halkara geçirmelerine gaýdyp gelesiň. Pullaryň bir ýurtdan beýleki ýurda barýan ýoly çyzgy görnüşinde şunuň ýaly bolýar: iberiji – iberiji bank – onuň aragatnaşyk saklaýan tarapy (korrespondenti) – merkezi bank – iberijiniň aragatnaşyk banky – alyjynyň banky – alyjy. Şeýle seredilende çylşyrymly zat ýok ýaly görünýär, emma beýle däl. Şunda pullaryň alyja nähili çalt barjakdygyna, asla oňa barjakdygyna bagly bolan köpsanly ýagdaýlar bardyr.

Tölegleri amala aşyrmagyň tejribesi babatynda islendik ýurduň öz milli aýratynlyklary bolýar. Degişlilikde, her bir milli pulda pul serişdelerini geçirmegiň özboluşly aýratynlygy bolýar.

Mysal hökmünde Beýik Britaniýany alyp görelim. Bu ýerde täjirçilik banklarynyň köpüsi Angliýanyň Bankynyň kliring ulgamynyň agzasy bolup durmaýar. Diňe bank ulgamynyň esasy emele getirýän in iri maliýe institutlary hasaplaşyklary özleriniň merkezi bankdaky aragatnaşyk hasaplarynyň üstünden amala aşyrýarlar. Bu banklar *kliring banklary* diýlip atlandyrylýar. Beýlekiler hasaplaşyklary özleriniň kliring banklardaky aragatnaşyk hasaplaryny peýdalanmak bilen amala aşyrýarlar. Şu jähtden, olar ýurduň daşynda ýerleşýän banklardan tapawutlanýarlar.

Munuň tersine, Germaniýada ýerli banklaryň ählisi milli kliring ulgamyna gatnaşmaga borçludyr. Emma bu ýerde hem GFR-de öz milli pulunyň ýokdugyny, şol sebäbe görä-de ýewroda pul serişdelerini geçirmegiň şu puly milli pul hökmünde peýdalanýan ähli ýurtlarda ulanylýan mehanizmlere gönüden-göni bagly bolup durýandygyny nazara almalydyr. Ýöne şeýle bolmagyna garamazdan, Doýçe Bundesbankyň häzirki wagtda *RTGS+* diýlip atlandyrylýan hasaplaşyk ulgamy Ýewropada in häzirki zaman ulgam bolup durýar.

ABŞ-da hem täjirçilik banklarynyň ählisi merkezi bankyň wezipesini ýerine ýetirýän Federal Ätiýaçlyk ulgamynyň kliring mehanizmi bolan Fedwire ulgamyna gatnaşyjylar bolup durýarlar, ýöne bu ýurtda bir düýpli aýratynlyk bardyr: dollardaky tölegleriň agramly bölegi CHIPS hususy kliring ulgamynyň üstünden geçýär.

Aşakda dünýäniň esasy pullarynyň her birinde, ýagny dollarda we ýewroda tölegleri amala aşyrmagyň aýratynlyklary barada has giňişleýin durlup geçilýär, ýöne ilki başda banklaryň pul serişdelerini nähili geçirýändiklerine doly göz ýetireliň.

2.5. Töleg hadysasy we oňa gatnaşyjylar

Tölegleriň iki esasy görnüşi, ýagny: debet (*debit transfers*) we kredit (*credit transfers*) geçirmeleri tapawutlandyrylýar.

Debet töleglerini göni hasapdan öçürmeler (*direct debits*) diýip hem atlandyrylar. Olaryň düýp manysy geçirme berijiniň öz bankyna haýsydyr bir ýuridik ýa-da şahsy tarapa bildirilýän töleg tabşyrygyny berýändiginden ybarat. Geçirme berijiniň banky ony şol şahsa hyzmat edýän banka iberýär. Töleýjiniň razylygy (aksept) alnandan soň, töleg geçirme berijiniň peýdasyna amala aşyrylýar. Raýatlar bilen jemagat hyzmatlaryny edýän dürli kompaniýalaryň arasynda hasaplaşyklar geçirilende, debet geçirmeleri has giň ýaýrawa eýe boldy. Kredit tölegleriniň peýdalanylýan çygry has giňdir.

Şeýle hem tölegler müşderi we bankara tölegler görnüşinde bolýar. Mälim bolşy ýaly, müşderi tölegleri bankyň müşderileriniň tabşyrygy boýunça, bankara tölegler bolsa aragatnaşyk saklaýan taraplaryň tabşyrygy boýunça ýa-da öz başlangyjy boýunça, ýöne hökmany ýagdaýda beýleki bankyň peýdasyna amala aşyrylýar. Eger geçirmeleri iberiji ýa-da alyjy karz guramasy bolup durmaýan bolsa, onda şeýle töleg müşderi tölegi hasap edilýär.

Bank tejribesinde serişdeleri geçirmek işine esasy gatnaşyjylary kesgitleýän şu düşüňjeler ulanylýar:

- töleg tabşyrygyny iberiji (*sender*);
- töleg tabşyrygyny alyjy (*receiver*);
- serişdeleri iberiji (*originator* ýa-da *ordering customer*);

- serişdeleri alyjy (*beneficiary* ýa-da *beneficiary customer*);
- iberijiniň banky (*originator's bank* ýa-da *ordering bank*);
- serişdeleri alyjynyň banky ýa-da benefisiaryň banky (*beneficiary's bank*);
- araçy bank (*intermediary* ýa-da *intermediary bank*).

Töleg tabşyrygyny iberiji – bu şol resminamany taýýarlan we ony öz aragatnaşyk saklaýan tarapyna iberýän bankdyr. Ol öz gezeginde töleg tabşyrygyny alyjy bolup durýar.

Serişdeleri iberiji hökmünde bankyň oňa serişdeleri geçirmek üçin öz görkezmelerini beren müşderisi çykyş edýär.

Benefisiar – bu serişdeleri ahyrky alyjy (puluň ahyr netijede gelip gowuşmaly tarapy) bolup durýar.

Onuň hasap açan banky ýa-da onuň pul almaga geljek ýeri – bu benefisiaryň bankydyr.

Benefisiaryň banky tölegi geçirmek başlangyjy bilen çykyş edýän bankyň nukdaýnazaryndan araçy bank bolup durýar.

Sanalyp geçilen kesgitlemeler, esasan, müşderi töleglerini geçirmek işinde peýdalanylýar. Bankara töleg tabşyryklarynda serişdeleri iberiji bank *ordering bank* ýa-da *originatory bank* bolup durýar we serişdeleri alyjy bolup hem bank *beneficiary bank* çykyş edýär. Mundan başga-da banklar töleg tabşyrygyny iberijiniň aragatnaşyk saklaýan tarapy «*sender's correspondent*» we töleg tabşyrygyny alyjynyň aragatnaşyk saklaýan tarapy «*receiver's correspondent*» düşünjelerden peýdalanýarlar.

2.6. Bank töleglerini amala aşyrmagyň usullary

Tölegleri amala aşyrmagyň iki usuly bardyr. Birinjisi – «*hatar boýunça*» geçirme (*serial*). Bank töleg tabşyrygyny öz aragatnaşyk saklaýan tarapyna iberip we onda olar boýunça tölegleriň geçirilmeli ähli rekwizitlerini, ýagny benefisiary, onuň bankyny, eger zerur bolsa, araçy banky, hasaplaryň belgilerini, şeýle hem tölegiň maksadyny, bank komissiýasyny (hakyny) töletdirmek boýunça görkezmeleri görkezip biler. Şu ýagdaýda tölegi iberiji bankyň aragatnaşyk saklaýan tarapy gelip gowşan töleg resminamasynda bar bolan rekwizitleriň

nusgasyny öz töleg tabşyrygyna geçirmek bilen, serişdeleriň mundan beýläk geçirilmegini amala aşyrýar. Pullaryň ahyrky alyja tölenýän wagtyna çenli şeýle ýagdaý bolup geçýär. Iş ýüzünde bankara tölegleriň ählisi şu görnüşde amala aşyrylýar. Bu usul müşderi tölegleri geçirilende hem giňden ulanylýar.

«Üzmek bilen» töleg (cover) diýlip atlandyrylýan ikinji usul, esasan, müşderileriň serişdelerini geçirmekde peýdalanylýar. Ol şundan ybaratdyr. Töleg geçirmek başlangyjy bilen çykyş edýän bank iki töleg tabşyrygyny iberýär: olaryň biri gönüden-göni bankyň benefisiaryna, ikinjisi bolsa öz aragatnaşyk saklaýan tarapyna iberilýär. Birinji «göni» diýlip atlandyrylýan tabşyrykda serişdeleri alyjynyň rekwizitleri, olaryň bellenen maksady, komissiýany (haky) töletdirmegiň usullary we beýlekiler görkezilýär. Ikinji tabşyryk «üzmek» tölegi diýlip atlandyrylýar. Şu töleg resminamasy bilen puluň özi geçirilýär. Bu ýerde iberiji bank öz aragatnaşyk saklaýan tarapyna birinji töleg tabşyrygynyň iberilen bankynyň, ýagny benefisiaryň bankynyň töleg rekwizitlerini görkezýär. Şu tabşyryklaryň pul möçberi we puly hemişe gabat gelýär. Birinji resminamada hökmany ýagdaýda iberiji bankyň aragatnaşyk saklaýan tarapy görkezilýär. Eger benefisiaryň bankynda başga aragatnaşyk saklaýan tarap bar bolsa, onda ol hem görkezilýär. Şeýle hem pul iberiji göni töleg tabşyrygynda hökmany ýagdaýda referense, ýagny «üzmek» töleginiň gidýän belgisine salgylanma berýär. Serişdeleriň amalyň pulunyň dolanyşykda bolýan ýurdunda kliring banky bolup durmaýan banka geçirilýän mahalynda «üzmek bilen» tölegleri amala aşyrmagyň manysy bolýar. Tersine bolan ýagdaýynda, iberijiniň aragatnaşyk banky alyjynyň bankynyň peýdasyna pul geçirmegi ýerli kliring ulgamynyň üstünden amala aşyrar.

Göni töleg tabşyrygynda alyjynyň bankynyň aragatnaşyk saklaýan tarapy hökmünde hasaplaşyk ulgamyny görkezmek kabul edilen dälidir.

«Üzmek bilen» tölegi amala aşyrmak üçin göni tabşyrygyň açar bilen belgilenen bolmagy, ýagny iberiji bankda we benefisiaryň bankynda olaryň arasynda hereket edýän telegraf açarlarynyň ýa-da SWIFT açarlarynyň bolmagy örän möhümdir. Halkara tejribesinde üçünji bankyň üstünden Teleks habarlaryny açar bilen belgilemek usuly (täri) hem ulanylýar. Ol töleg resminamasyny iberijiniň özi bi-

len üçünji bankyň arasynda hereket edýän telegraf açaryny görkezýändiginden ybaratdyr, öz gezeginde üçünji bankda hem tabşyrygy alyjynyň bankynyň açary bolýar.

Iberiji şol bir wagtda bu üçünji banka özüniň beýleki bank üçin açary peýdalanandygy barada habar berýär. Benefisiaryň banky öz gezeginde onuň üstünden açar bilen belgilenen banka açaryň dogrudygyny tassyklamak barada haýyşly hat iberýär. Oňyn jogap alandan soň, ol göni töleg tabşyrygyny ýerine ýetirip bilýär. Autentifikasiýa (deňeşdirme) düzgünlerinden soň göni töleg «üzmek» tölegine garaşman ýerine ýetirilip bilner diýlip hasap edilýär. Pul möçberiniň we walýutalaşdyrma senesiniň gabat gelmegi üçin, şeýle hem «üzmek» töleginiň amala aşyrylmagy üçin jogapkärçiligi iberiji bank çekýär, ýöne iş ýüzünde banklaryň köpüsi «üzmek» töleginiň gelip gowuşmagyna garaşýarlar we diňe şondan soň göni tölegleri ýerine ýetirýärler.

Tölegleri amala aşyrmagyň beýan edilen usullarynyň artykmaçlyklary we ýetmezçilikleri nämeden ybarat?

Birinji usul zähmeti az talap edýär, umuman, iki töleg geçireniňden bir töleg geçireniň ýeňil bolýar. Bu ýerde töleg tabşyrygy düzülende, ýalňyşlyk goýbermegiň ähtimallygy pes, çünki iki däl-de bir tabşyryk düzülýär. Amallary geçirmek üçin çykdajylar barada doly aýdyňlyk bar, sebäbi aragatnaşyk saklaýan taraplaryň tarifleri hemişe oňünden belli bolýar. Bulardan başga-da, bu iň bir ýönekeý usul bolup, aragatnaşyk saklaýan tarapa diňe ähli töleg rekwizitlerini bermek ýeterlidir.

Ikinji usul has ygtybarly bolýar, sebäbi birnäçe banklaryň üstünden geçýän mahalynda töleg baradaky maglumatlaryň bir böleginiň ýitirilmek (şeýle ýagdaýlar bolýar) töwekgelçiligi ep-esli peselýär. Degişli programma üpjünçiligi bolan mahalynda şunuň ýaly amaly aşyrmak üçin zähmet harajatlary köp bolmaýar – «üzmek» tölegi awtomatik usulda emele getirilýär. Şonuň üçin hem ýalňyşlaryň ýüze çykyş biljek ähtimallygy birinji ýagdaýdakydan ýokary däl. Elbetde, töleg üçin çykdajylary deslapdan hasaplamak bilen bagly käbir kynçylyklar bar, ýöne banklar bilen komissiýa hakynyň tariflerini alyşmak arkaly bu meseläni ýeňilleşdirip bolar.

Ýewropanyň banklarynyň öz iş tejribesinde «üzmek bilen» tö-

legleri has giňden peýdalanýandyklaryny göz önünde tutmak örän möhümdir. Ýöne amerikan banklary «üzmek bilen» tölegleri diňe bir öz müşderileriniň tabşyrygy boýunça amala aşyрмаýandyklary bilen çäklenmän, eýsem, olary öz müşderileriniň peýdasyna kabul hem etmeýärler. Bu taryhy taýdan emele gelen ýagdaýdyr. Munuň, amerikanlaryň bank amallaryny aňrybaş derejede awtomatlaşdyrmak islegleri bilen bagly bolmagy mümkin. «Üzmek bilen» tölegleri işlemegi awtomatlaşdyrmak bolsa ýeňil wezipe bolup durmaýar.

Halkara pul geçirmeleriniň nähili amala aşyrylýandygy barada nazaryýet düşüňjesi gysgaça görnüşde şulardan ybarat. Anyk amaly meselelere seretmäge geçmek üçin dürli ýurtlarda töleg mehanizmleriniň nähili guralandygyny we nähili işleýändigini öwrenmek zerur bolup durýar. Şunda ol ýa-da beýleki döwletde nähili kliring ulgamlarynyň bardygy, olaryň hereket edişiniň nähili aýratynlyklarynyň bolýandygy, şol ýerde töleg amallaryny geçirmegiň nähili iş tejribesiniň we adatlarynyň emele gelendigi göz önünde tutulýar.

III BAP

HALKARA BANK TÖLEGLERINI AMALA AŞYRMAGYŇ TEJRIBESI

3.1. Serişdeleri geçirmek üçin tabşyryklary düzmegiň möhüm jähtleri

Pul serişdeleriniň halkara geçirmelerini amala aşyrmak – bu çylşyrymly we köptaraply iş. Benefisiaryň pul serişdelerini näderejede çalt alyp biljekdigi we bankyň näçe möçberde hyzmat hakyny (komissiýa) tölejekdigi töleg tabşyrygynyň nähili düzüldigine bagly bolýar. Eger tölegler geçirilen mahalynda SWIFT standartlary, iş saýşýan taraplaryň maslahatlary we şu ugurdaky halkara tejribesi inkär edilýän bolsa, onda puluň barmaly salgysyna öz wagtynda barmajakdygy, bankyň bolsa şol serişdeleri gözlemek we töleg tabşyryklaryny üýtgetmek üçin köp wagt we pul sarp etmeli boljakdygy aýdyňdyr. Şonuň üçin hem tabşyrygy has amatly düzmek başarnygy özboluşly sungat bolup durýar.

Töleg amala aşyrylýan mahalynda SWIFT ulgamynyň we bankyň ähli talaplaryny berjaý edip, «Mundan beýläk hem hemme zat gowy bolar – töleg benefisiara öz wagtynda gowşar» diýip pikir edip bolar, ýöne birbada ownuk, esasy zat däl ýaly bolup görünýän haýsydyr bir jikme-jikliklere (detallara) üns berilmedik bolsa birnäçe banklar bilen uzaga çekýän hat alyşmalara girişmeli bolar. Netijede, serişdeleri iberijilerde düýpli kynçylyklar ýüze çykyp biler. Müşderiniň, şonuň bilen birlikde hem öz işgärleriniň (klerkleriniň) işlerini kynçylyksyz ýerine ýetirmesi üçin bank halkara tölegleri amala aşyrmak meselesine aňrybaş derejede çynlakaý çemeleşmeli. Bu ýagdaý islendik pul möçberine, hatda örän ujypsyz möçberdäki pul geçirmelerine hem degişli. Şunuň bilen birlikde, köp bolmadyk pul möçberleriniň töleg geçirýän bank gullukçylaryny has köp alada goýýandygyny belläp geçmek gerek. Millionlap dollarlar ýa-da ýewrolar, düzgün bolşy ýaly, ýitirilmeýär.

Biz öz aragatnaşyk bankyňa töleg tabşyrygyny nähili we haýsy ýagdaýda dogry düzmelidigini düşündirmek maksady bilen, pul

geçirmelerini amala aşyrmagyň halkara tejribesi barada durup geçmäge çalşarys. Gürrüň diňe bir gözükdirijileriň dogrulygynyň formal alamatlary barada däl-de, eýsem, serişdeleriň alyja mümkin boldugyça gysga wagtyň içinde gowuşmagyny nähili gazanmalydygy barada gidýär. Elbetde, tölegleriň birnäçe bankyň üstünden geçýän mahalynda ýüze çykýan meselelerden 100% ätiýaçlandyrmak mümkin däl. Iň bir adaty ýagdaýlarda hem serişdeleriň, aýdylyşy ýaly, «bökençlige uçraýan» halatlary bolýar, çünki beýleki maliýe edaralarynyň hereketleri üçin jogap bermek mümkin däl. Ýöne her bir tölegi amala aşyrmagyň barşyny «öz eline» almak bilen geçirmeleriň bökdelmek töwekgelçiligini peseldip bolar. Şu ýagdaýda aragatnaşyk bankynyň, goý, ol birinji derejeli daşary ýurt banky bolsun, tölegi nähili geçirmelidigini gowy bilýändigine bil baglap bolmaz. Köplenç ýagdaýda, bu beýle bolup çykmaýar.

Töleg tabşyrygy düzülende:

- serişdeleriň haýsy banklaryň üstünden geçjekdigini;
- olaryň biri-birine nähili gözükdirijileri berjekdigini;
- şol banklaryň işinde üns berip boljak nähili ýagdaýlaryň bardygyny;
- nämeden ätiýaç etmelidigini;
- nämeden peýdalanmalydygyny takyk bilmek zerur.

Şoňa laýyklykda hem, gözükdirijiler geçirmeleri amala aşyrmaga çekilýän ähli maliýe edaralary üçin deň derejede anyk we takyk bolmaly. Biziň pul geçirmeler dünýäsine uly bolmadyk syýahatymyzyň çäklerinde halkara töleglerini geçirmegiň tejribesini doly beýan etmek mümkin däl. Bu örän köptaraply iş bolup, onuň käbir bölekleri her gün diýen ýaly üýtgäp durýar. Şeýle bolansoň ony doly beýan etmegiň zerurlygy ýok diýip pikir edýäris. Diňe pul serişdeleriniň halkara geçirmelerini amala aşyryan bank işgärleriniň işiniň hil görkezijilerine has degerli täsir edýän zatlara seredip geçäris.

Töleg tabşyryklaryny düzmegiň tejribesine seredip geçmek bilen olary gowşurmak serişdesiniň SWIFT ulgamy bolup durýandygyny belläp geçmeli. Munuň birnäçe sebäpleri bar:

Birinjiden, häzirki wagtda SWIFT ulgamy banklaryň aglabasy tarapyndan bankara telekommunikasiýa serişdeleri hökmünde peýdalanylýar.

Ikinjiden, beýleki köpsanly elektron ulgamlar habarlaryň SWIFT ulgamynyňka meňzeş formatlaryny peýdalanýarlar.

Üçünjiden, SWIFT ulgamynyň «dili» öz işinde halkara tölegleri bilen iş salyşmaly bolýan ähli hünärmenler tarapyndan peýdalanylýar.

3.2. Töleg tabşyryklaryny taýýarlamagyň amaly meseleleri

Töleg tabşyrygyny düzmegiň ulgamy, ilkinjii nobatda, tölegiň amala aşyrylmagy talap edilýän pula bagly. Dürli pullardaky serişdeleri geçirmek üçin gözükdirijiler birnäçe sebäplere baglylykda biri-birinden tapawutlanyp bilerler. Bu sebäpleriň ählisi ol ýa-da beýleki görnüşde puluň dolanyşyga çykarylýan ýurdunyň aýratynlyklary bilen bagly. Bu ýagdaý şu aşakdakylary öz içine alýar:

- kliring ulgamlarynyň iş tejribesini;
- maliýe edaralarynda töleg işiniň awtomatlaşdyrylyş derejesini;
- kliring banklarynyň emele gelen iş tejribesini we ş.m.

Töleg tabşyrygynyň iberilmeli aragatnaşyk bankyny saýlap almak hem geçirilýän pula bagly, ýagny töleg tabşyrygy habary iberijiniň şol pulda hasaby bar bolan bankyna iberilmeli. Eger bankda bir pulda birnäçe aragatnaşyk hasaplary açylan bolsa, onda aragatnaşyk banky birnäçe şertlerden ugur almak bilen saýlanyp alynmaly. Bu ýerde benefisiaryň bankyna näderejede golaý bolsa şonça hem gowy diýen ýörelge esasy ýörelge bolup durýar. Şunda iň amatly usul serişdeleri ahyrky alyjynyň bankynyň nostro hasabyny alyp barýan aragatnaşyk bankynyň üstünden tölemek bolup durýandygy göz önünde tutulýar. Gynansagam, bu köplenç halatda, şunuň ýaly banklarda tabşyrygy iberijiniň tölegiň pulundaky aragatnaşyk hasaplarynyň ýokdugy sebäpli mümkin bolmaýar, ýöne şeýle-de bolsa aragatnaşyk bankyny tölegiň has amatly ugry nukdaýnazaryndan saýlap almak gerek.

Kähalatda ondan tölegi amala aşyrmak has gowy bolan aragatnaşyk hasabynda ýeterlik serişdeler bolman hem biler. Ýöne bu esasy mesele bolup durmaýar. Sebäbi şu hasaba şol puldaky beýleki nostro hasapdan pul geçirilip bilner. Eger banklar birmeňzeş pulda birnäçe hasaplary açýan bolsalar, onda olar şol hasaplardaky serişdeleri dolandyrmak boýunça amallary geçirmäge taýýar bolmalydyrlar.

Bu wezipe çylşyrymly iş bolup durmaýar, şonuň üçin hem banklaryň köpüsi ony üstünlikli amala aşyrmagy başaýarlar. Tölegleri puluň berilýän gündelik senesi bilen amala aşyrmak üçin wagt babatda çäklendirmeler bolýar. Olar her bir kliring bank tarapyndan öz müşderileri üçin kesgitlenilýär. Töleg tabşyryklaryny kabul etmegiň tamamlanýan wagty (*cut-off time*), esasan, bank tarapyndan tölegleri işläp geçmek işiniň awtomatlaşdyrylyş derejesine we bellibir pulda hasaplaşyklary amala aşyran kliring ulgamlarynyň iş wagtyna bagly. Amerikan banklary wagty standart derejede sazlaşdyrýarlar. Töleg geçirmek üçin aragatnaşyk bankyny saýlap almak bilen tölegiň haýsy usulynyň, ýagny «hatar boýunça» usulynyň ýa-da «üzmek bilen» usulynyň has amatly boljakdygyny kesgitlemek gerek. Eger kodlaşdyrylan töleg tabşyrygyny alyjynyň bankyna göni ibermek mümkinçiligi bar bolsa we geçirilýän pul boýunça onuň aragatnaşyk banky belli bolsa, onda «üzmek bilen» tölemek gowy bolar. Eger şeýle mümkinçilik ýok bolsa, onda «hatar boýunça» tölemeli bolar.

Töleg tabşyrygy düzülýän mahalynda olaryň üstünden tölegiň geçjek ähli banklaryny kesgitlemek zerur. Munuň üçin, ilki başda, alyjynyň bankyny takyk identifisirlemeli, ýagny onuň doly adyny we ýerleşýän ýerini anyklamak gerek. Onuň haýsydyr bir karz guramasynyň bölümi ýa-da şahamçasý bolup çykmagy hem mümkin. Soňra tölegiň walýutasy boýunça onuň aragatnaşyk bankyny ýa-da aragatnaşyk banklaryny kesgitlemeli. Taraplaryň ikisi üçin hem umumy aragatnaşyk banklaryň bardygyny ýa-da ýokdugyny hökmany ýagdaýda anyklamaly. Eger olar ýok bolsa, onda banklaryň hatarynda hökmany ýagdaýda degişli pulda hasaplaşyklar boýunça bir ýa-da birnäçe kliring ulgamlarynyň agzalary bolup durýan iki kliring bank bolmaly.

Banky identifisirlemek we gerek bolan pulda onuň aragatnaşyk saklajak taraplaryny kesgitlemek dürli usullar bilen geçirilip bilner. Serişdeleri geçirmäge berýän tarap öz tabşyrygynda, düzgün bolşy ýaly, şeýle maglumatlary berýär, ýöne şeýle-de bolsa, ony barlamak artykmaçlyk etmez. Munuň üçin umumy elýeter bolan dürli maglumat kitapçalaryndan peýdalanyň bolar. Mysal üçin:

1. Bankers' Almanac (Reed Business Information).
2. Thomson Bank Directory (Thomson TFP).
3. BIC Databasc Plus (SWIFT).

Adatça, olarda banklaryň doly ýa-da gysgaldylan atlary, olaryň salgylary, şahamçalarynyň we golçur banklarynyň sanawy, BIC kodlary, şeýle hem dürli walýutalar boýunça aragatnaşyk banklary görkezilýär. Daşary ýurtlaryň iri kliring banklary öz aragatnaşyk saklaýan banklaryna şular ýaly maglumat kitapçalaryny berýärler. Şeýle hem dürli kliring ulgamlarynyň özlerine gatnaşyjy banklar baradaky maglumatlaryndan peýdalanyň bolar. Iş ýüzünde görkezilen maglumat çeşmeleriniň ählisi kitaplar, elektron görnüşdäki we internet torlaryndaky maglumat binýatlary görnüşinde elýeter bolýar. Geçirmeleriň barşyna gatnaşyjylaryň ählisi anyklanandan soň, olar töleg tabşyrygynda görkezilmeli. Bu mümkin boldugyça takyk ýerine ýetirilmeli. Gürrüňiň haýsy maliýe edaralary barada gidýändigini hatardaky banklaryň ählisine anyk düşnükli bolmaly. Munuň üçin dürli görnüşdäki identifikatorlar peýdalanylýar. Olaryň arasynda iň amatlasy BIC kod bolup durýar. Mundan başga-da aragatnaşyk hasaplarynyň belgileri we dürli kliring ulgamlaryna gatnaşyjylara berilýän kodlar peýdalanylyp bilner. Emma hasaplaşyk ulgamynda bankyň kody diňe tölegiň walýutasynyň şu ulgamyň ol boýunça kliring amala aşyrylan walýuta laýyk gelýän ýagdaýynda identifikator hökmünde görkezilip bilner.

Töleg tabşyrygynda şol bir bankyň iki identifikatory görkezilmeli däl. Bu awtomatik düzgünde töleg prosessingini amala aşyrylan banklarda töleg habarlary işlenende özboluşly bökdençlikleriň ýüze çykmagyna getirer. Düzgün bolşy ýaly, şular ýaly ulgamlar bir bankyň iki identifikatory görkezilen tabşyryklary kabul etmeýärler we olary elde işlemek üçin operatorlara berýärler. Şu ýagdaýda iberijiden goşmaça töleg alynýar. Töleg tabşyrygynda benefisiaryň hasabynyň belgisi, onuň ady we salgysy ýa-da iň bolmanda ýurdy we onuň ýerleşýän şäheri takyk görkezilmelidir. Geçirmede alyjynyň ýalňyş rekwizitleri bolan ýagdaýynda serişdeler onuň hasabyna geçirilmez. Olary takykklamak üçin bolsa köp wagt sarp etmeli bolar. Bular tölegiň jikme-jikliklerine hem degişlidir. Banklaryň köpüsi olarda geçirmegiň maksady görkezilmedik tabşyryklary ýerine ýetirmeýärler. Şeýle hem bu benefisiaryň tölegi identifikirlemegi üçin zerurdyr. Şonuň üçin bank hemişe özüniň serişde geçirýän müşderisinden alyjynyň rekwizitleriniň dogrulygynyň barlagynda ýeterlik çäreleri görmeli.

zitlerine we tölegiň maksadyna degişli mümkin boldugyça doly we anyk görkezijileriň berilmegini talap etmelidir.

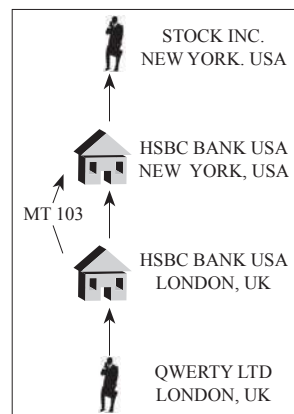
Geçirme üçin bank hyzmat hakyny kimiň töleýändigini, ýagny ony serişdeleri iberijiniň ýa-da olary alyjynyň tölemelidigi baradaky mesele möhüm ýagdaý bolup durýar. Emele gelen tejribä laýyklykda, komissiýa tölegleri serişdeleri geçirmäge berýän tarapdan ýa-da benefisiardan doly alnyp bilner, ýa-da iberiji öz bankynyň, alyjy bolsa beýleki ähli banklaryň komissiýa çykdaýlaryny çekip biler. Birinji ýagdaýda geçirilen serişde doly möçberde alyja barýar. Ikinji ýagdaýda ähli banklar geçirilen pul möçberinden öz hyzmat haklaryny tutup galýarlar. Soňky ýagdaýdan peýdalanylan mahalynda iberijiniň banky tölegi serişdeleri geçirmek üçin berýän tarapyň tabşyrygynda görkezilen pul möçberinde amala aşyrýar. Bu ýagdaýda benefisiar serişdeleri töleg haýsy bankyň üstünden geçen bolsa, şolaryň alyp galan hyzmat haklaryny tölegleriň aýrylan möçberinden alýar. Çykdaýlaryň jikme-jiklikleriniň üç ugurlarynyň biri serişdeleri geçirmäge berýän tarap iberiji tarapyndan onuň geçirmek üçin tabşyrygynda görkezilmeli. Bankara tölegler amala aşyrylanda ähli hyzmat haklary pul serişdelerini iberiji bankyň hasabyna töletdirilýär.

3.3. Amerikan dollarynda tölegleri geçirmegiň aýratynlyklary

Ýokarda belenenip geçilişi ýaly, her bir daşary ýurt pulundaky tölegleriň köpsanly aýratynlyklary bar. Olary nähili hem bolsa biraz giňişleýin düşündirmek üçin Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň dollarynda we ýewroda pul serişdelerini geçirmek üçin töleg görkezijileriniň birnäçe mysallaryna seredip geçeliň.

Dollarda töleg tabşyrygyny düzmäge girişmezden ozal, ilkinji nobatda, benefisiar bankyň haýsy ýurtda ýerleşýändigine üns bermeli. Eger ol ABŞ-nyň çäginde ýerleşýän bolsa, onda tölegi Amerikanyň islendik kliring bankyndaky aragatnaşyk hasapdan amala aşyryp bolar. Şeýle bolanda şol bankyň üstünden tölemek amatly bolar. Tersine bolan ýagdaýynda aragatnaşyk banky saýlanyp alynýan mahalynda başga garaýyşlardan ugur alyp bolar. Şeýle tölegiň bir mysaly aşakda getirilýär (*6-njy surat*).

BLICGB2L	HSBC BANK USA, LONDON
103	
MRMOUS33	HSBC BANK USA, NEW YORK
:20: MONJ875565	
:23B: CRED	
:32A: 041214USD19800	
:50K: QWERTY LTD	
LONDON, UK	
:59: 734725698	
STOCK INC.	
NEW YORK, USA	
:70: INVCICE GFT-045	
:71A: SHA	



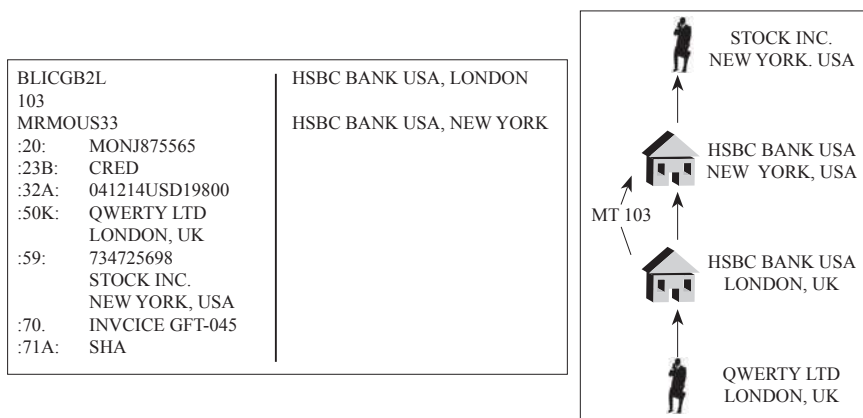
6-njy surat. Töleg geçirmek üçin başga bir ýurtdan aragatnaşyk banky saýlanyp alnanda

ABŞ-da banklar tarapyndan geçirmeleriň esasy bölegi CHIPS we Fedwire ulgamlarynyň üstünden amala aşyrylýar. Şunda iberijiniň we alyjynyň hasaplary CHIPS ulgamynyň agzalary tarapyndan alnyp barylýan bolsa, onda amerikan banky tölegi amala aşyrmak üçin hökmany ýagdaýda şol ulgamy saýlap alýar. Munuň sebäbi onuň tehniki tarapdan ýeňildigi, geçginli serişdeleri dolandyrmak nukdaýnazarýndan amatlylygy we arzanlygydyr. Kadadan çykma hökmünde CHIPS ulgamynyň şu gün pul berlen senesi bolan tölegleri kabul etmegi bes eden, Fedwire ulgamynyň bolsa heniz ýapylmadyk wagt aralygyny, ýagny Nýu-Ýork wagty bilen sagat 17:00-dan 18:00-a çenli aralygy görkezip bolar.

Töleg tabşyrygynyň 57a meýdanyny doldurmagyň, ýagny benefisiar banky görkezmegiň in gowy tarapy onuň BIC koduny goýmak bolup durýar. Şu ýagdaýda bank geçirmäni iberijiniň amerikan aragatnaşyk banky tarapyndan ýeňil identifisirlenip bilner. Ol awtomatik usulda tölegiň amatly ugruny saýlap alar, ýöne şu ýerde Amerikanyň Birleşen Ştatlarynda banklaryň köpüsiniň BIC kodlarynyň ýokdugyny belläp geçmek gerek. Dogry, iri maliýe institutlarynyň ählisi, şol sanda CHIPS ulgamynyň ähli agzalary şol identifikatorlaryň eýeleri bolup durýarlar. Ýagdaýyň şeýle bolmagy Amerikanyň karz guramalarynyň köpüsiniň halkara amallaryny işjeň geçirmeýändikleri bilen baglydyr. Soňky döwürde ABŞ-nyň banklarynyň barha köpüsiniň

SWFIT ulgamyna goşulýandyklaryna, deňişlilikde, BIC kodlaryny edinýändiglerine garamazdan, bu ýurduň maliýe edaralarynyň köpüsiniň şolar ýaly indentifikatorlary ýok. Şol sebäbe görä eger benefisiar bankda BIC kod ýok bolsa, onuň ABA Number-ini, ýagny Fedwire ulgamyndaky identifikasion koduny tapmaly we D opsiýasy bilen 57a meýdanynda bankyň özüniň ady bilen bilelikde görkezmeli bolar.

CHIPS ulgamyna gatnaşygy bolup duran amerikan bankyna serişdeleri geçirmek üçin töleg tabşyrygy şu görnüşde bolar (7-nji surat).



7-nji surat. Töleg geçirmek üçin başga bir ýurtdan aragatnaşyk banky saýlanyp alnanda

CHIPS ulgamynyň azgasy bolup durmaýan, ýöne oňa BIC kody berlen banka töleg geçirilende hem tabşyryk şonuň ýaly görnüşde bolar. Indiki mysal CHIPS ulgamynyň azgasy bolup durmaýan, ýöne oňa BIC kody bolmadyk banka töleg geçirmekdir. Serişdeleri, alyjynyň hasabyny bankyň merkezi edarasynda däl-de, onuň bölümünde hem açyp bolýar. Umuman alnanda, ABŞ-nyň maliýe edaralarynda müşderileriň hasaplaryny belgilemek olaryň tutuş maliýe tory üçin örän özboluşly bolup durar ýaly edip guralandygy bolup durýar. Eger töleg tabşyrygynda çäkdäki birlige salgylanma ýok bolsa, adatça, mesele ýüze çykmaýar.

ABŞ-da atlary meňzeş bolan örän köp bank bar. Şonuň üçin hem benefisiaryň bankyny identifikasiýa etmek işine aýratyn dykgatly çemeleşmek gerek. ABŞ-da monopoliýa garşy kanunçylygyň talaplaryna laýyklykda karz guramalarynyň öz bölümlerini diňe bir ştatyň

çäklerinde açyp bilýändikleri göz önünde tutulmaly. Şol sebäbe görä-de maglumat kitapçalarynda maliýe edaralaryny gözlemegi serişdeleri iberijiniň özünüň töleg tabşyrygynda benefisiar bankyň edarasyynyň ýerleşýän ýeri hökmünde görkezen ştatynyň çäklerinde geçirmek gerek. Dogry, soňky döwürde treste garşy çäklendirmeleri erkinleşdirmek bolup geçýär. Banklar beýleki şatlarda golçur gurluşlary döretmäge mümkinçilik aldylar, ýöne bu eýýäm başga ýuridik şahslardyr. Olaryň ady ujypsyz derejede bolsa hem düýp kompaniýalaryň atларыndan tapawutlanýar.

Iň esasy zat hem, olaryň ýerli Federal ätiýaçlandyryş bankларыnda özbaşdak aragatnaşyk hasapларыnyň bolýandygyndan we degişlilikde Fedwire ulgamynda olaryň hususy kodларыnyň bardygyndan ybarat. Alyjynyň banky identifikasiýa edilýän mahalynda ABŞ üçin diňe bir derwaýys bolman, eýsem, bu ýurt babatynda has ähmiýetli bolup duran ýene bir meselä gabat gelip bolar. Ol mesele bank ulgamynda goşulmalarıň we birikdirmeleriň köpçülikleýin bolup geýýändigini bilen bagly. Bu ýagdaý serişdeleri geçirmäge berýän tarapyň töleg tabşyrygynda görkezilen atly bankyň häzirki wagtda hereket etmeýänliginde ýüze çykýar. Şeýle ýagdaýda bank tölegi amala aşyrmak, ony geçirmek üçin arzany müşderä gaýtaryp biler, ýöne, umuman, serişdeleriň geçirilmeli bankyny tapmaga synanyşyp bolýar. Düzgün bolşy ýaly, üýtgedip guramak geçirilenden soň biraz wagtlap karz guramalary ozalky identifikasiýa kodларыny saklap galýarlar. Maglumat kitapçalarynda bolsa täze ady bilen bilelikde ozalky ady görkezilýär. Eger dollardaky pul möçberini ABŞ-nyň çäginde daşarda ýerleşýän banka geçirmeli bolsa, onda «üzmek bilen» töleg gowy usul bolup biler. Ýokarda bellenilip geçilişi ýaly, bu diňe iberiji bankda alyjynyň bankyna kodlaşdyrylan habary ibermek mümkinçiliginiň bolan ýagdaýynda mümkin. Şu ýagdaýlaryň her birinde töleg tabşyryklary şu görnüşde bolup biler. Benefisiar bankda BIC koduň bar bolan we tölegiň «hatar boýunça» amala aşyrylýan halatynda onuň CHIPS UID koduny tapmaly we ony D opsiýa bilen 57a meýdanynda görkezmeli.

Şu ýagdaýda tölegi «üzmek bilen» usuly boýunça hem geçirip bolar. Şeýle bolanda göni töleg tabşyrygyny Teleks boýunça ibermeli bolýar. Telegraf açarларыnyň bolmazlygynyň mümkindigi päsgelçilik

bolup durmaýar. Habary üçünji bankyň üstünden kodlaşdyryp bolar. Tölegiň «üzmek bilen» usuly boýunça amala aşyrylmagy serişdele-riň amerikan banklary bilen göni aragatnaşyk gatnaşyklary bolmadyk banka tölenmeli bolan ýagdaýlarynda iň gowy çykalga bolup biler. Şular ýaly ýagdaýlar ýygy bolup durmaýar, ýöne şeýle-de bolsa iş tejribesinde gabat gelýär.

Düzgün bolşy ýaly, özlerinde öz ýurdunda halkara amallary ama- la aşyrmak üçin Merkezi bank tarapyndan berilýän ygtyýarnama ýok bolan uly bolmadyk karz guramalary daşary ýurt pullarynda amalla- ryň giň toparyny amala aşyran iri maliýe institutlarynda daşary ýurt pulunda aragatnaşyk hasaplaryny açýarlar. Şular ýaly uly bolmadyk banklar baradaky maglumatlary banklaryň maglumat kitapçalarynda tapmak kyn bolýar. Şonuň üçin hem olaryň aragatnaşyk hasaplary ba- radaky maglumatlary serişdeleri geçirmäge berýän tarap berýär. Eger şeýle töleg «hatar boýunça» usul bilen amala aşyrylsa, şunuň ýaly mesele ýüze çykyp biler. Bu amaly geçirmäge çekilen banklaryň äh- lisini görkezmek üçin MT103 habarlar meýdanynyň standart toplu- my ýeterlik bolmaz. Şol sebäbe görä-de benefisiaryň bankyny 72-nji meýdanda görkezmeli bolar.

Getirilen mysallaryň her birinde umumy düýpli kynçylykly me- sele bar. Bu mesele özləri üçin standart hökmünde göz önünde tu- tulmadyk 72-nji meýdanda görkezilen töleg görkezijileriniň amala çekilen banklaryň biri tarapyndan inkär edilip bilinjekdiginden yba- rat. Şunda bu ýagdaý tölegler awtomatik usulda işlenilende hem, elde işlenilende hem ýüze çykyp biler. Görkezilen kynçylykly meseläniň ýüze çykmak töwekgelçiliginden gaça durmak üçin geçirmäni «üz- mek bilen» usul boýunça ibermek iň gowy çykalgadyr.

Ýewropanyň banklarynyň «üzmek bilen» töleg usulyňy höwes bilen peýdalanýandyklaryny belläp geçmek gerek. Munuň üstesine- -de banklaryň köpüsi halkara amallary geçirilende «hatar boýunça» geçirmelere garanynda «üzmek bilen» usulyndan köp peýdalanýar- lar. Hatda amerikan banklary hem ýewropa banklaryna tölegler amala aşyrylanda, köplenç halatda, şu usuldan peýdalanýarlar.

3.4. Ýewroda tölegleri geçirmegiň aýratynlyklary

Ýewropanyň umumy walýutasynyň baý taryhynyň bolmaýşy ýaly, ýewroda pul serişdelerini geçirmegi amala aşyrmagyň hem tejribesiniň taryhy ýokdur. Şonuň üçin hem ony doly derejede beýan etmek kyn. Şeýle-de bolsa töleg tabşyryklary düzülýän mahalynda Ýewropanyň 1999-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan hereket etmegini bes eden milli pullarynda tölegleri geçirmegiň ozal toplanan tejribesinden peýdalanyp bolar. Mundan başga-da ýewrozolagyň kliring ulgamlarynyň hereket edişiniň aýratynlyklaryny bilen ýagdaýynda ol ýa-da beýleki tölegi nähili edip has netijeli amala aşyryp boljakdygy barada düşünje alyp bolar. Töleg tabşyrygy düzülýän mahalynda, ilki başda, serişdeleri alyjynyň hasabynyň aragatnaşyk banklarynyň birinde alnyp barylýandygyny barlamaly. Şeýle ýagdaýda geçirmek şol bankyň üstünden amala aşyrylsa amatly bolar.

Eger benefisiaryň hasaby iberiji bankyň aragatnaşyk bankyndan başga bankda alnyp barylýan bolsa, onda serişdeleri alyjynyň bankynyň haýsy ýurtda ýerleşýändigine üns bermek zerur. Öňi bilen, bu ýurduň ýewro walýuta zolagyna girýändigini ýa-da girmeyändigini anyklamaly. Bu töleg amalyny geçirmäge amatly çemeleşmäni kesgitlemek üçin möhümdir.

Ýewro walýuta zolagyna girmeyän ýurtlarda tölegleri amala aşyrmak üçin bir ýewropa walýutasyny milli pul hökmünde peýdalanylýan döwletlere geçirmeler üçin peýdalanylýan çemeleşmelerden başga çemeleşmeleri peýdalanylmalydyr.

Eger alyjynyň banky ýewro walýuta zolagynda ýerleşýän bolsa, onda töleg banklaryň «hatar boýunça» usuly arkaly amala aşyrylmalydyr. Şunda benefisiar bank tarapyndan serişdeleriň, köplenç halatda, indiki çyzyglaryň biri boýunça kliring ulgamlarynyň biriniň üstünden alynjakdygyna düşünmek gerek:

1) iberijiniň banky – ýewro boýunça aragatnaşyk banky – milli RTGS ulgamy – alyjynyň banky;

2) iberijiniň banky – ýewro boýunça aragatnaşyk banky – milli RTGS ulgamy – TARGET – milli RTGS ulgamy – alyjynyň banky.

Şundan tölegiň ýoluny gysgaltmak üçin benefisiaryň bankynyň

ýerleşýän ýurdundaky bankdaky aragatnaşyk hasaby peýdalanmak gowudyr diýen netija gelip bolar. Banklaryň köpüsiniň dürli ýurtlaryň maliýe institutlarynda ýewroda aragatnaşyk hasaplary bar. Olar şol hasaplardaky serişdeleriň soňra ýewro walýuta zolagyna giren ýurtlaryň milli walýutasynda görkezilen döwründen bəri galan hasaplardyr. Bu ýerde şol hasaplar boýunça likwidliligi dolandyrmak meselesi ýüze çykýar, ýöne ýokarda bellänip geçilişi ýaly bu mesele kynçylyksyz diýen ýaly çözülýär. Mundan başga-da TARGET ulgamy serişdeleriň bellibir derejede köp bolmadyk möçberini geçirmek üçin niýetlenendir. Şonuň üçin hem bir ýurduň bankyndaky aragatnaşyk hasaby pugtalandyrmagy beýleki ýurduň bankyndan pugtalandyrylýan hasapdan geçiriljek birnäçe geçirmeleriň möçberinden ybarat bolan serişdeler bilen amala aşyrmak oýlanyşykly bolar.

Bankara tölegi bellibir derejede uzak hatar boýunça geçirmek bilen iberiji bankyň geçirmeginiň barşynda haýsydyr bir maglumatyň ýitirilmegi babatynda az töwekgelçilik çekýändigini üçin hem bu usul amatly çözüti bolup durýar.

Elbetde, serişdeleri iberiji bank özüniň aragatnaşyk saklaýan tarapyň beýleki ýurtda ýerleşýän benefisiar banka serişdeleri haýsy kliring ulgamlarynyň üstünden geçirjekdigini takyk bilip bilmez. Bu ýerde saýlap almak mümkinçiligi ýeterlik derejede giňdir, şonuň üçin hem tölegiň ýoluny önünden bilmek çylşyrymly bolup durýar. Ýewropanyň kliring banklary hemişe bu ýerde taýýar görkezmäniň ýokdugyny belleýärler. Ol ýa-da beýleki tölegiň nähili amala aşyrylmalydygy baradaky çözüti köp faktorlardan ugur almak bilen aýratynlykda kabul edilýär. Umuman alnanda, EURO 1 ulgamyndan peýdalanylyp bilner. Şu ýagdaýda Ýewropanyň bir ýurdundan beýleki ýurdunda geçirme üç kliring ulgamynyň üstünden däl-de bir ulgamyň üstünden gider. Emma ony doly bilmek mümkin däldir. Şonuň üçin hem ýewrony benefisiar bankyň ýerleşýän ýurdunda aragatnaşyk hasapdan tölemek gowy bolar.

Ýewropa banklaryny identifikasiýa etmek amerikan banklaryna garanynda ýeňil bolýar. Olaryň köpüsi SWIFT ulgamyna birikdirilendir we şonuň üçin olarda BIC kodlary bolýar, ýöne iş ýüzünde serişdeleri BIC kod ýok bolan karz guramasyna geçirmeli bolýan ýagdaýlary hem gabat gelýär. Şeýle bolanda bankyň onuň milli RTGS

ulgamyndaky identifikasiýa belgisini bilmek we ony D opsiýa bilen 57a meýdanynda görkezmek zerur. Mysal üçin, şular şeýle kodlar bolup biler:

- German Bankleitzahl (Germaniýa);
- Spanish Domestic Interbanking Code (Ispaniýa);
- NEBIC – Hellenic Bank Identification (Gresiýa),
- NCS – Irish National Clearing Code (Irlandiýa) we ş.m.

Ýewronyň dolanyşykda bolýan ýurtlarynyň banklaryna ýewroda serişdeleri geçirmek üçin töleg tabşyryklarynyň birnäçe mysallaryna seredip geçeliň.

Eger bank ýewrodaky tölegi bu walýutanyň dolanyşykda bolmaýan ýurduna geçirmegi amala aşyryan bolsa, onda ilkibaşda benefisiar banky dogry identifisirlemek, soňra bolsa onuň aragatnaşyk bankyny kesgitlemek örän möhümdir. Iberijiniň we alyjynyň banklarynyň umumy aragatnaşyk bankynyň bar mahalynda töleg tabşyrygy örän ýönekeý düzülýär.

Bu ýerde «üzmek bilen» usuly hem ulanylyp bilner. Onuň peýdalanylmagy has amatly bolar. Sebäbi ahyrky benefisiar baradaky maglumat dessine onuň bankyna gelip düşýär. Amerikan bankynda benefisiaryň hasabyna töleg geçirilýän mahalynda ABŞ-nyň «üzmek bilen» geçirmegi ýerine ýetirmegi höwes bilen kabul etmeýändigini bilmek möhüm. Olaryň bank ulgamlarynyň däpleri şeýledir. Şu görnüşdäki töleg alyjynyň banky tarapyndan yzyna, ýagny iberijiniň bankyna gaýtarylyp bilner. Şol sebäbe görä, eger geçirme ABŞ-da amala aşyrylýan bolsa, onda ony «hatar boýunça» usul arkaly geçirmek gowy bolar. Eger iberijiniň we alyjynyň banklarynyň ýewroda umumy aragatnaşyk hasaplary ýok bolsa ýa-da bu hasaplary peýdalanmak mümkin bolmasa, onda amala gatnaşýan maliýe institutlarynyň sany artýar. Şu ýagdaýda tölegi «üzmek bilen» geçirmek maslahat berilýär. Eger iberijiniň we alyjynyň banklarynyň aragatnaşyk banklary bir ýurtda ýerleşýän bolsalar, onda olaryň arasynda serişdeleri geçirmek üçin, köplenç ýagdaýda, RTGS ulgamyndan peýdalanylýar. Degişlilikde, asyl nusgadaky tabşyrygyň maglumatlarynyň ýitirmek töwekgelçiligi serişdeleriň: milli RTGS ulgamy – TARGET – milli RTGS ulgamy çyzygysy boýunça geçirilmesindäkiden pes bolýar. Eger iberijiniň bankynyň aragatnaşyk saklaýan banky serişdeleri

EURO 1 ulgamynyň üstünden geçirýän bolsa, haýsydyr bir maglumatlaryň ýitirmek mümkinçiligi peselýär, ýöne serişdeleri ibermäge berýän tarapyň bankynyň aragatnaşyk banky tarapyndan tölegiň nähili amala aşyryljakdygyny öňünden bilmek mümkin däl. Şol sebäbe görä, görkezijileriň bir maliýe edarasyndan beýlekisine berlen mahalynda töleg maglumatlarynyň ýitirilmeginden gaça durmak üçin töleg tabşyrygyny göni benefisiaryň bankyna ibermek iň amatly ýol bolar.

Tölegi geçirmegiň ýokarda görkezilip geçilen suratlary daşary ýurt pullarynda serişdeleri geçirmek boýunça amallaryň has giňden ýaýran görnüşleri bolup durýar. Halkara tölegleri geçirmegiň iş tejribesinde töleg tabşyrygynyň düzülýän mahalynda aýratyn çözgüt tapylmagyny talap edýän ýeterlik derejede köpdürli ýagdaýlar gabat gelýär. Gabat gelip biljek ähli ýagdaýlara seredip geçmek mümkin däl. Şeýle-de bolsa ýokarda aýdylanlaryň ählisi halkara pul geçirmeleriniň nähili amala aşyrylýandygy barada hakyky düşünje berýär.

Aýdylanlary jemlemek bilen, ýene bir möhüm meseläniň üstünde durup geçmek zerur. Ol hem Ýewropanyň çäklerinde amala aşyrylýan tölegler boýunça serişdeleriň ahyrky alyjylaryny identifikasiýa etmek meselesidir. Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlarynda bank hasaplaryny belgilemegiň ýeke-täk usuly kabul edildi. Şu usula laýyklykda hasaplara berilýän belgiler IBAN – International Bank Account Number – diýlip atlandyrylýar. Olaryň peýdalanylmagy banklara halkara tölegleri awtomatik usulda işlemegi has netijeli geçirmäge mümkinçilik berýär. IBAN belgileriniň dogrudygyny töleg tabşyrygynyň üsti bilen serişdeleri geçirmäge berýän tarapdan onuň bankynda kabul edilýän mahalynda barlap bolýandygy netijesinde alyjylaryň hasaplarynyň ýalňyş belgileri görkezilen geçirmeleriň sany ep-esli azaldylýar.

Benefisiaryň IBAN belgileri onuň bankynyň BIC kody bilen bilelikde peýdalanylyp bilner. Ýewropa Bileleşiginde kabul edilen kadalara laýyklykda banklar öz müşderilerine olaryň IBAN belgilerini we özüniň BIC koduny bermelidirler. Öz gezeginde karz guramalarynyň müşderileri bu maglumaty özleriniň olardan tölege garaşýan kontragentlerine bermelidirler. Mundan başga-da 12 000 ýewrodan az möçberdäki halkara geçirmeleri boýunça bank komissiýalary alyjynyň IBAN belgileri we onuň bankynyň BIC kody peýdalanylan ýagdaýynda ýurduň içindäki tölegler üçin bellenen tarifler boýunça

alynmalydyr. Şeýlelikde, şu täze identifikatoryň ähli ýerde ulanylmagy höweslendirilýär.

IBAN hasaby dünýäniň islendik bankynda identifikasiýa etmäge mümkinçilik berýän harplaryň we sanlaryň bellibir toplumyndan durýar. Onuň aňrybaş uzynlygy 34 simwola deň. IBAN belgilerine şular goşulýar:

- ISO klassifikatory boýunça ýurduň harplardaky kody;
- iki gözegçilik sany;
- gönüden-göni hasabyň belgisi.

Olar bankyň balansynda açylan hasabyň hakyky belgisiniň esasynda düzülýär. Gözegçilik sanlary ýörite algoritm boýunça IBAN belgileriniň dolulygyny barlamak üçin peýdalanylýar. Her bir ýurt öz banklarynda açylan hasaplar üçin IBAN belgileriniň uzynlygyny we gurluşyny kesgitleýär.

Ýokarda aýdylanlary nazara almak bilen Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlarynyň banklaryna serişdeler geçirilende: serişdeleri geçirmäge berýän tarapyň serişdelerine, alyjynyň IBAN belgilerini dogry berendigine göz ýetirilýär we ol töleg tabşyrygynyň 59-njy meýdanyny peýdalanylýar.

Şunda töleg tabşyrygynda benefisiaryň hasabynyň belgisi IBAN formatda görkezilmedik bolsa, käbir ýewropa banklarynyň öz aragatnaşyk saklaýan banklaryndan tölegleri kabul etmeýändiglerini belläp geçmek gerek.

IV BAP

SWIFT BANK TELEKOMMUNIKASIÝALARYNYŇ HALKARA ULGAMY

4.1. SWIFT ulgamy barada düşünje

SWIFT iňlis dilinde söz gysgaltmasy bolup, doly ýazylyşy «Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication» bolup, türkmen diline terjime edilende «Bütindünýä Interbank Maliýe Telekomunikasiýalar Bileleşigi» diýmekligi aňladýar. SWIFT – bu maliýe häsiýetli maglumatlary geçirmek boýunça telekommunikasiýa ulgamydyr.

SWIFT ulgamy Ýewropanyň we Demirgazyk Amerikanyň 239 bankynyň gatnaşmagynda 1973-nji ýylda döredilýär. SWIFT maliýe telekommunikasiýalar çygrynda öňdebaryjy halkara guramasydyr. Onuň ýerleşýän ýeri Belgiýanyň La Hulpe şäheri. SWIFT-iň baş edara binasy bolsa Brussel şäherinde ýerleşýär. SWIFT maliýe guramalarynyň (banklaryň) arasynda maglumatlary geçirmegiň iri dünýä tory hökmünde özüniň örän seýrek duş gelýän ulgamy boýunça maliýe maglumatlarynyň (şol sanda pul geçirmeleriniň) çalt, howpsuz we ygtybarly geçirilmegini üpjün edýär. Ulgam özüniň gatnaşyjylaryny torda işlemekleri üçin ýörite programma üpjünçiligi bilen üpjün edýär. Ilkibaşda diňe banklar SWIFT ulgamynyň agzasy bolup bilýärdiler. Bileleşik häzirki wagtda köpsanly iri banklary we maliýe guramalaryny (maýa goýum kompaniýalary, broker firmalary, biržalary, kliring palatalary we beýlekileri) özüne birleşdirýär. Her günde SWIFT ulgamy arkaly milliondan gowrak tranzaksiýalar (pul geçirmeleri, bankara tölegleri we ş.m.) amala aşyrylýar. SWIFT-iň iş dili hökmünde iňlis dili kabul edilendir.

Halkara derejesinde bank prosesiniň awtomatlaşdyrylmagy adam zähmetini azaltmaga we amaly harajatlary peseltmek bilen kagyzsyz töleg amallaryny amala aşyrmaga, aragatnaşygyň telekommunikasiýa ulgamlaryň kömegi bilen banklaryň arasyndaky maglumatlary alyşmagy çaltlandyrmaklyga, şeýle hem bank töwekgelçilikleriniň adaty

görnüşlerini (resminamalary ýitirmek, salgylary ýalňyşmak, töleg resminamalaryny galplaşdyrmak we ş.m.) iň pes derejä getirmäge mümkinçilik berýär.

Maliýe maglumatlaryny geçirmek boýunça SWIFT tarapyndan hödürlenen we iş tejribesine ornaşdyrylan konsepsiýalar, formatlar we düzgünler umumy kabul edilen halkara standartlarynyň hukuk derejesini aldylar. Mysal üçin, ISO 9362 «Banklaryň identifikasion kodlary» we ISO 15022 «Gymmatly kagyzlar boýunça maglumatlaryň standartlary».

Dünýäniň köp ýurtlarynyň milli töleg ulgamlary SWIFT-e esaslanýarlar. Ýurduň içinde tölegleri we hasaplaşyklary geçirmek üçin SWIFT toruny ulanýan döwletleriň sany artýar. Milli töleg ulgamlarynda SWIFT standartlarynyň ulanylmagy hasaplaşyk we maliýe töwekgelçiliklerini peseltmäge, hasaplaşyklaryň netijeliligini we howpsuzlygyny ýokarlandyrmaga, hyzmatlaryň gymmatyny arzanlatmaga mümkinçilik berýär. Ondan başga-da öz işinde SWIFT toruna esaslanýan milli töleg ulgamlary açyk bolup, iri halkara töleg ulgamlaryna goşulmak ukybyna eýedir. SWIFT maliýe amallaryny işlemegiň awtomatlaşdyrylan tehnologiýasynyň ösmegine uly goşant goşýar. Ulgamyň işiniň esasy ýörelgesi öňdebaryjy tehnologiýalaryň binýadynda döredilen umumy platformanyň esasynda maliýe hyzmatlaryny ýerine ýetirmekden ybarat bolup durýar. Şeýle hyzmatlardan peýdalanmak bilen, SWIFT agzalary, maliýe bazarynyň sektorynda ep-esli bäsleşik artykmaçlyklaryny alýarlar. SWIFT tarapyndan ýerine ýetirilýän hyzmatlaryň toplumy köpsanly maliýe amallarynyň doly gurşawyny öz içine alýar. Olaryň howpsuzlygyny we ygtybarlylygyny kepillendirmek esasynda, ulgam öz ulanyjylaryny töwekgelçilikleriň kabul ederlikli derejesi we uly bolmadyk hyzmat haklary bilen üpjün edýär. Şonuň üçin SWIFT dünýäde bankara töleglerini geçmekde giňden ulanylýan ulgamdyr. Elektron töleg tabşyryklaryny geçirmek boýunça hyzmatlaryň esasy prowaýderi hökmünde çykyş etmek bilen, SWIFT özbaşdak maglumatlaryň formatyny we görnüşini ulanýar. Olar beýleki hasaplaşyk ulgamlary üçin özboluşly etalon bolup çykyş edýärler.

SWIFT ulgamynyň tertipnamasyna laýyklykda bileleşige girýän her bir ýurtda aşakdakylar döredilýär:

- SWIFT ulgamynyň agzalarynyň milli topary;
- SWIFT ulgamynyň ulanyjylarynyň topary.

SWIFT ulgamynyň agzalarynyň milli toparynyň önünde bellibir wezipeler durýar. Olar aşakdakylardan ybarat:

- ulgamyň agzasy bolan banklara hukuk, guramaçylyk, maslahat bermek we gaýry kömekleri bermek, olaryň hukuklaryny we bähbitlerini goramak, şeýle hem işleriniň netijeliligini ýokarlandyrmak maksady bilen, degerli ýardamlary etmek;

- ulgamyň agzasy bolan banklary ýurduň döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň, gaýry guramalarynyň şol ýurduň içindäki SWIFT işlerine degişli bolan meseleler boýunça kabul eden çözgütleri barasynda habardar etmek;

- ulgamyň agzalarynyň milli toparynyň anyk wezipelerini çözmek üçin iş toparlaryny döretmek, ýurtda SWIFT ulgamynyň ulanyjylarynyň toparynyň işlerine ýolbaşçylyk etmek;

- mejlisleri, maslahatlary, söhbetdeşlikleri guramak, sergileri geçirmäge gatnaşmak;

- SWIFT ulgamyna birikdirmek üçin ýurduň çäğine kriptografik enjamlary getirmekligi amala aşyrmak;

- ýurtda SWIFT ulgamynyň işini meýilnamalaşdyrmagyň we ösdürmegiň meseleleri boýunça SWIFT-iň dolandyryş diwany we direktorlar geňeşi bilen hyzmatdaşlygy alyp barmak;

- SWIFT-iň dolandyryş diwanynyň we direktorlar geňeşiniň desuryndan (reglamentinden) ugur alyp, ulgamyň agzalarynyň milli toparynyň işläp düzen ölçeglerine ýurduň ulanyjylarynyň laýyk gelýändigini barlamak;

- SWIFT ulgamynyň agzalary bolan ýurduň banklarynyň adyndan SWIFT-iň direktorlar geňeşine wekil hödürlemek, şeýle hem SWIFT-iň iş toparlarynyň we beýleki guramalarynyň düzüminde işlemegi üçin hünärmenleri teklip etmek.

SWIFT ulgamynyň agzalarynyň milli topary, bir tarapdan, SWIFT, beýleki tarapdan, döwlet edaralary bilen, her bir bankyň aýratynlykda çözmeli boljak meseleleriniň umumy çözgüdi bilen meşgullanýar. Milli topar SWIFT toruna birikdirmek bilen baglanyşykly meseleleri çözmekde hem banklara kömek edýär. Bu topar SWIFT-e birikmegiň tertibi, ulanylmaly enjamlar, hünärmenleri okatmak we ş.m. babatyn-da degerli maslahatlary berýär. SWIFT ulgamynyň ştab-kwartirasyna öz meselelerini çözmäge synanyşyk etmek bilen özbaşdak ýüz tutan bank milli toparyň hyzmatlaryndan peýdalanmak babatynda görkezme-

leri alar. Sebäbi SWIFT bütindünýä bankara bileleşigi bolmak bilen, ol özüni her bir ýurduň bu ugurdaky kanunçylygyny öwrenmek babatyn-da azara goýmaýar. SWIFT-e girmekde bankyň ygtyýarlyklaryna kepil geçiji bolup SWIFT ulgamynyň agzalarynyň milli topary çykyş edýär. Bu topara ýüz tutmak bilen, bank zerur bolan resminamalaryň görnüşlerini kabul edýär, olary doldurmak hem-de SWIFT-iň ştab-kwartirasy-na ýollamagyň möhletleri barasynda maslahatlary alýar.

Täze banklaryň SWIFT ulgamyna birikdirilmegi ýylda 4 gezek (martda, iýunda, sentýabrda, dekabrdä) bolup geçýär, üstesine-de bankyň resmileşdiren nusgalarynyň nobatdaky berilmeginiň tertibi örän berk yzarlanylýar, gijä galynan ýagdaýynda degişli bank indiki çärýege geçirilýär. Ulanyjylary SWIFT toruna birikdirmek prosesi esasy iki tapgyrdan ybarat:

- 1) SWIFT bileleşiginiň agzalygyna girmek;
- 2) SWIFT toruna gönüden-göni birikmek.

Banklar we maliýe guramalary resminamalaryň birnäçe toplumyny doldurmalydyrlar:

- SWIFT ulgamyna girmekligiň resminamalaryny;
- SWIFT toruna birikmegiň resminamalaryny;
- interfeýse kontakt (eger bank ony SWIFT-den satyn alsa);
- SWIFT-iň kriptografik enjamyna kontakt.

SWIFT toruna birikmegiň iş tertibi 4 aýdan 6 aýa çenli möhleti öz içine alyp biler. Täze ulanyjylar üçin enjamy saýlap almak meselesi wajyp bolup durýar. Olar bu meselede enjamlaryň her biri boýunça milli toparyň berjek maslahatlaryna, şeýle hem enjamlaryň iş ýüzünde ulanylyşy babatynda SWIFT ulgamynyň ulanyjylarynyň toparyna ýüz tutup bilerler.

SWIFT ulgamynyň ulanyjylarynyň toparynyň düzümi dürli banklaryň wekillerinden durýar. Ulanyjylar degişli derejelere bölünýär. Şol derejeler dalaşgär-guramanyň bellige alynýan ýurduna baglylykda milli aýratynlygyny hasaba almak bilen üsti ýetirilip, SWIFT tarapyndan işlenip düzülen:

- işleri ygtyýarlandyrylýan maliýe guramalary;
- işleri ygtyýarlandyrylmaýan maliýe guramalary;
- ulanyjylaryň we korporasiýalaryň ýapyk toparlary.

SWIFT torunda maglumatlary alyşmagy meýilleşdirýän bank ýa-da maliýe guramasy görkezilen derejeleriň biri boýunça ölçeglere

laýyk gelmeli hem-de geljekde ýerli kanunçylykda kesgitlenen şol ölçegleri we kadalary berjaý etmegi kepillendirmelidir.

Işleri ygtyýarlylandyrylýan maliýe guramalary. Bu derejä pul serişdelerini geçirmekligi, gymmatly kagyzlar bilen amallary amala aşyran, bank, ätiýaçlandyryş, maýa goýum, beýleki maliýe hyzmatlaryny ýerine ýetirýän we işleri ygtyýarlylandyrylmaga, ýörite rugsatnama berilmäge ýa-da Kadalaşdyryjy tarapyndan bellige alynmaga hem-de onuň gözegçiligine degişli bolan edaralar (guramalar) girýärler.

Işleri ygtyýarlylandyrylmayan maliýe guramalary. Bu derejä aşakdaky edaralar (guramalar) degişli bolup biler:

- işleri ygtyýarlylandyrylýan maliýe guramalary we (ýa-da) şol guramalar bilen bagly bolmadyk üçünji şahslar üçin pul serişdelerini geçirmegi, gymmatly kagyzlar bilen amallary amala aşyranlar, bank, ätiýaçlandyryş, maýa goýum we beýleki maliýe hyzmatlaryny ýerine ýetirýänler;

- ýa-da işleri ygtyýarlylandyrylýan maliýe guramalary we (ýa-da) şol guramalar bilen bagly bolmadyk üçünji şahslar üçin maliýe tranzaksiýalaryny işlemek boýunça ýerine ýetirýänler.

Ýokardakylara meňzeş guramalaryň işleri Kadalaşdyryjy tarapyndan ygtyýarlylandyrylmaga degişli däldir. Şeýle guramalar:

- bellige alnan ýuridik şahslar bolup durýarlar;
- durnukly maliýe ýagdaýynda bolýarlar we kanunçylyga laýyklykda hereket edýärler;
- halkara standartlaryna laýyklykda garaşsyz auditorçylyk kompaniýalarynyň wagtly-wagtynda auditorçylyk barlagyny geçýärler;
- we işleri ygtyýarlylandyrylýan maliýe guramalarynyň doly ýa-da esasan eýelik etmeklerinde bolýarlar;
- ýa-da işleri ygtyýarlylandyrylýan garaşsyz maliýe guramalaryndan üç sany maslahat berilýän (hödürlenilýän) haty bolýar. Bu hatlar güwä geçijiniň SWIFT serişdeleri boýunça şol gurama bilen işlemäge taýýardygyny tassyklamagy aňladýar.

Ulanyjylaryň we korporasiýalaryň ýapyk toparlary. Diňe ýapyk toparlaryň çäginde maglumatlary alyşýan derejeli SWIFT-iň ulanyjylary bar. Ýapyk toparyň administratory agzalygyň düzgünlerini belleýär, serwisleri we ölçegleri kesgitleýär. Administrator hökmünde ýa toparyň eýesi ýa-da SWIFT çykyş edýär. Şu derejeli ulanyjylar («Pul bazarlaryndaky amallar boýunça kontragent» derejesinden başgalary)

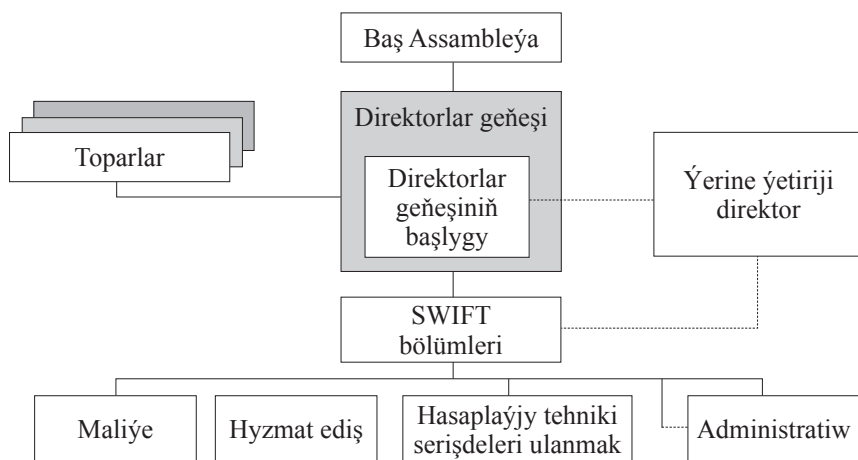
diňe ýapyk toparlaryň çäginde SWIFT tory boýunça maglumatlary alşyp bilýärler:

- korporasiýalar;
- maliýe bazarynyň kadalaşdyryjysy;
- töleg ulgamynyň gatnaşyjylary;
- gazna bazarynda maglumat hyzmatlarynyň prowaýderleri;
- gymmatly kagyzzar boýunça bazar düzümläýin gurluşlarynyň (infrastrukturalarynyň) gatnaşyjylary;
- SWIFT ulgamynyň agzasynyň ýolbaşçylygynda ulanyjylaryň ýapyk toparyna gatnaşyjy;
- pul bazarlaryndaky amallar boýunça kontragent.

Ulanyjylar bilen ysnyşykly hyzmatdaşlyk olaryň zerurlyklaryna we meselelerine düşünmäge, şeýle hem ulgama innowasiýalary ornaşdyrmaga mümkinçilik berýär. SWIFT bileleşiginde milli toparlar, ulanyjylaryň toparlary we maslahat beriji toparlar esasy eýeleýärler.

4.2. SWIFT ulgamynyň gurluşy

SWIFT ulgamynyň özüniň guramaçylyk gurluşy bar (8-nji surat). Bu ulgamyň kanunçylyk meseleleri Baş Assambleýa degişlidir.



8-nji surat. SWIFT ulgamynyň guramaçylyk gurluşy

Baş Assambleýanyň mejlisi ýylda bir gezek iýunyň ikinji penşenbesinde geçirilýär. Ol býujeti ara alyp maslahatlaşýar we tassyklaýar, direktorlar geňeşiniň jedelli meselelerine seredýär. Çözügütler bir paýnama – bir ses ýörelgesi boýunça bileleşigiň agzalarynyň arasynda paýlanan paýnamalary hasaba almak bilen, sesleriň köplügi esasynda kabul edilýär. Bileleşigiň maýasyndaky 50%-den paýdan az bolmadyk sesleriň berlen ýagdaýynda çözügütler doly hukukly hasap edilýär.

SWIFT-iň ýerine ýetiriji guramasy direktorlar geňeşidir. Onuň düzümi 25 adama çenli bolup, Baş Assambleýa tarapyndan her ýylda saýlanýanyň ygtyýarlylyk möhletini çäklendirmezden gaýtadan saýlanylýar. Direktorlar geňeşiniň gündelik işine ýolbaşçylygy başlyk ýerine ýetirýär. Ol ýylda azyndan dört gezek geňeşiň mejlisini geçirýär. Umumy agzalaryň üçden iki böleginiň, 50%-den az bolmadyk hut özleriniň gatnaşmagy mejlisi geçirmäge esas berýär. Çözügütler sesleriň ýönekeý köplügi bilen kabul edilýär. Ýerine ýetiriji direktorlar geňeşiniň çözügütleriniň ýerine ýetirilişine jogap berýär.

Direktorlar geňeşiniň düzümine degişli ýurtlaryň (ýa-da ýurtlaryň toparlarynyň) wekilleri girýärler. Wekili direktorlar geňeşine teklipl etmek üçin degişli ýurt (ýa-da ýurtlaryň toparlary) SWIFT-iň trafiginin (telekommunikasiýa ulgamlary boýunça geçirilýän maglumatlaryň möçberi) bellibir göterimine eýe bolmalydyr. Direktorlar geňeşi öz tertipnamasynyň we tassyklanan býujetiniň çäginde giň hukuklara we ygtyýarlyklara eýedir. Ol ygtyýarlyklara degişli meseleler boýunça çözügütleri kabul edýär we bileleşigiň bähbitlerine wekilçilik edýär. Agzalar bilen gatnaşyklar, esasan, hyzmat etmek bölümi arkaly saklanylýar. Bu bölümiň direktory sebit menejerler toparyna ýolbaşçylyk edýär. Şol menejerler öz sebitlerindäki işleriň ýagdaýyna, şol sanda ýurtlaryň (ýurduň) maliýe guramalarynyň SWIFT ulgamyna birikdirilmeginiň taýýarlygyny barlamaklyga, ulgama birikdirmeginiň tapgyrlaryny amala aşyrmak boýunça işleriň tertibiniň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmeklige, sebitde SWIFT-iň işini sazlamaklyga, ulgamda ýüze çykan dürli meseleleri çalt çözmeklige, ulgamda ulanylýan programma-tehniki we aragatnaşyk serişdeleriniň marketingini geçirmeklige jogapkärçilik çekýärler. Sebit menejerlerine amaly kömegi gözükdiriji, okuw-usuly, marketing materiallary işläp düzmek we ornaşdyrmak, şeýle hem görkezmeleri ýerine ýetirmek, hünärmenleri taýýarlamak we gaýtadan taýýarlamak bilen meşgullanýan hemaýatçylar topary edýärler.

Bileleşigiň paýnamalary diňe SWIFT-iň agzalarynyň arasynda telekommunikasiýalar tory arkaly geçirilýän amallaryň göwrümüne deň gatnaşykda paýlanylýar. Bileleşigiň agzalygyndan çykylan ýagdaýynda paýnamanyň gymmaty gaýtarylyp berilýär. Maliýe ýyly (31-nji dekabır) tamamlanandan soň, üç ýyldan bir gezek, geçen ýylda trafigi bellenen möçberden artan agzalara goşmaça paýnamalary satyn almaga hukuk berilýär.

SWIFT ulgamyny maliýeleşdirmegiň çeşmesi giriş gatançlaryndan, ýerine ýetirilýän hyzmatlar üçin töleg haklaryndan ybaratdyr. Tölegiň möçberi geçirilýän maglumatlaryň göwrümüne, görnüşine we möhletine baglylykda üýtgäp biler. SWIFT hyzmatlarynyň tölegini geçirmek üçin, deslapdan habardar edilenden soň ABŞ-nyň dollarynda ýa-da ýewroda açylan ulanyjynyň bank hasabyndan SWIFT-iň haýryna awtomatik ýagdaýda debetlemegi göz önünde tutýan, göni debetlemek (Direct Debit) iş tertibi ulanylýar. SWIFT öz önünde peýda gazanmagy maksat edinmeýär (tertipnama boýunça bileleşik peýdasyz işleýän guramadyr). Eger ýylyň jemi boýunça hasapda kredit galyndy emele gelse, onda ol SWIFT-iň agza ýurtlarynyň arasynda paýlanylman, eýsem, ätiýaçlyk maýany artdyrmaklyga, bileleşigiň işini maliýeleşdirmäge ýa-da Baş Assambleýanyň çözgüdi boýunça haýyr-sahawat maksatlary üçin gönükdirilýär. Peýdanyň hasaby-na maliýe ýyly tamamlanandan soňky ýylyň birinji çärýeginde trafik üçin tölegi tölemekde agzalara ýeňillikler berilýär.

SWIFT ulgamyna gözegçilik senagat taýdan ösen on döwletiň Merkezi banklarynyň halkara ylalaşyklarynyň çäginde amala aşyrylýar. Şol ylalaşyklara laýyklykda ulgamyň işine gözegçilik etmek wezipesi Belgiýanyň Milli bankynyň üstüne ýüklenen. Şunda esasy üns SWIFT-iň gurluş düzüminiň hereketiniň ygtybarlylygyna we howpsuzlygyna berilýär. Gözegçiligi amala aşyrmagyň esasy maksady – ulgamyň guramaçylyk gurluşy, onuň iş ýörelgeleri, töwekgelçilikleri dolandyrmakda ulanylýan iş tertibi maliýe telekommunikasiýalar gurluşlarynyň ählisiniň durnukly işini üpjün edýändigini tassyklamakdan ybarat. Belgiýanyň Milli banky SWIFT-e gözegçilik etmegiň çäginde ulgamyň ýolbaşçylary bilen azyndan ýylda iki gezek maslahat geçirýär. Şol duşuşyklarda gözegçiligi amala aşyrmagyň barşynda ýüze çykýan meselelere seredilýär, işleri kämilleşdirmek boýunça teklipler we maslahatlar berilýär. SWIFT-iň wekilleri gözegçilik edarasynyň

beren görkezmeleriniň ýerine ýetirilişi boýunça kabul edilen çäreler we geljekki meýilnamalar hakynda maglumat berýärler. Gözegçiligiň geçirilmegi SWIFT-den ulgamyň, onuň ähli hyzmatlarynyň howpsuzlygyny we ygtybarlylygyny üpjün etmek babatynda jogapkärçiligi aýyрмаýandygyny bellemek zerurdyr.

4.3. SWIFT ulgamynyň agzalaryna we gatnaşyjylaryna hödürlenilýän hyzmatlar

SWIFT ulgamynyň tölegli hyzmatlar bazaryny şertli üç segmente bölmek bolar:

1. Bank – bank. SWIFT, hususan hem, banklara, olaryň korrespondentlerine, kontragentlerine we şahamçalaryna telekommunikasion hyzmatlary etmek üçin döredilen. Şu maksatlar üçin müşderileriň we bankara töleg tabşyryklarynyň, şeýle hem hasaplar boýunça göçürmeleriň we awizolaryň formatlarynyň bitewi toplumy hödürlenilýär.

2. Bank – müşderi. Banklaryň we olaryň korporatiw müşderileriniň arasynda ulanylýan töleg tabşyryklarynyň, hasaplaryň göçürmeleriniň we dürli awizolaryň elektron resminama dolanyşygy göz önünde tutulýar. Birnäçe bank edaralarynyň üsti bilen hasaplaşyklary geçirýän iri kompaniýalar üçin, hakykatdan-da bir toruň hyzmatlaryny ulanmak maksadalaýykdyr.

3. Bank – kliring edaralary. SWIFT ol ýa-da beýleki kliring ulgamynyň düzümläýin gurluşyna girýän, şol ulgama girýän agza banklary öz içine almak bilen, dürli maliýe guramalaryna hyzmatlary hödürleýär. SWIFT-iň işiniň bu sektory, beýlekilere görä, täze bolup durýar, ýöne bank tölegleriniň industriýasynyň ählisi üçin örän wajypdyr. Şunuň ýaly hyzmatlardan Ýewropanyň iri kliring ulgamlary TARGET 2, EURO 1 we STEP 1 peýdalanýarlar.

SWIFT öz gatnaşyjylaryna telekommunikasiýa hyzmatlarynyň birnäçe görnüşini ýerine ýetirýär. Olaryň arasynda esasyalaryň biri hem FIN bolup durýar. FIN ulgama gatnaşyjylara elektron maglumatlary alyşmaga mümkinçilik berýän serwisleriň (hyzmatlaryň) toplumydyr. FIN-iň kömegi bilen iki ýüzden köp ýurtdan 8300-den artyk maliýe edarasy biri-birlerine töleg tabşyryklaryny we maliýe häsiýetli beýleki maglumatlary iberýärler. Şunda hyzmatlar üçin harajatlaryň möçberiniň ýokary dældigine garamazdan, ulgamyň howpsuzlygy-

nyň hem-de ygtybarlylygynyň derejesi talaba laýykdyr. Günün dowamynda tor boýunça millionlarça maglumatlar iberilýär. FIN her bir iberilýän maglumatyň SWIFT-iň standartlaryna laýyk gelýändigini barlamagy amala aşyrýar. Onuň kömegi bilen geçirilen maglumatlaryň monitoringi ýerine ýetirilýär. Işlenen maglumatlar ulgamyň arhiwinde saklanylýar. Olar gözden geçirmek üçin elýeterlidir. FIN artykmaç serişdeler bilen üpjün edilen maglumatlary işlemegiň paýlaşdyrma arhitekturasyna esaslanýar. Häzirki wagtda FIN-iň maglumatlar akymynyň düzüminde bank töleg tabşyryklarynyň agdyklyk etmegi dowam edýär. Bu maglumatlar akymynyň düzüminde udel agramyň peselmegi boýunça gymmatly kagyzlar bilen amallar, pul bazarlaryndaky (foreks we deriwatiwleri goşmak bilen) amallar we dokumentar amallar bilen baglanyşykly geçirilýän maglumatlar eýeleýär.

SWIFT kliring ulgamlarynyň amallaryny goldamak üçin FIN Copy hyzmatlary hödürleýär. Onuň kömegi bilen töleg tabşyryklarynyň nusgalary alynýar we olar işlemek üçin hasaplaşyk merkezine geçirilýär. Şunda alyjylara geçirilmezinden öň maglumatlary üçünjü tarap (mysal üçin, Merkezi bank) awtorizirläp biler. Awtorizasiýa («authorization» iňlis sözi bolup, «rugsat bermek», «ygtyýarlylyk bermek» diýmekligi aňladýar) bellibir şahsa ýa-da şahslaryň toparyna anyk hereketleri ýerine ýetirmek üçin hukuklaryň berilmegidir, şeýle hem şol hereketler ýerine ýetirilende berlen hukuklary barlamak (tassyklamak) prosesidir.

1977-nji ýyldan başlap SWIFT özüniň hyzmatlaryny, esasan, FIN arkaly ýerine ýetirýär, ýöne maliýe maglumatlaryny geçirýän we saklaýan ulgamlara bolan talaplar yzygiderli ýokarlanýar. Şonuň üçin soňky wagtda SWIFT-iň gatnaşyjylarynyň FIN-e girmekleri SWIFT-Net arkaly amala aşyrylýar.

SWIFTNet – häzirki zaman internet tehnologiýalary esasynda gurlan maliýe maglumatlaryny geçirmegiň elektron ulgamydyr. Ol islendik, hatda kyn ýagdaýlarda hem maglumatlaryň ygtybarly geçirilmegini üpjün etmek bilen hyzmatlaryň toplumyny hödürleýär. Bu maglumatlary goralan interaktiw (hakyky wagtda tertibinde) alyşmadyr, faýllary geçirmegiň we howpsuzlygy üpjün etmek üçin zerur bolan SWIFT-iň hökmany programma üpjünçiliginiň, ýagny SWIFTNet Link (SNL) we SWIFTNet Public Key Infrastructure (PKI) ulanyly-

magyna esaslanýan maglumatlara interaktiw girmegiň mehanizmleridir. SWIFTNet özüne, esasan, gizlinligiň we öňdebaryjy internet tehnologiýalarynyň ulanylmagy bilen gazanylýan howpsuzlygyň ýokary derejesini üpjün eder ýaly ýapyk maglumat toruny birikdirýär. SWIFTNet birikmeklik ýokary ygtybarly SWIFT-iň IP tory arkaly amala aşyrylýar. Ol berk ygtybarlylygy, dikeltmegiň häzirki zaman mehanizmi, müşderileri goldamagyň ýokary derejesi bilen tapawutlanýar. IP (Internet Protocol) – bu aýratyn kompýuter torlaryny bütindünýä internet toruna birikdirýän protokoldyr. Protokolyň aýrylmaz bölegi bolup toruň salgysy çykyş edýär.

SWIFTNet adaty FIN serwisiniň üstüni ýetirýän we giňeldýän birnäçe goşmaça interaktiw hyzmatlary, ýagny faýllary geçirmegi, gözden geçirmek tertibinde maliýe hyzmatlarynyň serişdelerine interaktiw girmekligi üpjün etmegi, gurluş taýdan tertipleşdirilen XML maglumatlary alyşmagy hödürleýär. XML («Extensible Markup Language» iňlis sözleri bolup, «diliň giňelijilik belgileri» diýmekligi aňladýar) – dil hökmünde maglumatlary bütindünýä torunda ýerleşdirmek üçin ýörite işlenip düzülen. Sanalan hyzmatlaryň ählisi SWIFTNet Link (SNL) programma üpjünçiliginiň üpjün edýän SWIFTNet Public Key Infrastructure (PKI) esasynda gurlan maglumatlary goramagyň mehanizmlerini ulanýarlar. IP we PKI öz gezeginde howpsuz birikmeleri guramagyň tehnologiýalary üçin senagat standartlary bolup çykyş edýär. SWIFTNet we SWIFTNet FIN utgaşmasy hem maliýe tranzaksiýalaryny amaly işlemegiň serişdeleriniň çylşyrymlylygyny peseltmekde we olary amatlaşdyrmakda möhüm orny eýeleýär. Iş tejribesine SWIFTNet tehnologiýasynyň ornaşdyrylmagy bilen faýllary geçirmek elýeterli we amatly boldy. SWIFT-iň bu gullugy SWIFTNet FileAct diýlip atlandyrylýar.

SWIFTNet FileAct gullugy SWIFT-iň ulanyjylarynyň arasynda goralan faýllary alyşmagy amala aşyrmaga mümkinçilik berýär. SWIFTNet FileAct-yň has giňden ulanylýan çygry aşakdakylardan ybarat:

- pensiýa we zähmet haky ýaly köpçülikleýin tölegler;
- bölek satuw tölegleri we çekler bilen amallar;
- töleg ulgamynyň çäginde hasabatlary we goşmaça maglumatlary geçirmek;
- kadalaşdyryjy edaralar üçin hasabatlary bermek.

SWIFTNet FileAct, bir tarapdan, hakyky wagt tertibinde, beýleki tarapdan, islendik wagtda (hatda kontragent şol wagtda SWIFT ulgamy aragatnaşykda bolmadyk ýagdaýynda hem) faýllary ibermekligi göz önünde tutýan saklamak we geçirmek tertibinde hereket edýär. Ondan başga-da SWIFTNet FileAct ulanylyjalara şeýle hyzmatlary, ýagny binýadynda SWIFT tory boýunça faýllary geçirmek faktyndan ýüz öwürmegiň mümkin dældigi ýatan hyzmatlary hödürlemeklige mümkinçiligi bardyr. Şunuň bilen birlikde kontragentleriň autentifikasiýasy, şu gulluga girmäge gözegçilik geçirilýän faýllaryň bitewüliginiň barlagy amala aşyrylýar. Trafigiň gizlinligi kepillendirilýär. SWIFTNet FileAct-yň ulanylmagy maliýe guramasynyň maglumatlarynyň trafigini tölemäge çykarýan harajatlaryny azaltmaga mümkinçilik berýär. Bu tölege bildirilýän hasaplary goýmak ýörelgesiniň üýtgedilmegi bilen şertlendirilýär. Häzirki wagtda SWIFT-iň ulanyjylary üçin trafigiň gymmaty Global dereje (Global Tier) esasynda hasaplanylýar. Ol SWIFTNet FIN, InterAct, FileAct, Browse, Business Solutions, Accord we CREST gulluklarynyň ählisi üçin jemlenen görnüşde hasaplaýar. Trafigiň gymmaty onuň ösüşine göni gatnaşykda azalýar. Netijede, SWIFTNet FileAct gullugy arkaly näçe köp faýllar iberilse, şonça-da SWIFTNet FIN-de faýllaryň we maglumatlaryň özi üçin töleg az bolýar.

SWIFTNet FileAct we SWIFTNet FIN hyzmatlarynyň üsti SWIFTNet InterAct ýaly ulgamlaryň hyzmatlary bilen doldurylýar. Ol ulgamyň iki ulanyjysynyň arasynda maglumatlary alyşmak boýunça SWIFT-iň interaktiw gullugy bolup durýar. Bazar gurluş düzümleri, ulanyjylaryň ýapyk toparlary we maliýe edaralary üçin çözgütleri SWIFTNet InterAct-y goldap biler. SWIFTNet InterAct awtomatik we interaktiw tertibinde maglumatlary alyşmaga (goşundy beýleki goşunda ýüz tutmalary iberýär we bada-bat jogap maglumaty kabul edýär) mümkinçilik döredýär. Continuous Linked Settlement (CLS), SWIFT's Accord service ýa-da RTGS ýaly gulluklaryň goşundylary üçin SWIFTNet InterAct has amatlydyr.

SWIFT ulgamynyň ýene-de bir serwisi – SWIFTNet Browse. Bu SWIFTNet howpsuzlygyny we adaty web-tehnologiýalary utgaşdyrýan goralan hem-de ygtybarly guraldyr. SWIFTNet Browse «https» standart goralan protokola esaslanýar. Bu gullugyň SWIFTNet Fi-

leAct we SWIFTNet InterAct üstüni ýetirýär hem-de müşderilere SWIFTAlliance WebStation ulanmak bilen web-serwislere aralykdan girmekligi amala aşyrmaga mümkinçilik berýär. Şeýle-de SWIFTNet Browse autentifikasiýa, şifrlemek mümkinçilikleri we awtorlyk maglumatlaryndan ýüz öwürmegiň mümkin daldigi bilen SWIFTNet InterAct we SWIFTNet FileAct gulluklaryna göni girmekligi hödürleýär.

Korporatiw müşderiler bilen hasaplaşyklary amala aşyrmakda SWIFT-iň ulanylmagy bank hyzmatlaryny ösdürmegiň möhüm ugry bolup durýar. Onuň üçin SWIFT – MACUG (Member Administered Closed User Group – SWIFT-iň agzasynyň ýolbaşçylygynda ulanyjylaryň ýapyk topary). Bu serwis maliýe guramalaryna özüniň iri müşderilerini, korrespondentlerini, şahamçalaryny we golçur düzümlerini SWIFT toruna birikdirmeklerine, şeýle hem olar üçin hasaplaşyklary amala aşyrmagyň düzgünlerini kesgitlemeklige mümkinçilik berýär. Iri korporasiýalaryň SWIFT-iň adaty (ygtybarlylyk, çaltlyk, howpsuzlyk we maliýe jogapkärçiligi) artykmaçlaryndan daşary SWIFT – MACUG hyzmatlarynyň ulanylmagy birnäçe banklar bilen işlänlende olara «ýeke-täk tekje» ýörelgesini peýdalanmaga ýardam edýär. Müşderide gurnalan SWIFT-iň bir terminaly hyzmat edýän banklaryň ählisi bilen içerki we halkara maglumatlaryny alyşmak üçin niýetlenilýär. Öňdebaryjy dünýä banklarynyň we korporasiýalarynyň arasynda MACUG-niň has giň ýaýrawa eýe bolmagy kanunalaýyk hasaplanylýar.

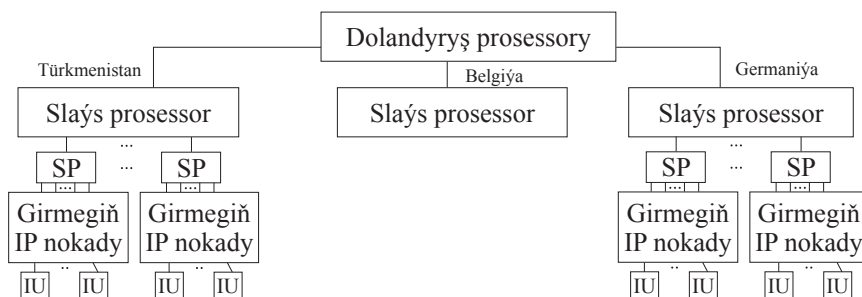
4.4. SWIFT ulgamynyň interfeýsleri

SWIFT-iň ulanyjylary ulgamyň hyzmatlaryny peýdalanmak üçin rugsady ýörite interfeýsler arkaly alýarlar. Interfeýsler öz gezeginde enjamlaryň we programma serişdeleriniň toplumyndan ybarat bolup, olar gös-göni SWIFT ýa-da birnäçe garaşsyz kompaniýalar tarapyndan hödürlenip bilner. Beýleki öndürijileriň interfeýsleri ulanylan ýagdaýynda SWIFT jogapkärçiligi çekmeýär, şeýle-de bolsa tora birikmede olaryň ulanylmagy çäklendirilmeýär.

SWIFT torunyň gurluşy köp derejelidir (*9-njy surat*). Birinji (aşaky) derejede interfeýs ulgamlary gurnalan müşderiler we maliýe institutlary ýerleşýär. Ikinji derejäni SWIFT ulgamynyň sebitleýin

processorlary emele getirýär. Bellibir sebitleýin processora çäklendirilmeýän sanly dürli interfeýs ulgamlary birikdirilip bilner. SWIFT-iň esasy kompýuter merkezleri slaýs processorlar diýlip atlandyrylýan üçünji derejäni döredýär. Sebitleýin processorlar dünýä maglumat IP torlary arkaly kompýuter merkezleri bilen habarlaşýarlar. Ýokary (dördünji) derejede SWIFT-iň hereketiniň bitewi monitoringini amala aşyrmak üçin niýetlenen ulgamyň dolandyryş processorlary ýerleşýär. Slaýs processorlary ulanmagyň hasabyna maglumatlaryň 100% ätiýaçlandyrylmagy (doly ýerini tutmaklyk) gazanylýar.

SWIFT ulgamy ygtybarlylygy boýunça dünýädäki islendik maglumatlaryň goralýan ulgamlaryndan artykmaçdyr. Onuň döredilen pursadyndan häzire çenli döwür aralygynda ulgamyň goraglylygynyň döwrlüp açylan ýeri ýokdur.



9-njy surat. SWIFT torunyň gurluşy:

SP – sebitleýin processor; IU – interfeýs ulgamy.

Häzirki wagtda SWIFT ulgamynyň hyzmatlaryny ulanmak maksady bilen degişli interfeýsler niýetlenen. Aşakda şol interfeýslere seredilýär.

SWIFT-iň öz telekommunikasiýa torlaryna ulanyjylaryň birikmekleri üçin hödürleýän hyzmatlary SWIFTAlliance diýlip atlandyrylýar. Bu ulgamlar hem FIN hem-de SWIFTNet hyzmatlaryndan peýdalanmaklyga rugsat almak üçin ulanylyp bilner.

SWIFTAlliance Access Entry öz gezeginde FIN interfeýsi bolup durýar. Bu interfeýs ulgamyň gatnaşyjysyna maliýe maglumatlaryny ibermäge we kabul etmäge mümkinçilik berýär.

SWIFTNet birikmek üçin SWIFTAlliance Gateway interfeýsi ulanylýar. SWIFTAlliance WebStation öz gezeginde SWIFTNet ar-

kaly SWIFT-iň esasy hyzmatlaryndan peýdalanmaga mümkinçilik döredýär. SWIFTAlliance Messenger SWIFT ulgamynyň interaktiw hyzmatlaryndan peýdalanmak üçin döredilendir.

SWIFT-iň terminallary ulanyjynyň öz islegine görä enjam platformasyny, amaly ulgamy, şeýle hem goşmaça programma üpjünçiligini saýlap almagy göz önünde tutulyp işlenip düzüldir.

SWIFTAlliance Entry trafigi günün dowamynda 250 maglumata golaý bolan kiçi we orta maliýe guramalarynyň ulanmaklary üçin hödürlenilýär. Bu interfeýs Windows NT 4.0 we 2000 amaly ulgamlarynda hereket edip biler.

SWIFTAlliance Access doly funksional interfeýs hasaplanylýar. Ol ýokary çägi çäklendirilmedik uly göwrümdäki maglumatlary işlemek maksady bilen, orta we iri banklaryň peýdalanmagy üçin niýetlenen. Bu interfeýs içerki resminama dolanyşygy guramak, şeýle hem şahamçalar we golçur edaralar bilen işlemek üçin giň mümkinçilikleri hödürleýär. SWIFTAlliance Access şu amaly ulgamlarda hereket edip biler: Windows NT 4.0 we 2000, IBM AIX, SUN Solaris.

SWIFTAlliance Gateway – bu ulanyjynyň programma üpjünçiliginiň we SIPN-iň (SWIFT's Secure IP Network) arasyndaky özara baglanyşyk arkaly «goşundy – goşundy» derejesinde aragatnaşygy üpjün edýän interfeýsdir. Ulanyjynyň goşundysy (müşderi) SWIFTAlliance Gateway arkaly esasy goşundy (serwerdäki) bilen maglumatlary alyşýar. Bu interfeýs SWIFTNet goşundylarynyň köpüsine girmekligiň ýeke-täk tekjesini hödürleýär.

SWIFTAlliance WebStation öz gezeginde SWIFTNet arkaly maliýe maglumatlary bilen işleýän SWIFT-iň esasy serwislerine girmegiň serişdesi bolup çykyş edýär. Onuň üsti bilen işlere gözegçiligi, maglumatlary gözlemegi we saýlap almagy, uly bolmadyk göwrümdäki tranzaksiýalary işlemegi amala aşyrmaga mümkinçilik bolup biler. Şeýlelikde, ulanyjynyň ygtyýarynda SIPN arkaly serwere girmek üçin zerur bolan we öz içine ähli müşderi böleklerini alýan programma toplumy bolýar. WebStation «müşderi – goşundy» derejesinde aragatnaşygy üpjün edýän ýeke-täk tekje arkaly SWIFTNet serwislerine we beýleki goşundylara girmegi birleşdirýär. Bu interfeýsiň kömegi bilen ulanyjy bank we gymmatly kagyzlaryň bazarlary üçin birnäçe işewürlik goşundylaryna girmäge mümkinçilik alýar.

SWIFTNet üçin elýeterli bolan SWIFT-iň köp çözgütlerini SWIFTNet Cash Reporting we SWIFTNet Funds-y öz içine alýan SWIFTNet InterAct maglumatlar gullugy ulanýar. Şol çözgütleri ulanmakda işewürlük üçin degişli interfeýsniň bolmagy zerur. Şeýle interfeýs hökmünde SWIFTAlliance Messenger çykyş edýär. Ol XML maglumatlary döretmeklige we redaktirlemäge ýardam edýär, şeýle hem olary dolandyrmaga mümkinçilik berýär. Bu XML maglumatlary ýönekeý administrirlemegiň we doly gözegçilik etmegiň arzan we çylşyrymly bolmadyk usulydyr.

4.5. SWIFT ulgamynda banklaryň barabarlygyny kesgitlemek

SWIFT-iň her bir täze ulanyjysy (bank) ulgama birikdirilýänçä özüniň barabarlyk (identifikasiýa) koduny (BIC – Bank Identifier Code) bellige aldyrmaly. Bu kod elektron maliýe maglumatlaryny awtomatlaşdyrylan görnüşde işlemek prosesini ýeňilleşdirmek üçin zerur. Iş tejribesinde BIC, köplenç, SWIFT kod diýlip atlandyrylýar. SWIFT kod maliýe hasaplaşyklary geçirýän banklar we islendik beýleki gatnaşyjylar tarapyndan diňe şu ulgamyň üsti bilen maglumatlar ýa-da serişdeler iberilende ulanylýar. Şunda pul serişdelerini geçirmegiň möhleti düýpli çaltlandyrylýar we ýönekeýleşdirilýär. Gatnaşyjynyň özboluşly SWIFT kody ulgama girmek üçin bank tarapyndan berlen resminamalara seretmekligiň esasynda ony Bileleşige kabul etmek barasynda SWIFT-iň direktorlar geňeşiniň çykaran çözgüdinden soň emele getirilýär.

Banklaryň SWIFT kodlary ISO 9362 (ISO 9362- BIC) standarty, şol sanda ýurduň kody ISO 3166 standarty boýunça emele getirilýär. Bu standartlar Standartlaşdyrmagyň halkara guramasy tarapyndan tassyklan. SWIFT kodlaryň berilmegine we bellige alynmagyna, şeýle hem olaryň ýörite neşir edilýän maglumatnamada çap edilmegine wekillik edýär.

Maliýe guramalary we SWIFT-iň ulanyjylary bolup durmaýan ýuridik şahslar öz barabarlyk koduny BEI (Business Entity Identifier) bellige aldyryp biler. BEI formaty BIC formatyna meňzeş. SWIFT-iň maglumatlarynda kodlaryň ikisiniň hem ulanylmagy diňe olaryň deslapdan bellige alnan ýagdaýynda mümkin. BIC we BEI sekiz ýa-da on bir belgiden (simwoldan) ybarat. Şol belgiler (simwollar) harp-

lardan, käwagt bolsa sanlar bilen utgaşykda emele getirilýär. Mysal üçin:

BBBBCCLLDDD

SWIFT koduň her bir toparynyň manysy aşakdakylardan ybarat:

BBBB – bu bankyň ýa-da maliýe guramasynyň özboluşly harply kody. Ol hemişe dört belgiden ybarat bolýar we hasaplaşyga gatnaşyjynyň barabarlygyny görkezýär. Bu dört belgi iňlis dilinde bankyň gysgaldylan adyndan gelip çykýar. Mysal üçin, eger Türkmenistanyň käbir banklarynyň gysgaldylan adyna seredilse, onda bu arabaglanyşygy görmek bolýar (*4-nji tablica*).

4-nji tablica

Türkmenistanyň käbir bank edaralarynyň SWIFT kodlary

Türkmen dilinde banklaryň atlary	Iňlis dilinde banklaryň atlary	Banklaryň SWIFT kody
TÜRKMENISTANYŇ MERKEZI BANKY	CENTRAL BANK OF TURKMENISTAN	CBTUTM2A
TÜRKMENISTANYŇ «DAYHANBANK» DÖWLET TÄJIRÇILIK BANKY	THE STATE COMMERCIAL BANK OF TURKMENISTAN «DAYKHANBANK»	BDAYTM22
TÜRKMENISTANYŇ «HALKBANK» DÖWLET TÄJIRÇILIK BANKY	THE STATE COMMERCIAL BANK OF TURKMENISTAN «HALKBANK»	HALKTM22
TÜRKMENISTANYŇ «TÜRKMENISTAN» DÖWLET TÄJIRÇILIK BANKY	THE STATE COMMERCIAL BANK OF TURKMENISTAN «TURKMENISTAN»	TNBKTM2X
«SENAGAT» PAÝDARLAR TÄJIRÇILIK BANKY	JOINT-STOCK COMMERCIAL BANK OF «SENAGAT»	SENBTM22
«RYS GAL» PAÝDARLAR TÄJIRÇILIK BANKY	JOINT-STOCK COMMERCIAL BANK «RYS GAL»	RYSGTM2A
TÜRKMEN-TÜRK PAÝDARLAR TÄJIRÇILIK BANKY	TURKMEN TURKISH JOINT STOCK COMMERCIAL BANK	TUTCTM2X

CC – bu iki belgi ISO 3166 standarty boýunça iňlis dilinde ýurduň harp belgisini görkezýär. Mysal üçin, Türkmenistan – TM, Russiýa – RU, Germaniýa – DE, Gazagystan – KZ, ABŞ – US we ş.m. (*5-nji tablica*).

5-nji tablisa

Ýurtlar boýunça käbir bank edaralarynyň SWIFT kodlary

Ýurduň ady	Bankyň ady	Ýurduň kody	SWIFT kod
TÜRKMENISTAN (TURKMENISTAN)	TÜRKMENISTANYŇ «HALKBANK» DÖWLET TÄJIRÇILIK BANKY (THE STATE COMMERCIAL BANK OF TURKMENISTAN «HALKBANK»)	TM	HALK TM 22
AMERIKANYŇ BIRLEŞEN ŞTATLARY (UNITED STATES OF AMERICA)	«ABAKUS» FEDERAL SÜÝŞÜRINTGILER BANKY (ABACUS FEDERAL SAVINGS BANK)	US	AFSBUS33
GERMANIÝA FEDERATIW RESPUBLIKASY (BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND)	AKBANK AG	DE	AKBK DE FF
RUSSIÝA FEDERASIÝASY (RUSSIAN FEDERATION)	«ALFA-BANK» AÇYK GÖRNÜŞLI PAÝDARLAR JEMGYÝETI (JOINT STOCK COMPANY «ALFA-BANK»)	RU	ALFAR UM M
GAZAGYSTAN RESPUBLIKASY (REPUBLIC OF KAZAKHSTAN)	«GAZAGYSTANYŇ ÖSÜŞ BANKY» PAÝDARLAR JEMGYÝETI (DEVELOPMENT BANK OF KAZAKHSTAN JSC)	KZ	DVKAK KZ KA

Ýurduň kody haýsy ýurduň bankynyň pul serişdeleri geçirendigini anyk kesgitlemek üçin zerur. Şol bir at bilen dünýäde birnäçe banklar hereket edýär. Şonuň üçin bankyň haýsy ýurda degişlidigini ýurduň kodundan bilmek bolýar.

LL – iki belgiden ybarat harp-san utgaşykly kod ýurduň içinde banklaryň ýerleşýän ýerini görkezýär (6-njy tablisa). Standart

kodlarda 0 we 1 sanlar ulanylmaýar. Birlik sanyň bolmagy koduň işjeň dældigi barada aýdýar, nol bolsa aýratyn ýagdaý bolup, SWIFT torunda barlag (test) işleri üçin niýetlenen.

DDD – bankyň şahamçasynyň kody (*7-nji tablisa*). Bankyň şahamçasyndan başgalar üçin bu kod hökmany däl hasaplanylýar. Eger SWIFT ulgamynda bankyň baş edarasy bellige alnan bolsa, onda bu kod ulanylmaýar. Haçanda, SWIFT koduň 11 belgisini doldurmak zerurlygy bar bolsa XXX ýazylýar.

6-njy tablisa

**Ýurtlaryň çäginde ýerleşýän käbir bank
edarylarynyň SWIFT kodlary**

Bankyň ady	Bankyň ýerleşýän ýeri	SWIFT kod
TÜRKMENISTANYŇ «HALKBANK» DÖWLET TÄJIRÇILIK BANKY (THE STATE COMMERCIAL BANK OF TURKMENISTAN «HALKBANK»)	AŞGABAT (ASHGABAD)	HALKTM22
«ABAKUS» FEDERAL SÜÝŞÜRINTGILER BANKY (ABACUS FEDERAL SAVINGS BANK)	NÝU-ÝORK (NEW YORK)	AFSBUS33
AKBANK AG	MAÝN BOÝUNDAKY FRANKFURT (FRANKFURT AM MAIN)	AKBKDEFF
«ALFA-BANK» AÇYK GÖRNÜŞLI PAÝDARLAR JEMGYÝETI (JOINT STOCK COMPANY «ALFA-BANK»)	MOSKWA (MOSCOW)	ALFARUMM
«GAZAGYSTANYŇ ÖSÜŞ BANKY» PAÝDARLAR JEMGYÝETI (DEVELOPMENT BANK OF KAZAKHSTAN JSC)	ASTANA	DVKAKZKA

Käbir bank edaralarynyň şahamçalarynyň SWIFT kodlary

Bank şahamçasynyň ady	Bank şahamçasynyň ýerleşýän ýeri	SWIFT kod
GOLLANDIÝANYŇ ABN AMRO BANKYNYŇ GERMANIÝADAKY ŞAHAMÇASY (ABN AMRO BANK N.V. GERMAN BRANCH)	MAÝN BOÝUNDAKY FRANKFURT (FRANKFURT AM MAIN)	FTSBDEFASFI
HYTAÝ BANKYNYŇ ÝOKOGAMA ŞAHAMÇASY (BANK OF CHINA YOKOHAMA BRANCH)	ÝOKOGAMA (YOKOHAMA)	BKCHJPJTYHA

Türkmenistanyň bank edaralarynyň şahamçalarynyň SWIFT kody bolmaýar. Sebäbi olar hasaplaşyklary özleriniň baş bank edaralarynyň üsti bilen amala aşyrýarlar.

4.6. SWIFT standartlary

SWIFT ulgamy bankara amallary geçirilende ulanylýan telegraf aragatnaşygynyň alternatiwasy hökmünde döredilýär. Howpsuzlygyň derejesiniň pesligi, maglumatlary geçirmegiň haýallygy we geçirilýän maglumatlaryň haýsy-da bolsa bir standartynyň ýoklugy Teleksiň esasy ýetmezçilikleri bolup durýar. Şol ýetmezçilikleriň soňkusy has-da derwaýysdyr, çünki bellibir formata laýyk gelmeýän maglumatlaryň işlenilmegi diňe el usulynda ýerine ýetirilip bilner. Şu sebäbe göreä iri kliring banklary öz hasaplaşyk işlerini amala aşyranlarynda ep-esli çykadjylary çekmeli bolýardylar. Olaryň käbirleri öz güýçleriniň hasabyna töleg maglumatlaryny standartlaşdyrmak meselesini çözmäge synanyşyk edipdirler. Onuň üçin banklar tarapyndan ýörite Teleks formatlary işlenip düzülipdir we korrespondent banklaryň arasynda ýaýradylýpdyr. Bellibir düzgün boýunça doldurylyp, Teleks arkaly kabul edilen töleg tabşyrygyny bank awtomatlaşdyrylan tertipde işlemek mümkinçiligine eýe bolupdyr. Ýöne şeýle çemeleşmä birnäçe çäklendirmeler mahsus. Formatyň talaplaryndan çykmagyň ähtimallygy ýokary bolmagynda

galýar, çünki telegraf maglumatlaryň bellibir standartlara laýyk gelýändigini barlap bilmeýär. Ondan başga banklaryň töleg resminamalaryny emele getirmeklige bildirýän talaplary birmeňzeş däl. Şeýlelikde, dürli bank korrespondentler bilen maglumatlary alyşmak üçin töleg resminamalaryny dürli düzgünler boýunça doldurmaly bolupdyrlar. Bu bolsa bellibir oňaýsyzlyklary döredipdir.

Elektron töleg maglumatlary standartlaşdyrmak meselesi diňe SWIFT-iň çäklerinde çözülýär. Bu ýerde degişli resminamada saklanylýan maglumata iki manyly düşünmekligi aradan aýyrmak maksady bilen, her bir maglumatyň anyk formaty kesgitlenýär. Ähli maglumatlar, olaryň bellenen standartlara laýyklygy ulgam tarapyndan barlanylýar. Sebäbi SWIFT umumy ykrar edilen iri bankara telekommunikasiýa ulgamy bolup, ol özüne dünýä boýunça karz edaralarynyň aglaba bölegini birleşdirmek bilen, onuň gün tertibinde dürli korrespondentleriň salgysyna özbaşdak düzgünler boýunça töleg resminamalaryny doldurmak meselesi durmaýar.

Islendik maliýe amaly barasyndaky maglumat SWIFT arkaly geçirilip bilner. Üstesine-de olaryň her biri üçin format diýlip atlandyrylýan habar bermeleriň aýratyn görnüşi niýetlenen. SWIFT-iň ähli habar bermeleri özüniň anyk gurluşy bolan meýdançalaryň kesgitli toplumyndan ybarat. Olarda degişli tranzaksiýalara mahsus bolan takyk maglumatlar görkezilýär. Meýdança doldurmak üçin hökmany we hökmany däl bolup biler. Olaryň käbirleriniň birnäçe opsiýalary, ýagny ulanmagyň wariantlary bar. Habar bermelerdäki meýdançalar bölekleri emele getirmek bilen gaýtalanyp bilner. Ähli formatlar SWIFT-iň standartlarynda takyk beýan edilendir. Standartlarda haýsy ýagdaýda habar bermeleriň ol ýa-da beýleki görnüşiniň ulanylýandygy, her bir meýdançanyň aýratynlykda we tutuşlygyna habar bermeleriň haýsy düzgünler boýunça doldurylýandygy görkezilýär.

SWIFT ulgamy boýunça iberilýän her bir habar berme üç bölekden ybarat:

- 1) habar bermäniň ady;
- 2) habar bermäniň mazmuny;
- 3) habar bermäniň soňy.

Habar bermäniň ady we soňy, esasan, maglumaty ibermek prosesi bilen gönüden-göni baglanyşykly gulluk maglumatlaryny özünde

saklaýar. Maliýe häsiýetli ähli maglumatlar elektron resminamalaryň mazmun bölegine girizilýär.

SWIFT ulgamynyň halkara standartlarynyň ösdürilmegi aýry-aýry ýurtlaryň bank işine düýpli täsirini ýetirýär. SWIFT-iň standartlarynyň artykmaçlygy şeýlebir görnüp duran bolup, beýleki ulgamlar olary öz işlerinde peýdalanmak üçin kabul etdiler ýa-da olaryň esasynda kliring ulgamlaryny işläp taýýarladylar. Mysal üçin, şeýle ýurtlaryň arasyndan aşakdakylary görkezmek bolar:

– ABŞ-nyň CHIPS (iňlis dilinde söz gysgaltmasynyň doly ýazylyşy «Clearing House Interbank Payments System» we terjimesi «Bankara töleg ulgamynyň kliring (hasaplaşyk) palatasy» diýmekligi aňladýar);

– Beýik Britaniýanyň CHAPS kliring hasaplaşyklar ulgamy (iňlis dilinde söz gysgaltmasynyň doly ýazylyşy «The Clearing House Automated Payment System» we terjimesi «Kliring palatasynyň awtomatlaşdyrylan töleg ulgamy» diýmekligi aňladýar);

– Fransiýanyň SAGITTAIRE kliring ulgamy («SAGITTAIRE» fransuz sözi bolup, onuň terjimesi «kowus (keman)» diýmekligi aňladýar);

– Şweýsariýanyň SIC kliring töleg ulgamy (iňlis dilinde söz gysgaltmasynyň doly ýazylyşy «Swiss Interbank Clearing» we terjimesi «Şweýsar bankara kliring (hasaplaşyk) ulgamy» diýmekligi aňladýar).

Häzirki wagtda SWIFT standartlary maliýe amallaryny ýokary takyklyk bilen ýerine ýetirmegi üpjün edýän köpsanly habar bermelerden ybarat bolan 10 sany derejäni (kategoriýany) öz içine alýar. Habar bermeleri iki topara bölmek bolar: maliýe we umumy.

Maliýe habar bermeleri aşakdaky derejelerden ybarat:

1-nji dereje. Müşderileriň tölegleri we çekleri:

- MT 101: Geçirmä ýüz tutmak
- MT 102: Köpçülikleýin tölemeler barada habar bermek
- MT 102+: Köpçülikleýin tölemeler barada habar bermek
- MT 103: Bir müşderiniň töleg geçirmesi
- MT 103+: Bir müşderiniň töleg geçirmesi
- MT 104: Müşderiniň göni debeti
- MT 105: EDIFAKT bukjasy
- MT 107: Göni debetiň umumy habar bermesi
- MT 110: Çekler boýunça maslahat bermek

- MT 111: Çek boýunça tölegleri bes etmäge ýüz tutmak
- MT 112: Çek boýunça tölegleri bes etmäge ýüz tutmanyň derejesi (statusy)
- MT 190: Ýygymlar, göterimler we beýleki düzedişler boýunça maslahat bermeler
- MT 191: Ýygymlary, göterimleri we beýleki çykdaýlary tölemeklige ýüz tutmak
- MT 192: Ýatyrma ýüz tutmak
- MT 195: Ýüztutmalar
- MT 196: Jogaplar
- MT 198: Bölek habar bermek
- MT 199: Jemlenen (umumy) formatyň habar bermesi

Bu ýerde MT, ýagny inlis dilinde söz gysgaltmasynyň doly ýazylyşy «Message Type» we terjimesi «Habar bermeleriň görnüşi (tipi)» diýmekligi aňladýar.

1-nji derejäniň habar bermeleri tölegler ýa-da olar baradaky maglumatlar bilen baglanyşyklydyr. Şunda buýruýy (sargyt ediji) ýa-da benefisiar ýa-da olaryň ikisi hem maliýe guramalary bolup durmaýarlar.

2-nji dereje. Maliýe guramalarynyň geçirmeleri:

- MT 200: Maliýe guramalarynyň öz hasaplaryna geçirmeleri
- MT 201: Maliýe guramalarynyň öz hasaplaryna köp geçirmeleri
- MT 202: Maliýe guramalarynyň umumy geçirmesi
- MT 202C: Maliýe guramalarynyň örtükli geçirmesi
- MT 203: Maliýe guramalarynyň köp umumy geçirmesi
- MT 204: Göni debet-maliýe guramalarynyň habar bermegi
- MT 205: Maliýe guramalarynyň geçirmelerini ýerine ýetirmek
- MT 205C: Maliýe guramalarynyň örtükli geçirmelerini ýerine ýetirmek
- MT 207: Maliýe guramasynyň geçirmesine ýüz tutmak
- MT 210: Alnandygy barada töleg haty
- MT 256: Çekleriň tölenmezligi boýunça maslahat bermeler
- MT 290: Ýygymlar, göterimler we beýleki düzedişler boýunça maslahat bermeler
- MT 291: Ýygymlary, göterimleri we beýleki çykdaýlary tölemeklige ýüz tutmak

- MT 292: Ýatyrma ýüz tutmak
- MT 295: Ýüztutmalar
- MT 296: Jogaplar
- MT 298: Bölek habar bermek
- MT 299: Jemlenen (umumy) formatyň habar bermesi

2-nji derejä maliýe guramalarynyň öz bähbitleri üçin alyşýan habar bermeleri girýär. Olara maliýe guramalarynyň öz bähbitleri ýa-da beýleki maliýe guramalarynyň bähbitleri üçin kabul edilen pul serişdeleriniň hereketi barasyndaky talaplary saklaýan geçirmeler, şeýle hem iberijileriň hasaplaryna gelip gowuşmaly serişdeler barasynda maliýe guramalaryny habardar edýän geljekki tabşyryklar hakynda mälüm etmeler degişlidir.

3-nji dereje. Maliýe guramalarynyň geçirmeleri:

- MT 300: Daşary ýurt alyş-çalşy tassyklamak
- MT 303: Foreks/walýutany saýlamak boýunça gözükdiriji
- MT 304: Üçünji şahslar bilen geleşikler boýunça maslahat bermek (gözükdiriji)
- MT 305: Saýlanyp alnan daşary ýurt walýutasyny tassyklamak
- MT 306: Saýlanyp alnan daşary ýurt walýutasyny tassyklamak
- MT 307: Üçünji şahslar bilen foreks geleşikler boýunça maslahat bermek (gözükdiriji)
- MT 308: Üçünji şahslar bilen foreks geleşikleriniň galyndylary (jemi hasaplaşyklary) boýunça maslahat bermeler
- MT 320: Hemişelik karzy (depoziti) tassyklamak
- MT 321: Üçünji şahslaryň karzlaryny (depozitini) örtmek (ýapmak) boýunça gözükdirijiler
- MT 330: Karzyň (depozitiň) talap etmesini (habar bermegini) tassyklamak
- MT 340: Geljekki möçber (dereje) bilen ylalaşygy tassyklamak
- MT 341: Geljekki möçber (dereje) bilen ylalaşygy örtmegi tassyklamak
- MT 350: Karzyň (depozitiň) göterimlerini tölemek boýunça maslahat bermeler
- MT 360: Ýeke-täk walýutanyň göterimleriniň döredýänini tassyklamak

- MT 361: Walýutara hümmet göterimini tassyklamak
- MT 362: Göterim möçberini (derejäni) peseltme (tölegler) boýunça maslahat bermek
- MT 364: Ýeke-täk walýutanyň göterim möçberiniň (derejesiniň) deriwatiwiniň tamam bolmagy (düşewündiň alnandygy) barada subutnamany tassyklamak
- MT 365: Birnäçe walýutalaryň alyş-çalşynyň göterim möçberleriniň (derejeleriniň) tamam bolmagy (düşewündiň alnandygy) barada subutnamany tassyklamak
- MT 380: Daşary ýurt walýutasynyň alyş-çalşyna sargyt
- MT 381: Daşary ýurt walýutasynyň alyş-çalşyna sargydy tassyklamak
- MT 390: Ýygymlar, göterimler we beýleki düzedişler boýunça maslahat bermeler
- MT 391: Ýygymlary, göterimleri we beýleki çykdaýjlary tölemeklige ýüz tutmak
- MT 392: Ýatyrma ýüz tutmak
- MT 395: Ýüztutmalar
- MT 396: Jogaplar
- MT 398: Bölek habar bermek
- MT 399: Jemlenen (umumy) formatyň habar bermesi

3-nji derejäniň şertnamalaryň habar bermeleri iki tarapa hem eýýäm mälim bolan (şertnamalaryň jikme-jikligi, adatça, şol wagta çenli ylalaşylýar) maglumatlary tassyklaýar we geleşikleriň tassyklanandygy hem-de kadalaşdyrylandygy barasynda mälim edýär. Olara walýuta alyş-çalyş şertnamalarynyň, karz (depozit) boýunça amallar bilen baglanyşykly goýlan pul serişdeleri we möhletinden öňki göterim möçberleri (derejeleri) babatynda ylalaşyklar barada maglumatlar degişlidir.

4-nji dereje. Inkasso we pulhana hatlary:

- MT 400: Töleg boýunça maslahat bermek
- MT 405: Sap (arassa) inkasso
- MT 410: Alnandygyny tassyklamak
- MT 412: Almak boýunça maslahat bermeler
- MT 416: Tölenmezlik (alynmazlyk) boýunça maslahat bermeler
- MT 420: Trassirowşik (ýitgiler) barada ýüz tutmak

- MT 422: Derejesi (statusy) barada habar berme we gözükdiri-jä ýüz tutmak
- MT 430: Gözükdirijä düzediş
- MT 450: Pulhana hatynyň karz notasy
- MT 455: Pulhana hatynyň karz notasyna düzediş
- MT 456: Tölegden ýüz öwürme barada mälim etmek
- MT 490: Ýygymlar, göterimler we beýleki düzedişler boýunça maslahat bermeler
- MT 491: Ýygymlary, göterimleri we beýleki çykadjylary tölemeklige ýüz tutmak
- MT 492: Ýatyrma hakynda ýüz tutmak
- MT 495: Ýüztutmalar
- MT 496: Jogaplar
- MT 498: Bölek habar bermek
- MT 499: Jemlenen (umumy) formatyň habar bermesi

Bu ýerde trassirowşik – prosessor bilen işleýän we ýerine ýetirilýän buýruklaryň akymyny hem-de her bir saýlanyp alnan daşarky signalyň ýagdaýyny bellige alýan paýhasly (akylly) seljeriji. Trassirowka – programmany ädimleýin ýerine ýetirmek prosesi. Şunda programmirleýji buýruklaryň ýerine ýetirilişiniň yzygiderlilikini we programmanyň ýerine ýetirýän degişli ädiminde üýtgeýän ululyklary görýär. Bu ýalňyşlyklary aňsat ýüze çykarmaklyga ýardam edýär. Programmanyň islendik ýerinde trassirowka etmek başlanyp we tamamlanyp bilner.

4-nji derejä degişli bolan habar bermeler inkasso tölegleri üçin kesgitlenen ýeke-täk düzgünleri berk berjaý etmekligi göz önünde tutmaýar, ýöne dürli walýutalaryň esasynda inkasso töleglerini alyp barmaklygyň hiç bir habar bermelerde agzalmaýandygyny hasaba almak bilen işlenilmelidir.

5-nji dereje. Gymmatly kagyzlaryň bazary:

- MT 500: Bellige alşa gözükdiriji
- MT 501: Bellige alşy ýa-da üýtgetmegi tassyklamak
- MT 502: Satyn alma ýa-da satuwa sargyt
- MT 503: Goşmaça üpjünçilik hakynda ýüz tutmak
- MT 504: Goşmaça üpjünçilige hödürlemek (teklip)
- MT 505: Goşmaça üpjünçiligi çalşyrmak

- MT 506: Goşmaça üpjünçilik we goragsyzlyk barada beýan-nama
- MT 507: Goşmaça üpjünçiligiň derejesi (statusy) we işläp taýýarlamaşy boýunça maslahat bermeler
- MT 508: Içerki ýagdaýlar (pozisiýalar) boýunça maslahat bermek
- MT 509: Söwdalaryň ýagdaýy barasynda habar bermek
- MT 510: Bellige alşyň derejesi (statusy) we işläp taýýarlamaşy boýunça maslahat bermek
- MT 513: Goralmanyklyk barada müşderä maslahat bermek
- MT 514: Söwdalary paýlamak boýunça maslahat bermek
- MT 515: Müşderiniň satyn almalary we satuwlary tassyklamaşy
- MT 516: Karzyna alnan gymmatly kagyzlary tassyklamak
- MT 517: Söwdalary tassyklamaşy kepillendirmek
- MT 518: Bazar tarapyndan gymmatly kagyzlaryň söwdasyny tassyklamak
- MT 519: Müşderi barada maglumatlaryň üýtgemegi
- MT 524: Içerki ýagdaýlar (pozisiýalar) barada gözükdiriji
- MT 526: Gymmatly kagyzlaryň karzyna berlendigi (alnandygy) barada habar bermek
- MT 527: Goşmaça üpjünçilik hakynda üçtaraplaýyn gözükdiriji
- MT 528: ETC müşderi tarapyndan kadalaşdyrmak boýunça gözükdiriji
- MT 529: ETC bazar tarapyndan kadalaşdyrmak boýunça gözükdiriji
- MT 530: Geçirmeleri işläp taýýarlama barada görkezme
- MT 535: Alynmalaryň beýannamasy
- MT 536: Geçirmeleriň beýannamasy
- MT 537: Garaşylýan geçirmeleriň beýannamasy
- MT 538: Içerki maslahat bermeleriň beýannamasy
- MT 540: Muzdsuz kabul etmek
- MT 541: Goşmaça tölegli kabul etmek
- MT 542: Muzdsuz eltip bermek
- MT 543: Goşmaça tölegli eltip bermek
- MT 544: Muzdsuz kabul etmegi tassyklamak

- MT 545: Goşmaça tölegli kabul etmegi tassyklamak
- MT 546: Muzdsuz eltip bermegi tassyklamak
- MT 547: Goşmaça tölegli ibermegi tassyklamak
- MT 548: Hasaplaşygyň derejesi (statusy) we işläp taýýarlama boýunça maslahat bermek
- MT 549: Hasaplaşyk (işläp taýýarlama) boýunça maslahat bermek barada ýüz tutmak
- MT 558: Goşmaça üpjünçiligiň üç taraply derejesi (statusy) we işläp taýýarlama boýunça maslahat bermeler
- MT 559: Agentlik hyzmat haky tölegi
- MT 564: Strategik çözgütler hakynda mälim etmek
- MT 565: Strategik çözgütler boýunça gözükdirijiler
- MT 566: Strategik çözgütleri tassyklamak
- MT 567: Strategik çözgütleriň derejesi (statusy) we işläp taýýarlamak boýunça maslahat bermeler
- MT 568: Strategik çözgütleriň sene ýazgysy (hronikasy)
- MT 569: Üçtaraplaýyn üpjünçiligiň we goralmaryklygyň beýannamasy
- MT 574I: Üçtaraplaýyn üpjünçiligiň we goralmaryklygyň beýannamasy
- MT 574W: Üçtaraplaýyn üpjünçiligiň we goralmaryklygyň beýannamasy
- MT 575: Bilelikdäki hereketleriň beýannamasy
- MT 576: Açyk sargytlaryň beýannamasy
- MT 577: Sanlaryň beýannamasy
- MT 578: Ylalaşyklaryň kadalaşdyrmasy
- MT 579: Sertifikatlaryň belgileri
- MT 581: Goşmaça üpjünçiligiň üýtgemeleri barasynda habar bermek
- MT 582: Öwezini doldurmalaryň talap etmesi ýa-da maslahat bermeler
- MT 584: ETC garaşylýan söwdalaryň beýannamasy
- MT 586: Ylalaşyklaryň kadalaşdyrmasyň beýannamasy
- MT 587: Depozit kwitansiýasy boýunça gözükdirijiler
- MT 588: Depozit kwitansiýasyny tassyklamak
- MT 589: Depozit kwitansiýasynyň derejesi (statusy) we işläp taýýarlama boýunça geňeş

- MT 590: Ýygymlar, göterimler we beýleki düzedişler boýunça maslahat bermeler
- MT 591: Ýygymlary, göterimleri we beýleki çykdaýlary tölemeklige ýüz tutmak
- MT 592: Ýatyrma ýüz tutmak
- MT 595: Ýüztutmalar
- MT 596: Jogaplar
- MT 598: Bölek habar bermek
- MT 599: Jemlenen (umumy) formatyň habar bermesi

5-nji derejäniň habar bermeleri gymmatly kagyzlary satmak we satyn almak boýunça gözükdirijileri hem-de degişli tassyklamalary, bilelikdäki hereketler barasynda maglumatlary, maýa we peýda barada mälim etmeleri, gymmatly kagyzlaryň bukjasyňy we karzlaşdyrmasyňy kadalaşdyrmak bilen baglanyşykly maglumatlary we hasabatlary özünde saklaýar.

6-njy dereje. Gymmatbahaly metallar:

- MT 600: Gymmatly metallaryň söwdasyny tassyklamak
- MT 601: Gymmatly metallaryň opsiýasyny tassyklamak
- MT 604: Gymmatly metallary geçirmeklige (eltip bermeklige) sargyt
- MT 605: Gymmatly metallaryň alnandygy barasynda habardar etmek
- MT 606: Gymmatly metallaryň debeti boýunça maslahat bermeler
- MT 607: Gymmatly metallaryň krediti boýunça maslahat bermeler
- MT 608: Metallara hasaplaryň beýannamasy
- MT 609: Metallara şertnamalaryň beýannamasy
- MT 620: Metallaryň fiksirlenen karzyny (depozitini) tassyklamak
- MT 643: Peselme (täzeleme) barada mälim etmek
- MT 644: Tarifleşdirmeler we göwrümi kesgitlemek boýunça maslahat bermeler
- MT 645: Gatanç barada mälim etmek
- MT 646: Esasy pul möçberiniň we (ýa-da) göterimleriň tölegi
- MT 649: Sindikatlaryň mümkinçiligi barada umumy habar bermek

- MT 690: Ýygymlar, göterimler we beýleki düzedişler boýunça maslahat bermeler
- MT 691: Ýygymlary, göterimleri we beýleki çykdajylary tölemek üçin ýüz tutmak
- MT 692: Ýatyrma barada ýüz tutmak
- MT 695: Ýüztutmalar
- MT 696: Jogaplar
- MT 698: Bölek habar bermek
- MT 699: Jemlenen (umumy) formatyň habar bermesi

6-njy derejäniň habar bermeleri gymmatbahaly metallar bilen amallara gönüden-göni degişli maglumatlary (sowda tassyklamalary, geleşikler boýunça malim etmeleri we gözükdirijileri, hasabat maglumatlary), şeýle hem gymmatbahaly metallar boýunça sindikata girýän maliýe guramalarynyň alyşýan dürli häsiýetli malim etmeleri (hyzmatlary ýatyrmak (dikeltmek), kesgitlenen göterim möçberleri (derejeleri), maýany ýa-da ondan hasaplanan göterimi tölemek, sindikatyň haýryna tölegler barada habarlary) öz içine alýar.

7-nji dereje. Dokumentar akkreditiwler we kepillikler:

- MT 700: Resminamaly esaslandyrylan karzy bermek
- MT 701: Resminamaly esaslandyrylan karzy bermek
- MT 705: Resminamaly esaslandyrylan karzy bermekden öň maslahat bermek
- MT 707: Resminamaly esaslandyrylan karza düzediş
- MT 710: Üçünji tarapyň bankyna resminamaly esaslandyrylan karz boýunça maslahat bermek
- MT 711: Üçünji tarapyň bankyna resminamaly esaslandyrylan karz boýunça maslahat bermek
- MT 720: Resminamaly esaslandyrylan karzy geçirmek
- MT 721: Resminamaly esaslandyrylan karzy geçirmek
- MT 730: Tassyklama
- MT 732: Töleg boýunça maslahat bermek
- MT 734: Ýüz öwürmeler boýunça maslahat bermek
- MT 740: Ýitgileriň öweziniň dolunmagyna rugsat bermek
- MT 742: Ýitgileriň öweziniň dolunmagy barada talaplar
- MT 747: Ýitgileriň öweziniň dolunmagyna düzediş
- MT 750: Laýyk gelmezlik boýunça maslahat bermeler

- MT 752: Tölemeklige, tölegi kabul etmeklige ýa-da gepleşik-
leri geçirmeklige rugsat bermek
- MT 754: Tölemek (tölegi kabul etmek, gepleşikleri geçirmek)
boýunça maslahat bermek
- MT 756: Ýitgileriň öweziniň dolunmagy ýa-da töleg boýunça
maslahat bermek
- MT 760: Kepillikler
- MT 767: Kepilliklere düzedişler
- MT 768: Kepillikler barada habar bermegi tassyklamak
- MT 769: Nyrhларыň peselmegi ýa-da boşadylmagy barada
maslahat bermeler
- MT 790: Ýygymlar, göterimler we beýleki düzedişler boýun-
ça maslahat bermeler
- MT 791: Ýygymlary, göterimleri we beýleki çykdaýlary tö-
lemek üçin ýüz tutmak
- MT 792: Ýatyrma barada ýüz tutmak
- MT 795: Ýüzutmalar
- MT 796: Jogaplar
- MT 798: Bölek habar berme
- MT 799: Jemlenen (umumy) formatyň habar bermesi

7-nji derejä degişli bolan habar bermeler karzlaryň berlendigi ba-
rada maglumatlary, karz amallaryny we kepillikleriň berilmegi bilen
baglanyşykly hasabatlary we gözükdirijileri özünde saklaýar. Bu de-
rejä degişli habar bermelere iňlis dilini hökmany ulanmak talaplary
görnüşinde berk çäklendirmeler edilmeyär.

8-nji dereje. Ýol çekleri:

- MT 800: T/C (ýeke-täk) satmak we kadalaşdyrmak boýunça
maslahat bermek
- MT 801: T/C köplük satuwlar boýunça maslahat bermeler
- MT 802: T/C kadalaşdyrmak boýunça maslahat bermeler
- MT 810: T/C öwezini doldurmalar barada ýüz tutmak
- MT 812: T/C öwezini doldurmalar rugsat bermek
- MT 813: T/C öwezini doldurmalary tassyklamak
- MT 820: T/C ätiýaçlyga ýüz tutmak
- MT 821: T/C inwentarlary artdyrmalar
- MT 822: Trast dil hatyny tassyklamak
- MT 823: T/C inwentary geçirmek

- MT 824: T/C inwentyary ýok etmek (goýbolsun etmek) barada mälim etmek
- MT 890: Ýygymlar, göterimler we beýleki düzedişler boýunça maslahat bermeler
- MT 891: Ýygymlary, göterimleri we beýleki çykdajylary tölemek üçin ýüz tutmak
- MT 892: Ýatyrma barada ýüz tutmak
- MT 895: Ýüztutmalar
- MT 896: Jogaplar
- MT 898: Bölek habar bermek
- MT 899: Jemlenen (umumy) formatyň habar bermesi

8-nji derejäniň habar bermelerine ýol çekleriniň satuwy we tölegi, ätiýaçlyklaryň gaýtadan maliýeleşdirilişi we dolandyrylyşy barasynda habar bermeler, şeýle hem çekleriň emitentleriniň we pul geçirmelerini iberijileriň (remitentleriň), ýol çekleri bilen amallara gatnaşýan maliýeleşdirmek boýunça agentleriň we söwda agentleriniň alyşýan habar bermeleri degişli.

9-njy dereje. Pul serişdeleriniň dolandyrylyşy we müşderiniň derejesi (statusy):

- MT 900: Debeti tassyklamak
- MT 910: Krediti tassyklamak
- MT 920: Ýüz tutmanyň habar bermesi
- MT 935: Hümmetiň üýtgemegi boýunça maslahat bermeler
- MT 940: Müşderiniň hasabaty barada habar bermek
- MT 941: Balans barada hasabat
- MT 942: Aralyk geçirme barada hasabat
- MT 950: Beýannama barada habar bermek
- MT 970: Özara hasaplaşyk barada beýannama
- MT 971: Balans barada hasabat
- MT 972: Aralyk peýda barada beýannama
- MT 973: Özara hasaplaşyga ýüz tutma barada habar bermek
- MT 985: Dereje (status) barada ýüz tutmak
- MT 986: Dereje (status) barada hasabat
- MT 990: Ýygymlar, göterimler we beýleki düzedişler boýunça maslahat bermeler
- MT 991: Ýygymlary, göterimleri we beýleki çykdajylary tölemek üçin ýüz tutmak

- MT 992: Ýatyrma barada ýüz tutmak
- MT 995: Ýüztutmalar
- MT 996: Jogaplar
- MT 998: Bölek habar bermek
- MT 999: Jemlenen (umumy) formatyň habar bermesi

9-njy derejäniň habar bermeleri özünde balans hasabatlylygy (pul amallarynyň kadalaşdyrylyşy barada maglumaty, balansyň we amallaryň bölekleri), habar bermeleri, müşderiler we edaralar barada ýüztutmalary saklaýar.

Şeýlelikde, maliýe habar bermelerini özünde saklaýan SWIFT-iň standartlarynyň 1–9-njy derejeleriniň düzümine girýän her bir habar bermä üç belgili san kody dakylýar. Birinji san belgisi derejäniň belgisine gabat gelýär.

Umumy topara degişli habar bermeler «n» derejede jemlenen. Umumy topara girýän her bir habar berme 1–9-njy derejeleriň islen-dik biri tarapyndan ulanylyp bilner. Umumy topardaky habar bermeleriň kodlary n9M görnüşinde bolýar, bu ýerde *n* habar bermeleriň maksatlaryna iň oňat laýyk gelýän derejäniň belgisini çalyşýar, 9 de-rejäniň her birinde habar bermeleriň aýratyn häsiýetini görkezýär, *M* habar bermeleriň anyk görnüşini (tipini) kesgitleýär (mysal üçin, 0 – maslahat bermeler, 1 – ýüztutmalar, 2 – ýatyrmalar barada talaplar, 5 we 6 – ýüztutmalar we jogaplar, 8 we 9 – habar bermeler).

Şeýlelikde, 9 derejäniň her biriniň düzümindäki umumy topara degişli habar bermeler şulardan ybarat: MT 190, MT 191, MT 192, MT 195, MT 196, MT 198, MT 199; MT 290, MT 291, MT 292, MT 295, MT 296, MT 298, MT 299; MT 390, MT 391, MT 392, MT 395, MT 396, MT 398, MT 399; MT 490, MT 491, MT 492, MT 495, MT 496, MT 498, MT 499; MT 590, MT 591, MT 592, MT 595, MT 596, MT 598, MT 599; MT 690, MT 691, MT 692, MT 695, MT 696, MT 698, MT 699; MT 790, MT 791, MT 792, MT 795, MT 796, MT 798, MT 799; MT 890, MT 891, MT 892, MT 895, MT 896, MT 898, MT 899; MT 990, MT 991, MT 992, MT 995, MT 996, MT 998, MT 999.

Mysal hökmünde töleg tabşyryklary bolup durýan SWIFT-iň ha-bar bermeleriniň käbir görnüşlerine, ýagny müşderileriň (MT 103) we bankara (MT 202) töleg formatlaryna has takyk seretmeklik maksada laýykdyr (8-nji tablisa).

Daşary ýurt walýutasynda SWIFT/TELEX habar bermeleriniň görkezijilerini (rekwizitlerini) doldurmagyň tertibi (loro respondentler üçin SWIFT MT103, MT202 formatda)

Meydança	Meydançanyň ady	Doldurmagyň düzgüni	Meydançanyň formaty	Doldurmagyň nusgasy	
1	2	3	4	5	
20	Sander's Reference Referens amallary	Onuň barabarlygyny (identifikasiýasyny) anyklamak üçin töleg habar bermesiniň özboluşly referensi görkezilýär. <i>Doldurmak üçin hökmany</i>	16 belgiden (simwoldan) köp bolmadyk	20: REF23029000115	
23B	Bank Operation Code Bank amalynyň kody	CRED kodly sözi ulanmak bilen amallaryň görmüş (tipi) görkezilýär. <i>Doldurmak üçin hökmany</i>	4 belgi (simwol)	23B: CRED	
32A	Value Date, Currency Code Amount Sene, walýuta, möçber	Görkezilýär: – tölegiň geçirilen senesi; – geçirilen walýutanyň kody; – geçirilen möçber. <i>Doldurmak üçin hökmany</i>	Ýyl, aý, sene 3 harp 14 sandan we oturdan köp bolmaly	32A: 170815USD5200,45	
50F/ 50K	Ordering Customer-ID Töleyji	Serişdeleri geçirmegi amala aşyran müşderiniň rekwizitleri görkezilýär: – serişdeler geçirilende aýrylmaga degişli müşderiniň hasabynyň belgisi; – müşderiniň ady: doly ýa-da gysga, müşderiniň esaslandyryş resminamalarynda göz önünde tutulan; 2/salgysy	Iň ýokarsy 35 belgi (simwol) boýunça 5 setir, şol sanda hasabynyň belgi setiri goşulýar 1/müşderiniň ady ýa-da F.A.A. 2/salgysy	Ýuridik şahslar üçin 50F:/40817978010000000043 1/SIDOROV PETR ILYICH 2/LESNAYA STR.7-68 3/RU/MOSKOW REG. KHMKI 6/RU/CCPT/4507101568	Fiziki şahslar üçin 50F:/40817978010000000043 1/SIDOROV PETR ILYICH 2/LESNAYA STR.7-68 3/RU/MOSKOW REG. KHMKI 6/RU/CCPT/4507101568

8-nji tablisanyň dowamy

1	2	3	4	5
		F.A.A. – fiziki şahslar üçin; – salgysy; – iki harply ýurduň kody (ISO laýyklykda) we şäher; – ýuridik şahslar üçin INN (salgyt töleýjiniň barabartyk (identifikasiýa) belgisi) ýa-da dahylsyz ýuridik şahslar üçin (daşary ýurt kärhanasynyň kody); – pasportyň seriýasy we belgisi fiziki şahslar üçin (hasaby açmazdan); – töleýjiniň banky. <i>Doldurmak üçin hökmany</i> <i>F opsiýa teklip edilýär</i>	3/ýurduň kody/şäher 6/ýurduň kody/TXID/ INN –ýuridik şahslar üçin 6/ýurduň kody/CCPT/ pasportyň seriýasy we belgisi – fiziki şahslar üçin 6/ýurduň kody/ töleýjiniň banky	Hasaby açmazdan 50F:CCPT/IL/4507123852 1/TVARDOVSKIY VLADIMIR 1/KONSTANTINOWICH 2/ALLEYNAYA STR.6-32 3/RU/KALUGA
52A/ 52D	Ordering Institution Töleýji bank	Bankyň loro respondentiniň rekwizitleri görkezilýär: – pul seriýdeleri aýrylmaga degişli bankda açylan hasabyň belgisi; – SWIFT kod (işjeň ýa-da işjeň däl bolan ýagdaýynda); – bank töleýjiniň ady; – salgysy; – şäher, ýurt; – INN (salgyt töleýjiniň şahsy salgyt belgisi). <i>Doldurmak üçin hökmany</i> <i>A opsiýa teklip edilýär</i>	A opsiýa hasap-20 san belgi SWIFT 8 ýa-da 11 belgi (simwol) D opsiýa Iň ýokarsy 35 belgi (simwol) boýunça 5 setir, şol sanda hasabyň belgi setiri goşulýar	50F:/408078263 0000000058 1/TRADMARKET LTD 2/175 DARKES LANE, SUITE 2/B.2-FLOOR ROTTERS BAR 3/GB/ HERTFORDSHIRE 50F:/407028403 0000000025 1/CENTER LLC 2/TVERSKAYA STR.3 3/RU/MOSKOW 6/RU/BANK MOSKOW 52A:/301098264100000000055 PFCBRUM1 52A:/301098264100000000008 CBBTRU2YMOS 52D:/301099786000000000093 ZAO KAVKAZ GELIOS RNKO PUSHKINSKAYA STR.82 CHERKESK RU INN 0900000050

8-nji tablisanyň dowamy

1	2	3	4	5
56A	Intermediary Institution Aracy bank	Bank benefisiaryň (meýdança 57A) aragatnaşyk hasabyny saklayan bankynyň rekwizitleri görkezilýär – SWIFT kod.	SWIFT 8 ýa-da 11 belgi (simwol)	56A:IRVTUS3N 56A:PNBPUS3NNYC
57A/57D	Account With Institution Benefisiaryň banky	Müşderi-benefisiaryň (59) hasabyna hyzmat edýän bankyň rekwizitleri görkezilýär: – SWIFT kod (bar bolsa); – milli kliring kody (bar bolsa, Amerikanyň banky üçin milli kliring kodunyň görkezilmegi maksada laýykdyr. Şol kod 9 san belgiden ybarat we kagyž göterijilerini rekwizitlerinde <i>FEDWIRE</i> , <i>ABA</i> , <i>ROUTING NUMBER</i> ýaly ýazylýp bilner); – aracy bankda (56A) açylan benefisiar bankyň aragatnaşyk hasabynyň belgisi (bar bolsa); – benefisiar bankyň ady; – salgysy (bar bolsa); – şäher, ýurt. <i>Doldurmak üçin hökmany</i>	A opsiýa SWIFT 8 ýa-da 11 belgi (simwol) D opsiýa Iň ýokarsy 35 belgi (simwol) boýunça 5 setir, şol sanda hasabyň belgi setiri goşulýar	57A:CHASUS33 57d://FW322271627 JPMORGAN CHASE BANK, NA CORBIN-NORTHBRIDGE BRANCH 911 CORBIN AVE., NORTHBRIDGE, CA 91324 US

8-nji tablisaný dowamy

1	2	3	4	5
58A/59D MT202 üçin	Beneficiary Institution Benefisiar-alyjy	Serişdeleri alyjy-maliýe guramasynyň rekwizitleri görkezilýär: – benefisiar bankda (57) açylan alyjynyň aragatnaşyk hasabynyň belgisi; – SWIFT kod (bar bolsa); – benefisiar-alyjynyň ady; – salgysy (bar bolsa); – şäher, ýurt. <i>Doldurmak üçin hökmany diňe MT202 üçin</i>	A opsiýa SWIFT 8 ýa-da 11 belgi (simwol) D opsiýa In ýokarsy 35 belgi (simwol) boýunça 5 setir, şol sanda hasabynyň belgi setiri goşulýar	58A:/303018401 00006006700 SABRRUMMTNI 58D:/GB95BOFA 16503020426375 INTL FC STONE (EUROPE) LIMITED - FX NON-SEGREGATED 2 KING EDWARD STR., EC1A 1HQ LONDON GB
59	Beneficiary Customer Müşderi-benefisiar	Onuň haýryna töleg amala aşyrylýan müşderi-benefisiaryň rekwizitleri görkezilýär: – müşderiniň benefisiar bankda açylan hasabynyň belgisi <i>müşderileriň haýryna serişdeler geçirilen ýurtlaryň banklary tarapyndan Ýewropa Bileleşiginiň hökmaný görkezilmeli IBAN hakynda Direktiwasy goldanylan ýagdaýynda IBAN formatynda hasaplaryň belgileriniň görkezmeği hökmanýdyr (simwollaryň arasyny açmazdan görkezmeği);</i> – müşderiniň ady; – salgysy (bar bolsa); – şäher, ýurt. <i>Doldurmak üçin hökmany</i>	In ýokarsy 35 belgi (simwol) boýunça 5 setir, şol sanda hasabynyň belgi setiri ýa-da IBAN goşulýar	59:/IT02W0594813 1541000000001822 CLAN MODA ITALIA SRL VIA DEGLI ABETI, CENTRO COMMERCIALE TORRACCIA, 170-61100 PESARO IT 59:/457459259367 SHANGHAI YIN SCIENCE AND TECHNOLOGY CO., LTD. NO.2388, XIUPU RD, PUDONG DISTR.,201315 SHANGHAI CH

1	2	3	4	5	8-nji tablisanyň dowamy
70	Remittance Information Tölegiň maksady	Öz içine alýan geçirme barada maglumatlar görkezilýär: Geçirmäniň maksady (kontrakt – şertnama (okuw, ýollanma) we ş.m. üçin töleg), kontraktiň – şertnamanyň, haryt resminamalarynyň belgisi we senesi, ýerine ýetirilen (edilen hyzmatlaryň) harytlaryň, beýlekileriň ady. <i>Doldurmak üçin hökmany</i>	Iň ýokarsy 35 belgi (simwol) boýunça 4 setir	70: FINANCIAL ASSISTANCE 70: PMNT UNDER CHTR 08/2017ME DD 170901 FOR CLOTHES :70: PMNT INV. L043685 FOR EDUCATION YANA SERGEEVA, STUDENT: X20617	
71A	Details of Charges Hyzmat haklary we çykdajylar	Geçirme amala aşyrylanda kimiň hasabyna hyzmat haklarynyň tölenilýändigini görkezilýär. Şunda mümkin bolan usullaryň biri bellenilýär: – OUR – bank tarapyndan alynýan hyzmat haklarynyň umumy möçberini, şeýle hem tölegleri geçirmäge gatnaşýan beýleki banklaryň hyzmat haklaryny töleýji müşderi töleýär (50F). Şunda benefisiaryň hasabyna serişdeleriň doly däl möçberde geçirmek ähtimallygy saklanylýar; – SHA – bank tarapyndan alynýan hyzmat haklarynyň umumy möçberini töleýji müşderi töleýär (50F), tölegleri geçirmeklige gatnaşýan beýleki banklaryň hyzmat haklary bolsa geçirilýän puldan alynýar;	Usullaryň içinden biri görkezilýär OUR SHA	71A: OUR	

8-nji tablisaný dowamy

1	2	3	4	5
		– BEN – bank tarapyndan alynýan hyzmat haklarynyň umumy möçberi, şeýle hem tölegleri geçirmäge gatnaşýan beýleki banklaryň hyzmat haklary geçirilýän puluň jemi möçberinden (33B) tutulýar. <i>Doldurmak üçin hökmany</i>	BEN	
72	Sender to Receiver Information Alyja iberijiniň goşmaça maglumatlary	Tölegleri geçirmäge gatnaşýan banklar üçin maglumatlar görkezilýär. Şu kodlaryň biri ulanylýar: ACC-MT103 görä alyjy bank üçin maglumatlar; INS–gözükdiriji bank, eger ol loro respondentden tapawutlanýan bolsa, SWIFT kody ulanmaklyk tutanyerlilik bilen teklipl edilýär; BNF–MT202 görä, alyjy üçin maglumatlar. Zerurlyk bolmasa MT103-e 72-nji meýdançany ulanmak teklipl edilmeyär, çünki 72-nji meýdança maglumatlaryň görkezilmegi el usulynda işlenilmegine, ýerine ýetirilişinde gijikdirmelere we goşmaça hyzmat haklaryna getirýär.	35 belgi (simwol) boýunça 6 setir, şol sanda kodly 1 setir, soňky 2-6 setirler // iki steşli (kese çyzykly) bolýar	72:/ACC/FFC SW:BKCHCNBJ110,BEIJING //BEI YUAN SUB-BR, NO.1, QIUSH STR., //CHUNUA ROAD,CHAOYANG DISTR.,CH 72:/BNF/TRANSFER OF FUNDS

8-nji tablisanyň dowamy

1	2	3	4	5
		<p>FULLPAY – MT103 tölegindäki belik müşderiniň ABŞ-nyň dollarynda tölegiň doly möçberde benefisiar banka gelip gowuşmagyny kepillendirýän hyzmaty ulanyandygyny aňladýar.</p> <p>Ulanmagyň şertleri:</p> <ul style="list-style-type: none"> – töleg hökmany ABŞ-nyň dollarynda bolmaly; – 71A meýdançada hökmany OUR görkezilmeli; – töleg beýleki karz edarasyna amala aşyrylmaly. 		72:/REC/FULLPAY/

8-nji tablisada görkezilen IBAN söz gysgaltmasynyň manysy şundan ybarat: IBAN – ISO standartyna laýyklykda, bank hasabynyň halkara belgisi bolup, ol halkara derejesinde bankyň, onuň şahamçasynyň we müşderiniň hasap belgisiniň aýratyn özboluşly barabarlygyny kesgitleýän bolup çykyş edýär. IBAN belgisi ýeke-täk algoritim boýunça guralýar we onuň şu gurluşy bar:

SSKKBBAN,

bu ýerde **SS** – ýurduň ISO kody (2!a);

KK – gözegçilik sany (2!n). Ol ähli ýurtlarda standart algoritim boýunça kesgitlenilýär;

BBAN – bank hasabynyň esasy belgisi (Basic Bank Account Number – BBAN). Ol özünde bankyň koduny, onuň şahamçasynyň koduny we müşderiniň hasabyny saklaýar. BBAN hasabynyň gurluşy her bir anyk ýurda baglydyr.

MT 103 we MT 202 banklaryň öz korrespondentlerine töleg gözükdirijilerini geçirmek üçin ulanýan esasy gurallarydyr. SWIFT habar bermeleriniň görnüşleriniň toplumynda ýene-de bir töleg tabşyryklarynyň – MT 200 görnüşi bar. Banklar ony özüniň bir nostro hasabyndan beýleki bir nostro hasabyna serişdeleri geçirmek üçin ulanýarlar. MT 202-ni diňe maliýe edaralarynyň arasynda hasaplaşyklary geçirmek üçin peýdalanýarlar, ýagny tölegi iberijiler we alyjylar bolup banklar çykyş edýär. Habar bermesiniň bu görnüşi islendik bankara geçirmeler üçin, şol sanda serişdeleri bir nostro hasapdan beýleki nostro hasaba geçirmekde, haçanda serişdäniň geçirilýän hasabynyň anyk belgisini görkezmeklik talap edilse hem ulanylýar, çünki MT 200 şeýle mümkinçiligi göz önünde tutmaýar. MT 103 we MT 202 habar bermeleriniň meýdançalaryny doldurmak boýunça şu umumy talaplar bildirilýär:

1. Meýdançalarda diňe baş latyn elipbiýi, boş ýer, sanlar we şu aşakdaky belgiler (simwollar) ulanylýar:

() , . ‘ ? : - + /

Beýleki belgileri ulanmaga rugsat edilmeyär.

2. Boş ýerleri goşmak bilen meýdançalardaky belgileriň sany «Format» grafasynda görkezilen meýdançanyň rugsat edilen ölçegin-den geçmeli däl.

3. «Hasabyň belgisi» setirinde şu alamatlar görkezilmeli däldir:

N, No. Account, acc, ac, A/C we ş.m. Hasabyň belgisini bölýän symbolsyz (defis, boş ýer we ş.m.) görkezmek zerurdyr.

Ähli habar bermeler olary ibermegiň möhleti boýunça gyssagly we adaty görnüşlere bölünýär. Gyssaglylyk üçin ýörite tarif esasynda töleg haky alynýar. SWIFT-iň habar bermelerinde hökmany we hökmany bolmadyk meýdançalar bar. Standartlaryň esasy wezipesi SWIFT-iň ulanyjylaryna ulgam tarapyndan elektron resminamalary barlamagyň iş tertibi barada doly maglumaty bermekden ybarat. Bu maglumaty SWIFT-e birikdirilen ähli banklar ulanmaly, çünki onuň inkär edilen ýagdaýynda habar bermeler ulgam tarapyndan kabul edilmän bilner. Ähli töleg gözükdirijileri we habar bermeleri SWIFT ulgamyna standartlaşdyrylan formatda girizilýär. Bu habar bermelere düşünmegi we olaryň awtomatlaşdyrylan usulda işlenilmegini ýönekeýleşdirýär.

V BAP

AMERIKANYŇ BIRLEŞEN ŞTATLARY-
NYŇ TÖLEG ULGAMLARY**5.1. Federal Ätiýaçlyk ulgamynyň (FÄU) dörediliş
taryhy we onuň hereket edişiniň esaslary**

Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň Kongresi bank ulgamyny dur-nuklaşdyrmak we bank çökgünlikleriniň önüni almak maksady bilen, 1913-nji ýylda Federal Ätiýaçlyk ulgamyny döretti. FÄU Amerika-nyň Birleşen Ştatlarynyň merkezi bankynyň wezipesini ýerine ýetir-ýän gurama bolup, töleg ulgamyna gatnaşyjylara hasaplaşyk hasap-laryny açyp bermekde ýolbaşçy orunda durýar we pul bazarlarynyň hereket edişine jogapkärçilik çekýär. FÄU hasaplaşyklaryň federal ulgamynyň (Fedwire) operatory bolup durýar we özüniň operator bo-lup durmaýan töleg ulgamlaryna gözegçiligi amala aşyrýar.

FÄU üç derejeli iş edaralaryndan durýar:

- 1) FÄU-nyň Dolandyryjylar Geňeşi;
- 2) on iki sany Federal Ätiýaçlyk banky;
- 3) FÄU-nyň takmynan 6000-e golaý banky.

Mundan başga-da FÄU-a onuň düzüm bölegi hökmünde iki ko-mitet girýär:

- Açyk Bazaryň Federal Komiteti (ABFK)
- Federal Maslahatçy Geňeş.

FÄU-nyň Dolandyryjylar Geňeşi ABŞ-nyň Senatynyň makul-lamagy bilen ABŞ-nyň Prezidenti tarapyndan belenilýän ýedi sany hemişelik azgadan ybarat. FÄU-nyň dürli okruglaryndan Dolandyry-jylar Geňeşiniň agzalarynyň deň wekilçiligi üpjün edilýär.

Dolandyryjylar Geňeşiniň ýedi agzasy – bu FÄU-nyň ABŞ-nyň Prezidenti tarapyndan wezipä belenilýän we tassyklanylýan ýeke-täk resmi adamlary. Mundan başga-da ABŞ-nyň Prezidentiniň bu mese-lelere täsiri biraz çäklendirilen: Dolandyryjylar Geňeşiniň agzalary şu edarada bolmaly möhletleri (olaryň haýsydyr biriniň aradan çykan ýa-da iş başyndan giden ýagdaýlary muňa girmeyär) tamamlanan ha-

latynda, Prezident özüniň häkimiýet başynda bolýan dört ýyllyk möhletiniň dowamynda Geňeşiň diňe iki sany täze agzasyny belläp bilýär.

Dolandyryjylar Geňesiniň agzalaryna başlyk we onuň orunbasary (wise-başlyk) ýolbaşçylyk edýär. ABŞ-nyň Prezidenti bu wezipelere dalaşgärleri dört ýyllyk möhlete tassyklaýar.

FÄU-nyň Dolandyryjylar Geňesiniň agzalary öz işlerinde köpsanly işgärlere, ýagny ykdysatçylara, hukukçylara, inspektorlara we administratorlara bil baglaýarlar. FÄU-nyň Dolandyryjylar Geňesi Waşington şäherinde ýerleşýär.

Dolandyryjylar Geňesiniň iki departamenti ABŞ-da we daşary ýurtlarda maliýe gatnaşyklarynyň ösüşini öwrenmek bilen meşgullanýar; bu işleriň materiallary, şeýle hem maliýe-karz ulgamyna täsir edýän in soňky statistik maglumatlar «Federal Ätiýaçlyk Býulleteni» diýlip atlandyrylýan her aýda çykýan döwürleýin neşirde çap edilýär.

ABŞ-nyň FÄU-y geografik alamatlar boýunça bölünen on iki okrugdan durýar, olaryň her biriniň özüniň Federal Ätiýaçlyk banky (FÄB) bolýar. ABŞ-nyň möhüm senagat we işewür merkezlerinde Federal Ätiýaçlyk banklarynyň 24 şahamçasý bar.

Federal Ätiýaçlyk banklary – bu ätiýaçlyk goýumlaryny saklaýan we depozit edaralarynyň töleg tabşyryklary we ABŞ-nyň Döwlet Gaznaçylyk edarasynyň goýumlary boýunça kliring geleşiklerini amala aşyrýan maliýe institutlary bolup durýar; olar Federal Ätiýaçlyk banknotlaryny dolanyşyga goýberýärler we depozitleri döretmek hem-de depozit edaralaryny karzlaşdyrmak işlerine gözegçilik edýärler.

Aýratyn alnan her bir Federal Ätiýaçlyk banky, bu işlere ýolbaşçylyk etmegiň, umuman, FÄU-nyň Dolandyryjylar Geňesine degişlidigine garamazdan, bellibir pul-karz syýasatyny alyp barmakda we durmuşa geçirmekde örän möhüm orny eýeleýär. Birinjiden, Açyk Bazaryň Federal Komitetiniň agzalary bolup durmak bilen, Federal Ätiýaçlyk banklarynyň on iki prezidentinden başisi pul-karz syýasatynyň wezipelerini we taktiki maksatlaryny işläp taýýarlamaga we kesgitlemäge işjeň gatnaşýar. Ikinjiden, Federal Ätiýaçlyk banklarynyň Direktorlar geňesi bellibir anyk pursat üçin bank hasaba alyş möçberleriniň (stawka) derejesini belleýär we işläp taýýarlaýar, bu möçberler ykdysady ulgamyň esasy aýratynlyklarynyň (parametrleriniň) biri bolup, ol FÄU-nyň dolandyryjylarynyň garamagyna we tassyklamagyna hödürlenýär.

Federal Ätiýaçlyk banklaryny haýsydyr bir «ýarym döwlet» korporasiýasy hökmünde kesgitläp bolar, bu esasan, olaryň direktorlaryny saýlamagyň we bellemegiň mehanizminden gelip çykýar. Her bir Federal Ätiýaçlyk banky döwlet häkimiýet edaralary tarapyndan berlen, amallary geçirmäge hukuk berýän çarteri (ygtyýarnamasy) bolan we elbetde, paýdarlary, direktorlar geňeşiniň agzalaryny we prezidenti öz içine alýan korporasiýa bolup durýar. Şol okrugyň FÄU-syna agza bolan banklar Federal Ätiýaçlyk banklarynyň paýdarlary bolup durýarlar, ýöne olar FÄB-niň dokuz direktorynyň diňe altysyny saýlaýarlar (adatça, bankir direktorlara wekilçilik edýän birinji derejäniň üç direktoryny (A derejesi) we öz işlerinde karz serişdeleri işjeň peýdalanýan senagat ýa-da oba hojalyk kärhanalarynyň esasy wekillerine wekilçilik edýän ikinji derejäniň üç direktoryny (B derejesi)). FÄU-nyň Dolandyryjylar Geňeşi her Federal Ätiýaçlyk bankyna üçünji derejäniň üç direktoryny goşmaça belleýär.

On iki sany Federal Ätiýaçlyk bankynyň her biri öz işiniň netijeleri barada her hepdäniň ahyrynda hepdelik maliýe hasabatyny berýär. Federal Ätiýaçlyk banklary Okrugara Hasaplaşyk gaznasyna subsidiýa berýärler we ony goldaýarlar, bu Gazna Waşingtonda ýerleşýär we Federal Ätiýaçlyk banklarynyň FÄU-nyň bir okrugyndan beýleki okrugyna bank goýumlarynyň geçirilmegi bilen bagly özara talap arzalaryny we nägileliklerini düzgünleşdirmäge we kanagatlandyrmaga niýetlenendir.

FÄU-nyň agza banklary – bu FÄU-nyň düzümine girýän banklardyr. Kabul edilen kanunçylyga laýyklykda ABŞ-nyň ähli milli banklary özleriniň FÄU-syna agzalygyny saklamaga borçludyr. FÄU-nyň agza banky hukuk derejesini edinmek bilen, degişli maliýe edarasy bellibir abraýa eýe bolýar. FÄU-nyň agza banklarynyň Federal Ätiýaçlyk banklaryndan karz serişdeleri almaga, şol banklara nagt serişdeleri sargyt etmäge we şonuň ýaly-da olarda serişdeleri ýerleşdirmäge, çekler kliring edilende bolsa FÄU tarapyndan edilýän hyzmatlardan peýdalanmaga, şeýle hem gyzyklandyran maliýe meseleleri boýunça zerur maslahatlary almaga hukugy bar. Mundan başga-da FÄU-nyň agza banklarynyň pul serişdelerini geçirmek üçin FÄU-nyň aragatnaşyk ýollaryndan peýdalanmaga hukuklary bardyr. Çekleriň kliringi boýunça hyzmatlaryň diňe FÄU-nyň agza banklarynyň

áýratyn hukugy bolup durmaýandygyny bellemek gerek, sebäbi bu ulgama degişli bolmadyk bankyň hem öz okrugynyň Federal Ätiýaçlyk bankynda «kliring banky» hökmünde bellige alynmaga hukugy bardyr.

Açyk Bazaryň Federal Komiteti (ABFK) – ABŞ-da pul-karz gatnaşyklarynyň bellibir tipini emele getirýän guramaçylyk gurluşy bolup, FÄU-nyň ýedi dolandyryjysy we Federal Ätiýaçlyk banklarynyň baş prezidenti onuň agzasy bolup durýar. Açyk Bazaryň Federal Komiteti Federal Ätiýaçlyk banklary tarapyndan ABŞ-nyň Federal hökümetiniň gymmatly kagyzlaryny satyn almak-satmak işlerini kesgitleýär we ugrukdyrýar, ýagny pul-karz syýasatyny amala aşyrmagyň has möhüm guralyna gözegçilik edýär.

Federal Ätiýaçlyk ulgamy hakynda kanun ähli bank ulgamy bilen FÄU-nyň arasynda aragatnaşygy üpjün etmek üçin utgaşdyryjy geňeşiň döredilmegini göz önünde tutýar. Bu edara Federal Maslahatçy geňeş adyny aldy. Ol on iki sany agzadan durýar, agzalaryň her birini degişli Federal Ätiýaçlyk banky öz işgärleriniň arasyndan hödürleýär we saýlaýar. Geňeş FÄU-nyň dolandyryjylary bilen bilelikde ýylda 4 gezek ýygnaç geçirýär we şol ýygnaçlarda maliýe-ykdysady we pul-karz gatnaşyklarynyň giň topary barada pikir alşylýar.

Federal Ätiýaçlyk ulgamy ABŞ-nyň Federal hökümetiniň garaşsyz edarasy hökmünde hereket edýär. ABŞ-nyň Prezidentiniň FÄU-nyň Dolandyryjylar Geňeşiniň agzalaryny Senatyň maslahatlaryndan ugur alyp we onuň razylygy bilen belleýändigine garamazdan, kanunçylykda FÄU-nyň ABŞ-nyň Kongresiniň iş edarasy bolup durýandygy bellenilýär. ABŞ-nyň Kongresiniň wekili bolup durmak bilen, FÄU diňe oňa hasabat berýär, ýagny ol ABŞ-nyň ýerine ýetiriji häkimiýetiniň önünde hiç hili jogapkärçilik çekmeýär. Diňe ABŞ-nyň Kongresi, eger şeýle çözgüt maksadalaýyk diýip hasap etse, FÄU-ny ýatyryp we ýapyp bilýär. ABŞ-nyň Kongresiniň iş edarasy bolup durmak bilen, FÄU her ýylda Kongrese öz işi barada hasabat berýär, şeýle hem ABŞ-nyň Kongresiniň talap etmegi boýunça beýleki maglumatlary hem yzygiderli tertipde berýär.

Hasaplaşyklar we tölegler ulgamynyň hereket etmeginiň esasy düzgünlerine ABŞ-nyň Bitewi söwda kodeksinde seredilýär. Bu Kodeksiň kadalary ABŞ-da pul serişdelerini geçirmek ulgamyny düzgünleşdirýän ýeke-täk däl, ýöne möhüm kadalar bolup durýar.

Bu kadalaryň peýda bolmagy, birinjiden, geçirmeleriň mukdar we gymmat babatynda ýokarlanan halatynda, olary amala aşyrmagyň (şunda geçirmeler birnäçe döwletleriň çäklerini içine alyp biler) kadalarynyň düzgünleşdirilmändigi sebäpli banklarda ýüze çykýan hukuk töwekgelçiliklerini azaltmak islegi bilen düşündirilýär. Ikinjiden, pul serişdeleriniň geçirmelerini düzgünleşdirmegiň maksady pul geçirmelerine gatnaşýanlaryň her biriniň borçlarynyň ýüze çyk-magynyň we bes edilmeginiň esaslaryny takyk kesgitlemekden ybarat. Bu ýagdaý geçirmeleri amala aşyrmaga birnäçe taraplaryň (araçy banklar, kliring edaralary, merkezi bank) gatnaşyp biljekdigi we hasaplaşyklaryň dürli görnüşleriniň we usullarynyň peýdalanylýp bilin-jekdigi bilen baglydyr. Şunda bölek geçirmeler düzgünleşdirilende sarp edijileriň hukuklaryny goramak hakynda kanunçylygyň manysy boýunça sarp edijiler bolup durýan banklaryň müşderileriniň hukuk-laryny goramaga aýratyn üns berilýär. Üçünji maksat, hasaplaşyklar amala aşyrylan mahalynda häzirki zaman maglumat tehnologiýala-rynyň peýdalanylmagy babatynda päsgelçilikleri aradan aýyrmakdan ybarat. Şunda aldawçylyk halatlarynyň, geçirmek babatynda ýalňys tabşyryklaryň ugradylmagynyň, olaryň gaýtalanmagynyň we beýleki amatsyz ýagdaýlaryň önüni almak üçin bellibir çäreleriň göz önünde tutulmagy möhüm bolup durýar.

Görkezilen maksatlaryň ählisi ABŞ-nyň kanunçylygynda beýan edilýär, kanunçylygyň pul serişdeleriniň geçirilmegine degişli kada-laryny şertli ýagdaýda üç uly topara bölüp bolar:

- ABŞ-nyň Bitewi söwda kodeksiniň kadalary;
- ýörite federal kanunlaryň kadalary;
- Federal Ätiýaçlyk ulgamynyň kanunyň esasynda taýýarlanan namalarynyň (düzgünnamalaryň) we federal ätiýaçlyk banklarynyň şu resminamalaryň esasynda çykarylan buýruklarynyň kadalary.

5.2. ABŞ-nyň töleg ulgamynyň institusional gurluşy

ABŞ-da töleg infrastrukturasynyň guralyşyna seredip geçeliň. Bu ýurtda hasaplaşyk ulgamynyň ösüşi dürli faktorlar bilen şertlen-dirilýär. Öňi bilen, ABŞ-da tölegleri, kliringi we hasaplaşyklary ama-la aşyrylan köpsanly maliýe edaralarynyň bardygyny belläp geçmek

gerek. Jemi 78 münden gowrak bölümi bolan 18 müne golaý karz guramasy ol ýa-da beýleki görnüşde pul serişdelerini geçirmek boýunça hyzmat edýärler. Mundan başga-da bu bazarda çekleriň klirini amala aşyran, bankomatlary ulanýan, söwda nokatlary üçin ekwaýring geçirýän sebitleýin bankara assosiasiýalardan başlap, plastik kartlar boýunça amallara hyzmat edýän ýa-da elektron pul geçirmelelerini amala aşyran iri milli ulgamlary öz içine alýan döwlete degişli däl töleg ulgamlarynyň örän köp sanlysy hereket edýär. Munuň üstesine hem, Merkezi bankyň wezipesini ýerine ýetirýän Federal Ätiýaçlyk ulgamy maliýe bazarynyň şu düzüminde düýpli orun eýeleýär, sebäbi onuň özi banklar üçin töleg hyzmatlarynyň giň toplumyny ýerine ýetirýär.

ABŞ-da pul geçirmeleri babatynda kanunçylyk we bu ulgamy düzgünleşdirýän guramalaryň gurluşy örän çylşyrymly bolup durýar. Töleg amallaryny ygtyýarlylandyrmak her bir şatýň häkimiýetleri tarapyndan, şeýle hem federal derejede amala aşyrylýar. Bazaryň operatorlarynyň işine gözegçilik bir gurama tarapyndan hem, birnäçe döwlet guramalary tarapyndan hem amala aşyrylyp bilinýär. ABŞ-nyň maliýe bazarynda banklaryň arasynda-da, olaryň müşderileriniň arasynda hem geçirmeleri amala aşyrmak üçin köpsanly töleg guralary we hasaplaşyk mehanizmleri ulanylýar.

Birleşen Ştatlarda tölegleri amala aşyrmagyň usullary köp parametrlar boýunça, ýagny geçirmeleriň gymmaty, peýdalanylýan tehnologiýalar, amatlylyk, serişdeleriň yzyna alynmaýandygy ýaly görkezijiler boýunça, şeýle hem olaryň niýetlenen bank müşderileriniň topary boýunça biri-birinden tapawutlanýar. ABŞ-da korporatiw bank hyzmatlary bazarynda pul geçirmeleriniň örän köp möçberlerdäki hasaplaşyklar üçin niýetlenen iri elektron ulgamlary möhüm orun eýeleýär. Bölek amallaryň esasy möçberi kagyz gurallarynyň, ýagny nagt pullaryň we çekleriň kömegi bilen amala aşyrylýar. ABŞ-da maliýe amallaryny geçirmegiň tejribesinde häzirki zaman töleg ulgamlarynyň, mysal üçin, awtomatlaşdyrylan kliring palatalarynyň (ACN – Automated Clearing House) barha köp peýdalanylýandygy bellenilýär. Innowasiýalar we bäsdeşlik elektron töleg mehanizmleri adyny alan täze gurallaryň döredilmegine getirdi.

Ýurtda maliýe edaralarynyň sanynyň örän köpdüğine garamazdan, bank maýasynyň bellibir ýerlere jemlenmeginiň ýokary derejesi

bellenýär. Şeýle-de bolsa, ABŞ-nyň ykdysadyýetiniň maliýe sektoryna gatnaşyjylaryň köpdürlüligi pul geçirmeleri bazarynyň esasy operatorlaryny kesgitleýär, esasan, täjirçilik banklary we karz-süýşürntgi assosiasıýalary we karz bileleşikleri ýaly dürli görnüşdäki süýşürntgi guramalary şolar ýaly operatorlar bolup durýarlar.

Amerikada täjirçilik banklary bank amallarynyň doly toplumyny geçirýän uniwersal maliýe institutlar bolup durýar. Olar möhletli depozitleri, «talap edilýänçä» goýumlary çekýärler we karz berýärler hem-de pul geçirmelerini amala aşyrmagy goşmak bilen, müşderiler üçin beýleki bank hyzmatlaryny ýerine ýetirýärler.

Karz-süýşürntgi assosiasıýalary goýumlary çekmek we karz bermek bilen meşgullanýarlar. Şunuň ýaly maliýe guramalarynyň paýdarlary bolup maýa goýumçylar çykyş edýärler. Kanunçylyga laýyklykda, karz-süýşürntgi assosiasıýalarynyň karz bukjasynyň bel-libir bölegi ipoteka karzlaryndan ybarat bolmalydyr. Şeýle hem olar beýleki bank amallaryny amala aşyryp bilýärler, ýöne şeýle amallaryň sany kanun arkaly çäklendirilýär.

Karz bileleşikleri – bu hususy şahslar tarapyndan, düzgün bolşy ýaly, kärdeşler arkalaşyklarynyň ýa-da buthananyň agzalary tarapyndan esaslandyrylýan kooperatiw maliýe guramalarydyr. Geçen asyryň 70-nji ýyllarynyň ahyryndan başlap karz bileleşiklerine öz agzalary üçin bank hyzmatlarynyň giň toparyny ýerine ýetirmäge rugsat edildi. Häzirki wagtda olar iş ýüzünde doly derejeli täjirçilik banklary ýaly hereket edýärler.

Federal süýşürntgi banklary ýaly edaralar ılatdan goýumlary çekýärler we ipoteka karzlaryny berýärler, şeýle hem likwidililigi ýokary bolan maýa goýum gymmatly kagyzlaryna aktiwleri yerleşdirýärler. Soňky döwürde kanunçylygyň erkinleşdirilmegi netijesinde olaryň bank hyzmatlaryny etmek boýunça mümkinçilikleri ep-esli giňeldildi.

Dürli görnüşdäki ýöriteleşdirilen bank däl guramalar, plastik kartlara hyzmat edýän kompaniýalar we ABŞ-nyň Poçtasy hem pul geçirmelerini amala aşyrmak işine çekilendir. Bank däl karz guramalary karz bermek ýa-da goýumlary çekmek bilen meşgullanýarlar. Emma olara bank aktiwleri we passiwleri bilen adaty amallary geçirmekligi bir edarada ýola goýmaga ygtyýar berilmeýär.

Plastik kartlara hyzmat edýän kompaniýalar maliýe edaralaryna özleriniň söwda nyşanlaryndan peýdalanmak hukugyny berýärler,

kliringi we kartlar bilen amallar boýunça banklaryň arasynda hasaplaşyklary guraýarlar. Visa we MasterCard ABŞ-da bu bazaryň has iri operatorlary bolup durýarlar. Olardan başga-da ýurduň ähli ýerlerinde ýerleşen köpsanly uly bolmadyk kompaniýalar şunuň ýaly hyzmatlary edýärler. Şeýle hem kartlary köpsanly bölek söwda ulgamlary emitirleýärler.

Pul geçirmeler, köplenç halatlarda, ABŞ-nyň Poçtasynyň üstünden iberme görnüşinde amala aşyrylýar.

Ilata we ykdysadyýetiň maliýe däl ulgamlarynyň wekilleri bolup durýan ýuridik şahslara pul serişdelerini geçirmek boýunça hyzmatlary edýän maliýe edaralaryndan başga-da, gönüden-göni banklaryň arasynda kliring we hasaplaşyk amallaryny amala aşyran ýöriteleşdirilen guramalar hem hereket edýär. Olara dürli görnüşdäki kliring palatalary, bankomatlar ulgamyny ulanýan kompaniýalar, şeýle hem Fedwire we CHIPS ýaly iri töleg ulgamlary degişlidir.

Plastik kartlaryň torlary, bankomatlara hyzmat edýän we ekwaýring geçirýän maliýe guramalary olara gatnaşyjylar üçin «kartlar arkaly» amallary we olar boýunça kliringi netijeli geçirmek mümkinçiligini üpjün edýär. Düzgün bolşy ýaly, olar öz agzalaryna telekommunikasiýa hyzmatlaryny hem edýärler. Köplenç halatlarda, bank kartlarynyň torlary birnäçe maliýe edaralaryna degişli bolýar, olar ilki başky maýa goýumlary amala aşyrýarlar, ösüş strategiýasyny kesgitleýärler we amal düzgünlerini ylalaşýarlar. Käbir iri torlaryň eýeleri bank däl guramalar bolup durýar. Visa, MasterCard, American Express we Discover Card amallaryň möçberleri boýunça iň uly plastik kart kompaniýalarydyr.

ABŞ-da bankomatlary ulanýan, ekwaýring amala aşyran we debit kartlary emitirleýän dürli kompaniýalar hereket edýär. Soňky döwürde işjeň ýagdaýda bu maliýe institutlaryny jebisleşdirmek işi bolup geçýär. «Kart» kompaniýalary emitent banklar bilen satyjylara hyzmat edýän banklaryň arasynda amallar baradaky maglumat akymalaryny paýlamagy amala aşyrýarlar. Adatça, şu amallar boýunça kliring netting esasynda, ýagny banklar tarapyndan gatnaşyjylaryň talaplaryny we borçnamalaryny hasap etmegiň jemleýji pul möçberlerini biri-birine bermek ýoly arkaly her günde geçirilýär. Gatnaşyjy banklaryň arassa (jemleýji) görkezijilerini hasaplamak üçin amallar baradaky agregirlenen (goşulan) maglumatlar peýdalanylýar. Karty

saklaýjy tarapyndan amala aşyrylýan töleg bilen banklaryň arasyndaky gutarnykly hasaplaşyklaryň arasynda, düzgün bolşy ýaly, bir ýa-da iki güne deň bolan wagt aralygy bolýar.

Köplenç halatda, «kart» kompaniýalarynyň agzalary bolup duran banklara girew depozitlerini geçirmek barada talap bildirilýär. Bu kliring geçirilendäki töwegelçilikleri peseltmäge mümkinçilik berýär. Ekwaýringi amala aşyryan we kartlary emitirleýän banklaryň arasyndaky jemleýji hasaplaşyklar göni korrespondent hasaplaryň, FÄU-nyň hasaplaşyk torunyň ýa-da beýleki kliring mehanizmleriniň üstünden geçirilip bilner.

ABŞ-da banklar pul serişdelerini geçirmeleri amala aşyrmak üçin awtomatlaşdyrylan kliring palatalaryny giňden peýdalanýarlar. ACH faýllar görnüşinde töleg resminamalaryny bermek arkaly pul serişdelerini elektron geçirmegiň milli mehanizmi bolup durýar. Federal Ätiýaçlyk ulgamy bu bazaryň iri operatory bolmak bilen, ol bankara amallaryň 85%-den gowragyny işläp geçýär. Maliýe bazaryna gatnaşyjylary jebisleşdirmek we birikdirmek işi bu segmenti hem öz içine aldy. 2003-nji ýylyň martyndan başlap ABŞ-da ACH-niň ýeketäk hususy operatory wezipesini «The Clearing House's Electronic Payments Network» (EPN) ýerine ýetirýär.

Federal Ätiýaçlyk ulgamynyň ygtyýarynda Federal Ätiýaçlyk banklarynyň salgysyna iberilýän ACH tölegleri işlemek üçin bir ölçege getirilen ýörite programma önümleri bar. Karz guramalary, Federal Ätiýaçlyk banklary we EPN dürli telekommunikasiýa serişdelerini peýdalanmak bilen faýllary alyşýarlar. Gutarnykly (jemleýji) kliring Federal Ätiýaçlyk ulgamynyň hasaplaşyk torunyň üstünden amala aşyrylýar. Gönüden-göni FÄU-nyň edaralary tarapyndan işlenilýän amallar täjirçilik banklarynyň Federal Ätiýaçlyk banklaryndaky korrespondent hasaplary boýunça görkezilýär. Şu pursatdan başlap tölegler hukuk nukdaýnazaryndan tamamlanan hasap edilýär we zyyna alynmaýar. EPN tarapyndan amala aşyrylýan amallaryň kliringi FÄU-nyň ýörite hasaplaşyk ulgamynyň – Net Settlement Service ulgamynyň üstünden hetting esasynda geçirilýär.

Amerikanyň Birleşen Ştatlarynda pul geçirmeleriniň iň iri elektron ulgamlary Fedwire we CHIPS bolup durýar. Bu ulgamlar banklar tarapyndan amallaryň örän giň toparlary boýunça hasaplaşyklary ge-

çirmek üçin peýdalanylýar. Fedwire we CHIPS ulgamlary bank däl maliýe guramalary, şonuň ýaly-da maliýe däl edaralar we fiziki şahs-lar üçin diňe karz guramalarynyň üstünden elýeter bolup biler.

5.3. Fedwire töleg ulgamy

Fedwire (Fedwaýr) ABŞ-nyň FÄU-nyň geçirmeler elektron ulga-my bolup durýar. Onuň kömegi bilen Amerikanyň maliýe guramalary milli derejelerde pul serişdelerini we gymmatly kagyzlary geçirmegi amala aşyrýarlar. Ähli federal ätiýaçlyk banklary we olaryň bölümle-ri, Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň Gaznaçylyk edarasy, şeýle hem 9 münden gowrak karz guramalary şu ulgama on-laýn düzgüninde hem-de oflaýn düzgüninde birikdirilendir.

Fedwire Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň töleg ulgamynda mö-hüm orun eýeleýär, sebäbi ol täjirçilik banklaryna müşderileriň töleg-lerini we bankara tölegleri örän gysga möhletlerde geçirmäge müm-kinçilik berýär. ABŞ-da ähli tölegleriň 99%-den gowragyny amala aşyrýan 8,2 müňe golaý karz guramalary bu ulgama on-laýn düzgü-ninde birikdirilen, ýagny onuň bilen gönüden-göni baglydyr.

Federal Ätiýaçlyk banklarynyň birinde hasaplary bolan maliýe institutlary Fedwire ulgamyna gatnaşyjylar bolup durýarlar. Şeýle gu-ramalaryň hataryna aşakdakylar degişlidir:

- ABŞ-da bellige alnan karz guramalary;
- daşary ýurt banklarynyň Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň çä-gindäki bölümleri;
- Federal Ätiýaçlyk banklary;
- ABŞ-nyň Gaznaçylyk edarasy;
- daşary döwletleriň merkezi banklary;
- daşary döwletleriň hökümetleri;
- käbir halkara guramalary. Eger olara ABŞ-nyň Gaznaçylyk edarasy ýa-da Federal Ätiýaçlyk ulgamy tarapyndan rugsat berlen bolsa, beýleki institutlar hem Fedwire ulgamynyň hyzmatyndan peý-dalanyp bilerler.

Fedwire ulgamynda hasaplaşyklar her bir töleg boýunça aýra-tyňlykda hakyky wagt düzgüninde amala aşyrylýar. Fedwire ulga-myndan geçýän ähli amallar bir iş gününüň dowamynda tamamlan-

ýar. Iş ýüzünde bu hadysa birnäçe minutyň dowamynda bolup geçýär. Ulgamda her bir töleg aýratynlykda geçirilýär we serişdeleri alýan banka onuň hasabynyň karzlaşdyrylandygy barada habar berlen pursadynda tamamlanan hasap edilýär. Şeýlelikde, geçirmeleriň ählisi yzyna alynmaýan bolup durýar.

Fedwire ulgamyna her bir gatnaşyjynyň beýlekilere meňzemeýän dokuz belgili sanly indentifikasion kody (Fedwire Routing Number) bolýar. Hakykatdan ol Federal Ätiýaçlyk banklarynyň birindäki aragatnaşyk (korrespondent) hasabynyň belgisi bolup durýar. Öz işini ABŞ-nyň çäginde amala aşyryýan ähli banklar FÄU-nyň birliklerinde hökmany ýagdaýda aragatnaşyk hasaplaryny açýarlar we Fedwire ulgamyna gatnaşygy bolup durýarlar.

Fedwire ulgamynda pul serişdelerini geçirmek ulgamy oňa gatnaşyjylar üçin ABŞ-nyň gündogar kenarýakasynyň wagty boýunça sagat 12:30-dan 18:30-a çenli elýeter bolýar. Federal Ätiýaçlyk bankynda hasaplary bolan ABŞ-nyň dahylsyzlarynyň (rezident däller) peýdasyna tölegler sagat 17:00-a çenli amala aşyrylýar. Müşderileriň tölegleri boýunça hasaplaşyklar sagat 18:00-da tamamlanýar. Bankara geçirmeler ulgamyň ýapylýan wagtyna çenli amala aşyrylýar. Federal Ätiýaçlyk banklarynyň Fedwire ulgamynyň üstünden tölegleriň amala aşyrylýan wagtyny uzaltmaga hukuklary bardyr. Emma bu diňe aşakdaky ýaly aýratyn ýagdaýlarda bolup geçýär:

- Federal Ätiýaçlyk bankynda ýa-da ulgamyň özünde düýpli tehniki näsazlyk ýüze çykanda;
- Fedwire ulgamyna gatnaşyjylaryň birinde ýa-da birnäçesinde düýpli amal kynçylyklary bar bolanda;
- ulgamyň ýapylmagy bazaryň durnuksyzlygyna getirip biljek bolsa, mysal üçin, gijikdirilen tölegleriň umumy pul möçberi 1 *mlrd* amerikan dollaryndan köp bolanda.

Fedwire ulgamynyň üstünden tölegler şu tertipde geçirilýär, ýagny müşderi banka serişdeleri geçirmek barada tabşyryk berýär. Soňra ol özüniň töleg tabşyrygyny düzýär we gönüden-göni Fedwire ulgamynyň üstünden alyjynyň bankyna iberýär. Eger iberijiniň we alyjynyň banklary dürli federal okruglarda ýerleşýän bolsa, onda Federal Ätiýaçlyk banky iberijiniň bankynyň aragatnaşyk hasabyndan serişdeleri öçürýär we olary alyjynyň bankyna hyzmat edýän beýleki

Federal Ätiýaçlyk bankyna geçirýär. Amala gatnaşýan Federal Ätiýaçlyk banklary dürli Federal Ätiýaçlyk banklarynyň arasynda pul serişdelerini hasaba alyş ulgamy bolup durýan «sebitara hasaplaşyklar gaznasynyň» üstünden kliring geçirýärler. Soňra serişdeler alyjynyň ýerli FÄB-däki aragatnaşyk hasabyna geçirilýär. Şondan soň alyjynyň özüniň hasaby karzlaşdyrylýar we ol haýal etmän puly alyp bilýär. Eger amala gatnaşýan banklar bir okrugda ýerleşýän bolsalar, onda geçirmek şonuň ýaly görnüşde amala aşyrylýar, şunda bu amal diňe tranzaksiýanyň bir Federal Ätiýaçlyk bankynyň üstünden geçýändigini bilen tapawutlanýar.

Fedwire bir wagtyň özünde telekommunikasiýa we hasaplaşyk ulgamy bolup durýar. Bu bolsa tehniki serişdeleriň ulgama gatnaşyjylara dürli görnüşdäki elektron habarlary, esasan hem, töleg tabşyryklaryny ibermäge we kabul etmäge mümkinçilik berýändigini aňladýar. Şol bir wagtda ulgam hasaplaşyklary amala aşyrylar, ýagny Fedwire tarapyndan gatnaşyjylaryň aragatnaşyk hasaplary boýunça buhgalterçilik ýazgylary geçirilýär, şol ýazgylar hem serişdeleriň geçirilendigini aňladýar.

SWIFT ulgamynda bolşy ýaly, Fedwire ulgamynyň hem ähli habarlarynyň öz formaty (biçüwi) bolýar, ýagny onda standart meýdanlaryň bellibir toplumy bar, olar hökmany we hökmany däl bolup biler. Peýdalanylýan habarlar birnäçe görnüşde (tipde) we olara laýyk gelýän kiçi görnüşde bolýar. Fedwire ulgamynda her bir habar dört san bilen aňladylýar, olaryň birinji ikisi görnüşini, beýleki ikisi bolsa kiçi görnüşini aňladýar. Fedwire ulgamynda habarlar töleg we töleg däl habarlara bölünýär, olaryň birinjisi FÄB-de gatnaşyjylaryň hasaplary boýunça serişdeleriň hereket etmegine getirýär, ikinjiniň esasynda bolsa hiç hili hasaplaşyklar geçirilmeýär.

Fedwire ulgamynyň her bir habarynda amalyň ykdysady many-syny beýan edýän bellibir biznes kod (Business Function Code) görkezilmelidir. Mysal üçin:

- BTR – bankara geçirmeleri (Bank Transfer);
- CTR – müşderi geçirmeleri (Customer Transfer);
- SVC (Service Message).

Anyk biznes kodlary bolan habarlaryň peýdalanylmagy bu habaryň hökmany meýdanlarynyň toplumyny kesgitleýär.

Fedwire diňe bir müşderileriň töleglerini we bankara tölegleri amala aşyrmak üçin peýdalanylmaýar. Fedwire ulgamynyň hyzmatlary şu aşakda getirilýän döwlete degişli bolmadyk töleg ulgamlary tarapyndan amal gününüň jemleri boýunça hasaplaşyklary tamamlamak üçin hem peýdanylýar:

- çekler boýunça özara hasap etmeleri geçirýän ýerli kliring palatalary;
- awtomatlaşdyrylan kliring palatalary (ACH);
- plastik kartlar boýunça prosessingi amala aşyran kompaniýalar;
- bankomatlar ulgamy;
- pul geçirmeleriniň milli we sebitleýin ulgamlary.

Jemi 90-dan gowrak hususy kliring guramalary Fedwire ulgamynyň hyzmatlaryndan peýdalanýarlar. Mysal üçin, bu töleg ulgamynyň üstünden CHIPS ulgamyna gatnaşyjylaryň arasyndaky hasaplaşyklary tamamlamak bolup geçýär. Fedwire ulgamynyň kömegi bilen ABŞ-nyň Gaznaçylyk edarasynyň we Durmuş ätiýaçlandyrmasy gaznasynyň hasaplaşyklary amala aşyrylýar, federal derejedäki işgärlere zähmet haky tölenýär.

Kliring guramalary öz hasaplaşyklaryny tamamlamak üçin diňe bir Fedwire ulgamynyň kömeginden peýdalanmaýarlar. Ýaňy-ýakyna çenli Federal Ätiýaçlyk Ulgamy özüniň hasaplaşyk ulgamynyň üstünden işlenilen ýagdaýynda kliring guramalaryna hyzmatlaryň üç görnüşini teklip edýärdi.

Birinjiden, bu hyzmatyň «wedomost boýunça hasaplaşyklar» (Settlement Sheet Service) diýilýän görnüşidir. Şu ýagdaýda haýsydyr bir hasaplaşyk palatasynyň töleg agenti ýerli Federal Ätiýaçlyk bankyna wedomost berýär, onda şu palata gatnaşyjylaryň her biriniň hasaplaşyklarynyň saldosity görkezilýär. FÄB bu pul möçberini olaryň aragatnaşyk hasaplary boýunça geçirýär (hasapdan oçurýär ýa-da hasaba ýazýar). Emma bu amallar şertli hasap edilýär, ýagny olar ýene bir amal gününüň dowamynda yzyna alnyp bilinýär. Federal Ätiýaçlyk ulgamy bu hyzmatyň edilmegini 2002-nji ýylda bes etdi.

Ikinjiden, hasaplaşyk palatalary Fedwire ulgamynyň hyzmatlaryndan (Fedwire-Based Settlement Service) gönüden-göni peýdalanyň bilýärler. Munuň üçin olar FÄB-de ýörite kliring hasaplary açýarlar, amal gününüň ahyryndaky ýagdaýda olar boýunça galyndylar nola

deň bolmaly. Eger kliring palatasy tarapyndan özara hasaplaşyklary geçirmegiň jemleri boýunça gatnaşyjylaryň biriniň hasaplaşyklarynyň saldosity ýaramaz (otrisatel) bolsa, onda ol Fedwire ulgamynyň üstünden şol ýörite hasaba tölegi amala aşyrýar. Hasaplaşyklaryň saldositynyň oňyn bolan ýagdaýynda, palata Fedwire ulgamynyň üstünden görkezilen ýörite hasapdan gatnaşyja töleg geçirýär. Şu ýagdaýda olaryň amala aşyrylan pursadyndan başlap tölegler gutarnykly we yzyna alynmaýan bolýar. FÄU bazarda olara zerurlyk bar mahalynda bu hyzmatlaryň ýerine ýetirilmegini dowam etmegi meýilleşdirýär.

Üçünjiden, 1999-njy ýylda Federal Ätiýaçlyk banklary kliringiň jemleri boýunça hasaplaşyk ulgamyny (Net Settlement Service) ulanyşa girizdiler. FÄB awtomatlaşdyrylan hasaplaşyk palatalaryndan (ACN) kliringe gatnaşyjylaryň hasaplaşyklarynyň saldosity baradaky maglumatlaryny öz içine alýan ýörite elektron faýllary kabul edýärler. Soňra bu pul möçberleri olaryň hasaplary boýunça geçirilýär. Şular ýaly amallar, Fedwire ulgamynyň üstünden geçirmeler ýaly, yzyna alynmaýan bolup durýarlar. FÄU-nýň şu hyzmaty amallaryň netijeliligini ýokarlandyrýar we hasaplaşyklaryň bir amal gününüň dowamynda tamamlanmagyny kepillendirmek bilen, kliringe gatnaşyjylaryň hasaplaşyk babatda töwekgelçiligini peseldýär. Şular ýaly amallar bir federal ulgamda ýerleşýän, şeýle hem dürli federal okruglarda ýerleşýän maliýe guramalary üçin geçirilip bilner.

Tehniki nukdaýnazardan Fedwire ulgamy üç düzümligine bölünýär:

1) prosessing merkezleri, olar gönüden-göni pul serişdelerini we gymmatly kagyzlary geçirmegi amala aşyrýarlar;

2) programma üpjünçiligi;

3) telekommunikasiýa tory, ol Federal ätiýaçlyk banklary bilen karz guramalaryny baglanyşdyrýar.

Fedwire ulgamy tehniki ygtybarlylygyň ýokary derejesi bilen tapawutlanýar, şeýle ygtybarlylyk maglumatlaryň ätiýaçlyk nusgalaryny döretmegiň we olary anyk FÄB tarapyndan hyzmat edilýän sebitleriň çäginde daşarda saklamagyň kömegi bilen gazanylýar. Üç sany hasaplaşyk merkezi (HM) Fedwire ulgamynyň hereket etmegine ýardam berýär. Olaryň biri gönüden-göni amal işini üpjün edýär we maglumatlaryň ätiýaçlyk nusgalarynyň alynmagyny amala aşyrýar. Ikinjisi

«gyssagly peýdalanylýan» ätiýaçlyk, üçünjisi bolsa «aram» ätiýaçlyk hökmünde peýdalanylýar. Bu üç sany HM adatdan daşary ýagdaýlaryň (tebigy betbagtçylyklar, elektrik togunyň öçmegi, telekommunikasiýa ýollarynyň zaýalanmagy we ş.m.) ýüze çykmagy göz önünde tutulyp, biri-birinden ep-esli uzaklykda saklanýar. Merkezleriň hemmesi häzirki zaman howpsuzlyk enjamlary bilen enjamlaşdyrylan.

Esasy we birinji ätiýaçlyk merkezleri Fedwire ulgamynyň amallarynyň doly möçberde amala aşyrylmagyny üpjün edýän tehnikaýyň we programma üpjünçiliginiň doly toplumy bilen enjamlaşdyrylan. Esasy HM-de düýpli kynçylyklar ýüze çykan halatynda haýal etmän ätiýaçlyk merkez işe girizilýär, ol ulgamlaryň hereket etmegini doly öz üstüne alýar.

Fedwire ulgamynyň ähli amallary we onuň maglumat binýatlaryndaky ähli üýtgemeler baradaky maglumatlar amallar gününüň bütin dowamynda hakyky wagt düzgününde esasy HM-den ätiýaçlyk merkezine geçirilýär. Ätiýaçlyk merkezinde tehniki serişdeler we programma üpjünçiligi esasy HM bilen 100 göterim meňzeşlikde we işe doly taýýarlyk ýagdaýynda saklanýar. Şunuň netijesinde ulgamyň ähli amallary 30 minutdan köp bolmadyk wagtyň dowamynda ätiýaçlyk HM-ine geçirilip bilner.

Amallar we maglumat binýatlaryndaky ähli üýtgemeler baradaky maglumatlar üçünji HM-e hem amallar gününüň bütin dowamynda hakyky wagt düzgününde geçirilýär. Bu maglumatlar garaşylmadyk ýagdaýlarda peýdalanylmagy göz önünde tutulyp, faýllar görnüşinde saklanylýar. Bu ýerde hem tehniki we programma üpjünçiligi aktual ýagdaýda saklanýar. Şonuň netijesinde, beýleki iki HM-de kynçylyk ýüze çykan halatynda, ikinji ätiýaçlyk merkezi şol günün özünde ulgamyň amallaryna hyzmat etmegi öz üstüne alyp bilýär.

Federal Ätiýaçlyk banklary «ätiýaçlykdaky» Fedwire ulgamlarynyň barlagyny yzygiderli tertipde geçirýär. Munuň üçin ulgama birikdirilen maliýe institutlarynyň ählisiniň wekilleri çagyrylýar. Munuň üstesine-de, Fedwire ulgamynyň üstünden tölegleriň uly möçberini amala aşyran banklar üçin bu çäreler hökmany bolup durýar. Olar özleriniň geçirýän amallarynyň sanyna baglylykda, şeýle barlaglara ýylda bir ýa-da iki gezekden seýrek bolmadyk ýagdaýda gatnaşmaga borçludylar.

Fedwire ulgamyna birikdirilen ähli maliýe guramalary özleriniň adatdan daşary ýagdaýlardaky hereketleriniň meýilnamalarynyň işlenip taýýarlanylmanygy üçin jogapkärçilik çekýärler. Olar Fedwire ulgamynyň üstünden işini dowam etdirmek üçin özleriniň kompýuter ulgamlarynyň işe ukyplylygyny dikeltmäge ukyply bolmalydyrlar. Garaşylmadyk daşarky şertler ýüze çykan halatynda Fedwire ulgamyna gatnaşyjylar oflaýn düzgüninde, ýagny telefony we ýörite identifikasiýa düzgünlerini peýdalanmak bilen işläp bilerler. Emma bu düzgünde tölegleriň diňe köp bolmadyk möçberlerini amala aşyryp bolýar.

Merkezleşdirmek ýoly bilen hereket etmek arkaly FÄU-nyň Fedwire ulgamy Federal Ätiýaçlyk banklarynyň we täjirçilik banklarynyň telekommunikasiýa enjamlaryny we programma üpjünçiligini çalyşdy, şeýlelikde, FEDNET adyny alan bir bitewi ulgamy döret-di. Ol lokal (ýerli) we sebitara amallary işlemek üçin peýdalanylýar. FEDNET ulgamynyň hereketi Fedwire ulgamyna her bir gatnaşyjy tarapyndan oturdylan standart telekommunikasiýa enjamlary we programma üpjünçiligi bilen üpjün edilýär, bu bolsa täzelemek, barlamak, näsazlyklary ýüze çykarmak we olary aradan aýyrmak işlerini ep-esli ýeňilleşdirýär.

Soňky döwürlerde Fedwire ulgamynda geçirilýän kämilleşdirmiş işleriniň netijesinde ulgam birnäçe möhüm artykmaçlyklara eýe boldy.

Birinjiden, FÄU-da ýurduň ähli ýerlerinde pul serişdelerini geçirmek boýunça bir ölçege getirilen hyzmatlary etmek mümkinçiligi peýda boldy. Bu täjirçilik banklarynyň tölegleri amala aşyrmak üçin standart şertleriň bolmagy babatynda zerurlyklaryny kanagatlandyrmak üçin ähmiýetlidir.

Ikinjiden, merkezleşdirilmedik programma we apparat resurslary ýatyryldy, bu bolsa amal çykdaýlaryny azaltmaga mümkinçilik berýär. Täzelikler girizilenden soňky birinji ýylda Fedwire ulgamynda tölegleriň amala aşyrylmagy üçin komission haklary 10% azaltmak mümkin boldy. Bank geçirmeleri bazarynda bäsleşigiň güýçlenendigini nazara alanyňda hil babatynda zyýan ýetirmezden harajatlary azaltmak ukybynyň örän möhüm ähmiýeti bardyr.

Üçünjiden, ýüze çykýan adatdan daşary ýagdaýlar, mysal üçin, ulgamyň işindäki tehniki näsazlyklar, amal töwekgelçiliginiň örän pes bolmagynda, ýeterlik derejede çalt düzedilip bilner.

Dördünjiden, ätiýaçlyk hasaplaýyş merkezleriniň döredilmegi tölegleri amala aşyrmak işiniň üznüksizligini üpjün edýär.

Fedwire ulgamynyň töleg hyzmatlarynyň standartlaşdyrylmagy ulgamyň has netijeli täzelenmegi üçin şertleri döredýär. Şu artykmaçlyga esaslanmak bilen, soňky döwürde Fedwire ulgamyna käbir möhüm üýtgetmeler girizildi. Habarlaryň formatlary SWIFT we CHIPS ulgamlarynyň formatlaryna mümkin boldugyça golaýlaşdyryldy. Şonuň netijesinde ulgama gatnaşyjylar tarapyndan tölegleri işlemegiň aňrybaş netijeliligi gazanylýar, sebäbi olary el bilen işlemegiň derejesi peselýär. Beýleki bir täzelik pul geçirmelerini amala aşyrmak üçin amal gününüň uzalýandygyndan ybaratdyr. Indi ol 18 sagada deňdir. Şeýlelikde, ulgama gatnaşyjylara hasaplaşyklar amala aşyrylanda, aýratyn hem, halkara amallary geçirilende (şunda beýleki ýurtlar bilen deňeşdirilende wagt boýunça ep-esli tapawudyň bolmagy degerli orun tutýar) has çeyre çemeleşmek mümkinçiligi berilýär.

5.4. CHIPS töleg ulgamy

CHIPS töleg ulgamy («The Clearing House Interbank Payments System» iňlis sözleri bolup, «Bankara töleg ulgamlarynyň kliring edarasy» diýmekligi aňladýar) 1970-nji ýylda Nýu-Ýorkuň Kliring palatasy tarapyndan döredildi, bu palata ABŞ-nyň şu maliýe merkezi-niň iri täjirçilik banklaryna wekilçilik edýär. CHIPS töleg ulgamynyň döwlete dahylsyz gurama bolup durýandygyna garamazdan, FÄU ony döretmäge gönüden-göni gatnaşdy we goldaw berdi. CHIPS kliring ulgamy iri banklara wekilçilik edýän on agzadan durýan Geňeş tarapyndan dolandyrylýar. Geňeş ulgamyň işiniň kadalaryny belleýär we onda agzalyk meselelerini çözüýär. FÄU – Fedwire töleg ulgamy babatynda, bir tarapdan, onuň esasy bäsdeşi, beýleki tarapdan bolsa, onuň iri müşderisi bolup durýar. Şu günki günde CHIPS ulgamy ABŞ-da pul geçirmelerini amala aşyran, birnäçe täjirçilik banklaryna degişli iri hususy elektron ulgamdyr.

Banklar ulgama CHIPS ulgamynyň beýleki agzasyna niýetlenen töleg habarlaryny iberýärler. Bu habarlar ol ýerde alyja iberilýänçä nobatda durýar. Olar iberilýän wagtyna çenli iberiji tarapyndan aýrylyp bilinmeýär.

Bank tarapyndan CHIPS ulgamyndan töleg alnan pursadynda geçirme ulgam tarapyndan işlendi hasap edilýär. Şu pursatdan başlap hukuk nukdaýnazaryndan ol tamamlanan we yzyna alynmaýan geçirme bolup durýar. Şol wagta çenli bolsa tabşyrygy düzen iberiji bank tölegiň amala aşyrylmagy babatynda benefisiaryň öňünde jogapkärçilik çekmeýär. Borçnamalar diňe ulgam tarapyndan habar iberilenden soň ýüze çykýar. Geçirmek boýunça hasaplaşyklaryň tamamlanmagy habar iberijiniň alyjynyň peýdasyna tölegi amala aşyrmak boýunça borçnamalarynyň gürrüňsiz bes edilmegine getirýär.

Bir günün içinde kliringi üpjün etmek üçin CHIPS ulgamyna her bir gatnaşyjy sagat 9:00-dan 12 sagat 30 minuta çenli wagtda ulgamdaky öz hasabyny bellibir pul möçberini geçirmek bilen artdyrýar. Bu pul möçberi amal günü tamamlanýança talap edilip bilinmez. Kliring işini geçirmek üçin CHIPS ulgamy özüniň her bir agzasy boýunça ýagdaýy (pozisiýany) ýöredýär, bu ýagdaý ýörite hasaba alyş registrarlerinden ybarat bolup, olarda «ätiýaçlandyryş depozitiniň» serişdelerini goşmak bilen, gatnaşyjynyň hasaplaşyklarynyň gündelik saldosity görkezilýär. CHIPS ulgamy ýagdaýyň birnäçe düşüňjelerini peýdalanýar:

- açyk ýagdaý (opening position) – her gün hasaplanylýp çykarylýan pul möçberi, ol «ätiýaçlandyryş depozitiniň» ululygyna deňdir;
- gündelik ýagdaý (current position) – amal gününüň anyk pursadynda gatnaşyjynyň hasaplaşyklarynyň saldosity;
- jemleýji ýagdaý (closing position) – tölegleri ýerine ýetirmek üçin ulgam ýapylandan soň hasaplaşyklaryň saldosity;
- gutarnykly ýagdaý (final position) – şol günün ähli amallary tamamlanandan soň hasaplaşyklaryň saldosity.

Amal gününüň dowamynda CHIPS ulgamynyň agzasynyň ýagdaýy awtomatik usulda iberilen tölegleriň möçberine azalýar we alnan serişdeleriň möçberine köpeliýär. Gündelik ýagdaý ýaramaz (otrisatel) bolup bilmez. Şeýle hem ol ýagdaýyň açylan wagtyndaky möçberiniň iki essesinden ýokary bolup bilmez. Haýsydyr bir tölegiň alyjynyň ýa-da iberijiniň gündelik ýagdaýynyň şunuň ýaly üýtgemegine getiren halatynda ol ulgam tarapyndan amala aşyrylmaýar. Gatnaşyjynyň gündelik ýagdaýynyň möçberi wagtyň islendik pursadynda amal günü

tamamlanýança tölegleri amala aşyrmak üçin peýdalanylyp bilinjek pul möçberini görkezýär. Ýöne ol hasaplaşyklar doly tamamlanýança talap edilip bilinmeýär.

Alyja töleg tabşyrygynyň iberilişine ulgam tarapyndan CHIPS ulgamynda iberiji bankyň «ätiýaçlandyryş depozitiniň» serişdeleriniň we (ýa-da) geçirilmeli pul möçberini ýapýan derejede gelýän tölegleriň bardygy babatynda awtomatik usulda gözegçilik edilýär. CHIPS ulgamynda tölegleriň kliringiniň we degişlilikde, olary alyja ibermegiň üç usuly peýdalanylýar:

- 1) aýratyn tertipde;
- 2) ikitaraplaýyn netting (hasap etme) geçirmek arkaly;
- 3) köptaraplaýyn nettingiň (hasap etmegiň) kömegi bilen geçirmek arkaly.

Şu wariantlaryň islendik görnüşde utgaşmasy peýdalanylyp bilner. Töleg alyja ulgam tarapyndan iberijiden serişdeleriň alnan dessine iberilip biler, biraz wagtlap ýerine ýetirilmedik tabşyryklaryň nobatynda hem durup biler.

Köp bolmadyk pul möçberlerini geçirmek boýunça hasaplaşyklar, düzgün bolşy ýaly, aýratyn tertipde, ýagny CHIPS ulgamyndaky banklaryň gündelik ýagdaýynyň çäklerinde geçirilýär. Şeýle ýagdaýda ulgam awtomatik usulda iberiji bankyň gündelik ýagdaýyny tölegiň pul möçberine azaldýar we alyjy bankyň gündelik ýagdaýyny şol möçbere artdyrýar. Ulgam tarapyndan töleg tabşyrygynyň ýerine ýetirilmegi we amala gatnaşyjylaryň ýagdaýynyň üýtgemegi bir wagtda bolup geçýär. Anyk geçirme boýunça hasaplaşyklar iberijiniň ýagdaýynyň şu geçirmäniň pul möçberine azalan we alyjynyň ýagdaýynyň şol pul möçberine artan pursadynda tamamlanan hasap edilýär. Şol wagt hem tölegi iberen bankyň şol tölegi alan bankyň önündäki borçnamalary ýerine ýetirildi diýlip hasap edilýär.

CHIPS ulgamyna gatnaşyjylar tarapyndan tölegleriň bir bölegi ikitaraplaýyn netting esasynda amala aşyrylýar. Töleg tabşyrygy bir bank tarapyndan beýleki bankyň salgysyna bir ýa-da birnäçe habarlardan durýan bukjada iberilen bolsa, salgysyna bukja iberilen bank tarapyndan hem birinji bankyň salgysyna bir ýa-da birnäçe habarlar iberilen bolsa, onda bu iki gatnaşyjynyň biri-birine serişdeleri ibermek boýunça borçnamalary üzüldi hasap ediler. Gatnaşyjylaryň her biriniň

gündelik ýagdaýy gelýän tölegleriň pul möçberine artýar we gidýän tölegleriň möçberine azalýar. Şunuň ýaly amal boýunça hasaplaşyklaryň jemi ikitaraplaýyn saldo (*bilateral net balance*) diýlip atlandyrylýar. Netijede, özünde ikitaraplaýyn oňyn saldo emele gelen bankyň gündelik ýagdaýy şol saldonyň pul möçberine artýar, ikitaraplaýyn ýaramaz (otrisatel) saldasy bolan bankyň gündelik ýagdaýy bolsa şol pul möçberine azalýar. CHIPS ulgamy töleg tabşyryklaryny gatnaşyjylaryň borçnamalarynyň nettingini geçirmek we olaryň ýagdaýlaryny üýtgetmek bilen bir wagtda ýerine ýetirýär. Şu amalyň ähli tölegleri boýunça hasaplaşyklar ulgamyň banklaryň gündelik ýagdaýlaryny şol tölegleriň pul möçberine artdyran ýa-da deňşililikde, azaldan mahalynda tamamlanan bolup durýar. Hasaplaşyklaryň tamamlanmagy iberiji banklaryň pul serişdelerini geçirmek boýunça alyjy banklaryň öňündäki borçnamalarynyň bes edilmegini aňladýar.

Şeýle hem CHIPS ulgamy köptaraplaýyn netting esasynda geçirmeleri amala aşyrýar. Eger töleg tabşyrygy ulgam tarapyndan alyjylary ýa-da iberijileri CHIPS ulgamynyň üç ýa-da şondan köp agzalary bolup durýan habarlar bukjasyň düzüminde ýerine ýetirilýän bolsa, onda tölegleri iberijiler hökmünde çykyş edýän gatnaşyjylaryň her biriniň alyjy banklaryň peýdasyna serişdeleri geçirmek babatyndaky borçnamalary şu bukjadaky tölegler olaryň peýdasyna iberilen beýleki banklardan serişdeleri almak boýunça talaplar babatynda şol borçnamalary hasap etmek ýoly arkaly düzgünleşdirilýär. Şunuň ýaly ýagdaýda hasaplaşyklaryň jemi amala gatnaşýan her iki bankyň arasyndaky ikitaraplaýyn saldonyň jemine deň bolar. CHIPS ulgamynyň iki agzasynyň arasyndaky hasaplaşyklaryň saldasy beýleki banklaryň ikitaraplaýyn saldolar bilen hasap edilýär. Şunuň ýaly nettingiň netijesi köptaraplaýyn saldo (*multilateral net balances*) bolup durýar.

Serişdeleri alyjy hökmünde çykyş edýän her bir kliringe gatnaşyjynyň gündelik ýagdaýy her tölegiň pul möçberine artdyrylar we onuň iberiji bolup çykyş edýän tölegleriniň pul möçberine azaldylar. Netijede, oňyn köptaraplaýyn saldasy bolan bankyň gündelik ýagdaýy şol saldonyň pul möçberine artdyrylýar, tersine bolanda azaldylýar.

Ulgam tarapyndan töleg tabşyryklarynyň gowşurylmagy, talaplaryň hasap edilmegi we onuň CHIPS ulgamynyň hasaba alyş registr-

lerinde görkezilmegi bir wagtda bolup geçýär. Amala gatnaşyjylaryň gündelik ýagdaýyny olar tarapyndan amala aşyrylan pul geçirmeleleriniň pul möçberine azaltmak we artdyrmak geçirilen mahalynda hasaplaşyklar tamamlanan hasap edilýär. Hasaplaşyklaryň tamamlanmagy amala aşyrylan ähli geçirmeleriň şol pursatda yzyna alynmaýan geçirmelere öwrülendigini, amala gatnaşyjylaryň biri-biriniň önündäki borçnamalarynyň bolsa bes edilendigini aňladýar.

Her tölegi hasaplamak düzgüni birnäçe sekundy alýar. CHIPS ulgamynyň üstünden geçýän ähli amallaryň 80%-e golaýy 12:30-a çenli tamamlanýar. Bu pul geçirmelerini amala aşyrmak işini ep-esli çaltlandyrmaga mümkinçilik berýär. Munuň üstesine-de, tölegleriň, takmynan, 93%-i banklar tarapyndan awtomatik usulda, operatorlar gatnaşmazdan işlenilýär, bu bolsa ABŞ-nyň bank ulgamynda STP-niň ýokary derejesi bolup durýar.

Soňra CHIPS ulgamyna gatnaşyjylar tarapyndan kliringi üpjün etmek üçin irden geçirilen ätiýaçlandyryş depozitleri günün ahyrynda ýerine ýetirilmedik tölegleri geçirmek üçin peýdalanylýar. Meselem, kliringden geçmedik tölegler amal gününüň ahyryna çenli ýerine ýetirilmeyär. Ulgam ýapylan dessine, ulgamyň täze amallaryny geçirmek üçin CHIPS tamamlanmadyk tölegleriň nettingini geçirýär, olar iberiji banklaryň gündelik pozisiýalarynyň ýagdaýyndan ugur alnyp amala aşyrylýar. Şu düzgün gatnaşyjylaryň gündelik ýagdaýlary ulgam tarapyndan üýtgedilenden soň tamamlanan hasap edilýär.

CHIPS ulgamy öz agzalarynyň gündelik ýagdaýlary bilen emele gelýän ýerine ýetirilmedik tölegler boýunça olaryň köptaraplaýyn saldosityny hasaplaýar. Netijede, her bir bank boýunça jemleýji ýagdaý emele gelýär. Ulgam olaryň jemleýji ýagdaýlaryny görkezmek bilen, ähli gatnaşyjylara awtomatik usulda amal gününüň ahyrynda pozisiýalarynyň ýagdaýy barada hasabaty (Initial End-of-Day Balance Report) iberýär.

Hasaplaşyklaryň ätiýaçlandyryş depozitiniň möçberinden ýokary bolan ýaramaz saldosity, ýagny ýaramaz (otrisatel) jemleýji ýagdaýy bolan her gatnaşyjynyň ony 30 minutyň dowamynda düzgünleşdirmäge borçludygyny belläp geçmek gerek. Munuň üçin ol özüniň CHIPS ulgamyndaky ätiýaçlandyryş depoziti hasabyna amal gününüň ýapylyşy hakynda ilkibaşky hasabatda görkezilen pul möçberini ge-

çirmeli. Puly geçirmek Fedwire ulgamynyň üstünden amala aşyrylmaly. Serişdeler alnandan soň, ulgam hasaplaşyklary şol gatnaşyjynyň tamamlanmadyk tölegleriniň ählisini ýerine ýetirmegi geçirýär. Onuň gündelik ýagdaýy gutarnykly bolýar we ol 0-a deň bolmaly. Eger ätiýaçlandyryş depoziti doldurylmadyk ýa-da gereginde az möçberde doldurylan bolsa, onda şol gatnaşyjynyň tamamlanmadyk tölegleri onuň ýagdaýynyň çäklerinde ýerine ýetirilýär, ýagny diňe bankyň ulgamdaky serişdeleriniň ýetýän amallary tamamlanýar. CHIPS ulgamynyň agzalarynyň gutarnykly ýagdaýlary hasaplanandan soň, ýerine ýetirilmän galan tölegleriň ählisi möhleti geçirilen we ýatyrylan diýlip hasap edilýär.

Ähli tölegler işlenip geçilenden, ýagny ýerine ýetirilenden ýa-da ýatyrylandan soň ulgam gatnaşjylara olaryň kliringden soň galan serişdelerini gaýtaryar. CHIPS ulgamynyň agzasynyň gutarnykly ýagdaýynyň ähmiýetiniň oňyn bolup durýan ýagdaýynda ulgam oňa peýdalanylmadyk serişdeleri geçirýär, şunda ol Fedwire ulgamyndan peýdalanýar. Gaýtarylýan pul möçberi ätiýaçlandyryş depoziti hasabyndaky galyndydan ybarat bolup, ol gutarnykly ýagdaýyň görkezijisine deňdir.

Ulgamyň içerki kadalaryna laýyklykda, CHIPS ulgamynyň agzasy bolup durýan her bir bankyň dört belgili identifikasion kody (CHIPS Routing Number) bardyr. Öz gezeginde ulgama gatnaşyjy onda öz müşderilerini we aragatnaşyk saklaýan taraplaryny (korrespondentlerini) bellige aldyrmalydyr, şunda olaryň hasaplarynyň belgilerini, atlaryny we salgylaryny habar bermelidir. Olara ýörite altý belgili kodlar – uniwersal identifikatorlar berilýär (CHIPS UID). Bu maglumat isleg bildirýänleriň ählisine berilýär. Bu maglumatlary umumy elýeter bolan maglumat kitapçalarynda we CHIPS ulgamynyň internet saýtlarynda tapyp bolýar. CHIPS ulgamynyň agzalarynyň müşderileri we aragatnaşyk saklaýan taraplary baradaky maglumatlar benefisiarlaryň töleg resminamalarynda pul serişdelerini, olaryň banklaryny we araçy banklary takyk görkezmäge kömek edýär. Bu bolsa, öz gezeginde, banklara töleg tabşyryklaryny işläp geçmegiň barşyny ýokary derejede awtomatlaşdyrmaga mümkinçilik berýär.

CHIPS UID uniwersal identifikatorlaryndan başga-da, töleg habarlary taýýarlanylýan mahalynda banklara hasaplaryň ýörite identi-

fikatorlaryny, mysal üçin, UPIC (Uniwersal Payment Identification Code) identifikatoryny peýdalanmak teklip edilýär. Olar 8-17 belgili sanly kodlardan ybarat. UPIC identifikatorlary ulgama gatnaşyjylaryň identifikasion kodlaryna baglanan. Olar hem UID ýaly, CHIPS ulgamynyň agzalarynyň müşderilerine we aragatnaşyk saklaýan taraplaryna berilýär. Emma UPIC identifikatory tölegiň benefisiarynyň CHIPS ulgamyna agza banklaryň hiç birinde hasaby ýok bolan ýagdaýynda hem onuň identifikatory bolup hyzmat edip biler. Bir bank tarapyndan töleg görkezijileri hökmünde UPIC identifikatoryny görkezen beýleki bankdan habar alnan mahalynda ulgam maglumatlar binýadyndan onuň eýesi barada amal geçirmek üçin zerur bolan maglumatlary awtomatik usulda çykarýar. Şeýle maglumatlara şular degişlidir: ady we salgysy, BIC (SWIFT kod), hasabyň belgisi, awizo etmegiň ileri tutulýan görnüşi we geçirmegi amala aşyrmak üçin beýleki maglumatlar.

CHIPS töleg ulgamynyň geçirmeler telekommunikasiýa kiçi ulgamy habarlaryň hususy formatlaryny peýdalanýar. Olar Fedwire we SWIFT ulgamlarynyň formatlaryna meňzeş, bu bolsa habarlary bir ulgamyň formatyndan beýleki formata awtomatik usulda öwürmäge mümkinçilik berýär, şunda maglumatlary ugurdaş işlemek tehnologiýasynyň (STP) binýadynda amallary ýokary derejede awtomatlaşdyrmak mümkinçiligi üpjün edilýär.

CHIPS ulgamynyň kadalarynda ozal amala aşyrylan tölegleriň rekwizitleri (maglumatlary) üýtgän ýagdaýynda, mysal üçin, puluň berlen senesiniň ýa-da benefisiaryň üýtgän mahalynda, şeýle hem ýerine ýetirilen tölegleriň ýatyrylan halatynda ulgama gatnaşyjylaryň biri-birine töleýän öwezini doluş tölegleriniň möçberleri takyk kesgitlenýär. Bankara öwezini dolmagyň kadalary (Rules on Interbank Compensation) diýlip atlandyrylýan resminama:

- tölegiň benefisiarynyň hemişelik ýerleşýän ýerine;
- tölegi amala aşyrmagyň serişdelerine (CHIPS, Fedwire, Teleks we ş.m.);
- tölegiň möhletine (şu gün, ertir we ş.m.);
- tölegiň haýsy amal boýunça amala aşyrylýandygyna (konwersiýa, gymmatly kagyzlar we ş.m.);
- banklaryň tölegi işlemek işine çekilen birliklerine garamaz-

dan, öwezini dolmak boýunça talaplary bildirmegiň kadalaryny düzgünleşdirýär.

Kadalar laýyklykda, öwezini dolmagyň pul möçberleri banklar tarapyndan diňe CHIPS ulgamynyň ýa-da Fedwire ulgamynyň üstünden amerikan dollarynda, şeýle hem çekler bilen tölenýär. Banklaryň öwezini doluş töleglerini tölemegiň beýleki görnüşleri barada hem şertleşip biljekdiklerini belläp geçmek gerek. Kadalar amallaryň käbir görnüşleri boýunça öwezini doluş töleglerini düzgünleşdirmeyär. Mysal üçin, olar 100 *mln* amerikan dollaryndan ýokary bolan pul möçberlerine deňişli däldir. Resminamada diňe olar boýunça kynçylykly ýagdaýlaryň ýygý-ýygýdan ýüze çykyan amallary barada aýdylýar:

- puluň berlen senesini has irki senä üýtgetmek (back valuation);
- puluň berlen senesini has giçki senä üýtgetmek (forward valuation);
- ýalňyş iberilen tölegi gaýtarmak (return of «missent payment»);
- benefisiaryň rekvizitlerini üýtgetmek (change of beneficiary) we ş.m.

Köplenç halatlarda, pul geçirmelerini amala aşyrmagyň tejribesinde ozal geçirilen tölegiň pulunyň berlen senesini üýtgetmek zerurlygy ýüze çykyar. Şeýle ýagdaý ol ýa-da beýleki sebäpler bilen baglylykda serişdeleriň giç geçirilen halatlarynda ýüze çykyar. Mysal üçin, bir bank beýleki bankda depozitleri ýerleşdirýär. Taraplaryň arasynda geleşikler baglaşylanda onuň başlanýan we tamamlanýan senesi görkezilýär, ýöne karz berýän bankyň ýalňyşlygy netijesinde depozitiň pul möçberi bir gün gijä galmak bilen geçirilipdir diýeliň. Geleşigiň ilkibaşky şertlerde amala aşyrylmagy üçin serişdeleri çekýän bank olary bellenen senesinde almaly. Bu senäniň geçirilen ýagdaýynda ony «şu gün» diýen bellikli, ýöne depozitiň başlanýan senesine laýyk gelyän puly bermegiň geçen senesini görkezip, ýagny *back value* görnüşde amala aşyrýar. Elbetde, şeýle amal geçirmek başlangyjy bilen çykyş eden bank üçin mugt bolup bilmez, sebäbi puly alýan bank şertleşilen möhletiň бүтін bir gününüň dowamynda pula ygtyýar edip, şol sanda olar boýunça girdeji alyp bilmeýär. Şu meseläni çözmek üçin serişdeleri iberiji alyja öwez tölegini töleýär.

VI BAP

ÝEWROPA BILELEŞIGINIŇ TÖLEG ULGAMLARY

6.1. Ýewropa Bileleşiginiň we merkezi banklaryň ýewropa ulgamynyň döreýiş taryhy

Ýewropa Bileleşiginiň döreýiş taryhy birnäçe döwürleri öz içine alýar. 1952-nji ýylda Ýewropanyň birnäçe ýurtlary kömür we polat önümçiliginde işi birleşdirmek hakynda şertnama baglaşdylar. 50-nji ýyllaryň möhüm ykdysady ylalaşyklarynyň biri hem Rim şertnamasy boldy (1957-nji ýylyň marty), şol şertnama laýyklykda, 1958-nji ýylda Ýewropa ykdysady bileleşigi (ÝYB) döredildi. Alty ýurt (GFR, Fransiýa, Niderlandlar, Belgiýa, Lýuksemburg we Italiýa) bu bileleşigiň agzalary boldular. 1973-nji ýylda ÝYB ýene üç döwlet – Daniýa, Irlandiýa we Beýik Britaniýa, 1981-nji ýylda Gresiýa, 1987-nji ýylda bolsa Ispaniýa bilen Portugaliýa goşulýşdylar. 1992-nji ýylda Maastrihtde ÝYB üýtgedilip, onuň ornuna Ýewropa Bileleşigini (ÝB-ni) döretmek hakynda şertnama gol çekildi. 1995-nji ýylda ÝB ýene üç ýurt – Awstriýa, Finlýandiýa we Şwesiýa goşuldy.

Maastriht şertnamasynda ÝB agza ýurtlaryň islendik raýatynyň Ýewropanyň raýaty we ýewropa pasportynyň eýesi bolup durýanlygy barada belleniip geçilýär.

Ýewropa Bileleşiginde umumy döwletara düzüm birlikleri (garamalar) döredilen, olara:

- ÝB Geňeşi;
- Ýewropa Komissiyasy (ÝK);
- Ýewropa parlamenti;
- Ykdysady we durmuş meseleleri boýunça Komitet;
- Ýewropa sudy degişlidir.

Ýöne Maastriht şertnamasyna gol çeken we ÝB goşulan ýurtlaryň hemmesi Ýewropanyň ykdysady we walýuta bileleşiginiň (ÝYWB) agzalary bolmadylar.

Maastriht şertnamasyna gol çekilen mahalynda bitewi pul-karz

syýasatyny alyp barmak babatynda ygtyýarlyklary ÝYWB agza ýurtlaryň merkezi banklaryndan 1998-nji ýylyň 1-nji iýunynda döredilen Ýewropanyň Merkezi bankyna (ÝMB) geçirmek hakynda çözgüt kabul edildi. ÝMB dünýäde iň ýaş merkezi bank bolup durýanlygyna garamazdan, ol ýewrozolaga girýän ähli milli merkezi banklaryň ygtybarlylygyny we tejribesini miras aldy. ÝMB we milli merkezi banklar merkezi banklaryň ýewropa ulgamyny (MBÝU) döretdiler.

Ýewrozolaga goşulmak isleýän ÝB-niň ýurtlary diňe konwergensiýa (latyn dilinden terjime edilende bileleşme, birikme diýmegi aňladýar) ölçeglerini (kriterilerini) berjaý eden ýagdaýlarynda oňa girip bilerler. Ýewropanyň merkezi bankyndan ýurduň ýewrozolaga girmezinden ozal ösüş görkezijileriniň konwergensiýa derejesine ýetendigi barada netijenama bermek talap edilýär.

Çözgütleriň kabul edilmegine jogapkärçilik çekýän ýokary edara bolup Ýewropanyň Merkezi bankynyň Geňeşi çykyş edýär. Bu Geňeş Ýewropanyň Merkezi bankynyň direksiýasyndan we ýewrozolaga girýän döwletleriň milli emissiýa banklarynyň Prezidentlerinden ybarat bolup durýar. Ýewropanyň Merkezi bankynyň Geňeşi pul syýasatynyň ugry, pul syýasatynyň gurallary, maliýe düzüm gurluşy, nagt pullary emissiýa etmegiň esasy ýörelgeleri, şeýle hem Ýewropanyň bitewi pul-karz syýasatyna degişli beýleki meseleler boýunça çözgütleri kabul edýär. Ýewropanyň Merkezi bankynyň Geňesinde ses berlende «bir gatnaşyjy – bir ses» ýörelgesi hereket edýär. Öz wekilçilik edýän ýurtlarynyň ykdysadyýetiniň näderejede ýokarydygyna garamazdan, gatnaşyjylaryň ählisiniň sesleriniň deň ähmiýeti bardyr. ÝMB milli töleg ulgamlary üçin «esasy gözegçilik edarasy» hökmünde, şeýle hem ýewrozolagyň çäklerinden daşarky ulgamlara gözegçilik etmek boýunça hyzmatdaş hökmünde çykyş edýär.

Merkezi banklaryň ýewropa ulgamy öz önünde şu maksatlary goýýar:

- bitewi pul-karz syýasatyny işläp taýýarlamak we alyp barmak;
- daşary ýurt puly bilen amallary ýerine ýetirmek;
- ÝYWB agza ýurtlaryň resmi walýuta ätiýaçlyklaryny saklamak we dolandyrmak;
- ÝYWB töleg-hasaplaşyk ulgamlarynyň dogry hereket etmegini üpjün etmek.

1985-nji ýylda on sekiz sany täjirçilik banky we Ýewropanyň maýa goýum banky Ýewropa komissiýasynyň we Halkara hasaplaşyklar bankynyň goldaw bermeginde Ýewropanyň bank assosiasiasyny (EBA – Euro Banking Association) dörettdiler.

Ýewropanyň bank assosiasiasy hereket eden döwründe ÝMB, Halkara hasaplaşyklar banky we Ýewropa ýurtlarynyň merkezi banklary bilen hyzmatdaşlykda kliring hasaplaşyklary ulgamyny kämilleşdirmek bilen, ýewropa zolagynyň töleg infrastrukturasyny we maliýe bazaryny gowulandyrmaga düýpli goşant goşdy.

Ýokarda görkezilen banklardan başga-da, Ýewropada bank bileleşikleri hereket edýär:

- Ýewropa Banklarynyň Federasiýasy (European Banking Federation);
- Ýewropanyň Amanat Kassalarynyň Birleşigi (European Savings Banks Group);
- Bank Şereketleriniň Ýewropa Birleşigi (European Association of Cooperative Banks).

1992-nji ýylda Ýewropa Banklarynyň Federasiýasy tarapyndan bank standartlary boýunça Ýewropa komiteti (ECBS) we Standartlaşdyrmak boýunça topar (komissiýa) döredildi. Bu guramalaryň maksady banklaryň tehniki düzüm gurluşyny kämilleşdirmek bolup durýar.

Ýewropanyň töleg ulgamlaryny birleşdirmegiň ugrundaky alnyp barylýan işler 1993-nji ýylda başlandy, şol wagt Ýewropa walýuta instituty (Ýewropanyň Merkezi banky sonuň esasynda döredildi) iň pes umumy şertler barada hasabat taýýarlady. Şu resminamada hasaplaşyklaryň we tölegleriň umumy ulgamyny guramak üçin zerur bolan esasy ýörelgeler beýan edildi. Olar gatnaşyjylaryň ählisi üçin birmeňzeş şertleri döretmek üçin niýetlenildi (ulgamyň elýeter bolmagy, töwekgelçiligiň önüni almak, hukuk meseleleri, hyzmatlaryň bahalarynyň standartlary, amal wagty).

6.2. Umumy ýewropa töleg ulgamlary

Häzirki wagtda hasaplaşyklaryň we tölegleriň umumyýewropa ulgamy Ýewropanyň Merkezi bankynyň jemi hasaplaşyklar ulgamyndan we ÝBA-nyň howandarlygynda hereket edýän birnäçe ha-

saplaşyk ulgamlaryndan durýar. Bu ulgamlar töleg we hasaplaşyk ulgamlarynyň barha ösýän bazary hökmünde tanalýar.

1999-njy ýylyň 1-nji ýanwarynda ÝMB tarapyndan TARGET (TARGET — Trans-European Automated Real-Time Gross Settlement Express Transfer System) ulgamy döredildi, ol hakyky wagt düzgüninde uly möçberlerde tölegler geçirilende peýdalanylýan transmilli awtomatik hasaplaşyklar ulgamydyr. TARGET – bu merkezleşdirilmedik ulgam bolup, ol hasaplaşyklar üçin ýewro puluny peýdalanylýan ýurtlaryň hakyky wagt düzgüninde jemi hasaplaşyklaryň milli ulgamlaryna esaslanýar. TARGET ýewrozolagy birleşdirmek boýunça iň bir giň gerimli we möhüm taslamalaryň biri bolup durýar.

Ýewropa Bileleşiginiň agzasy bolan her bir ýurt hakyky wagt düzgüninde jemi hasaplaşyklaryň milli ulgamyny (Real-Time Gross Settlement – RTGS) saklap galýar, ýewrozolaga girýän ähli ýurtlaryň töleglerini amala aşyrmak üçin bolsa TARGET ulgamy peýdalanylýar. Ol RTGS milli ulgamlaryndan we Ýewropanyň merkezi bankynyň töleg mehanizminden durýar. ÝB agza bolmadyk ýurtlaryň RTGS ulgamlary hem olaryň milli puly bilen bir hatarda ýewroda hem hasaplaşyklary amala aşyran şertlerinde TARGET ulgamyna gatnaşyp bilýärler. RTGS milli ulgamlary Ýewropanyň Merkezi bankynyň töleg mehanizmi «Interlinking System» standartynyň esasynda özara birleşendir, bu standart transserhet pul geçirmeleri amala aşyrylanda töleg resminamalarynyň milli standartlaryny bir ÝB standartyna öwürmäge mümkinçilik berýär.

TARGET ulgamynyň esasy maksatlary şulardan ybarat:

- transserhet tölegleri amala aşyrmak üçin ygtybarly we howpsuz mehanizmi döretmek;
- ÝB-niň ýurtlarynyň arasynda tölegleriň netijeliligini ýokarlandyrmak;
- Ýewropanyň merkezi bankynyň bitewi pul-karz syýasatyny alyp barmaga ýardam etmek.

TARGET ulgamynyň esasgoýujy üç ýörelgesi:

- 1) iň pes möçberden ugur alyp çemeleşme;
- 2) merkezden aýyrmak;
- 3) bazara gönükdirilmek (çelgilenmek).

Iň pes möçberden ugur alyp çemeleşme ÝB-niň her bir ýurdunda

ozaldan bar bolan ulgamlaryň we amatlyklaryň aňrybaş peýdalanylmagyny göz önünde tutýar.

Merkezden aýyrmak her bir ýurtda bar bolan bank tejribesini saklap galmak zerurlygy bilen baglydyr. Merkezden aýyrmagyň esasy sebäbi, Ýewropanyň Merkezi bankynda täjirçilik banklarynyň hasaplarynyň ýokdugy bilen bagly, hasaplaşyklaryň täjirçilik banklarynyň her biriniň özüniň milli Merkezi bankyndaky hasaplary boýunça geçirilýändigini bolup durýar.

Bazara gözükdirilmek TARGET ulgamynyň hökmany peýdalanylmagyň diňe pul-karz syýasaty bilen bagly amallar boýunça hasaplaşyklar üçin talap edilýändigini aňladýar. Galan tölegler TARGET ulgamynyň üstünden hem, beýleki töleg ulgamlarynyň üstünden hem geçirilip bilner.

Ýewrozolakda töleg dolanyşygynyň düzümi gurluşy Ýewropanyň dürli töleg ulgamlarynyň ugurdaş hereket edýändigini bilen häsiýetlendirilýär. ÝB-niň agzasy bolan her bir ýurt ýewroda tölegleri geçirmek üçin hakyky wagtda düzgüninde jemi hasaplaşyklar ulgamyny (Real-Time Gross Settlement — RTGS) saklap galýar. RTGS milli ulgamlaryň 16-sy tehniki aragatnaşyk ulgamlary bilen özara bagly bolup durýarlar we bilelikde Ýewropanyň Merkezi banky tarapyndan goldanylýan töleg ulgamyny emele getirýärler. Esasy wezipeleriň biri bolup ähli agza döwletler üçin umumy şertleri döretmeklik çykyş etdi, şol sebäpli karz guramalarynyň ählisine TARGET ulgamynyň üstü bilen töleg geçirmäge ygtyýar berildi.

TARGET ulgamynyň milli ulgamlar bilen esasy merkezi toruň arasynda baglaýjy interfeýsler we baglaýjy tor peýdalanylýar. Bu baglaýjy ulgam Bütindünýä bankara maliýe telekommunikasiýalary bileleşiginiň (SWIFT) maliýe habarlary ulgamynyň esasynda gurlandyr.

TARGET ulgamynyň umumy tehniki talaplary aşakdakylar bolup durýar:

- SWIFT habarlar formatlaryny peýdalanmak;
- milli tor bilen baglaýjy toruň arasynda utgaşdyrylan interfeýs;
- ulgamlaryň howpsuzlygyny üpjün etmek boýunça iň pes talaplar;
- umumy iş häsiýetnamalary.

TARGET ulgamy oňa gatnaşyjylaryň töleglerini amala aşyrmak

üçin peýdalanylyp bilinjek goşmaça likwidli serişdeleri almaklaryny göz önünde tutýar. Likwidlilik – bu hasaplaşyklar ulgamynyň kadaly hereket etmegi üçin zerur şertdir. Merkezi banklar gatnaşýanlaryň ählisine degişli üpjünçiligiň hasabyna çäklendirilmedik möçberde göterimsiz bir günlük (bir günün içinde) karzlary berýär. Şu ýerde karz bir iş gününüň dowamynda birnäçe gezek peýdalanylyp bilner.

Üpjünçilik hökmünde gaýtadan maliýeleşdiriş amallary geçirilende peýdalanylýan ähli aktiwler kabul edilýär. Şeýle karzlary almagyň şertlerini bir ölçege getirmek üçin ýewrozolaga girýän ýurtlaryň ählisi üçin girew serişdesi wezipesini ýerine ýetirip biljek aktiwleriň sanawy taýýarlanylady.

TARGET ulgamynda işlenilýän hasaplaşyk amallarynyň görnüşleri:

- ýewroulgama goşulan alyjynyň tarapyndaky ýa-da iberijiniň tarapyndaky merkezi banklaryň amallary bilen gönüden-göni bagly tölegler;

- ýewroda işleýän iri geçirmeleriň netting ulgamlarynyň hasaplaşyk amallary;

- kliring banklarynyň arasyndaky ýewrodaky tölegler;

- ýewroda bankara we müşderi tölegleri.

Kadaly gaýtadan işlemegiň dowamynda ähli töleglere birmeňzeş seredilýär, ýagny tölegleriň ýokarky ýa-da aşaky çägi ýokdur.

1998-nji ýylyň ahyrynda Ýewropanyň bank assosiasiýasy (ÝBA), SWIFT tehniki platformasyna esaslanmak bilen, hasaplaşyklar ulgamyny (EURO 1) işläp taýýarlady. EURO 1 ulgamy uly möçberdäki tölegleri geçirmek üçin niýetlenendir. Ýewropanyň bank assosiasiýasy EURO 1 ulgamyna goşmaça STEP 1 töleg ulgamyny işläp taýýarlady, ol az mukdardaky bölek satuw töleglerini geçirmek üçin niýetlenildi. Bu ulgam STEPS (Straight Through Euro Payment System) umumy maksatnamasynyň bir bölegi hökmünde işlenip taýýarlanylady. Onuň maksady ýewropa we pan-ýewropa hasaplaşyk gurşawynda töleg hyzmatlarynyň doly möçberini üpjün etmek bolup durýar. 2000-nji ýylyň ahyrynda Ýewropanyň bank assosiasiýasy STEP 1 ulgamyny özüniň kliring guramasyna geçirdi.

ÝBA-nyň kliring guramasy (EBA CLEARING) 1998-nji ýylyň iýunynda döredildi, Ýewropanyň iri banklarynyň we halkara banklarynyň 52-si onuň esaslandyryjylary boldular. Bu guramanyň başlangyç maksady EURO 1 ulgamyny peýdalanmak bolup durýardy.

STEPS maksatnamasy ýewroda halkara we döwletiçi uly göw-rümli tölegler üçin pan-ýewropa awtomatlaşdyrylan kliring ulgamy hökmünde STEP 2 töleg ugamyny işläp taýýarlamak bilen dowam etdirildi. 2003-nji ýylyň başynda Ýewropanyň bank assosiasiýasy STEP 2 ulgamyny ÝBA-nyň kliring guramasyna ulanmaga berdi.

Görkezilen ulgamlar ýewrozolagyň bitewi töleg giňişligini dö-retmek üçin esasy elementleri bolmak üçin işlenip taýýarlanylady (SEPA — Single Euro Payments Area).

Häzirki wagtda ÝBA-nyň kliring guramasynyň 70 sany paýdar banky bar. Ol EURO1, STEP1 we STEP2 ulgamlarynyň işini üpjün edýär, olar Ýewropa Bileleşiginde iri we ownuk tölegleri, şeýle hem bank bileleşigine kliring hasaplaşyklaryny geçirmek boýunça hyzmatlary teklipl edýär. EBA CLEARING banklaryň ýeke-täk töleg gi-nişligine bolan isleglerini kanagatlandyrmak üçin, töleg hyzmatlary-ny ýerine ýetirmek boýunça özüniň tehniki we tehnologik tekliplerini yzygiderli kämilleşdirýär.

6.3. Ýewropa töleg ulgamlarynyň hereket etmeginiň hukuk esaslary

Ýewropa ýurtlarynyň özara hasaplaşyk we töleg gatnaşyklary-nyň ulgamyndaky hukuk kadalaryň toplumy aşakdaky kategoriýalar-dan ybarat:

- halkara kadalary;
- aýratyn hukuk düzgünleri;
- jemgyýetçilik hukugynyň düzgünleri.

Halkara kadalr ÝB-niň görkezme beriji resminamalary we transserhet özara hasaplaşyk gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän beýleki kadalaşdyryjy resminamalar bilen kesgitlenýär, olarda şu ýagdaýlara seredilýär:

- bank hukugyny utgaşdyrmak meseleleri;
- töleg amallaryny alyp barmak boýunça hyzmatlar;
- töleg ulgamlaryna gatnaşyjylaryň bähbitlerini goramak;
- özara hasaplaşyklaryň funksional häsiýetnamalary we hasaplaşyk serişdeleriniň goralyp saklanmagy;
- töleg ulgamlaryna gatnaşyjylaryň we müşderileriň hukuk taý-dan goraglylygyny döretmek;

- daşary ýurtlara pul geçirmeleriň umumyýewropa kadalary;
- töleg ulgamlarynda ahyrky (gutarnykly) özara hasaplaşyklaryň hukuk kadalary;
- daşary ýurtlara pul geçirmeleri çaltlandyrmak;
- müşderiler üçin töleg dolanyşygynyň aýdyňlygyny üpjün etmek;
- daşary ýurt tranzaksiýalary geçirilende ýurduň içindeki birmeňzeş tranzaksiýalar bilen deňligini saklamak;
- ýewronyň dolanyşygynyň umumy kadalarynyň meseleleri;
- gymmatly kagyzzar boýunça hasaplaşyklaryň düzgünleri;
- weksel we çek dolanyşygynyň düzgünlerini kadalaşdyrýan halkara ylalaşyklary.

Aýratyn hukuk düzgünleri umumyraýat hukuk gatnaşyklaryny kesgitleýän milli kadalardan ybaratdyr. Olara kanunçylyk namalary, ýagny, aşakdaky namalar degişlidir:

- Raýat kodeksi;
- pul geçirmeleri hakynda kanun;
- Täjirçilik kodeksi,
- çekleriň dolanyşygy hakynda kanun;
- weksel dolanyşygy hakynda kanun;
- hojalyk işiniň umumy kadalary hakynda kanun.

Ýokarda sanalyp geçilen kanunçylyk namalaryndan başga-da, aýratyn hukuk kadalaryna hasaplaşyklara we töleglere gatnaşyjylaryň arasyndaky şertnamalary we ylalaşyklary düzgünleşdirýän resminamalar, şeýle hem hojalyk işini alyp barmagyň umumy we ýörite kadalary degişlidir.

Jemgyýetçilik hukugynyň düzgünleri, düzgün bolşy ýaly, aşakdakylardan ybaratdyr:

- ýurduň merkezi banky hakynda ýa-da ýurtda bank we maliýe işini düzgünleşdirmegi we oňa gözegçilik etmegi amala aşyrýan başga bir edara hakynda kanunlar;
 - karz guramalary, bank amallary, maliýe hyzmatlary we geleşikleri hakynda kanunlar;
 - bikanun gazanylan pullaryň kanunlaşdyrylmagyna garşy hereket etmek hakynda kanun;
 - salgytlar we tölegler hakynda dürli görnüşdäki düzgünnamalar.
- Aýratyn we jemgyýetçilik hukugynyň kadalary we kanunlary

Ýewropa Bileleşigine girýän ýurda baglylykda üýtgäp biler, şonuň üçin hem ýörite halkara ýewropa kadalaşdyryjy namalary işlenip taýýarlanylýar. Bu resminamalar tölegleri amala aşyrmak ulgamynda milli kanunçylyklaryň wezipelerini kesgitleýär.

Ýewropa Bileleşigini döretmek hakynda şertnama merkezi banklaryň ýewropa ulgamynyň esasy wezipelerini kesgitleýär, şol wezipeler töleg ulgamynyň bökdençsiz hereket etmegine ýardam bermekden ybaratdyr. Merkezi banklaryň ýewropa ulgamynyň (MBÝU) we Ýewropanyň Merkezi bankynyň tertipnamasynda bileleşigiň çäklerinde we üçünji ýurtlar bilen amallar geçirilende hasaplaşyk we töleg ulgamlarynyň netijeliligini we ygtybarlylygyny üpjün etmek maksady bilen, Ýewropanyň Merkezi bankynyň kararlary çykarmaga hukugynyň bardygy bellenilýär.

MBÝU tertipnamasy özüniň esasy wezipeleriniň biri hökmünde töleg dolanyşygynyň bökdençsiz hereket etmegini üpjün etmekligi kesgitleýär. Ýewropanyň Merkezi bankynyň dolandyryjylar Geňeşi (onuň düzümine milli merkezi banklaryň dolandyryjylary we Ýewropanyň merkezi bankynyň direktorlar geňeşiniň agzalary girýär) töleg dolanyşygy ulgamynda ýeke-täk syýasaty işläp düzýär, şu ýerde iri pul möçberleri bilen hasaplaşyklar ulgamlary bilen bölek satuw töleg ulgamlarynyň arasynda tapawut goýulmaýar.

Umumyýewropa töleg ulgamlarynyň hereket ediş tehnologiýalarynyň esasynda «Ulgamlaýyn ähmiýetli töleg ulgamlary üçin esasy ýörelgeler 2» diýlip atlandyrylýan resminama durýar. ÝB-niň töleg ulgamlaryny düzgünleşdirýän kararlary, görkezmeleri we kanunlary ÝB zolagynda hukuk gatnaşyklarynyň ýeke-täk ulgamyny emele getirmäge we Halkara hasaplaşyklar bankynyň resminamalarynda beýan edilen hasaplaşyklary we tölegleri guramagyň ýörelgelerini berjaý etmäge gönükdirilendir.

«Elektron pullaryň» binýadyndaky töleg ulgamlaryň iş tertibi ÝB-niň ýörite kadalaşdyryjy resminamalarynda bellenilýär, şol resminamalar adalga, hereket etmäge bildirilýän talaplar, emitentň gözegçiligi, gorag we tehniki ygtybarlylyk, hukuk ylalaşyklary meseleleri, şeýle hem elektron töleg serişdeleriniň beýleki funksional häsiýetnamalaryny açyp görkezýär.

6.4. Ýewropa töleg ulgamlarynyň ösüşi

2002-nji ýylyň maýynda Ýewropanyň töleg geňeşi (ÝTG) 2010-njy ýyla çenli Ýewropada ýeke-täk hasaplaşyklar ulgamyny döretmek maksadyny öňde goýdy. 2005-nji ýylda ÝTG töleg kartlaryny peýdalanmak bilen hasaplaşyklary geçirmegiň ýeke-täk ýörelgelerini makullady hem-de karz geçirmeleriň we pul serişdelerini göni hasapdan öçürmegiň ülnülerini (standartlaryny) girizdi. 2005-nji ýylyň dekabrynda ÝK töleg hyzmatlaryny etmek boýunça direktiwa kabul etdi, ol resminama hasaplaşyklar amala aşyrylanda hukuk babatda düşünişmezlikleri aradan aýyrýar.

Direktiwa töleg hyzmatlaryny ýerine ýetirijilere ýewrozolagyň çäklerinde hereket etmäge, şeýle hem töleg ulgamlarynyň işini düzgünleşdirmäge mümkinçilik berýär. Mundan başga-da karz däl guramalar üçin töleg bazarlaryny elýeter etmek mümkinçiligi döredilýär. Direktiwa öňki hereket edýän elektron aragatnaşyk serişdelerini peýdalanmak bilen hasaplaşyklaryň bar bolan tertibine we poçta bölümleriniň töleg hyzmatlaryna, şeýle hem pul çalyşmak amallaryna, ýol çeklerine we inkasso hyzmatlaryna täsirini ýetirmeýär. Töleg hyzmatlaryny ýerine ýetirijiler hasaplaşyklaryň alternatiw usullaryny tekliplidip bilerler we islendik serişdeler, şol sanda ykjam telefonlar boýunça we internetiň üstünden tölegleri amala aşyrmak arkaly karz edaralary bilen bäsleşerler. Direktiwanyň esasy maksady ýewrozolakda töleg amallarynyň möhletini bir gün bilen çäklendirmek bolup durýar.

Ýöne direktiwanyň özi hasaplaşyklaryň ýeke-täk ülnüsi (standarty) we degişli derejedäki töleg amatlyklary bolmazdan, töleg amallarynyň möhletini üç güne çenli hem azaldyp bilmeýär. Bu meseleler 2006–2007-nji ýyllarda çözülip, 2008-nji ýylda umumyýewropa hasaplaşyklar ulgamyny döretmek we 2010-njy ýyla çenli ýeke-täk ýewropa töleg giňişligini döretmegi doly tamamlamaklyk maksat edildi.

2008-nji ýyla çenli ýewropa transserhet tölegleriniň esasy banklaryň arasyndaky habarçy gatnaşyklar tutýardy. Häzirki wagtda banklar ikitaraplaýyn geleşikleri baglaşmaga ymtylýarlar. Banklar tölegleri az çykadjylar bilen amala aşyrmaga we şunda ýygym (komis-

siýa) hakyny artdyrmak bilen has köp tölegleri geçirmäge çalyşýarlar. Bankyň girdejileri, düzgün bolşy ýaly, hasaplaşyklardaky serişdeleri, bankara ýygym hakyny, pullary çalyşmakdan gelýän girdejileri, müşderilerden alynýan ýygymlary, kähalatda bolsa araçylaryň öwezini doluş töleglerini öz içine alýar.

Ýewropanyň ýeke-täk töleg giňişliginiň döredilmegi ýagdaýy şeýle üýtgetmäge niýetlenendir. SEPA-nyň («Single European Payment Area» iňlis sözleri bolup, «Ýeke-täk ýewropa töleg giňişligi» diýmekligi aňladýar) çäklerinde tölegler degişli baha emele getiriş ulgamy bolan içerkî tölegler bolup durýar. Taze ýewropa kanunçylygy hasaplaşyk amallaryndan girdeji we bankara komissiýa hakyny almak mümkinçiligini çäklendirýär, şol sebäpli hem banklar mundan beýläk esasy ünsi harajatlary azaltmak maksady bilen tölegleri has netijeli we ygtybarly usul bilen geçirmäge bermeli bolarlar.

Şu wagta çenli dünýäniň bank habarçy ulgamy düýpli bolmadyk üýtgemeleri başdan geçirdi. SEPA çäklerinde ýagdaý başgaça bolup biler. Birinjiden, SEPA döwlet edaralaryny we banklary goşmak bilen, dünýä bileleşigini halkara pul geçirmeleriniň bahasyny arzanlatmagyň usullaryny gözlemäge höweslendirer. Ikinjiden, Ýewropanyň banklarynyň köpüsi üçin tölegleriň aglaba bölegi içerkî tölegler bolar. Üçünjiden, SEPA-nyň döredilmegi telekeçiligiň innowasion modellerini ösdürmäge itergi bolup hyzmat edip biler.

2002-nji ýylyň oktýabryndan başlap TARGET ulgamynyň gursawy Ýewropanyň Merkezi bankynyň Geňeşiniň TARGET ulgamynyň tüzelenen görnüşiniň esasy bölümlerini tassyklamagy bilen baglylykda, öz ösüşinde öwrülişik pursadyny başdan geçirýär. Ýewropanyň Merkezi bankynyň Geňeşiniň çözgüdi TARGET 2 ulgamynyň (ulgamyň täze görnüşü) birnäçe bölümlerden we ýeke-täk platformadan (Single Shared Platform — SSP) ybarat bolmagyny göz önünde tutýar. Ýewropanyň bank bileleşigi hem umumy platformanyň girizilmegini açyk goldady. Synag topary tarapyndan TARGET 2 ulgamynyň 2007-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan ulanylyp başlanmagy bellendi, ÝB girýän beýleki ýurtlaryň ulgamyň täze görnüşine geçmegi 2007-nji ýylyň dowamynda amala aşyryldy.

TARGET 2 ulgamyny ösdürmegiň esasy Ýewropada ýeke-täk töleg giňişligini döretmek wezipesi bilen kesgitlenýär, ol amatlyklaryň,

interfeýsleri we funksionallygyň utgaşdyrylmagyny, menejment ulgamynyň birmeňzeşligini, likwidliligi dolandyrmagyň umumy ulgamyny, şeýle hem ýeke-täk bahalary göz önünde tutýar. Mundan başga-da ÝB-niň giňelmegi ulgamyň ösüşine täsir edýär, ol milli töleg ulgamlaryny özünde jemleýän merkezleşdirilmedik gurluşyň ornuna ÝB-niň täze agza ýurtlarynyň töleg amallarynyň umumy platformasynyň ulanylmagyny göz önünde tutýar.

TARGET 2 ulgamynyň modul görnüşde gurulmagy hökmany we goşmaça modullaryň bolmagyny göz önünde tutýar. Hökmany modullar hasaplaşyklary geçirmek we töleg amallarynyň maglumat üpjünçiligi boýunça hyzmatlaryň doly toplumyndan ybaratdyr. Goşmaça modullar milli merkezi bankdaky hasap bilen amallary geçirmäge, müşderileriň maglumatlar binýadyny dolandyrmaklygy amala aşyrmaga, maglumatlar gaznasyny (warehouse) peýdalanmaklyga, şeýle hem iň az ätiýaçlyklary dolandyrmaga mümkinçilik berýär.

TARGET 2 ulgamynyň hereket etmeginiň ýörelgeleri:

— müşderiler bilen gatnaşyklar merkezleşdirilmeýär (karz guramasy bilen onuň öz Merkezi bankynyň arasyndaky gatnaşyklar);

— buhgalterçilik hasaba alnyşy, ätiýaçlyklary we pul syýasaty bilen bagly amallary dolandyrmak milli Merkezi bankyň derejesinde amala aşyrylýar.

Hususy kliring hasaplaşyklarynyň ýewropa ulgamynyň ösüşi umumyýewropa kliring palatasy (Pan-European Automated Clearing House — PE-ACH) taslamasynyň durmuşa geçirilmegi bilen baglydyr.

Köpçülikleýin tölegleri geçirmek üçin goýlup bilinjek dürli arhitektura modellerine seredilende Ýewropa Bileleşiginde işleýän we öz ýurtlarynda ýerli awtomatlaşdyrylan hasaplaşyk palatalaryndan peýdalanýan banklaryň zerurlyklaryny nazara almak bilen, kliring hasaplaşyklary ulgamyny durmuşa geçirmek üçin PE-ACH modeli saýlanyp alyndy. ÝTU-nyň kesgitlemesine laýyklykda, ol altı ölçeg (kriteriý) boýunça saýlanyp alyndy:

1. Tölegleri işlemegiň tizligi we ygtybarlylygy: merkezleşdirilen model tölegleriň ýurduň içinde we daşynda birmeňzeş işlenmegini üpjün edýär, şu ýerde hyzmat etmegiň hiliniň (derejesiniň) üýtgemegini aradan aýyrýar we peýda getirmeýän, ýöne netijeli amallaryň ge-

çirilmegini mümkin edýär. Şeýle model onuň ulgamlarynyň geljekki döwrebaplaşdyrylmagyna (üýtgedilmegine) (satuwlaryň tizleşmegi, ýokary çeýelik) has laýyk bolup biler.

2. Likwidliligiň netijeliligi: netijeli model maliýe institutlaryna olaryň likwidliligini amatly etmäge mümkinçilik berýär.

3. Amal çykdaýjalarynyň derejeleri: merkezleşdirilen model iň ýokary tygşytlama çäreleri arkaly çykdaýjalary has-da azaltmaga mümkinçilik berýär.

4. Maýa goýumlaryň derejesi we amala aşyrmagyň ýeňilligi: PE-ACH modeli arzan bolmak bilen çylşyrymly bolmaly däldir hem-de gysga wagtyň içinde amala aşyrylyp bilinmelidir.

5. Integrirlenmek mümkinçiligi: PE-ACH modeli ýerli awtomatlaşdyrylan hasaplaşyk palatalary tarapyndan amala aşyrylan düýpli maýa goýumlary saklap galmak bilen, ýerli ulgamlaryň geljege gönükdirilen ýeke-täk düzüme (gurluşa) yzygiderli goşulyşmagyny has gowy görnüşde ýeňilleşdirmäge ukyplydyr.

6. Açyklyk derejesi: korporatiw dolandyryşa dogry çemeleşmeklik Ýewropa Bileleşiginiň maliýe institutlarynyň ählisiniň açyk, kanuny ýagdaýda elýeter bolmagyny kepillendirýär.

2008-nji ýylyň 28-nji ýanwaryndan şahsy we ýuridik taraplar üçin SEPA ulgamy ulanmak bilen serişdeleriň geçirmelerini amala aşyrmaga mümkinçilik döredildi. Bu bolsa öz gezeginde ýewropa töleg bazarynyň milli serhetlere bölünmegini aradan aýyrýar. Şol seneden başlap, ÝB 27 agza döwleti, şeýle hem Norwegiýa, Islandiýa, Lihtenşteýn we Şweýsariýa 330 *mln* adamdan ybarat bolan ilatly ýeke-täk ýewropa töleg giňişligini döretdiler. Olar ýewropa bankynda-ky islendik hasaby ulanmak arkaly Ýewropanyň çäginde tölegleri geçirmäge we kabul etmäge mümkinçilik alýarlar. Karz transfertlerden soň nagt däl tranzaksiýalaryň iki sany wajyp guraly – göni debetler we kartlar giriziler. Banklar üçin SEPA-nyň çäklerinde işleriň ýola goýulmagy bäsdeşligiň güýçlenmegine getirer: Italiýanyň kooperatiw banklary, nemes süýşürintgi kassalary we niderland hususy banklary özaralarynda açyk bäsleşmeli bolarlar.

SEPA geçilmegi Ýewropanyň iri ykdysadyýetlerine: Germaniýa, Beýik Britaniýa, Fransiýa, Italiýa we Ispaniýa has oňyn täsir eder. Häzirki wagtda Germaniýada, Italiýada we Ispaniýada kagyz pullar

giňden peýdalanylýar. Bu ýurtlarda plastik kartlara geçmeklik amatly (düşewüntli) bolmagy mümkin. Käbir ýurtlarda, ýagny Awstriýada, Belgiýada, Daniýada, Niderlandlarda, Norwegiýada, Portugaliýada, Şwesiýada we Şweýsariýada täze standartlara geçilmegi has netijeli bolar, ýöne düýpli tygşytlama bolmazdan geçiriler. Şol bir wagtyň özünde amallaryň göwrüminiň 10%-de jemi tygşytlamanyň bu ýurtlarda 15%-i degişli bolmak mümkinçiligine garaşylyar. Çaklamalara görä, SEPA geçmeklik bilen ÝB ýurtlary 2016-njy ýyldan başlap, JIÖ-niň ortaça 0,3%-ini tygşytlap bilerler. Bu görkeziji Merkezi we Gündogar Ýewropa ýurtlary üçin ýokary bolmagy mümkin.

TARGET ulgamynyň birinji görnüşi (wersiýasy) 1999-njy ýylyň 1-nji ýanwarynda girizildi we 16 sany milli töleg ulgamyny we Ýewropanyň Merkezi bankynyň töleg mehanizmini öz içine aldy. 2007-nji ýylda ulgamyň täze görnüşi – TARGET 2 girizildi, ol ÝB agza ýurtlaryň merkezi banklarynyň töleg mehanizmleriniň tehnologik amatlyklaryny bir ölçege getirmäge mümkinçilik berdi, likwidliligiň netijeli dolandyrylmagyny, şeýle hem töleg hyzmatlary bazarynda baha emele getirmegiň ýeke-täk ýörelgelerini üpjün etdi. Guramaçylyk-hukuk nukdaýnazaryndan TARGET 2 RTGS milli ulgamlaryň jemi bolup durýar, olar özara we öz müşderileri bilen ÝMB tarapyndan 2007-nji ýylda kabul edilen «TARGET 2 umumy ýörelgeleriň» (Guideline on TARGET 2) esasynda ýeke-täk kadalar boýunça hereket edýärler. Bu kadalar Merkezi bank (hyzmatlaryň prowaýderi) bilen töleg ulgamyna gatnaşyjynyň arasynda şertnama gatnaşyklarynyň esasy emele getirýän «TARGET 2 ulgamyna gatnaşmagyň sazlaşdyrylan şertlerini» öz içine alýar. Karz guramalary, maýa goýum kompaniýalary, kliring ýa-da hasaplaşyk hyzmatlaryny edýän guramalar, ÝB agza ýurtlaryň maliýe ministrlikleri we merkezi banklary TARGET 2 ulgamyna göni gatnaşyjylar bolup durýarlar.

TARGET ulgamynyň peýdalanylmagy oňa gatnaşyjylar tarapyndan tölegleri amala aşyrmak üçin peýdalanylýan goşmaça likwidli serişdeleri almak mümkinçiliginiň netijesinde hasaplaşyk ulgamynyň likwidliligini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berýär. Töleg mehanizmlerini goldamak maksady bilen, ÝB agza ýurtlaryň merkezi banklary degişli üpjünçiligiň hasabyna bir günlük göterimsiz karzlary berýärler. Bu karzlar bir iş gününüň dowamynda birnäçe gezek peýdalanylyp bil-

ner. Üpjünçilik hökmünde Ýewropanyň Merkezi bankynyň gaýtadan maliýeleşdiriş amallary geçirilende peýdalanylan ähli aktiwler kabul edilýär. 2010-njy ýylyň 1-nji iýulyndaky ýagdaýa görä 930 sany göni gatnaşyjy, 3687 sany gytaklaýyn gatnaşyjy we 12800 sany aragatnaşyk (korrespondent) gatnaşyjylar TARGET 2 töleg ulgamynyň agzalary bolup durýarlar. 2010-njy ýylda TARGET 2 ulgamyny peýdalanmagyň esasynda her günde umumy möçberi 230 milliard ýewrodan hem köp bolan 350 müňden gowrak töleg amala aşyryldy.

6.5. Kartlara esaslanýan ýewropa töleg ulgamlary

Ýewropada milli, şeýle hem halkara töleg ulgamlary ösendir. 2006-njy ýylda 350 *mln* kart peýdalanylyp, olar arkaly geçirilen nagt däl tölegleriň möçberleri 12 milliarddan gowrak boldy, bankomatlardan nagt pullary almak bilen bagly amallaryň möçberi 6 milliarda deň boldy.

ÝB töleg kartlarynyň häzirki zaman bazary milli bölünmäniň ýokary derejesi bilen häsiýetlendirilýär. ÝB-de töleg ulgamlary dört we üçtaraplaýyn gurluş shemalaryndan ybaratdyr. Dörttaraplaýyn ulgamlar öz gezeginde milli we halkara görnüşlerine bölünip bilner.

Ýewropa Bileleşiginde hereket edýän dörttaraplaýyn halkara ulgamlaryna Visa we MasterCard degişlidir. Bu töleg ulgamlarynyň kartlary töleg geçirmek üçin tutuş dünýäde, şeýle hem Ýewropa Bileleşiginde peýdalanylýar. Şeýle ýagdaýlarda milli kartlar halkara brendler bilen utgaşdyrylýar (ko-branding). Emitent bankyň ýurdunyň çäginde kart peýdalanylanda milli töleg ulgamy hereket edýär, ýurduň çäginde daşynda amal ýerine ýetirilende halkara ulgam hereket edýär.

«Visa Europe» «Visa International»-yň bölümi bolup, beýleki sebitlerdäki bölümlerden tapawutlylykda, kompaniýa üýtgedilip gurlandan soň hem öz agza hukugyny saklap galmagy başardy. Soňky döwürde «Visa Europe» töleg kartlarynyň ýewropa bazarynda ösüşiň ýokary depginlerine eýe bolýar.

«VISA Europe»-yň esasy bäsdeşi bolup «MasterCard Worldwide» kompaniýasynyň Ýewropadaky biznesini dolandyryýan «MasterCard Europe» çykyş edýär. MasterCard Europe 51 ýurtda hereket edýär, onuň baş edarasy Belgiýadaky Waterlooda ýerleşýär. Mas-

terCard täze bazar çözgütleri tapmaga ymtylýar, ýylda 16 *mlrd* amaly ýerine ýetirýär we söwda karhanalaryna, müşderilere we maliýe institutlaryna maslahat beriş hyzmatlaryny hödürleýär.

Dörttaraplaýyn milli we halkara ulgamlaryndan başga-da üçtaraplaýyn halkara ulgamlary giňden ulanylýar (American Express, Diners we JCB). Olar tutuş dünýä boýunça amalary geçirmek üçin peýdalanylýar. Şeýle ýagdaýda ko-branding amala aşyrylmaýar.

Milli töleg ulgamlarynda tölegleri geçirmegiň usullarynda we standartlarynda tapawutlar bar. Muňa garamazdan olaryň köpüsi pes nyrhdan ýokary hilli hyzmatlary hödürleýär. Bu artykmaçlygy Ýewropanyň Merkezi banky Ýewropanyň ykdysady we walýuta bileleşigindäki töleg ulgamlary kämilleşdirmekde ulanmagy meýilleşdirýär. SEPA-nyň girizilmegi bilen, Visa bilen MasterCard-ýň arasynda bäsdeşligiň güýçlenmegine we geljekki döwürde olaryň hyzmat haklarynyň 30–40% peselmegine garaşylýar. Awtomatlaşdyrylan kliring hasaplaşyk ulgamlarynyň bazarynda täze subýektleriň peýda bolmagyna garaşylýar.

2007-nji ýylyň maý aýynyň başynda ÝB-niň iri banklarynyň unifikirlenen debet kartlarynyň esasynda ýeke-täk töleg ulgamyny döretmek meýilleri baradaky maglumatlar peýda boldy. Ýewropa karz guramalary, olar bilen bilelikde ÝB kadalaşdyryjy edaralar hem Ýewropanyň töleg bazarynyň Visa we MasterCard ulgamlarynyň işine baglylygy barada alada edýärler. Häzirki wagtda täze düzümi döretmek üçin esas hökmünde Ýewroalýans töleg gurluşlaryň (EAPS) taslamasyny ulanmak mümkinçiligini öwrenmek maksady bilen, bankara iş topary döredildi.

Kartlary ulanmak arkaly tölegleri ösdürmek SEPA ulgamynyň çäginde kartlar boýunça aýratyn direktiwa (SCF – SEPA Cards Framework) bilen kadalaşdyrylýar. SCF Ýewropa ykdysady we walýuta bileleşiginiň çäginde ýeke-täk töleg giňişligini döretmek ýolunda kartly töleg ulgamlaryň ösüşiniň mümkin bolan üç ugruny teklipl edýär.

Birinji ugur milli töleg ulgamlarynyň halkara töleg ulgamlaryna çalşyrylmagyny göz önünde tutýar, bu bolsa ko-brandingiň ulanylmagyny aradan aýyrýar. Häzirki wagtda ÝB-niň çäginde banklar Visa we MasterCard halkara töleg ulgamlarynyň kartlaryny emissiýa edýärler.

Ikinji ugur beýleki kartly töleg ulgamlar bilen birikmegiň (alýansyň) ýa-da ÝB agza ýurtlara hereket edýän brendiň ekspansiýa edilmegi netijesinde ösdürmäge niýetlenendir. Şol bir wagtyň özünde täze kart brendini çykarmaga ygtyýar berilýär. Bu ugur boýunça ösdürmeklik Ýewropanyň merkezi banky tarapyndan ýeke-täk töleg giňişligini ösdürmegiň iň amatly ugry hökmünde seredilýär.

Soňky ugur halkara töleg ulgamy bilen ko-brandingi göz önünde tutýar. ÝMB bu çözgüdi häzirki zaman şertlerinde kabul ederlik diýip hasaplaýar, ýöne ony uzakmöhletli ugur hökmünde kabul ederlikli däl diýip hasap edýär, sebäbi bu ugruň SEPA çäklerinde serişdeleriň tygşytlamaga getirmejekdigini belleýär.

Ýewropada tölegleriň täze tehnologiýalary işjeň ösdürilýär. Bu ugurdaky ösüşiň esasy tehnologiýalary hereketiň ýakyn radiusynyň simsiz aragatnaşyk modully telefonlar (NFC telefonlar) bilen gatnaşyksyz kartlaryň arasyndaky bäsdeşlik bilen kesgitlenilýär. Töleg guralynyň her birine artykmaçlyklar we kemçilikler mahsusdyr.

Mobil platforma ykjam telefonlaryň kömegi bilen on-laýn tertibinde tölegleri geçirmäge, ýeňilliklerden peýdalanmaga, bir ykjam telefonda beýlekä tölegleri geçirmäge, şeýle hem hasaby dolandyrmaga mümkinçilik berýär. Ekranyň bolmagy her bir satyn alyjy bilen şahsy (personal) gatnaşygyň bolmagyny göz önünde tutýar. Telefon kagyz resminamalarynyň ulanylmagyny aradan aýyrmaga şert döredýär, ýagny elektron resminamany ugratmak mümkinçiligi bar. Telefonyň üsti bilen (kartdan tapawutlylykda) diňe bir tölegleri geçirmän, olary kabul edip hem bolýar, bu bolsa töleg hyzmatlarynyň ulgamyny düýpgöter üýtgedýär. Emma gatnaşyksyz kartdan tapawutlylykda, telefonda töleg üçin niýetlenilen gurluşlar azdyr. Mobil telefonlaryň interfeýsleriniň ülnüleriniň (standartlarynyň) bolmazlygy bellibir kynçylyklary döredýär. Hususan-da, häzirki güne çenli mobil telefonlaryň üsti bilen hyzmatlary ýerine ýetirýän banklaryň öz logotiplerini nirede ýerleşdirip bilýändigleri aýdyňlaşdyrylmaýar. Smart Card Web Server (SIM kartda ýerleşen ülnüleşdirilen webserver) şu meseläni bir tarapy (bölekleyin) çözüär. Häzirki günde mobil töleglerden ýaş ulanyjylar peýdalanýarlar, emma ertirki gün onuň köpçülik tarapyndan uly islege eýe boljakdygy şübhesizdir.

Aragatnaşyksyz töleg kartlary babatynda olaryň esasy artykmaç-

lygynyň ýaýrawynyň geriminiň giňligini bellemek gerekdir. Olar goşmaça mümkinçilikleri bolan adaty kartlardyr. Olary gatnaşyksyz kartlar hökmünde ulanmak üçin söwda nokatlarynda ýörite terminallary gurnamak gerekdir, eger-de töleýjiniň gapjygynyda birnäçe gatnaşyksyz kart bar bolsa, onda terminal haýsyny saýlajakdygyny «bilmez». Telefon bolsa tölegi geçirmek üçin haýsy kartyň gerekdigini görkez-mäge mümkinçilik berýär.

Telefonlaryň, şeýle-de gatnaşyksyz kartlaryň kömegi bilen şu günki günde amala aşyrylýan amallaryň möçberiniň juda azlygy sebäpli, bu tehnologiýalara goýlup bilinjek uly göwrümlü maýa goýumlar üçin esas ýok. Umumylykda, NFC telefon täze hyzmatlary işläp taýýarlamak üçin has köp mümkinçilikleri döredýär, ýöne bu ugurda çözülmelik meseleler ýeterlikdir.

Gatnaşyjylaryň arasyndaky mobil tölegleri üpjün edýän ylalaşyklar barada gürrüň edilende agzalar üçin hem, banklar üçin hem amatly bolan we kim näme üçin we kime töleýändigini kesgitlemäge mümkinçilik berýän model zerurdyr. Goşundylaryň kesgitlenen töleg boýunça ýüklenmegi banklar üçin amatlydyr. Ýene bir ugruň, ýagny hususy SIM kartlary çykarmaklygy ýola goýmak we mobil aragatnaşygynyň hususy operatoryny döretmek ugrunyň hem bardygyny bellemek gerek.

Eger hususy SIM kartlar ýok bolsa, onda bank operatora garamazdan müşderä hyzmatlary ýerine ýetirmäge borçludyr: mysal üçin, Germaniýada 10 sany esasy bank we 4 sany esasy operator hereket edýär, bu bolsa azyndan 40 sany utgaşmany göz önünde tutýar. Mundan başga-da SIM karty we bank amallary üçin goşundylary ulanmagyň dowamlylygy tapawutlanyp bilner, şol sebäpli kartdan karta maglumatlary geçirmegiň mehanizmi bolmalydyr. Operatorlaryň töleg hyzmatlaryny ýerine ýetirmegi hem başlamaga mümkinçilikleri bar, ýöne onda olar töwekgelçilikleri dolandyrmaklygy öz üstüne almaly we söwda kärhanalaryny hyzmatdaşlyga çekmeli bolýarlar.

Kartlar we telefonlar biri-birini doldurmaly bolarlar. Ähli zat anyk ulanyjynyň isleglerine we teklip edilýän hyzmatlara baglydyr. Kartlary syýahatçylykda we iri tölegleri geçirmekde ulanyp bolýar, telefonlary bolsa ownuk tölegleri hem-de çaltlyk we amatlylyk zerur bolan ýagdaýlarda ulanyp bolýar. Gürrüň adaty kartlar barada gidýär

– gatnaşyksyz töleg kartlar arkaly amala aşyrylýan söwdanyň ortaça bahasy 20 ýewrodan geçmeýär.

Ýewropanyň Merkezi banky Ýewropanyň hasaplaşyklar we töleg ulgamyny ylmyň we tehnikanyň iň täze gazananlaryna laýyklykda gurmak üçin töleg ulgamlary babatynda iň täze tehnologik işläp taýýarlamalara hemişe gözegçilik edýär. Öwrenmek maksady bilen, Ýewropanyň Merkezi bankynyň düzüminde ýörite birlik – Elektron töleg ulgamlaryna gözegçilik merkezi (ePSO — e-PAYMENT SYSTEMS OBSERVATORY) döredildi.

Aşakdakylar ePSO-nyň hereket etmeginiň maksatlary bolup durýar:

- elektron töleg ulgamlary babatynda maglumatlaryň alşylmagyny ösdürmek;
- şu ugurda işläp taýýarlamalara gözegçilik etmek;
- alnan maglumatlary pul-karz syýasaty üçin binýat hökmünde peýdalanmak.

VII BAP

GERMANIÝANYŇ TÖLEG ULGAMY

7.1. Germaniýanyň töleg ulgamy hakynda umumy maglumat

Germaniýanyň töleg ulgamyny ösdürmekde Merkezi banka – «Deutsche Bundesbank»-yna esasy orun berilýär. Bu orun pul hasaplaşyklarynyň netijeliligini saklamakdan ybaratdyr, şeýle netijelilik ýurduň bank bileleşigi bilen bir hatarda, töleg amallary geçirilende peýdalanylýan umumy standartlary we düzgünleri işläp taýýarlamak we ornaşdyrmak arkaly üpjün edilýär. Mundan başga-da «Deutsche Bundesbank»-yň özi pul geçirmeleriniň kliringini geçirmek boýunça hyzmatlary edýär. Bankara hasaplaşyklara işjeň gatnaşygy bolmak bilen, ol töleg işlerini we olaryň howpsuzlygyny üpjün etmek wezipelerini çözüýär. Islendik merkezi bank ýaly, «Deutsche Bundesbank» özüniň 129 şahamçasyndaky täjirçilik banklarynyň aragatnaşyk hasaplarynyň üstünden olara kliring hyzmatlaryny edýär. Şeýle-de bolsa, ol bu bazarda bäsleşigiň ösmegine päsgel bermeyär, sebäbi banklaryň amallary hususy hasaplaşyk ulgamlarynyň üstünden geçirmek mümkinçilikleri bardyr.

«Deutsche Bundesbank»-yň esasy tagallalary köp möçberdäki pul serişdelerini geçirmek işini üpjün etmäge gönükdirilendir. Uzak bolmadyk geçmişde şular ýaly tölegleri işläň, şol bir wagtda TARGET ulgamynyň banklar üçin elýeter bolmagyny üpjün eden Euro Link System (ELS) we Euro Access Frankfurt (EAF) esasy kliring ulgamlar bolupdy. Bu ulgamlaryň ikisi hem «Deutsche Bundesbank»-yň töleg hyzmatlarynyň elektron elýeter serişdesi bolup durýardy. 2001-nji ýylda täze ulgam – RTGS Plus ulgamy ulanylmaga berildi. Ol ELS we EAF ulgamlaryny birleşdirdi. Onuň hyzmatlaryndan peýdalanmak bilen, täjirçilik banklary içerki tölegleri hem, halkara töleglerini hem amala aşyryp bilerler.

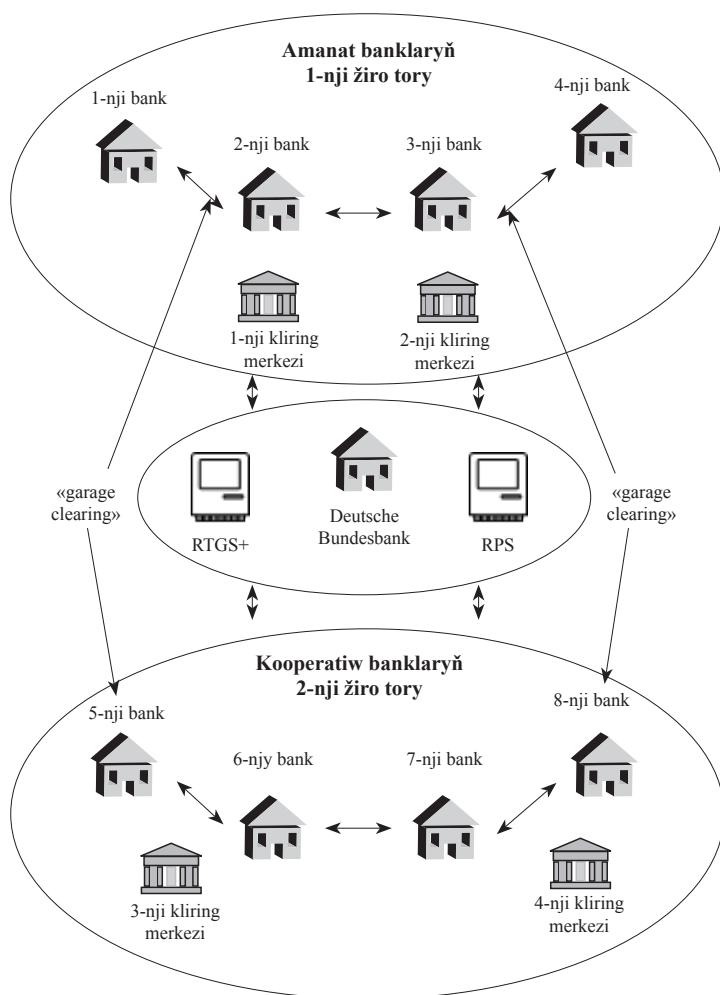
Şeýle hem «Deutsche Bundesbank» bölek tölegler kliringi işine gatnaşýar. Bu bazarda onuň garamagynda RPS (Retail Payment System) ulgamy hereket edýär.

Merkezi bankyň hasaplaşyk ulgamlaryndan peýdalanmak bilen, karz guramalary hasaplaşyklary özleriniň «Deutsche Bundesbank»-daky korrespondent hasaplarynyň üstünden amala aşyrýarlar. Bu hasaplar göterimsiz bolup durýar we diňe karz galyndylary düzgüninde işleýärler, ýagny olardan serişdeleri hasapdan öwürmek diňe ýeterlik serişde bolan mahalynda geçirilýär. Olar boýunça tölegler amala aşyrylanda bökdençliklerden gaça durmak üçin, «Deutsche Bundesbank»-yň banklary tarapyndan önünden berilýän üpjünçiligiň çäklerinde owerdraft karzlary berlip bilner. Aragatnaşyk hasaplardaky serişdeler hususy kliring ulgamlarynyň üstünden hasaplaşyklary geçirmek üçin hem peýdalanylyp bilner. Germaniýadaky banklaryň ählisi 8 belgili kod – BLZ boýunça kybaplaşdyrylýar (identifikasiýalaşdyrylýar), bu kod şol bir wagtda «Deutsche Bundesbank»-daky aragatnaşyk hasabyň belgisi bolup durýar.

Germaniýada 3 müňden gowrak täjirçilik banklary hereket edýär. Olaryň şahamçalarynyň sany 58 müňden hem geçýär. Olaryň ählisi ol ýa-da beýleki görnüşde pul geçirmelerini amala aşyrmak işine çekilendir. Iş ýüzünde ýurduň ähli karz guramalaryny, olaryň töleg ulgamlaryna gatnaşmagy nukdaýnazaryndan, dört topara bölüp bolar: özleriniň hasaplaşyk ulgamlary bolan iri karz guramalary; süýşürtingiler (amanat) kassalary; kooperativ banklar; Poçta banky («Deutsche Postbank AG»). Maliýe edaralarynyň şu toparlarynyň her biri özünüň kliring ulgamyna esaslanýar. Germaniýada olary žiro torlary (giro networks) diýip atlandyryýarlar. Beýleki maliýe edaralarynyň žiro torlary özlerine elýeter bolmadyk kiçiräk banklar üçin «Deutsche Bundesbank» olaryň üstünden töleg amallaryny geçirip bilýän ýeke-täk aragatnaşyk saklaýjysy bolup durýar.

Germaniýanyň täjirçilik banklary tölegleriň aňrybaş mümkin bolan möçberini özleriniň žiro torlarynyň üstünden amala aşyrmaga çalyşýarlar. Şeýle-de bolsa olar özleriniň hasaplaşyk ulgamlarynyň agzasy bolup durmaýan alyjylaryň peýdasyna geçirmeleri torara alyş-çalyş tertibinde amala aşyrmaga mejbur bolýarlar. Şeýle düzgün «garaž kliringi» (garage clearing) adyny aldy. Ol dürli žiro torlarynyň arasynda geçirilýän geçirmeleriň köpüsi üçin peýdalanylýar. Şu ýagdaýda töleg

gözükdirijilerini (instruksiya) alyşmak ol ýa-da beýleki kliring ulgamyň merkezi bölümleriniň wezipesini ýerine ýetirýän maliýe institutlarynyň arasynda göni geçirilýär. Hasaplaşyklar şol guramalaryň, «Deutsche Bundesbank»-daky aragatnaşyk hasaplarynyň üstünden geçirilýär. Aşakda Germaniýanyň töleg ulgamynyň shemasy getirilýär.



9-njy surat. Germaniýanyň töleg ulgamynyň shemasy

7.2. RTGS Plus ulgamy (Real Time Gross Settlement)

1999-njy ýylda ýewronyň dolanyşyga girizilmegi bilen, ýewropa ýurtlarynyň töleg ulgamy möhüm üýtgeşmeleri başdan geçirdi. Bu iri pul geçirmeleri babatynda «Deutsche Bundesbank» tarapyndan edilýän tölegli hyzmatlar sektoryny üýtgedip guramak zerurlygy bilen baglydyr. Telekomunikasiýa tehnologiýalary babatynda soňky döwürde gazanylan ösüşler we iri täjirçilik banklarynyň geçginliligi dolandyrmak babatynda täze teklipleri hereket edýän hasaplaşyk ulgamlarynyň döwrebaplaşdyrylmagyny talap etdi. Şeýle şertlerde Germaniýanyň iki kliring ulgamyny (Euro Link System (ELS) we Euro Access Frankfurt (EAF)) birleşdirmek barada çözüň kabul edildi. 1999–2001-nji ýyllaryň dowamynda RTGS Plus ulgamy döredildi. Ol geçginliligi netijeli dolandyrmaga mümkinçilik berýän, integrirlenen RTGS ulgamy hökmünde meýilleşdirildi. Mundan başga-da bu töleg tory TARGET umumy ýewropa kliring ulgamynyň düzüm bölegi bolup durýar. RTGS Plus ulgamynyň konsepsiýasy «Deutsche Bundesbank» tarapyndan täjirçilik banklary bilen bilelikde işlenip taýýarlanylady. Germaniýanyň karz guramalary we olaryň assosiasiýalary ulgamyň mundan beýläk hem kämilleşdirilmegine we ösdürilmegine işjeň gatnaşmaklaryny dowam edýärler. Şonuň üçin hem RTGS Plus bank bileleşiginiň kliring ulgamlaryna bildirýän talaplaryna köp babatda laýyk gelýär. Ulgam peýdalanyjylara örän ýokary derejede tehniki goldawy amala aşyrýar. Bu goldaw goşulmagyň islendik tapgyrynda we gönüden-göni iş (mahaly) döwründe TRGS Plus ulgamynyň ähli agzalaryna kepillendirilýär. RTGS Plus ulgamynyň häsiýetli aýratynlyklaryna şulary degişli edip bolar:

- ulgamyň ýewropa banklary üçin açyk häsiýetiniň bolmagy. Ýewropa Bileleşigi ýurtlarynda bellige alnan islendik karz guramalary we maýa goýum kompaniýalary ulgama gatnaşyjylar bolup bilerler.

- geçginliligi netijeli dolandyrmak bilen, «gross settlement» ýörelgesiniň esasynda hasaplaşyklar. Ulgam özünde RTGS-iň esasynda öz gatnaşyjylarynyň gündelik geçginliligini saklamak boýunça giň mümkinçilikleri kliring shemasy bilen birleşdirýär.

- geçginlilige gözegçilik etmegiň uly mümkinçilikleri. RTGS

Plus ulgamynyň her bir gatnaşyjysy öz amallaryna gözegçiligi ýeterlik derejede ýeňil geçirip we hasaplaşyklary (geçirmek) amala aşyrmak üçin çekilen serişdeleri dolandyryp biler.

– hakyky wagt düzgüninde maglumatlary bermek we interaktiw gözegçilik. Ulgam gatnaşyjylara hakyky wagt düzgüninde amallar barada jikme-jik maglumatlary berýär, bu bolsa töleg işine netijeli gözegçilik etmäge mümkinçilik berýär.

– SWIFT hyzmatlaryny we standartlaryny peýdalanmak. RTGS Plus ulgamy SWIFT habarlar formatlarynyň standartlaryny ulanýar. Tölegleriň geçirilişine on-laýn gözegçiligini amala aşyrmak mümkinçiligini üpjün etmek üçin ulgam SWIFTNet ulgamynyň hyzmatlaryndan peýdalanýar.

RTGS Plus ulgamy 2001-nji ýylyň 5-nji noýabrynda ulanmaga berildi. Şol gün hem EAF amallary geçirmegi bes etdi. RTGS Plus ulgamy bilen ELS-iň ugurdaş işlemegi bellibir wagtyň dowamynda saklanyp galdy. Bu çözgüdiň oýlanyşykly ýerine ýetirilmändigi sebäpli, ulgam «Deutsche Bundesbank» ELS ulgamyny RTGS Plus ulgamynyň hyzmat etmegine geçirmek üçin birnäçe işleri amala aşyrdy. 2002-nji ýylda ulgam bir günde Germaniýanyň içinde amala aşyrylýan tölegleriň ortaça 117 müňüsini we TARGET halkara geçirmeleleriniň 17 müňe golaýyny, jemi 400 *mlrd* ýewro deň bolan tölegleri işläp geçirdi. 2003-nji ýylyň dowamynda RTGS Plus ulgamynda jemi 128,5 *trln* ýewro möçberde 32,8 *mln* töleg işlenildi.

Diňe banklar we maýa goýum kompaniýalary RTGS Plus ulgamyna göni gatnaşyjylar bolup bilerler. RTGS Plus ulgamyna gatnaşmagy has elýeter etmek maksady bilen, «Deutsche Bundesbank» ulgamda agza bolmak üçin dalaşgär banklaryň aktiwleriniň bellibir möçberini göz önünde tutýan kriterini peýdalanmakdan ýüz dönderdi. 2002-nji ýylyň ahryna çenli olaryň sany 74-e deň boldy. Ulgama gatnaşýanlaryň arasynda «Clearstream» depozitarisi we «Eurex» biržasy bar. Banklar RTGS Plus ulgamynyň hyzmatlaryndan göni gatnaşyjylar bolman hem peýdalanyp bilerler.

Şu ýagdaýda kliring ulgamyň göni agzalarynyň, ýagny täjirçilik banklarynyň ýa-da gönüden-göni «Deutsche Bundesbank»-yň üstünden amala aşyrylar. RTGS Plus ulgamy ýewrodaky karz geçirmeleri amala aşyrýar. Bir tarapdan, RTGS Plus ulgamyndan peýdalanmak maliýe bazarlaryndaky amallar bilen baglanyşykly bankara tölegleri

amala aşyrmak üçin amatlydyr. Beýleki tarapdan, banklar ony müşderileriň gyssagly geçirmelerini geçirmek üçin köp peýdalanýarlar, olar ulgamyň amallarynyň 60%-ini tutýar. Töleg görkezijileri ekspres geçirmeler ýa-da çäklendirilen (limitleşdirilen) tabşyryklar görnüşinde berlip bilner. Şeýle hem ulgam ýerine ýetirilmeli wagty çäkli bolan tölegleri geçirmäge mümkinçilik berýär.

Ekspres geçirmeleri amala aşyrmak üçin gatnaşyjylar özleriniň RTGS Plus ulgamyndaky aragatnaşyk hasaplarynda bar bolan erkin serişdelerini peýdalanýarlar. Şular ýaly tölegler, esasan, ýerine ýetirilmeli möhleti örän çäkli, ileri tutulýan tölegler geçirilende peýdalanylýar.

RTGS Plus ulgamynyň agzalary çäklendirmeleri bellemek we çäklendirilen tabşyryklary bermek bilen, öz tölegleriniň gidýän akymlyryna gözegçilik edip bilerler. Bu tölegler ulgam tarapyndan ulgamdaky aragatnaşyk hasapdaky galyndynyň çäkli möçberi hökmünde bellenen pul möçberinden ýokary bolan halatynda geçirilýär. TARGET ulgamynyň üstünden amala aşyrylýan halkara tölegleri hem çäklendirilen tabşyryklar görnüşinde geçirilip bilner.

RTGS Plus ulgamyna gatnaşyjylar töleglerde olaryň haýsy wagta çenli geçirilmelidigi ýa-da haýsy wagta çenli geçirmegiň ýerine ýetirilmeli dädigi barada bellik edip bilerler, ýagny ulgam tarapyndan tölegi amala aşyrmagyň in ir we in giç wagtyny kesgitlemek mümkinçiligi bardyr. Şular ýaly amallar ýerine ýetirilmeli wagty çäkli geçirmeler adyny aldy. RTGS Plus ulgamyna agza banklar RTGS ulgamynyň geçirmeleri çalt we netijeli işlemek, şeýle hem tölegler aragatnaşyk hasaba geçirilenden soň dessine olaryň yzyna alynmaýandygy ýaly artykmaçlyklaryndan hem doly derejede peýdalanyň bilerler. Mundan başga-da kliring ulgamy töleg habarlaryny işlemegiň öndebaryjy algoritmleriniň ulanylmagy netijesinde gatnaşyjylara geçginli serişdeleri has netijeli peýdalanmaga mümkinçilik berer ýaly gurlandyr. RTGS Plus ulgamy amallary geçirmek üçin sagat 7:00-da açylýar. Tölegler prosessingi sagat 18:00-da tamamlanylýar. Ulgamyň tölegleri geçirmek üçin açyk bolýan iş günleri TARGET ulgamynyň iş tertibi bilen doly gabat gelýär. Şeýlelikde, RTGS Plus ulgamy şenbe we ýekşenbe günleri, şeýle hem käbir baýramçylyk günleri ýapyk bolýar.

Hasaplaşyklary geçirmek üçin banklar RTGS Plus ulgamynda ýörite aragatnaşyk hasaplary açýarlar. Her amal gününüň başynda olar özleriniň beýleki täjirçilik banklaryndaky ýa-da merkezi banklardaky hasaplarynda bar bolan serişdelerini peýdalanmak bilen olaryň üstüni doldurýarlar. Amal gününüň ahyrynda RTGS Plus ulgamy hasaplaşyklar geçirilenden soň galan serişdeleri gatnaşyjylara gaýtarýar. Kliringi geçirmegiň barşynda banklar «Deutsche Bundesbank»-yň ýa-da TARGET ulgamynyň üstünden özleriniň ulgamdaky aragatnaşyk hasaplaryny düzgünleşdirmegi amala aşyryp bilerler.

RTGS Plus ulgamynyň üstünden tölegler geçirilende geçginligi netijeli dolandyrmak mümkinçiligi ulgama gatnaşyjylara elýeter bolan aşakdaky ýaly özara baglanyşykly düzgünleriň kömegi bilen gazanylýar:

- hakyky wagt düzgüninde hasaplaşyklar;
- ekspres geçirmeleri hem-de çäklendirilen tölegleri amala aşyrmak mümkinçiligi;
- olary işläp geçmegiň häzirki zaman differensirlenen algoritmeleriniň kömegi bilen gidýän tölegleriň nobatlylygyny amatly etmek.

Kliringi geçirmek üçin peýdalanylýan algoritmeleriň kömegi bilen hasaplaşyklaryň barşyny amatly etmek bolup geçýär, bu bolsa tölegleriň nobatlylygynyň peselmegine getirýär. Netijede, hasaplaşyklaryň çaltlanmagy bolup geçýär, bu hem tutuşlygyna alnanda bütün ulgamyň geçginliginiň ýokarlanmagyna getirýär. Degişlilikde, RTGS Plus ulgamyna gatnaşyjylar hasaplaşyklary geçirmek üçin geçginli serişdeleriň az möçberini çekmek mümkinçiligini alýar.

Çäkli möçberler (limit) – RTGS Plus ulgamynyň agzalarynyň geçginligini dolandyrmagyň has möhüm guraly bolup durýar. Gidýän tölegler üçin bellenen çäkli möçberler gatnaşyjynyň hasabyndaky galyndy bellibir möçbere ýetýänçä onuň öz geçirmelerini amala aşyryp bilmejekdigini kepillendirýär. Ulgamyň hereket edip gelmeginiň tejribesi çäkli möçberleri bellemegiň tölegleriň has ir ýerine ýetirilmegini üpjün etmäge we töleg akymalaryny sazlaşdyrmaga mümkinçilik berýändigini görkezýär. Gözegçiligiň beýleki derejesi umumy bellenen möçberleri kesgitlemek bolup durýar. Olar gatnaşyjylaryň erkin serişdeleriniň möçberiniň bellenen möçberlerden ýokary bolup durýan halatynda hem şol serişdeleriň peýdalanylmagyny çäklendir-

ýär. Diňe ekspres geçirmeler muňa girmeyär. Geçginliligi ýokarlandyrmagyň şu gurallaryna goşmaça hökmünde banklar anyk gatnaşyjylaryň peýdasyna tölegler babatynda hereket edýän ikitaraplaýyn çäklendirilen möçberleri peýdalanyp bilerler.

Kliring töleglerini geçirmegiň häzirki zaman iş tejribesinde bankyň gündelik töleg pozisiýasynyň ýagdaýy baradaky maglumatlar örän möhüm orny tutýar. Öz gatnaşyjylaryna şeýle maglumatlary bermek üçin RTGS Plus ulgamynda ýörite maglumat ulgamy – ICS döredildi. Onuň kömegi bilen gatnaşyjylar özleriniň gündelik geçginliliginiň ýagdaýy barada ähli zady öz içine alýan maglumatlary hereketde we tiz alýarlar hem-de öz töleg işlerini meýilleşdirip bilýärler. Maglumatlara hakyky wagt düzgüninde interaktiw ýagdaýda gözegçilik edilip bilner.

ICS banklara, RTGS Plus ulgamyndaky ýagdaýyndan başga-da, özüniň «Deutsche Bundesbank»-daky hasaplarynyň ýagdaýyna gözegçiligi amala aşyrmaga hem mümkinçilik berýär. Olar üçin her bir töleg hakynda jikme-jik maglumat, şeýle hem agregirlenen maglumatlar, şol sanda gelýän we gidýän geçirmeleriň nobatlylyk ýagdaýy baradaky maglumatlar elýeter bolýar. Ulgama gatnaşyjylar öz wezipelerine we wagtyň anyk pursadynda olaryň goýlan şertlerine laýyklykda tölegleri ýerine ýetirmegiň barşyna gözegçilik edip bilerler. Ulgam tarapyndan töleg ýerine ýetirilýänçä islendik parametrler ICS-iň üstünden üýtgedilip bilner. Bu mysal üçin, tölegleri geçirmegiň nobatlylygynyň çäklendirilişine, olaryň tiplerine, maglumatlary işläp geçmegiň aňryçäk wagtynyň belleniilmegine degişlidir. Şeýle hem ICS RTSG Plus ulgamyndaky aragatnaşyk hasaplardan erkin serişdeleri çykarmak amallaryny geçirmek üçin peýdalanylýar.

Ulgam öz hyzmatlarynyň gatnaşyjylar üçin howpsuz we tehnologik taýdan elýeter bolmagyny üpjün edýär. RTGS Plus ulgamynda telekommunikasiýa infrastrukturasy hökmünde SWIFT ulgamy peýdalanylýar, bu bolsa agzalaryň ulgama has netijeli birikmegini amala aşyrmaga mümkinçilik berýär, çünki banklaryň köpüsi SWIFT ulgamyň hyzmatlaryndan peýdalanýar. Tölegler prosessingi FIN V – copy ulgamyň – RTGS ulgamlarynyň hasaplaşyklaryny geçirmek üçin ýörite işlenip taýýarlanan serwisiniň kömegi bilen amala aşyrylýar.

RTGS Plus ulgamynda amallar, esasan, awtomatik usulda işle-

nilýär, ýagny ulgam tarapyndan STP ýörelgesi ulanylýar. SWIFT habarlar standartlarynyň peýdalanylmagy munuň üçin esas bolup durýar. Bu diňe bir gatnaşyjylar tarapyndan ulgamyň salgysyna iberilýän töleg tabşyryklaryna degişli bolman, eýsem, ondan alynýan habarlara, mysal üçin, aragatnaşyk hasaplar boýunça göçürmelere hem degişlidir.

RTGS Plus ulgamy hasaplaşyklaryň esasy ýörelgeleriniň (*gross settlement we net settlement*) arasyndaky gapma-garşylyklary ýeňip geçen we özünde olaryň artykmaçlyklaryny birleşdiren birinji ulgam hökmünde tanalýar. Ähli tölegler gatnaşyjylaryň merkezi bankdaky aragatnaşyk hasaplary boýunça kliringden geçýärler we bada-bat yzy-na alynmaýan töleglere öwrülýärler, bu bolsa RTGS ulgamlary üçin häsiýetlidir. Geçginlilige gözegçilik etmek üçin banklara berilýän mümkinçilikler olara erkin serişdeleri netijeli dolandyrmaga mümkinçilik berýär, bu bolsa hemişe hasaplaşyklary *net settlement* ulgamynyň esasynda geçirýän kliring ulgamlarynyň artykmaçlygy bolup durýar.

RTGS Plus ulgamynyň agza banklary ulgamy diňe tölegleriň geçirilendigi üçin hak (komissiýa) töleýärler. Giriş gatançlary, döwürleýin tölegler göz önünde tutulmaýar. Hyzmatlaryň töleginiň şunuň ýaly shemasy iri hem-de kiçiräk banklaryň bähbitlerini göz önünde tutýar. Gatnaşyjylar tarapyndan ulgama tölenilýän hak bir aýyň dowamynda amala aşyrylan tölegleriň möçberine baglydyr.

7.3. RPS elektron ulgamy (Retail Payment System)

RPS elektron ulgamy (Retail Payment System) kredit we debet tölegleri görnüşinde bölek geçirmeleri, şeýle hem inkasso çeklerini geçirmek üçin niýetlenendir. Ol Ýewropada iň gowy ulgam hasap edilýär. 2001-nji ýylyň maglumatlary boýunça ulgam bir günde dokuz milliona golaý pul geçirmelerini işläp geçipdir. Tölegleriň geçişiniň iň ýokary derejesinde bir günki ortaça dolanyşyk 25 million amala baryp ýetipdir. 2003-nji ýylda RPS ulgamynyň üstünden umumy möçberi 2,1 *trln* ýewro deň bolan 2,19 *mlrd* tölegler geçirilipdir.

RPS ulgamynyň hyzmatlaryndan täjirçilik banklary we «Deutsche Bundesbank»-daky hasaplary beýleki saklaýjylar (düzgün bolşy ýaly,

dürli döwlet edaralary) peýdalanyň bilerler, olar bellibir tehniki standartlara laýyk gelýärler. Şeýle hem banklar RPS ulgamyndaky amallary beýleki maliýe guramalarynyň, ýagny hasaplaşyklary geçirýän agentleriň üstünden amala aşyryp bilerler.

Töleg gözükdirijileri ulgama, düzgün bolşy ýaly, elektron görnüşde iberilýär. Tölegleri ulgama ýetirmek üçin dürli elektron göterijiler (magnit lentalary we diskler) ýa-da telekommunikasiýa serişdeleri peýdalanylýar. RPS ulgamy islendik pul möçberindäki elektron debet we kredit tölegleri ýerine ýetirýär. Kliring çekleri hem kagyz göterijisiz, resminamalaryň özüni bermezden geçirilip bilner. Şeýle-de bolsa, ulgam adaty kagyz görnüşindäki çekleri işläp geçmäge hem ukyplydyr.

RPS ulgamynda tölegleri işläp geçmeklik bir amal gününü alýar. Şeýlelikde, ahyrky benefisiar (alyjy) serişdeleri iberijiniň töleg tabşyrygyny öz bankyna beren gününüň ertesi alýar. Şeýle-de bolsa, golaýda RPS ulgamy tölegleri bir amal gününde geçirmek mümkinçiligini berip başlady, şunda tölegler ulgama irden berilmelidir. Ulgam amallary geçirmek üçin sagat 8:00-da açylýar. Töleg maglumatlary bolan diskler we magnit lentalary işlemek üçin sagat 14:30-a çenli kabul edilýär.

Telekommunikasiýa ulgamlarynyň üstünden iberilýän geçirmeleriň kabul edilýän wagty sagat 18:00-da tamamlanýar. Tölegler RPS ulgamyna gatnaşyjylaryň terminallaryndan ýa-da elektron göterijilerde «Deutsche Bundesbank»-yň ýerli bölümlerine iberilýär. Bu ýerde habarlar, zerur halatlarda, gerek bolan formata geçirilýär. Soňra olary merkezi maglumatlar binýadyna berýärler, şu ýerde hem kliring bolup geçýär. Ýaňy-ýakyndan bári ulgama gatnaşyjylar töleg tabşyryklary taýýarlannanda SWIFT standartlaryny peýdalanyň başladylar. Tölegler boýunça hasaplaşyklar kumulýatiw esasyda *gross settlement* ýörelgesi boýunça amala aşyrylýar. Bu bolsa kliringiň bir gezek amal gününüň ahyrynda, ýagny ulgam tarapyndan ähli gatnaşyjylardan tölegler alnan mahalynda geçirilýändigini aňladýar. Şunda gatnaşyjylaryň her biriniň «Deutsche Bundesbank»-daky hasaplarynda iberilen geçirmeleriň umumy möçberini hasapdan oçürmek üçin ýeterlik serişdeler bolmalydyr.

Hyzmatlaryň gymmaty boýunça RPS ulgamy Ýewropada iň arzan bölek tölegler kliring ulgamydyr. Hyzmat hakynyň (komissiýa

tölegleriniň) pes derejesi amallaryň ýokary möçberleri we hasaplaşyk işiniň netijeli guralandygy bilen düşündirilýär. Banklar öz tölegleriniň işlenip geçilmegi üçin aşakdaky tariflere laýyklykda harajatlary çekýärler: her bir elektron töleg – 0,0015 ýewro, elektron göterijilerdäki töleg maglumatlaryny kabul etmek we gowşurmak – 7,50 ýewro. Ýakyn wagtlarda RPS bilen STEP ulgamynyň arasynda aragatnaşygy ýola goýmak meýilleşdirilýär, bu barada biz ýokarda aýdyp geçipdik. Bu bölek geçirmeleriň nemes ulgamyna gatnaşyjylara halkara tölegleri amala aşyrmaga mümkinçilik berer. Şu işiň netijesinde uly bolmadyk banklara halkara kliring ulgamy göni elýeter bolar, bu bolsa olara özleriniň tranzaksiýa çykdajylaryny ep-esli azaltmaga mümkinçilik berer.

7.4. «Deutsche Postbank AG» žiro tory

«Deutsche Postbank AG» – bu hususy bank bolup, ol «Deutsche Bundespost» döwlet poçta gullugyny hususlaşdyrmagyň barşynda döredildi. Häzirki wagtda ol adaty täjirçilik banky hökmünde hereket edýär. «Deutsche Postbank AG» özüniň žiro toruna esaslanýar, şonuň kömegi bilen şahamçara hasaplaşyklary geçirýär. Kliring bankyň birnäçe hasaplaýyş merkezleri tarapyndan amala aşyrylýar. Düzgün bolşy ýaly, «Deutsche Postbank AG» beýleki täjirçilik banklarynda aragatnaşyk hasaplary açmaýar, ýöne karz guramalarynyň köpüsi şu maliýe edarasynda öz hasaplaryny saklaýarlar. Hasaplaşyklar göni müşderileriň ýa-da aragatnaşyk hasaplarynyň arasynda geçirilýär. Beýleki žiro torlaryň käbir beýleki hasaplaşyk banklary bilen töleg amallaryny geçirmegi özara kliring hasaplarynyň üstünden amala aşyrylýar. Şu ýagdaýda jemleýji netto ýagdaýlary düzgünleşdirmek TRGS Plus ulgamynyň üstünden amala aşyrylýar.

Süýşürintgiler (amanat) banklarynyň žiro tory. Süýşürintgiler (amanat) banklarynyň žiro tory kliringe gatnaşyjylar hökmünde çykyş edýän ýerli we sebit banklaryny, sebit derejesinde şu hasaplaşyk ulgamynyň merkezi bölümleriniň wezipesini ýerine ýetirýän banklary, şeýle hem Germaniýanyň baş süýşürintgiler banky bolan «Deutsche Girozentrale-Deutsche Kommunalbank»-y birleşdirýär.

Germaniýanyň süşürintgiler banky öz sebitiniň merkezi süşürintgiler banklarynda aragatnaşyk hasaplary açýarlar. Sebit banklary biri-birinde özara aragatnaşyk hasaplary saklaýarlar. Olar hasaplaşyk merkezleri bolup durmak bilen, şolaryň üstünden kliring tölegleri amala aşyrylýar. Germaniýanyň süşürintgiler banklarynyň assosiasiýasynyň («Deutscher Sparkassen -und Giroverband») ýolbaşçylygynda hereket edýän ýöriteleşdirilen hasaplaýyş merkezleri hem şu wezipeleri ýerine ýetirýär.

«Deutsche Girozentrale-Deutsche Kommunalbank» žiro torunyň adaty agzasynyň hukuklarynda kliringe gatnaşýar. Süşürintgiler banklary pul geçirmelerini öz sebitiniň hasaplaşyk merkezlerine iberýärler. Olar hem öz gezeginde, mümkin boldugyça, tölegleri öz hyzmat edýän amanat kassalaryna geçirýärler. Tersine bolan ýagdaýynda tabşyryklar beýleki kliring merkezlerine berilýär. Sebitleriň süşürintgiler banklary özleriniň korrespondent toruny olary alýan nemes amanat kassalarynyň hasaplaşyk ulgamynyň çäginde daşynda bolýan tölegleri amala aşyrmak üçin peýdalanýarlar.

Kooperativ banklaryň žiro tory. Kooperativ banklar özläriniň «Deutscher Genossenschaftsring» atlandyrylýan žiro torunyň üstünden tölegler boýunça hasaplaşyklary amala aşyrýarlar. DG-Bank «Deutsche Genossenschaftsbank AG» diýlip atlandyrylýan merkezi kooperativ bank, sebit we ýerli kooperativ banklar ulgama gatnaşyjylar bolup durýarlar. Kooperativ banklar özläriniň merkezi sebit edaralarynyň üstünden tölegleri amala aşyrýarlar. Bu maksatlar üçin özara aragatnaşyk hasaplary açýlar. Sebit banklarynyň, şeýle hem DG-Bank «Deutsche Genossenschaftsbank AG»-niň arasynda kliringiň jemleri boýunça hasaplaşyklar özara aragatnaşyk hasaplaryň üstünden göni hem geçirilýär. Tölegleri gönüden-göni işläp geçmek ulgamyň agza banklary tarapyndan guralan birnäçe hasaplaýyş merkezleri tarapyndan amala aşyrylýar. Şu žiro toruň agzalary bolup durmaýan karz guramalary bilen tölegleri alyşmak sebitleriň kooperativ banklar tarapyndan «Deutsche Bundesbank»-yň hasaplaşyk ulgamlarynyň üstünden geçirilýär.

Iri täjirçilik banklarynyň žiro torlary. Düzgün bolşy ýaly, iri nemes banklarynyň ýurduň ähli çäklerini gurşap alýan şahamçalar ulgamlary bolýar. Öz birlikleriniň arasynda hasaplaşyk amallaryny ýe-

rine ýetirmek üçin bu banklaryň her biri özüniň žiro toruny döretdi. Merkezi edaradan we şahamçalardan başga-da, şunuň ýaly kliring ulgamlaryna golçur banklar hem gatnaşyp bilýärler. Hasaplaşyklar aýrybaşgalanan ýörite kliring merkezleri tarapyndan amala aşyrylýar. Hasaplaşyk merkezleriniň sany şahamçalaryň sanyna, guramaçylyk taýdan gurluşyna we tölegleriň möçberine baglydyr. Merkezi edara-nyň, şahamçalaryň we golçur banklaryň arasyndaky amallar bir ýa-da birnäçe hasaplaýyş merkezleri tarapyndan işlenilýär. Her bir hasaplaýyş merkeziniň özüniň korrespondent tory bolýar. Köplenç halatda, tölegleri geçirmek mümkinçiligini üpjün etmek üçin beýleki žiro torlaryň hasaplaşyk banklary bilen hasaplar alşylyar.

VIII BAP

ÝAPONIÝANYŇ BANKYNYŇ TÖLEG
ULGAMY**8.1. Ýaponiýanyň Merkezi banky
barada umumy maglumatlar**

1873-nji ýylda «Ýaponiýada milli banklar hakynda» kanunyň esasynda milli banklar döredildi. 1876-njy ýyla çenli banklar tarapyndan emitirlenýän banknotlaryň metal üpjünçiliginiň ýeterlik däldegi sebäpli, banklaryň senagaty we söwdany maliýeleşdirmek babatynda mümkinçilikleri çäkli bolup durýardy. 1876-njy ýylda banklar döwlet obligasiýalarynyň hasabyna banknotlary çykarmaga hukuk aldylar, sonuň netijesinde ýurtda banklaryň sany örän çalt köpeldi we 1870-nji ýyllaryň ahyrynda Ýaponiýada eýýäm 151 bank bardy.

Banklaryň çalt köpelmegi we gözegçilik edilmeýän emissiýa hümmetsizlenmegiň ýokarlanmagyna getirdi. Ykdysadyýetiň synmagyna ýol bermezlik üçin 1882-nji ýylda Ýaponiýanyň banky döredildi. Bank 30 ýyl möhlete niýetlenip esaslandyryldy we onuň esasy maksady hümmetsizlenmäni peseltmek bolup durýardy.

1885-nji ýyldan başlap Ýaponiýanyň banky kümşe çalşylýan banknotlary çykaryp ugrady. 1889-njy ýylda kabul edilen kanun arkaly banknotlary emissiýa etmegiň kadalary bellendi. Mundan beýläk Ýaponiýanyň banky tarapyndan dolanyşyga goýbermek üçin emitirlenýän banknotlar 100% derejede kümüş bilen üpjün edilen bolmalydy, şunda 70 *mln* iýena çenli üpjün edilmedik möçber bellenildi; 1897-nji ýylda üpjün edilmedik çäk 85 *mln*, 1899-njy ýylda bolsa 120 *mln* iýena çenli ýokarlandyryldy. Bank bankotlaryň bellenen çäkten ýokary goşmaça emissiýasyny diňe maliýe ministriniň rugsady bilen geçirip bilýärdi. Şu ýagdaýda ol emissiýadan salgyt tölemelidi (azyndan 5%), onuň möçberi her bir aýratyn ýagdaýda Ýaponiýanyň maliýe ministri tarapyndan bellenilýärdi.

1897-nji ýylda Ýaponiýa diňe altyn metal bilen üpjünçilige geçdi, muňa Ýaponiýanyň Sinoseks şertnamasy boýunça Hytaýdan alan

kontribusiýasy ýardam etdi. Banknotlary diňe Ýaponiýanyň banky emitirläp we saklaýjylaryň talap etmegi boýunça öz kassalarynda olary altyna çalşyp bilýärdi. Bank tarapyndan çykarylýan iýenalar ýurduň ähli ýerinde kanuny töleg serişdesine öwürüldi. Ýaponiýanyň banky çykarylan banknotlardan her aýda ýyllyk 1,25% möçberde salgyt töleýärdi. 1931-nji ýylyň dekabry aýyndan başlap Ýaponiýanyň bankynyň banknotlaryny altyna çalyşmak bes edildi.

Soňra bankyň hereket edýän möhleti ýene 30 ýyl möhlete uzaldyldy, 1942-nji ýylda bolsa Ýaponiýanyň bankynyň hökümetiň gözegçiligine geçirýän kanun çykarylady. Ýaponiýanyň maliýe ministri bankyň kanunyň esasynda taýýarlanýan namalaryny özbaşdak üýtgetmäge hukuk aldy. 1979-njy ýylda Bank hakyndaky kanun döwrebaplaşdyryldy we merkezi bank hemişelik (möhletsizlik) derejesini aldy.

Bankyň banknotlary çykarmak babatynda çäklendirilmedik agalygy (monopoliýasy) bar. 1979-njy ýylda kabul edilen kanuna laýyklykda, banknotlaryň emissiýa edilmeli möçberi Ýaponiýanyň hökümetiniň ylalaşygy bilen maliýe ministrligi tarapyndan belleniýärdi. Bu ministrlik, eger zerur diýip hasaplasa, bellenen möçberde (limitde) göz önünde tutulandakydan artyk banknotlary çykaryp bilýär, ol munuň üçin alnan peýdanyň 3%-i möçberinde göterim töleýär. Banknotlaryň emissiýasy banky ätiýaçlyk serişdeleri saklamaga mejbur edýär, bu ätiýaçlyklar esasy bölekden (täjirçilik wekselleri, ähli görnüşdäki gymmatly kagyzlar) we hökmany däl bölekden (daşary ýurt puly, altyn we kümüş ätiýaçlygy) durýar.

1998-nji ýylyň 1-nji aprelinde Ýaponiýanyň banky hakynda täze kanun güýje girdi, oňa laýyklykda bank maliýe ministrliginden garaşsyz boldy. Şu kanuna laýyklykda, bankyň 100 million iýena möçberinde hususy maýasy bolýar. Bank paýdarlar jemgyýetine meňzeş gurama bolup durýar: ol öz maýasynyň sertifikatyny çykarýar, şunda 55 million iýenadan az bolmadyk möçberdäki paý döwlete degişli bolmalydyr, galan böleginiň eýeleri bolsa döwlete dahylsyz hojalyk subýektleri bolup durýar. Bankyň maýasynyň bellibir bölegine (paýa) eýelik etmäge hukuk berýän sertifikatlar satylyp we girew hökmünde berlip bilner. Bankyň maýasyndaky paýlary saklaýjylar maliýe ministrliginiň ylalaşygy boýunça şol paýlardan diwidendleri alyp bilerler.

Ýaponiýanyň banky merkezi bank hökmünde şu wezipeleri amala aşyrýar:

- milli puluň pul birliklerini (banknotlary) çykarmak we dolandyrmak;
- pul-karz syýasatyny durmuşa geçirmek;
- dolanyşykdaky pul toplumynyň möçberini düzgünleşdirmek arkaly milli puluň hümmetini emele getirmek;
- maliýe bazarlarynda amallary geçirmek;
- hasaba alyş göterim möçberini düzgünleşdirmek;
- täjirçilik banklarynyň özara hasaplaşyklaryny amala aşyrmak;
- maliýe edaralarynyň maliýe ýagdaýyna we olarda menejmentiň ýagdaýyna gözegçilik etmek we barlamak;
- döwletiň gymmatly kagyzlary bilen amallary geçirmek;
- halkara işini amala aşyrmak;
- ykdysady seljerişi ýerine ýetirmek we nazaryýet barlaglaryny geçirmek.

Şu ygtyýarlyklaryň çäklerinde bank dolanyşykdaky pullaryň mukdaryna gözegçilik etmek üçin, netijeli isleg üçin gurallary saýlap alyp biler.

Bank öz hereketlerinde hökümete garaşly däl, ýöne pul-karz syýasaty babatda garaýyşlaryny beýan etmäge we öz hereketlerini onuň bilen sazlaşdyrmaga borçludur. Premýer ministr ýa-da maliýe ministri, eger ýagdaý ony talap edýän bolsa, bankdan zerur bolan ähli hasabatlary talap edip bilerler. Mundan başga-da bu wezipeli adamlar haýsydyr bir düzgün bozulmalaryň bardygy barada şübhe bolan ýagdaýynda bankda ýa-da onuň aýry-aýry birliklerinde derňew geçirilmegini talap edip bilerler. Derňewi bankyň müdiriýetiniň auditorlary geçirýärler. Her ýarym ýyldan bank parlamente we Maliýe ministrligine hasabat döwründe öz işiniň esasy ugurlary hakynda derňewçileriň teswirleri goşulan hasabaty berýär. Bankyň býujeti bank tarapyndan Maliýe ministrliginiň garamagyna hödürlenýär we diňe ol makullanylandan soň kabul edilýär.

Ýaponiýada göterim möçberlerini üýtgetmek hakynda çözüldi Ýaponiýanyň bankynyň Dolandyryjylar geňeşi (Policy Board) özünüň pul syýasatynyň meseleleri boýunça mejlislerinde kabul edýär. Ýaponiýa eksportdan ugur alýan ýurtdur, şonuň üçin hem iýenanyň dollar

we ýewropa pullary babatynda hümmetiniň pes bolmagyna gyzyklanýar we Ýaponiýanyň Merkezi banky öz öndürijilerini goldamak üçin göterim möçberlerini emeli usulda peseltmek bilen, arzan iýena syýasatyny alyp barýar.

Ýaponiýada iki göterim möçberi bar – owernaýt karzlary boýunça maksatlaýyn göterim möçberi we diskont möçberi.

Owernaýt karzlary boýunça maksatlaýyn göterim möçberi – bu Ýaponiýanyň bankynyň gysgamöhletli depozitler bazarynda ortaça möçber hökmünde saýlan (göresi gelyän) göterim derejesidir. Ol Ýaponiýadaky esasy göterim möçberi bolup durýar. Ýaponiýanyň banky döwletiň gymmatly kagyzlary bilen amallaryň kömegi arkaly şu möçberiň derejesine täsir edýär. Pul-karz syýasaty boýunça geňiş dokuz adamdan, şol sanda bankyň dolandyryjysyndan we onuň iki orunbasaryndan durýar. Pul-karz syýasatyndaky islendik üýtgetmeler geňiş tarapyndan makullanylmalydyr. Dolandyryjy pul-karz syýasatyny üýtgetmek boýunça geňeşiň agzalarynyň ylalaşygyny görkezýän teklipleri bermelidir.

Ýaponiýanyň bankynyň göterim möçberi ol boýunça maliýe guramalaryny karzlaşdyrmagyň we bergi borçnamalaryny gaýtadan maliýeleşdirmegiň bolup geçýän möçberinden ybaratdyr. Şol möçberi çaklap bolýandygy sebäpli, ol ýapon iýenasynyň ornuna güýçli täsir etmeýär. Göterim möçberi boýunça çözgüde degişli teswirler bazar ýagdaýyna has güýçli täsir edýär, olar Ýaponiýanyň bankynyň monetar syýasatyna bolan garaýyşlary kesgitleýär.

Ýaponiýanyň bankynyň pul-karz syýasatynyň esasy guraly diskont möçberiniň (discount rate) ululygy bolup durýar.

Diskont möçberi – bu Ýaponiýanyň bankynyň banklaryň geçginliligini saklamak üçin karz berýän möçberidir. Diskont möçberi Ýaponiýanyň bankynyň pul-karz syýasatynyň esasy guraly bolup durýar. Owernaýt karzlary boýunça maksatlaýyn göterim möçberine garanynda diskont möçberiniň ähmiýeti pesdir.

Ýaponiýanyň bankynyň ýolbaşçy edarasy 1949-njy ýylda döredilen Syýasy geňeş bolup durýar. Syýasy geňeş monetar düzgünleşdirmek babatynda döwletiň bähbitlerini kesgitlep ugrady. Syýasy geňeşiň ygtyýarlygyna şular girýär:

– hasaba alyş göterim möçberini, beýleki göterim möçberlerini,

şeyle hem wekselleri diskontirlemegiň görnüşlerini we şertlerini kesgitlemek;

- karzlar boýunça göterim möçberini kesgitlemek;
- hökmany bank ätiýaçlyklarynyň kadalaryny kesgitlemek ýa-da ýatyrnak;

- pul bazaryna gözegçilik etmegiň strategik ugruny kesgitlemek.

Gözegçilik üçin ulanylýan çäreler, esasan, açyk bazardaky amallar: obligasiýalary we wekselleri satyn almak we satmak bolup durýar;

- daşary ýurt puluna gözegçilik we pul bazaryna gözegçilik etmek meseleleri boýunça Ýaponiýanyň bankynyň resmi garaýyşlaryny üýtgetmek barada çözüň kabul etmek;

- satuwlaryň obýektlerini kesgitlemek we maliýe bazarlarynda satuwlary geçirmegiň möhletleri barada çözüň kabul etmek;

- bankyň bölümlerini, edaralaryny, agentliklerini we içerki düzüminiň beýleki obýektlerini döretmek, ondan-oňa geçirmek ýa-da ýatyrnak.

1998-nji ýylyň 1-nji aprelinden bari Syýasy geňeş dokuz agzadan, ýagny geňeşiň alty sany bellenilýän agzasyndan, BOJ (Bank of Japan) ulgamynyň başlygyndan we onuň iki orunbasaryndan durýar. Mundan başga-da bankyň dolandyryş edarasyna üç sany ýerine ýetiriji auditor, üç sany ýerine ýetiriji direktor we sekiz sany maslahatçy girýär.

BOJ ulgamynyň başlygy bankyň wekili bolup durýar, ol Syýasy geňeş tarapyndan kabul edilen çözüňlere laýyklykda onuň işine umumy gözegçiligi amala aşyrýar.

Bankyň başlygynyň orunbasarlary öz ýolbaşçysynyň görkezmelerinden ugur alyp, oňa banka wekilçilik etmäge we deňişli buýruklary bermäge, başlygyň işe ukypsyz bolan ýa-da iş ýerinde bolmadyk ýagdaýlarynda onuň borçlaryny ýerine ýetirmäge kömek berýärler.

Ýerine ýetiriji auditorlar bankyň işine derňew geçirýärler. Zerur bolan halatynda olar Maliýe ministrligine ýa-da Syýasy geňeşe öz hasabatlaryny iberýärler.

Ýerine ýetiriji direktorlar bankyň başlygynyň ýa-da onuň borçlaryny ýerine ýetirijiniň çözüňlerine laýyklykda oňa we onuň orunbasarlaryna Merkezi banka ýolbaşçylygy amala aşyrmakda kömek berýärler. Eger başlyk işe ukypsyz ýa-da iş ýerinde ýok diýlip hasap edilse, ýerine ýetiriji direktorlar onuň borçlaryny öz üstlerine alýarlar.

Maslahatçylar bankyň işiniň möhüm meseleleri boýunça Syýasy geňeşe maslahat berýärler.

Ýaponiýanyň bankynyň başlygy we onuň orunbasarlary parlamentiň iki palatasynyň ylalaşygy boýunça Ministrler Kabineti tarapyndan wezipä bellenýärler. Syýasy geňeşiň beýleki agzalary (6 adam) hem parlamentiň iki palatasynyň ylalaşygy boýunça Ministrler Kabineti tarapyndan bellenilýär. Bu emeldarlaryň şuna menzeş işde bellibir tejribesi ýa-da in bolmanda, ykdysadyýet we maliýe barada düşüňjesi bolmalydyr. Ýerine ýetiriji auditorlar Ministrler Kabineti tarapyndan bellenilýär. Ýerine ýetiriji direktorlar we maslahatçylar maliýe ministri tarapyndan Syýasy geňeşiň haýyşnamalarynyň we teklipleriniň esasynda bellenýär.

Bankyň başlygynyň, başlygyň orunbasarynyň we Syýasy geňeşiň beýleki agzalarynyň ygtyýarlyk möhleti 5 ýyla deňdir. Ýerine ýetiriji auditorlaryň we ýerine ýetiriji direktorlaryň ygtyýarlyk möhleti 4 ýyla deňdir. Maslahatçylaryňky 2 ýyldyr. Ýokarda sanalyp geçilen emeldarlaryň ählisi şol wezipelere gaýtadan bellenip bilerler.

Ýaponiýanyň bankynyň dolandyryş işgärleriniň ählisi (ýerine ýetiriji direktorlar muňa girmeyär) diňe öz islegleri bilen işden çykarlyp bilner. Ýerine ýetiriji direktorlar Syýasy geňeşiň haýyşy boýunça maliýe ministri tarapyndan işden boşadylýar.

Syýasy geňeşiň mejlisleri, zerur bolşuna görä, Geňeşiň başlygynyň görkezmesi boýunça geçirilýär. Şeýle hem mejlis Geňeşiň agzalarynyň 1/3 böleginiň talap etmegi boýunça çagyrylyp bilner. Geňeşiň başlygynyň ýa-da onuň agzalarynyň 1/3 böleginiň bolmadyk ýagdaýynda mejlis we ses bermeklik geçirilip bilinmez. Çözüň sesleriň köplügi bilen kabul edilýär. Diňe mejlise gatnaşýanlar ses berip bilýärler. Eger sesler deň bolsa, onda başlyk çözüň kabul edýär. Syýasy geňeşiň mejlislerine Maliýe ministrliginiň we Ykdysady meýilnamalaşdyryş agentliginiň işgärleriniň gatnaşmaga hukuklary bardyr. Olaryň monetar düzgünleşdirmek meseleleri boýunça haýsydyr bir meselä haýal etmän seretmegi haýyş etmäge hukuklary bardyr. Eger mejlise gatnaşýanlar haýsydyr bir meselä seretmegi gaýra goýmagy haýyş edýän bolsalar, onda geňeş ses bermek arkaly çözüň kabul edýär.

8.2. BOJ-NET töleg ulgamy

Beýleki merkezi banklardan tapawutlylykda Ýaponiýanyň banky hasaplaşyklaryň iki dürli ugurlarynyň, ýagny brutto hem-de netto hasaplaşyklaryň bir BOJ-NET ulgamynyň saýasynda hereket etmegini üpjün edýär.

Birinjiden, bu ulgam günün dowamynda owerdrafty peýdalanmazdan, hakyky wagtda jemi hasaplaşyklary geçirmek boýunça hyzmat edýär. BOJ-NET töleýjiniň hasabynda serişdeleriň ýok wagtynda töleg tabşyrygyny nobata goýmagy göz önünde tutmaýar, ony awtomatik usulda kabul etmeýär. Ýaponiýanyň banky tarapyndan ýerine ýetirilýän beýleki hyzmatlar bilen deňeşdirilende hakyky wagtda owerdraftsyz jemi hasaplaşyklaryň uly islegden peýdalanmaýandygyny belläp geçmek gerek.

Ikinjiden, BOJ-NET ulgamynyň düzümine girýän, bir günün içinde karz bermek bilen, bellenen wagtda köptaraplaýyn arassa hasaplaşyklar ulgamy giňden ýaýran ulgam bolup durýar, ol hakyky wagtda jemi hasaplaşyklar ulgamyna garanyňda 50 esseden köp möçberdäki geçirmeleri işleýär.

BOJ-NET ulgamy 1988-nji ýyldan bäri hereket edýär we maliýe edaralarynyň arasynda elektron pul geçirmeleri boýunça hasaplaşyklary amala aşyrýar. Onuň hyzmatyndan 465 bank we gymmatly kagyzlaryň dolanyşygy bilen baglanyşykly ähli firmalar peýdalanýarlar.

Ýaponiýanyň banky ulgamyň operatory (ýolbaşçysy) bolup durýar, şol sebäbe görä hem onuň netijeli işlemegi üçin kadalary belleýär we gözükdirijileri işläp taýýarlaýar. Mundan başga-da ol tölegleri düzgünleşdirmek hyzmatlaryny ýerine ýetirýär we ulgamyň işine gözegçiligi amala aşyrýar.

Ulgamyň gowy tarapy, birinjiden, ondan peýdalanmagyň netijesinde kagyz göterijilerdäki töleg resminamalaryny (Ýaponiýanyň bankynyň çekleri we beýlekiler) işlemek üçin harajatlaryň azalýandygyndan, ikinjiden, onuň hakyky wagtda düzgüninde işleýändiginden ybaratdyr.

Maliýe edaralary üçin ulgamyň hyzmatlarynyň göni elýeterliligini almagyň şerti Ýaponiýanyň bankynda hasabyň bolmagy bolup durýar.

Banklar (ýurduň we daşary ýurtlaryň banklary), gymmatly kagyzlarda ýöriteleşýän firmalar (ýurduň we daşary ýurtlaryň firmalary) we pul dellallary (talap edilýänçä karzlaryň dellallary) ulgama gatnaşyjylar bolup bilerler. BOJ-NET ulgamy Ýaponiýanyň banky bilen oňa gatnaşyjylaryň arasyndaky aýratyn şertnamalaryň esasynda hereket edýär. Şunda daşary ýurt banklary we ýurduň gymmatly kagyzlary bilen işleýän firmalar rezidentler (dahyllylar) diýlip hasap edilýärler we degişlilikde, ulgama olaryň resminamalary olar üçin bellenen tertipde işlenilýär.

Ulgam şulary amala aşyrmak üçin peýdalanylýar:

- bankara pul bazary bilen baglanyşykly maliýe edaralary arkaly gymmatly kagyzlar bilen amallary geçirmek boýunça iş alyp barýan maliýe edaralarynyň arasynda pul geçirmeleri;

- şol bir maliýe edarasynyň çäginde pul geçirmeleri (firmaiçi pul geçirmeleri);

- hususy kliring ulgamlarynyň hereket etmeginiň netijesinde emele gelýän orunlar (pozisiýalar) boýunça hasaplaşyklar;

- firmalar bilen Ýaponiýanyň bankynyň arasynda pul geçirmele-ri (Gaznaçylyk pul serişdelerini geçirmegi goşmak bilen).

Pul geçirmeleriniň agramly böleginiň iri pul möçberleri babatyn-da kredit geçirmeler bolup durýandygyny, ýöne firmaiçi geçirmeleriň debet geçirmeler hem bolup biljekdigini belläp geçmek gerek.

Bellenen wagtda arassa (brutto) hasaplaşyklar ulgamy töleg tabşyryklaryny Tokio wagty bilen sagat 9:00-dan 17:00-a çenli kabul edýär. Bu ýerde dört hasaplaşyk döwri bardyr: sagat 9:00-da, sagat 13:00-da, sagat 15:00-da we sagat 17:00-da. Günün dowamynda başlanan her bir töleg tabşyrygyna bellenen döwürleriň birinde hasaplaşyk geçirmek üçin bellik edilip bilner. Hasaplaşyklaryň köptaraplaýyn özara hasap etmeleriň esasynda geçirilýändigine garamazdan, ulgam, hakykatdan, jemi hasaplaşyklar ulgamy bolup durýar.

BOJ-NET ulgamynda tölegleri düzgünleşdirmegiň şular ýaly shemasy peýdalanylýar: töleýji iberiji bankyň üstünden geçirmegi talap etmek bilen amalyň başyny başlaýar. Öz gezeginde iberiji bank serişdeleri geçirmek baradaky gözükdirijini Ýaponiýanyň bankynyň hasaplaýyş merkezine iberýär, ol bolsa degişlilikde, ony alyjy banka geçirýär, ol hem soňra öz müşderisine karz (kredit) awizony iberýär. Düzgünleşdirmek şol gün amala aşyrylýar. Elektron

töleg resminamalaryny geçirmek Ýaponiýanyň bankynyň çäklerdäki şahamçalarda we ulgama gatnaşygy maliýe edaralarynyň edara binalarynda oturdylan terminallaryň we kompýuterleriň üstünden amala aşyrylýar.

Hasaplaşyklarda esasy iki kompýuter ulgamy peýdalanylýar, olaryň her biri baş we ätiýaçlykdaky kompýuterlerinden durýar, ätiýaçlyk kompýuteri bökdençlikleriň ýüze çykmagynyň ähtimallygy göz önünde tutulyp döredilýär. Mundan başga-da iki görnüşli terminal bardyr: birleşen we aýratyn terminallar. Şunda ol ýa-da beýleki ýagdaýda terminalyň görnüşi (tipi) iş ýüküne baglylykda kesgitlenýär.

Ulgamdan peýdalananandyklary üçin gatnaşyjylar Ýaponiýanyň bankyna üýtgeýän tarif boýunça töleg töleýärler. Adaty pul geçirmeler üçin 40 iýena, üçünji tarapa pul geçirilendigi üçin bolsa 60 iýena alynýar. Mundan başga-da gatnaşyjylar Ýaponiýanyň bankynyň terminalyna birikmek üçin kesgitli töleg geçirýärler. Banklar tarapyndan üçünji tarapa geçirmeler üçin müşderilerden alynýan tölegiň möçberi gatnaşyjylaryň özleri tarapyndan bellenýär.

Ýaponiýanyň banky iş gününüň dowamynda karz bermeýär, ýöne olaryň hasaplarynda debet saldosynyň emele gelmezligi we hasaplaşyklaryň öz wagtynda geçirilmegi üçin gatnaşyjylaryň ýagdaýyna üns bilen syn edýär.

8.3. JCB töleg ulgamy

JCB töleg ulgamy – bu şu günki günde Ýaponiýanyň iri töleg ulgamydyr we dünýäde öňdebaryjy alty ulgamyň biridir. Töleg ulgamynyň halkara ady we oňa wekilçilik edýän kompaniýanyň inlis dilindäki ady şundan ybaratdyr – «*Japan Credit Bureau*», bu Ýapon karz býurosy diýmekligi aňladýar. JCB kompaniýasy 1961-nji ýylda esaslandyryldy. «Sanva Bank» we «Nikhon Sipran» banklary kompaniýanyň esaslandyryjylary boldular. Soňra paýdarlaryň arasyna «Mitsui», «Daiva» banklary we başga-da birnäçe banklar girdiler. Eýýäm 1968-nji ýylda «Osako Credit Bureau»-nyň satyn alynmagynyň netijesinde, JCB karz kartlary bazarynda öňdebaryjy boldy.

JCB lokal töleg ulgamy hökmünde ýeterlik derejede çalt ösdi we

tiz wagtda Ýaponiýada karz kartlarynyň iri emitentine öwrüldi, ýöne ol diňe içerki bazara gönükdirilendi, kartlar diňe ýurduň içinde çykarylýardy we kabul edilýärdi. Şol wagtlarda Ýaponiýada emitirlenýän halkara kartlaryndan bolsa diňe daşary ýurtlarda peýdalanylýan bolýardy. Emma «Sumitomo credit» kompaniýasy tarapyndan halkara kartlarynyň emissiýa edilmegi tutuş bazardaky ýagdaýy hem, «JCB» kompaniýasynyň ösüş strategiýasyny hem üýtgetdi.

60-njy ýyllaryň ahryna çenli dünýäde halkara töleg kartlarynyň dört sany iri emitenti belli boldy, bir tarapdan, kartlary çykarýan we akseptant firmalar bilen özbaşdak işleýän American Express we Diners Club ýapyk ulgamlar, beýleki tarapdan, kartlaryň emissiýasyny dolandyrmak we söwda hem-de hyzmatlar kärhanalaryna bilelikde hyzmat etmek üçin bank assosiasiyalary tarapyndan esaslandyrylan Visa International we MasterCard International ulgamlary.

Visa International we MasterCard International ulgamlarynyň kartlary, esasan, töleg ulgamlary teklipe edýän halatynda, beýleki iki kompaniýa kartlary saklaýjylara syýahatçylyk we boş wagt ulgamy bilen baglanyşykly hyzmatlary teklipe etmeklige esasy üns berdiler. Visa we MasterCard täjirçilik ulgamynda 3,5 milliona golaý kärhana bardy, American Express we Diners Club ulgamyna 50 müňden köp bolmadyk kärhana, şol sanda ABŞ-nyň çägindeki kärhanalar girýärdi. Şeýlelikde, şol wagtda «Visa International» we «MasterCard International» töleg assosiasiyalary bazarda has öňdebaryjylar bolup durýardylar.

1980-nji ýylda «Sumitomo Credit» kompaniýasy «Visa International» assosiasiyasy bilen bilelikde Ýaponiýanyň çäginde hem, daşary ýurtlarda hem peýdalanylýp bilinjek kartlary emissiýa etmek taslamasyny yglan etdiler. Bu ýapon karz kartlary bazarynda rewolýusiýa bolupdy: bir wagtda ýurduň içinde hem, daşary ýurtlarda-da peýdalanylýan boljak gural peýda boldy. Şol ýylda «American Express» Ýaponiýada özüniň golçur kompaniýasyny açdy, ol kartlary çykarmaga girişdi. «MasterCard International» bolsa ýerli bazara ýurduň içinde-de, onuň çäklerinden daşarda hem hereket edýän öz önümi bilen çykdy.

Netijede, «JCB» kompaniýasynyň ýolbaşçylary bazary ýitirip biljekdiklerine we üýtgeýän islegiň talaplaryna laýyk gelmek üçin nämedir bir zat etmegiň zerurdygyna düşündiler. 1980-nji ýylyň noýabryna çenli «JCB» kompaniýasy her ýylda «American Express»

kompaniýasynyň daşary ýurtlarda peýdalanmak üçin niýetlenen wagtlaýyn kartlarynyň 50 müňden gowragyny çykaryardy. Olar boýunça tranzaksiýalara geçirilen seljerme JCB ulgamyny halkara töleg ulgamyna öwürmek wezipesini çözmek üçin daşary ýurtlarda 20 müň sany söwda kärhanasyndan durýan kabul ediş ulgamyny döretmegiň we kartlary saklaýjylara Ýaponiýanyň çäginde syýahatçylyk we boş wagty geçirmek babatynda hyzmatlary üpjün etmegiň zerurdygyny görkezdi.

Amerikadan tapawutlylykda Ýaponiýada plastik kartlary ýaýratmak «ýokardan aşaklygyna» bolup geçdi we ilkiňde bu önümler girdejileri ýokary bolan adamlara gönükdirilipdi. Müşderileriň şu toparyny gyzyklandyrmak üçin ýapon emitentleri kartlaryň kömegi bilen karz almak mümkinçiliklerini artdyrmaga däl-de, döp bolşy ýaly, syýahatçylyk, boş wagty we işewür saparlar ulgamynda hyzmatlary giňeltmäge uly ähmiýet berdiler.

Şol wagtlarda bar bolan halkara töleg ulgamlarynyň ählisi amerikan ulgamlary bolup durýardy, şeýlelikde, «JCB» kompaniýasynyň ýolbaşçylary birinji halkara ýapon kartynyň peýda bolmaly wagty geldi diýen netijä geldiler. Munuň üçin gowy wagty saýlanyp alyndy: Ýaponiýada ykdysady ýokary göteriliş dowam edýärdi we daşary ýurtlara gidýän syýahatçylaryň we telekeçileriň sanynyň ep-esli artmagyna garaşyp boljakdy.

Şeýlelikde, 1980-nji ýylda «JCB» kompaniýasynyň ýolbaşçylary kompaniýanyň strategiýasyny önümiň bitewüligini we söwda markasyny saklamak bilen bir hatarda, onuň halkara derejä çykmagyny gazanmak hökmünde kesgitledi. Emma bu strategiýanyň durmuşa geçirilýän mahalynda kompaniýa birnäçe meseleleri çözmeli bolupdy, olaryň arasynda iňlisçe bilýän işgärleriň we Ýaponiýa golaý ýerleşýän Gonkongdaky we Hytaýdaky banklar bilen, şeýle-de dünýäniň iri ýurtlaryndaky täjirçilik ulgamynyň kärhanalary bilen durnukly aragatnaşygyň ýokdugy ýaly meseleler bardy.

80-nji ýyllaryň başynda Ýaponiýanyň maliýe ulgamynda özgertmeler bolup geçdi – bank kanunçylygyna girizilen üýtgetmeler banklara plastik kartlar taslamalaryny özbaşdak durmuşa geçirmäge mümkinçilik berdi. Ilkiňde kartlary saklaýjylary we akseptant kärhanalary çekmekde emitent kompaniýalar bilen hyzmatdaşlyk eden

sebitleýin we trast banklar özleriniň prosessing kompaniýalaryny döretmäge we esasy halkara töleg assosiasiýalarynyň kartlaryny çykarmaga ygtyýarnamalary almaga girişdiler.

Banklar tarapyndan esaslandyrylan şunuň ýaly birinji gurluş «Sumitomo Card» kompaniýasy bolupdy. «JCB» kompaniýasyndan başga şuna meňzeş ýapon kompaniýalarynyň ählsi ýa «Visa International», ýa-da «MasterCard International» bilen hyzmatdaşlyk edýärdiler.

Soňky ýyllarda «JCB» kompaniýasynyň täjirçilik ulgamy Gokongdaky, Taýwandaky, Gawaý adalaryndaky, Hytaýdaky, Singapurdaky, Londondaky, Pariždäki, Rimdäki kompaniýalaryň kartlaryna hyzmat edýän kärhanalaryň hasabyna giňelmegini dowam etdi. Daşary ýurtlara gidýän syýahatçylaryň we telekeçileriň ýapon milli pulunyň güýçlenmegi bilen bilelikde bolup geçýän akymy yzygiderli artýardy. Müşderilere hyzmat edilýän wagty azaltmak üçin «JCB» kompaniýasy awtorlaşdyrmagyň ýeterlik derejede ýokary bolan çäklerini belledi, dürli ýurtlardaky kartlaryň akseptantlary bolan firmalar gurply ýapon müşderilerine hyzmat etmäge gyzyklanýardylar.

Şeýlelikde, «JCB» kompaniýasynyň harytlar we hyzmatlar üçin hasaplaşyk serişdesi hökmünde Hytaýda öz kartlaryny ornaşdyryp başlan wagty bolan 1983-nji ýyla çenli JCB kartlaryny kabul edýän halkara ulgamyny döretmek üçin obýektiw şertler emele geldi.

1984-nji ýylda bu kartlara hyzmat edýän söwda nokatlarynyň ulgamy dünýäniň 35 ýurdunyň 300 şäherinde 30 müň kärhanadan gowrak bolupdy. Şol bir wagtda kompaniýa daşary ýurtlarda ilkinji edaralaryny döretmäge girişdi, olar ýerli akseptant kärhanalar bilen özara gatnaşyklar meselesini çözmelidiler we kartlary saklaýjylara hyzmat etmelidiler.

1989-njy ýylda ABŞ-da kartlar çykarylyp başlandy. ABŞ-da JCB kartlary, Visa, MasterCard, Discover ýa-da American Express ýaly töleg kartlary peýdalanylýar. Olar dürli myhmanhanalarda, awiakompaniýalarda, «Apple» dükanlarynda, şeýle hem awtoulaglary kärendä berýän kompaniýalar tarapyndan kabul edilýär JCB kartlarynyň kömegi bilen Amerikanyň söwda merkezlerinde, awtoserwislerde, töleg geçirip bolýar.

1990-njy ýylda Ýewropada birinji JCB karty çykaryldy.

Kartlaryň kabul edilýän nokatlaryny artdyrmak üçin, 2000-nji

ýylda «JCB» kompaniýasy «American Express» bilen hyzmatdaşlyk ylalaşygyny baglaşdy, şu ylalaşygyň netijesinde olaryň ikisi hem, bir wagtda ulanyş we goşmaça çykdaýylary azaltmak bilen, meşhur syýahatçylyk ugurlarynda kartlary saklaýjylar üçin kabul ediş nokatlaryny giňeltdiler. 2003-nji ýylda «JCB» kompaniýasy hem-de «China UnionPay Co.,Ltd» kompaniýasy hyzmatdaşlyk hakynda ylalaşyga gol çekdiler, ol JCB kartlarynyň Hytaýda «China UnionPay Co.,Ltd» kompaniýasynyň бүтін ulgamynda kabul edilmegine mümkinçilik berdi. 2005-nji ýylda «JCB» kompaniýasy Ýaponiýanyň çäginde «China UnionPay Co.,Ltd» kompaniýasynyň kartlary boýunça bankomatlar ulgamyna hyzmat etmek hakynda ylalaşyk baglaşdy. 2006-njy ýylyň 23-nji awgustynda kompaniýa «Discover Network» bilen ylalaşyk gazandy. Uzakmöhletleýin baglaşylan şertnama laýyklykda JCB kartlary Discover Network-yň we tersine, Discover Network-yň kartlary JCB kartlarynyň kabul edilýän ähli ýerlerinde kabul edilýär. Şu günki günde bilelikdäki iş dowam edýär. Häzirki pursatda JCB kartlaryny kabul edýän amerikan söwda nokatlarynyň sany 7,3 milliondan geçýär.

JCB töleg ulgamy öz müşderilerine kartlaryň şu görnüşlerini teklipl edýär:

- JCB (müşderileriň köpüsi üçin standart kart);
- JCB J-1 (kart 18-den 25 ýaş aralygyndaky talyplar we okuwçylar üçin niýetlenýär);
- JCB Grande (muft lukmançylyk hyzmaty üçin hukuk berýän we syýahatçylygy ätiýaçlandyryýan, şeýle hem goşlary ätiýaçlandyryýan kartlar);
- JCB Ladies Card (aýallar üçin kart, aýallar üçin ýörite hyzmatlaryň bukjasyň berýär);
- JCB Gold (ätiýaçlandyryşyň has giň bukjasyň, şol sanda betbagtçylykly hadysalardan ätiýaçlandyrmagy, uçarda we myhmanhanalarda goşlary ätiýaçlandyrmagy üpjün edýän kart). Gold Card dürli amallar geçirilende kartdan hasapdan öçürilýän pul möçberiniň 0,5%-i möçberinde ýeňillik berýär;
- JCB Class (saýlama müşderiler üçin altyn kart);
- JCB Nexus (20 ýaşly adamlar üçin altyn kart) we ş.m.

2016-njy ýylyň maglumatlary boýunça dünýäde JCB kartlaryny

saklaýjylaryň sany 101 *mln* adama ýetýär, olar her ýylda 200 *mlrd* dollardan gowrak möçberde harytlary we hyzmatlary satyn alýarlar. Kartlar dünýäniň 190 ýurdundaky 32 *mln* nokatda töleg üçin kabul edilýär, şol sanda Russiýada kartlaryň kabul edilýän 300 müňe golaý nokady bar.

JCB ulgamy, beýleki töleg ulgamlarynyňky ýaly, müşderilere hyzmatlaryň giň toparyny berýär. Olar kartlaryň kömegi bilen bank hasaplary bilen amallar, myhmanhanalarda otaglary, petekleri sargyt etmek, dünýäniň dürli nokatlarynda hyzmatlary tölemek, internetiň üstünden satyn alnan zatlaryň tölegini geçirmek ýaly hyzmatlardan ybaratdyr. Statistika boýunça ABŞ-da JCB kartyndan hasapdan açylyp, serişdeleriň ortaça möçberi 250 dollara, American Express kartyndan 125 dollara deňdir, Visa kartyndan bolsa bary-ýogy 50 dollar hasapdan açylyp. Şu ulgamdan peýdalanýan müşderiler ortaça alanynda beýleki kompaniýalaryň hyzmatlaryndan peýdalanýanlardan köp pul sowýarlar. Bu ýagdaý, ilkinji nobatda, JCB kartlaryny saklaýjylaryň köpüsiniň ýeterlik derejede ýokary ýaşaýyş derejesi bolan ýaponlar bolup durýandygy bilen düşündirilýär.

IX BAP

RUSSIÝANYŇ MILLI TÖLEG ULGAMYNÝŇ DÜZÜMI WE GURLUŞY

9.1. Russiýanyň milli töleg ulgamynyň emele gelmegi we ösüşi

Russiýada XXI asyryň birinji onýyllygy töleg ulgamyny ösdürmekde möhüm üstünlikler bilen bellenildi. Hasaplaşyklaryň tizligi, howpsuzlygy we amatlylygy boýunça dünýä standartlaryna laýyk gelýän tehniki infrastruktura emele getirildi. Özüniň çylşyrymlylygy boýunça örän seýrek gabat gelýän, 9 sagat guşaklygyny gurşap alýan çäkde hakyky wagt düzgüninde jemi hasaplaşyklar ulgamyny gurmak wezipesi üstünlikli durmuşa geçirilýär.

Russiýanyň häzirki zaman töleg ulgamy öz gözbaşyny geçen asyryň 80-nji ýyllaryndan alyp gaýdýar. Döwlet bankynyň şol döwürde hereket eden töleg ulgamy öňki Sowet Soýuzynyň töleg ulgamynyň bir bölegi bolup durýardy. Döwlet banky SSSR-iň ýeke-täk hasaplaşyk merkezidi. Mundan başga-da şu aşakdakylar töleg ulgamyna gatnaşyjylar bolup durýardylar:

- SSSR gurluşyk banky, ol özüniň Tertipnamasyna laýyklykda hyzmat edýän kärhanalarynyň we guramalarynyň hasaplaşyklaryny, şeýle hem hasaplaşyklar bilen bagly amallar boýunça olary karzlaşdyrmagy amala aşyrýardy;

- SSSR daşary söwda banky we SSSR döwlet zähmet amanat kassalary özleriniň Tertipnamalarynda göz önünde tutulan amallary, ýagny hyzmat edilýän guramalaryň, edaralaryň we raýatlaryň hasaplaşyk amallaryny ýerine ýetirýärdiler.

Töleg ulgamynyň şunuň ýaly guralan ýagdaýynda nagt däl hasaplaşyklaryň ählisi SSSR Döwlet bankynyň we onuň edaralarynyň üstünden şahamçara dolanyşyklar ulgamy (MFO) boýunça amala aşyrylýardy, muňa bir edaranyň müşderileriniň arasyndaky hasaplaşyklar girmeyärdi, şeýlelikde, bank ulgamy hakykatdan bir derejeli bolup durýardy. SSSR Döwlet bankynyň bölümleri, şäher, welaýat we res-

publikan edaralary MFO gatnaşyjylar bolup durýardylar, olara MYF ulgamyna gatnaşyjynyň belgisi berilýärdi, SSSR Döwlet bankynyň her bir bölümi merkezleşdirilmedik tertipde, MFO ulgamynyň esasynda amallaryň buhgalterçilik hasaba alnyşyny ýöredýärdi. Bölümleri balanslary düzüp, olary ýokarda durýan gurluş düzümine – Döwlet bankynyň edarasyna berýärdiler, ol ýerde jemleýji balans düzülip, soňra ol SSSR Döwlet bankynyň jemleýji balansyna goşulýardy.

1987-nji ýylda töleg ulgamyny üýtgedip gurmak geçirilenden we şonuň netijesinde ýörite banklar (SSSR Daşary ykdysady banky, SSSR Senagat gurluşyk banky, SSSR Ýaşayyş jaý-sosial banky, SSSR Agrosenagat banky we SSSR Süýşürintgiler banky) döredilenden soň, SSSR Döwlet banky onuň 1988-nji ýylda tassyklanan Tertipnamasyna laýyklykda, ýurduň baş banky, ýeke-täk emissiýa merkezi, halk hojalygynda karz we hasaplaşyk gatnaşyklarynyň guramaçysy boldy. Döredilen ýörite banklaryň ählisi hojalyk hasaplaşygyndaky özbaşdak edaralar bolup durýardylar we olaryň öz balanslary bardy. Ýörite banklaryň SSSR Döwlet bankynyň ozalky bölümleriniň esasynda emele getirilendigi sebäpli, olar şahamçara dolanyşyklar ulgamyna gatnaşyjynyň hukuk derejesini aldylar.

1989-njy ýylyň 1-nji ýanwaryna çenli SSSR-de jemi 43 sany täjirçilik we kooperatiw bank bardy, iki ýyldan soň olaryň sany 1357-ä ýetdi. Soňra täjirçilik banklarynyň sany çalt köpelmegini dowam etdi, bu şol sanda olaryň döwletiniň ýöriteleşdirilen banklarynyň binýadyna döredilmeginiň hasabyna hem bolup geçdi. Şeýle şertlerde merkezi bankyň, şeýle hem täjirçilik banklarynyň hukuk derejesini ýuridik taýdan berkidýän degişli kanunçylyk namasyna zerurlyk ýüze çykdy. Zerur bolan kanunlar 1990-njy ýylyň dekabrynda kabul edildi. SSSR-iň Ýokary Soweti 1990-njy ýylyň 11-nji dekabrynda «SSSR Döwlet banky hakynda» we «Banklar we bank işi hakynda» kanunlary kabul etdi, Russiýa Federasiýasynda «RSFSR-iň Merkezi banky (Russiýanyň banky) hakynda» we «RSFSR-de banklar we bank işi hakynda» kanunlar kabul edildi (1990-njy ýylyň 2-nji dekabry). Şu kanunlaryň kabul edilmegi bilen, täjirçilik banklarynyň ulgamlarynyň ösüşi has çalt depginler we bellibir ynamlylyk bilen häsiýetlendirildi.

1990-njy ýylda RSFSR Döwlet banky (1992-nji ýyldan Russiýa Federasiýasynyň Merkezi banky (Russiýanyň banky)) döredildi, bu

bolsa töleg ulgamyny birinji derejeli wezipeleriň hatarynda özgertmegiň we döwrebaplaşdyrmagyň zerurlygyny kesgitledi. Hasaplaşyk-kassa merkezleri döredildi, olarda karz guramalarynyň aragatnaşyk hasaplary we Russiýanyň bankynyň beýleki müşderileriniň bank hasaplary açyldy. Bankara hasaplaşyklaryň elektron tehnologiýalary ornaşdyrylyp başlandy. Sebitleriň içindäki, soňra bolsa sebitara elektron hasaplaşyklar kagyz awizolaryny ulanyşdan çykaryp başladylar.

Russiýanyň bankynyň SSSR Döwlet bankynyň MFO ulgamynyň binýadynda döredilen töleg ulgamy obýektiw sebäplere görä (öňi bilen, tehniki binýadyň we telekommunikasiýa amatlyklarynyň şol döwürdäki ösüş derejesiniň ýokary dældigi sebäpli) merkezleşdirilmedik ulgam hökmünde gurulýardy. 90-njy ýyllaryň başynda ýurtda emele gelen şertlerde Russiýanyň bankynyň töleg ulgamyny gurmaga merkezleşdirilen çemeleşme tölegleri geçirmegiň elektron tehnologiýasynyň ýeterlik derejede gysga wagtyň içinde ornaşdyrylmagyny üpjün edip bilmezdi.

Emma sebitleriň arasyndaky tehnologik tapawutlar bilen häsiýetlendirilýän merkezleşdirilen ulgamyň dowam etmegi Russiýa Federasiýasynyň dürli subýektleriniň çäklerinde özleriniň şahamça ulgamlaryny ösdürmek isleýän banklar üçin goşmaça kynçylyk döredýärdi. Mundan başga-da Russiýanyň bankynyň töleg ulgamynyň sebit böleginiň işindäki tehnologik tapawutlar ýurduň dürli sebitlerinde Russiýanyň banky tarapyndan karz guramalaryna edilýän hyzmatlaryň toplumynyň dürli-dürli bolmagyny kesgitleýärdi. Netijede, karz guramalary özleriniň geçginliligini dolandyrmak babatynda dürli syýasaty ýöretmäge mejbur bolýardylar.

Şeýle-de bolsa 1998-nji ýylyň ahyrynda Russiýanyň bankynyň töleg ulgamynyň iki derejeli arhitekturasyny gurmak tamamlandy, ol özara baglanyşykly sebit böleklerinden durýardy, olaryň arasyndaky tölegler boýunça hasaplaşyklar sebitiň içinde ýa-da sebitara derejede ýokardan aşaklygyna «her biri her biri bilen» diýen ýörelge boýunça ýerine ýetirilýärdi. Sebitara elektron hasaplaşyklar, Russiýanyň bankynyň çäklerindäki her bir edaranyň hasaplaşyklarynyň baş gatnaşyjylarynyň üstünden amala aşyrylýardy, şunda olaryň arasynda habarlary alyşmak Russiýanyň bankynyň Sebitara informatizasiýa merkeziniň üstünden bolup geçýärdi, ol hasaplaşyklar geçirmeyärdi, diňe habarlary geçiriji merkez bolup durýardy.

Russiýanyň bankynyň töleg ulgamyny emele getirmegiň barşynda şunuň ýaly arhitektura emele geldi we ol hasaplaşyklary geçirmek babatynda şol döwürde bar bolan, köplenç halatda, sebitleriň içindäki ykdysady aragatnaşyklara gözükdirilen zerurlyklara, şeýle hem telekommunikasiýalaryň we Russiýanyň bankynyň tehniki mümkinçilikleriniň ösüş derejesine doly laýyk gelýärdi. Russiýanyň bankynyň töleg ulgamynda sebitiçi we sebitara elektron hasaplaşyklar hyzmatlarynyň döredilmegi hasaplaşyk amallarynyň tamamlanýan möhletlerini düýpli gysgaltmaga mümkinçilik berdi, şeýle hem elektron tehnologiýalaryň ösdürilmegine we ýaýradylmagyna ýardam etdi, olaryň kömegi bilen şu wagta çenli Russiýanyň bankynyň töleg ulgamynyň üstünden geçirilýän ähli tölegleriň 98%-den gowragy amala aşyrylýar.

Ýurduň ykdysadyýetinde goşulyşma (integrasiýa) işleriň mundan beýläk hem ösdürilmegi, milli maliýe bazarlarynyň giňelmegi we ösmegi guramaçylyk we programma çözgütleriniň bir ölçege getirilmegini talap etdi, şunuň bilen baglylykda, Russiýanyň bankynyň çäklerindäki edaralaryň hasaplaşyk ulgamlarynyň birlikleriniň hasaba alyş-amal maglumatlarynyň işlemegi, maglumatlary işlemegiň köpçülikleýin (kollektiwleýin) merkezlerine geçirmek hakynda çözgüt kabul edildi. Şeýle merkezler Russiýanyň bankynyň Nižegorod welaýaty boýunça baş müdirliginiň (MIKM-1), Russiýanyň bankynyň Sankt-Peterburg boýunça baş müdirliginiň (MIKM-2) we Russiýanyň bankynyň Sebitara informatizasiýa merkeziniň (Moskwa ş.) (MIKM-MR) tehniki serişdeleriniň binýadynda döredildi.

2008-nji ýyldan başlap Russiýanyň bankynyň töleg ulgamynyň hereket etmegi, esasan, maglumatlary köpçülikleýin (kollektiwleýin) işlemek ulgamy, şeýle hem elektron hasaplaşyklaryň transport ulgamy we Russiýanyň bankynyň müşderileri bilen özara edýän gurşawy arkaly üpjün edilýär. MIKM maglumatlary işlemegi jebislendirilen görnüşde, Russiýanyň bankynyň çäklerdäki edaralarynyň maglumatlaryny bir wagtda we biri-birine garaşsyz işlemek ýoly bilen amala aşyrýarlar. Maglumatlary köpçülikleýin işlemek ulgamynyň durnukly hereket etmegini we maglumat-hasaplaşyk hyzmatlaryny etmegiň üznüksizligini üpjün etmek özara ätiýaçlandyrmak (rezew) ýoly bilen, şeýle hem hasaba alyş-amal maglumatlaryny işlemegi dowam etmek

üçin zerur bolan maglumatlary hakyky wagt düzgüninde gaýtalamak arkaly üpjün edilýär.

Şunuň bilen birlikde, dünýäniň ähli sebitlerinde töleg ulgamy-ny ösdürmegiň baş ugry (Bazeldäki Halkara hasaplaşyklar bankynyň ýanyndaky Töleg ulgamlary we hasaplaşyklar boýunça komitetiň resminamalarynda bellenişi ýaly) merkezi banklaryň garamagynda hereket edýän hakyky wagt düzgüninde jemi hasaplaşyklar ulgamlaryny we düzgün bolşy ýaly, operatorlary ykdysadyýetiň döwlete dahylsyz guramalary bolup durýan netting ulgamlaryny döretmek boldy.

Russiýa ýurduň durmuş-ykdysady ösüşiniň häzirki derejesine laýyk gelýän dünýä meýillerinden çetde galyp biljek däl. Senagat taýdan ösen ýurtlaryň birinji onlugyna girýän ýurtlaryň arasynda ýaňy-ýakyna çenli diňe Russiýanyň hem-de Kanadanyň hakyky wagt düzgüninde jemi hasaplaşyklar ulgamy ýokdy.

Russiýada hakyky wagt düzgüninde jemi hasaplaşyklar ulgamy-ny gurmak wezipesi dünýä derejesinde örän seýrek bolýan özboluşly ýagdaý bolup durýardy. Russiýanyň banky görkezilen wezipäni amala aşyrmaga 2003-nji ýylyň ahyrynda hakyky wagt düzgüninde jemi hasaplaşyklaryň awtomatlaşdyrylan ulgamynyň prototipini gurmagyň ýörelgelerini işläp taýýarlamakdan başlady. 2006-njy ýylyň tomsundan Synag zolagynyň çäklerinde ulgamy ulanmak başlady, bu zolak ahyrky tapgyrda 13 sebiti öz içine alýardy, olaryň her birinde ulgamyň prototipini synag etmäge Russiýanyň bankynyň birlikleri hem, karz guramalary hem gatnaşýardy.

Häzirki wagtda Russiýada BEMT ulgamy (Bank elektron möhletli tölegler) diýlip atlandyrylan hakyky wagt düzgüninde jemi hasaplaşyklar ulgamyny gurmagyň başlangyç tapgyry üstünlikli tamamlandy. BEMT ulgamy 2007-nji ýylyň 23-nji iýunyndan hemişelik esasyda ulanmaga berildi.

Täze döredilen ulgam gurşap alýan çägi boýunça dünýäde iri ulgam bolup durýar we daşary ýurtlaryň merkezi banklarynyň şunuň ýaly ulgamlarynyň arasynda oňa meňzeşi ýokdur: hiç kim we hiç wagt 9 sagat guşaklygyny gurşap alýan çäkde hakyky wagt düzgüninde tölegleri geçirmäge mümkinçilik berýän töleg ulgamyny gurmady.

BEMT ulgamy Russiýanyň bankynyň töleg ulgamyny ösdürmegiň ýokary tehnologik ugry bolup durýar, onuň ähmiýeti durnukly ýo-

karlanýar. Sebitleýin komponentlere gatnaşmagyň hökmanydygyna goşmaça, BEMT ulgamyna gatnaşmagyň meýletinligi BEMT ulgamyny ornaşdyrmagyň birsydyrgyn bolmagyny üpjün edýär, Russiýanyň Bankynyň kadalaşdyryjy namalarynda gatnaşmagyň iki görnüşinden birini, ýagny göni we assosirlenen gatnaşmagy saýlap almak mümkinçiligiň göz önünde tutulandygy hem muňa ýardam edýär.

Şunda BEMT ulgamynyň üstünde geçirilen möhletli tölegiň ortaça pul möçberi sebitleýin we sebitara tölegler ulgamynyň üstünden geçirilen tölegleriň ortaça pul möçberinden ep-esli (3 esse töweregi) ýokarydyr. Töleg ulgamynyň möçberleri BEMT ulgamy özüniň esasy wezipesini ýerine ýetirip başlady, ýagny hakyky wagt düzgüninde uly möçberde, möhletli tölegleri geçirip ugrady diýmäge mümkinçilik berýär.

Maliýe bazarlaryndaky çökgünlik ýagdaýlaryna garamazdan, Russiýanyň banky tarapyndan karz guramalaryň (şahamçalaryň) geçginliligine goldaw bermek boýunça görülen çäreler 2000-nji ýyllaryň dowamynda Russiýa Federasiýasynyň töleg ulgamynyň işe ukyplylygyny saklap galmaga we bökdençiz hereket etmegini üpjün etmäge mümkinçilik berdi. Ulanylýan tehnologik çözümleriň ygtybarlylygy we netijeliligi bilen utgaşykly durnukly hereket etmegi Russiýanyň bankynyň töleg ulgamynyň ornunyň ýokarlanmagyna, şeýle hem nagt däl hasaplaşyklar geçirilende innowasion tehnologiýalaryň ulanyşyny giňeltmäge ýardam etdi.

Russiýanyň bankynyň işiniň maksatlary, töleg ulgamy we hasaplaşyklar babatynda onuň wezipeleri we ygtyýarlyklary Russiýanyň bankynyň töleg ulgamyny Russiýa Federasiýasynda pul-karz we býujet syýasatyny durmuşa geçirmegiň esasy mehanizmleriniň biri hökmünde kesgitleýär, onuň üsti bilen häzirki wagtda Russiýanyň bankynyň töleg ulgamynda geçirilýän tölegleriň mukdary boýunça ep-esli we möçberi boýunça agdyklyk edýän bölegi amala aşyrylýar.

Russiýada töleg ulgamyny özgertmek hasaplaşyklaryň täze görnüşlerini ornaşdyrmak we bank tehnologiýalaryny kämilleşdirmek ýoly bilen başlandy. Häzirki wagtda Russiýada bank maglumatlaryny geçirmegiň hil taýdan täze derejesi hereket edýär, döwlete dahylsyz hasaplaşyk ulgamlary ösdi, töleg (plastik) kartlar bilen hasaplaşyklar ornaşdyryldy. Hasaplaşyklaryň hakyky wagt düzgüninde işleýän hä-

zirki zaman awtomatlaşdyrylan ulgamy ösdürilýär, onuň maksady pul serişdeleriniň dolanyşygyny çaltlandyrmakdan ybaratdyr.

Ýaňy-ýakyna çenli Russiýada diňe ýuridik şahslarda köp möçberde pul serişdeleri bardy, banklar hem hususy goýumçylar bilen işlemäge gyzyklanmaýardylar. Indi banklar öz işiniň ugruny başga tarapa gönükdirdiler. Elektron pullar gymmata düşýän kagyz resminamalarynyň ulanylyşyny azaltmak bilen, serişdeleri örän çalt geçirmäge mümkinçilik berýär. Şeýle ulgam karz-pul dolanyşygynyň çykdaýlarynda serişdeleri tygşytlamaga, Russiýa üçin aýratyn wajyp bolan bank hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berýär. Mundan başga-da nagt pul toplumy azalýar, nagt däl pul toplumynyň dolanyşygy çaltlanýar, karzlaşdyrmak we salgyt saklamak işleri tertipleşýär, dünýä tejribesi hem muňa şaýatlyk edýär. Russiýada töleg ulgamynyň tor (set) düzümi böleginiň ösüş taryhy 1998-nji ýyldan, internet ulgamynda ýa-da ykjam telefonyň kömegi bilen hakyky wagtda düzgüninde tölegleri amala aşyrmaga mümkinçilik berýän «PayCash» tehnologiýasynyň peýda bolan wagtyndan başlandy. Bir ýyldan soň iň belli we häzirki wagtda giňden ýaýran töleg ulgamy bolan WebMoney ulgamy peýda boldy. 2002-nji ýylyň ortasynda ýene bir görnükli waka bolup geçdi: «PayCash» kompaniýasy tarapyndan Runetiň iň iri elektron gözleg ulgamy bolan Ýandeks bilen Ýandeks taslamasyny işe girizmek hakynda ylalaşyk baglaşyldy. Pul ählumumy töleg ulgamy bolup durýar. Russiýada ilkinji elektron töleg ulgamy Ýewropa we Amerika bilen deňeşdirilende 10 ýyl giç peýda boldy. Täze hyzmat iş ýüzünde dessine peýdalanylyp başlandy, ulgamy peýdalanyjlaryň sany bolsa bir günde onlarça mün adam möçberinde köpeliýär.

Häzirki wagtda Russiýanyň giňişliklerinde elektron töleg hyzmatlaryny teklipe edýän onlarça guramalar işleýär. 2016-njy ýylyň ahýryndaky ýagdaýa görä, olar 20 milliondan gowrak müşderä hyzmat etdiler we 40 *mlrd* rubldan gowrak möçberde ýyllyk pul dolanyşygyny üpjün etdiler. Russiýanyň şu bazarynda esasy gatnaşyjy WebMoney ulgamy bolup durýar, ol öz işine ilkinjileriň biri bolup başlapdy we şu günki günde 32 milliondan gowrak peýdalanyjyny gurşap alýar. Emma web tölegleriň geriminiň örän çalt ösmegi dünýä bazarlarynyň liderlerini hem özüne çekýär.

2010-njy ýylda PayPal amerikan elektron töleg ulgamynyň Russiýanyň bazaryna ekspansiýasy başlandy, ol бүтін дүнýäde 179 milliondan gowrak adama hyzmat edýär. Hakykatdan elektron töleg ulgamy döwletara derejä çykyar we serişdeleri ujypsyz hak almak bilen çalt geçirmegi tekliр etmek arkaly dāp bolan halkara pul geçirmeleriniň alternatiwasy bolup çykyş edýär. Täze töleg ulgamy örän tiz wagtda elektron pullaryň emissiýasyny we dolanyşygyny düzgünleşdirmäge döwletiň goşulmagynyň zerurlygyny görkezdi. Ygtyýarly düzgünleşdiriş edarasy bolmasa, işiň bu ugry üpjün edilmedik elektron pullary tekliр edýän kezzaplaryň ägirt köpsanlysyny özüne çekip biler we häzirki wagtda şeýle ýagdaý bolup geçýär. Ösen ýurtlarda elektron tölegleri öňden bāri kanunlaşdyrylan we olary düzgünleşdirmegiň hukuk mehanizmi döredilendir. Elektron pullaryň emissiýasy ýa ýurduň merkezi banky tarapyndan (Hindistan, Singapur, Meksika, Taýwan we beýlekiler), ýa-da bank gurluş düzümine degişli bolmadyk, ýöne işiň şu görnüşi üçin döwlet ygtyýarnamasyny almaga borçly bolan karz edaralarynyň täze görnüşi tarapyndan (ÝB ýurtlary) amala aşyrylýar. Russiýada bu ugurdaky ilkinji ädimler 2009-njy ýylda ädildi, RF-niň şol wagtky Prezidenti Dmitriý Medwedýew «Milli töleg ulgamy hakynda» täze kanun taslamasyna ýurtda elektron pullaryň emissiýasyny we dolanyşygyny düzgünleşdirýän bölüm girizmek baradaky başlangyç bilen çykyş etdi, bu elektron pullaryň töleg ulgamyna gatnaşyjylaryň ählisiniň hukuk ýagdaýyny doly üýtgeden täze kanunda beýanyny tapdy.

Ähli ýurtlarda bolşy ýaly, Russiýada nagt-pul dolanyşygy nagt dāl dolanyşykdan ep-esli azdyr. Nagt dāl dolanyşygyň artmagy ýurduň ykdysady taýdan ösýändigine şaýatlyk edýär. Dolanyşykdaky pul toplumynyň möçberiniň üýtgemegi köp babatda töleg ulgamynyň ösüş derejesine baglydyr. Töleg ulgamy töleg borçnamalaryny öz wagtynda we doly möçberde ýerine ýetirmek maksady bilen, ykdysady agentleriň arasynda pullaryň dolanyşygyny üpjün etmelidir.

Internet tölegleri bazarynda plastik kartlar, ýagny debet we kredit kartlary elektron pullaryň ýakyn bāsdeşi bolup durýar. Emitent banklar ozaldan bar bolan guraly – hususy plastik karty tekliр etmek bilen, ilkinji bolup ulgamda hasaplaşyklary alyp barmak mümkinçiligini dörediler.

Diners Club halkara töleg ulgamynyň kartyny Russiýada (şol wagt Sowet Soýuzynda) peýda bolan birinji töleg karty diýip hasap edip bolar. Şu kartlar 1969-njy ýylda «Berýozka» dükanlar ulgamynyda kabul edilip başlandy. Şondan ýigirmi ýyla golaý soň, 1988-nji ýylda Seuldaky Olimpiýa oýunlaryna gatnaşmak üçin gidýän öňki sowet Olimpiýa ýygyny toparynyň türgenlerine birinji gezek Visa International halkara töleg ulgamynyň kartlary berildi, ýöne şol döwürde, Russiýada halkara kartlary giň ýaýrawa eýe bolmady. Diňe täjirçilik banklarynyň ulgamy emele getirilip başlanandan soň şahsy adamlar bolan saklaýjylara niýetlenen töleg guraly hökmünde bank plastik kartlary Russiýada giňden peýdalanylyp başlandy.

1993-nji ýylda Russiýada bank kartlarynyň esasynda STB Card (hasaplaşyk banky – «Stoliçnyý») we UnionCard (hasaplaşyk banky – Awtobank) ýaly töleg ulgamlary döredildi, olar tiz wagtdan plastik kartlar bazarynyň liderlerine öwürüldiler we uzak wagtlap öňdebaryjy ýagdaýlaryny saklap galdylar. Töleg ulgamlarynyň ikisi hem banklar bilen öz kartlaryny çykarmak barada yzly-yzyna şertnamalary baglaşmak arkaly, bazary işjeň ýagdaýda eýeläp başladylar. Netijede, 1998-nji ýyldaky ýagdaýa görä, 180-den gowrak bank UnionCard-a gatnaşygy banklar boldular, STB Card-a gatnaşyjylaryň sany hem ýüzden geçdi. Şunda Russiýanyň bu bazary özara paýlaşyldy diýseňem bolar – UnionCard sebitlerde, STB Card Moskwada agdyklyk edýär.

Bu iki töleg ulgamynyň kartlarynyň (beýleki köp kartlaryň, şol sanda halkara kartlarynyň hem) şol döwürde magnit zolakly bolandygyny belläp geçmek gerek. Halkara töleg ulgamlary tarapyndan mikroshemaly kartlary (çip kartlaryny) köpçülikleýin çykarmagyň, üstesine-de olar tarapyndan EMV ýeke-täk standartlaryny işläp taýýarlamagyň geljeginiň nähili boljakdygy heniz aýdyň däldi. Geçen asyryň 90-njy ýyllarynyň ortalaryndaky ýagdaýa görä, Russiýada çip kartlary bilen bagly ýagdaý hem ýeňil däldi. Bir tarapdan, birbada birnäçe işläp taýýarlaýjy kompaniýalar özleriniň çip kartlaryna esaslanýan töleg ulgamlaryny gurmak üçin öz çözgütlerini teklip edip başladylar («CkanTek» kompaniýasy, «BGS Smartcart Systems AG», «SFT» we başga-da birnäçe firmalar). Russiýanyň banklary şolaryň çözgütleriniň esasynda lokal töleg ulgamlaryny, şol sanda iri senagat kärhanalarynyň binýadynda ýerläp başladylar we onlarça müň

kartlary çykardylar (düzgün bolşy ýaly, zähmet haky taslamalarynyň çäklerinde). Beýleki tarapdan, ýeke-täk standartyň ýokdugy bilen bagly çözülmän gelyän mesele hem bardy. Netijede, her bir töleg ulgamynyň kartlary, olaryň funksional kuwwatlygynyň ýokarydygyna garamazdan, diňe bir töleg ulgamynyň çäklerinde töleg üçin kabul edilýärdi. Mikroshemaly kartlaryň esasynda alnyp barylýan töleg ulgamlarynyň arasynda iki kart – «Sberkart» (Sberbankyň taslamasy) we «Zolotoýa Korona» öz ösüşlerinde uly üstünlik gazandylar, olar (hersi öz ýoly bilen) bir sebitiň daşyna çykylymagy we sebitleri gurşap almak boýunça bütinrus kartlary bolmagy başardylar. Gynansagam, Russiýadaky ykdysady we syýasy ýagdaýlar töleg karty ýaly takyk, ýokary tehnologik töleg guralynyň ösmegi üçin hemişe amatly bolup durmaýar. 1998-nji ýylyň çökgünliginden soň, ilki STBCard, soňra bolsa UnionCard bank töleg kartlary bazaryndaky liderlik orunlaryny beýlekilere berdiler. Şeýle-de bolsa, Russiýanyň töleg ulgamlary kart bazaryna işjeň gatnaşyjylar bolup durmak bilen, halkara töleg ulgamlarynyň kartlary bilen bäsleşýärler.

Şol bir wagtda kartlaryň köpçülikleýin ýaýramagy üçin obýektiw şertler ýokdy. Hatda iri şäherlerde hem kartlary kabul etmek we hyzmat etmek üçin ösen infrastruktura ýokdy. Töleg üçin karty kabul edýän dükanlar azlyk edýärdi, esasan, olar gurply müşderileriň çäkli toparyna hyzmat etmek üçin niýetlenen uly supermarketler bolup durýardy. Bankomatlar örän seýrekdi – olar zähmet haky taslamalarynyň çäklerinde iri kärhanalarda, banklaryň käbir bölümlerinde ýaňy peýda bolup ugrapdylar.

Nagt däl hasaplaşyklar üçin plastik kartlaryny peýdalanmagyň medeniýetiniň bellibir derejesiniň bolmagy ýaly möhüm şert hem ýokdy, kart (Zolotoýa Korona, CkanTek, Berýozka-lary) saklajylar bolan müşderilerde satyn alnan harytlar üçin kartlary peýdalanyp hasaplaşmak endigi ýokdy. Kartlar boýunça amallaryň 90%-den gowragy (mukdary hem-de möçberi boýunça) zähmet haklary tölenenden soň nagt pullary almak bolup durýardy.

Ilkibaşda banklaryň özlerinde hem töleg kartlaryny saklaýjy bolup duran müşderiler bilen işlemek endigi ýokdy: kartlar uzak wagtlap, köpsanly resminamalar doldurylyp resmileşdirilýärdi; kartlar boýunça amallar geçirilende kartlardaky pullar birugsat hasapdan öçü-

rilende (alnanda), amalyň ýatyrylmagy bilen bagly hereket etmegiň mehanizmleri işlenilmändi.

Sanalyp geçilen ähli kynçylyklara garamazdan, bank töleg kartlary Russiýada barha giň ýaýrap ugrady. Ilkibaşda onuň ýaýraýan esasy ugry zähmet haky taslamalary diýilýänler bolupdy. Zähmet haky taslamalarynyň düýp mazmuny şundan ybaratdyr:

Bank bilen kärhananyň arasynda şertnama baglaşylýar, oňa laýyklykda, bank kärhananyň işgärlerine ýörite kart hasaplaryny açýar, olara bank kartlaryny berýär, kärhana bolsa banka öz işgärleriniň zähmet haklaryny geçirýär (açylan bank hasaplaryna ýazmak üçin). Netijede, bank karz hasaplaryndaky galyndylara ygtyýar etmek mümkinçiligini alýar, olar iri kärhanalar bilen baglanyşykly ýagdaýda degerli derejede goşmaça serişde çeşmesine öwrülýär, kärhana bolsa zähmet hakyny bermek düzgünini ýeňilleşdirmekde, kassa işgärleri üçin çykdajylaryň azalmagynda serişdeleri tygşytlaýar we başga-da birnäçe artykmaçlyklary alýar.

Zähmet haky taslamalarynyň çäklerinde berlen kartlar, esasan, nagt serişdeleri almak üçin peýdalanylypdy we ilkibaşda nagt däl hasaplaşyklar ulgamynyň giňelmegine az ýardam edipdi. Şeýle-de bolsa, ilatyň elindäki kartlaryň sanynyň barha köpelmegi bazara bellibir derejede täsirini ýetirdi, kartlara hyzmat edýän dükanlaryň, restoranlaryň, nagt pul berilýän nokatlaryň ulgamynyň giňelmegine ýardam etdi. XX asyryň 90-njy ýyllarynda Russiýada giňden ýaýran mikroprossessorly kartlar köpugurly zähmet haky taslamalaryny durmuşa geçirmek üçin uly mümkinçilik berdi.

Beýleki bir möhüm müşderi segmenti bolan syýahatçylar Russiýada kartlary potensial saklaýjylar boldular. Şu müşderi segmentinde halkara töleg ulgamlarynyň kartlaryna bolan isleg peýda boldy. Bolunýan ýurduň pulunda nagt pul almak mümkinçiligi (şunda, köplenç halatda, Russiýadaka garanynda gowy çalşyk hümmeti boýunça almak mümkinçiligi), amatlydygy we awtomobiller kireýne alnanda berilýän ýeňillikler we ş.m. halkara kartyndan peýdalanmagyň artykmaçlyklary bolup durýar.

Başlangyç döwürde Russiýanyň banklary halkara töleg ulgamlarynyň kartlaryny örän seresaplyk bilen we ýeterlik derejede agyr şertlerde berýärdiler. 90-njy ýyllaryň ortalarynda islendik bankyň halkara

töleg ulgamlarynyň plastik kartlaryny bermek we olara hyzmat etmek boýunça tariflerinde «ätiýaçlandyryş depoziti» ýagdaýy (pozisiýasy) bardy. Bu müşderiniň aýratyn hasabynda goýulýan pul möçberi bolup (onuň möçberi kart boýunça tölegiň çäGINE baglydy), ol müşderä berlen karty peýdalanmak bilen geçirilýän hasaplaşyklar üçin müşderä elýeter däl diňe kart hasaby ýapylan ýagdaýynda müşderä gaýtarylyp berilýärdi. Ätiýaçlandyryş depoziti ýörite kart hasaby boýunça rugsat edilmedik owerdraft bolanda serişdeleriň banka gaýtaryljakdygyny bellibir derejede kepillendirýär diýlip hasap edilýärdi.

Tiz wagtdan Russiýanyň banklary halkara töleg ulgamlarynyň doly hukukly agzalary bolmak bilen, özlari üçin telekeçilik işiniň täze ugruny – agent banklaryň üstünden öz kartlaryny ýaýratmak ýoluny açdylar. Kartlar agent shemasy boýunça ýaýradylanda, agent bank emitent bank bilen ýörite ylalaşyk baglaşmak arkaly şol bankyň kartlaryny öz müşderileriniň arasynda ýaýratmak hukugyny alýar. Bu ýerde halkara töleg ulgamlary nukdaýnazaryndan Russiýanyň agent bankyň kartlarynyň emitenti bolup durmaýandygyny bellemek gerek, sebäbi onuň töleg ulgamlary bilen hiç hili şertnamalary ýokdy, olaryň agzasy bolup durmaýardy. Munuň üstesine-de töleg ulgamlary onuň bardygyny hem bilmeýärdiler, sebäbi olaryň nukdaýnazaryndan agent bank tarapyndan çykarylan kartlaryň ählisi emitent bankyň kartlary bolup durýardy. RF-niň Merkezi bankynyň garaýşy barada aýdylanda, onda bu ýerde ýagdaýyň başgaçadygyny belläp bolar. Russiýanyň bankynyň kadalaşdyryjy resminamasyna laýyklykda, eger agent bankda müşderileriň kart hasaplary açylan we ýöredilýän bolsa, agent bank kartlaryň emitenti diýlip hasap edilýärdi. Halkara töleg ulgamlarynyň doly hukukly agzalary bolan käbir banklaryň öz agentlerine şunuň ýaly mümkinçiligi berýändigleri, käbirleriniň bolsa bermeýändigleri sebäpli, Russiýanyň banky şu ölçege (kriteriý) laýyklykda agent bankyň emitent bolup durýandygyny ýa-da durmaýandygyny kesgitleýärdi.

Düzgün bolşy ýaly, agent banklar müşderileriniň önünde özlariň araçylyk wezipesini aýyk mälum etmek islemeýärdiler. Iş ýüzünde agent bankyň müşderilerden nagt pullary kabul edip, olary emitent banklardaky ýörite bank hasaplaryna geçirýändigine garamazdan, müşderilere hemişe bank halkara kartlaryny emissiýa edýär diýýärdiler.

Agentlik telekeçilik işiniň ösüşiniň barşynda käbir banklar ýörite hyzmatdaşlyk maksatnamalaryny döretmäge ugur aldylar. Şu ýagdaýda agent banklar maksatnamanyň we agent bankyň adyny öz içine alýan aralyk dizaýnly kartlary çykarmaga mümkinçilik aldylar.

Bellibir döwürde Russiýada agentlik shemalarynyň güýçli ösüşiniň VisaInternational töleg ulgamyny biynjalyk edendigini belläp geçmek gerek. Görkezilen töleg ulgamy şular ýaly resmi däl «emitentleri» ýüze çykarmak we öz töleg ulgamynyň çäklerinde olara resmi hukuk derejesini bermek boýunça meýilnamalaýyn maksada gönükdirilen iş alyp bardy. Bu iki möhüm ýagdaý bilen baglydy. Birinjiden, abraýly halkara brendinden işjeň peýdalanýan we hakykatda onuň üçin töleg tölemeýän töleg ulgamyna resmi däl gatnaşyjylaryň sanynyň köpelmegi Visa ulgamynda kanuny ynjalyksyzlyk dörettdi. Ikinjiden, «töleg tölemeýän banklaryň» köpelmegi kartlary saklaýjylaryň hyzmatynyň derejesiniň peselmegine getirdi, bu hem möhüm ýagdaý bolup durýar. Şeýlelikde, 90-njy ýyllaryň ikinji ýarymyndan başlap, emitent banklarda agent banklara doly hukukly agentleriň howandarlyk etmeginde assosirlenen agzanyň hukuklarynda halkara töleg ulgamlaryna girmäge mümkinçilik berýän maksatnamalar peýda boldy.

2005-nji ýyla çenli Russiýanyň banklarynda kart telekeçiliginiň on ýyldan gowrak ösüşiniň netijesinde, birinjiden, kartlaryň ähli görnüşlerini almak we olara hyzmat etmek üçin tarifler düýpli peseldi. Ikinjiden, önüm hatary giňeldi (bu hatarda karz kartlary peýda boldy). Üçünjiden, kartlaryň ulanylýan çygry giňeldi – banklar kobrending diýlip atlandyrylan ýa-da bank däl kompaniýalar, ýagny söwda dükanlarynyň ulgamy, awiakompaniýalar, restoranlar bilen bilelikdäki maksatnamalaryň çäklerinde kartlary çykaryp başladylar. Dördünjiden bolsa, Russiýanyň banklarynda kart telekeçiliginiň özi guramaçylyk derejesi boýunça bir ölçege getirildi, netijeliligi ýokarlandy we kartlary saklaýjylar babatynda dostlukly gatnaşyk ýola goýuldy. Meselem, 2000–2004-nji ýyllarda sarp ediş karzlaşdyrmasyň güýçli ösmegi iri dükanlaryň köpüsünde banklaryň özleriniň kiçiräk edaralaryny ýerleşdirip başlamaklaryna getirdi, olarda dükanyň satyn alyjylaryna karz karty resmileşdirilýärdi we kartlar 15–20 minutyň dowamynda berilýärdi.

2015-nji ýylyň aprel-maý aýlarynda Russiýanyň umumy döredi-

jilik bäsleşiginiň netijesinde «Mir» milli töleg ulgamynyň ady hem-de nyşany saýlanyldy.

2015-nji ýylyň 15-nji dekabrynda bolsa, «Mir» töleg ulgamy boýunça kartlaryň açyk emissiýasy geçirildi. Ilkinji emitent banklaryň hatarynda «Gazprombank», Mir Gazprombank ätiýaçlandyryş depoziti töleg tölemeýän banklaryň her biri bilen «Rossiýa» banky, Aragatnaşyk banky we beýleki hereket edýän iri banklary görkezmek bolar.

2015-nji ýylyň iýun aýyndan halkara töleg ulgamlarynyň göni agzalary bolup durýan ähli banklar ýurduň içindäki ähli awtorizasiýa talaplaryny ugratmaklygy we Visa Internasional töleg ulgamynyň kartlary boýunça kliring maglumatlarynyň alyş-çalşygyny töleg kartlarynyň milli ulgamynyň (TKMU) amallar we töleg kliring merkezi-niň (ATKM) üsti bilen amala aşyrýarlar.

«Mir» töleg ulgamy tarapyndan halkara töleg ulgamlary bilen hyzmatdaşlykda amala aşyrylýan kobejing maksatnamalary «Mir» kartlaryny daşary ýurtlarda doly ulanmaga mümkinçilik berýär.

2015-nji ýylyň 1-nji apreleden MasterCard halkara töleg ulgamynyň kartlary boýunça ähli banklaryň amallary TKMU-nyň prosse-ssing merkeziniň üsti bilen amala aşyrylyp başlandy.

2015-nji ýylyň iýulynda «Töleg kartlarynyň milli ulgamy» paý-darlar jemgyýeti we MasterCard töleg ulgamy «Mir» töleg kartla-rynyň milli ulgamy emitentleri Mir we Maestro ady (brendi) bilen kobejing (bilelikdäki) kartlary çykarmak barada ylalaşygy bag-laşdylar. 2016-njy ýylyň awgust aýyndan Mir – JCB bilen, 2017-nji ýylyň iýul aýyndan Mir – UnionPay kartlary dolanyşyga goýbe-rilip başlanyldy.

Kartlaryň howpsuzlygyny üpjün etmek üçin iň täze tehnologiýa-lar peýdalanylýar. Kartlary resmileşdirmekde ýörite alamatlar ulanyl-ýar (häzirki zaman çipi, «Mir» gologrammasy, kartyň ýüz tarapynda «Mir» töleg ulgamynyň we karty çykaran bankyň nyşanlary ýerleşdi-rilen we ş.m.). Bu bolsa öz gezeginde olary ýasama kartlardan düýpli tapawutlandyrmaga mümkinçilik berýär.

«Mir» töleg ulgamynyň düzgün-kadalary hyzmatlaryň giň geri-mini göz önünde tutýar. Agza banklaryň müşderileri kartlaryň gerekli görnüşlerini resmileşdirip bilýärler. Adaty kartlar internetde amallary ýerine ýetirmäge we oflaýn düzgüninde işlemäge mümkinçilik berýär.

Aýratyn görnüşli kartlar artykmaçlyklaryň giň göwrümini hödürleýär: wirtual we hakyky dükanlarda hasaplaşyklar, öz pullaryňa we bank tarapyndan karz berilýän serişdelere elýeterlilik, şeýle hem dürli görnüşli ýeňillikleri göz önünde tutýan maksatnama.

2017-nji ýylyň birinji ýarym ýyl ýagdaýyna 381 sany karz edarasy «Mir» töleg ulgamynyň gatnaşyjylary bolup, olardan 138 sanysy töleg kartlarynyň emitentleridir.

2017-nji ýylyň 1-nji iýulyndan başlap býujet edaralarynyň işgärleriniň zähmete hak tölegleri we pensionerleriň pensiýa pullary tapgyrlaýyn esasyda «Mir» töleg ulgamynyň kartlarynyň üsti bilen geçirilip başlandy. Bu işi jemlemek 2018-nji ýylyň 1-nji iýulyna çenli maksat edilip goýuldy.

Şu wagtyň dowamynda ykdysady ulgamda töleg kartlarynyň hereket etmeginiň hukuk binýadyny döretmek zerurlygy bişişipdi. Russiýanyň banky tarapyndan çykarylýan düzgünnamalar kartlar boýunça hasaba alnyşy we hasabatlylygy emele getirmek üçin ýeterlikdi, emma töleg ulgamynyň şu segmentini tutuşlygyna düzgünleşdirmek üçin has degerli kadalaşdyryjy hukuk binýady talap edýärdi. Meselem, Töleg kartlarynyň milli ulgamyny döretmek pikiri peýda boldy. Töleg kartlarynyň milli ulgamy (TKMU) – bu Russiýada halkara töleg ulgamlaryna, şeýle hem bir emitentli we pudaklaýyn töleg ulgamlaryna alternatiwa bolup biljek, hususy töleg ulgamyny döretmek pikiridir. Ilkibaşda kanun taslamasyna RF-de şu ulgamy düzgünleşdirýän bap goşuldy, emma kanun taslamasynyň gutarnykly görnüşinde, indi bolsa kanunyň özünde hem şol bap aýryldy, ýöne «Milli töleg ulgamy hakynda» kanunyň kabul edilmegini soňky ýyllaryň töleg ulgamynda iň bir möhüm wakalaryň biri hasap edip bolar.

Täze kanun Russiýanyň çäklerinde hereket edýän töleg ulgamlarynyň ählisi üçin ýeke-täk düzgünleri döretmäge gönükdirilendir. Şu resminama laýyklykda, ýurtda hereket edýän halkara töleg ulgamlary we internet töleg ulgamlary, pullary geçirijiler Russiýanyň banky tarapyndan düzgünleşdirmäge tabyn edildi. Düzgünleşdiriji hökmünde Merkezi bankyň milli töleg ulgamynyň kanunçylyk binýadyny kämilleşdirmek islegi Russiýada tölegler bazaryny ösdürmegiň bähbitlerine laýyk gelýär. Töleg ulgamyna gatnaşyjylaryň ählisi üçin şu kanunyň wekilçiliginde takyk, erkin bäsleşik ýörel-

gelerine esaslanýan we sarp edijleriň hukuklaryny goramak, şeýle hem nagt däl hasaplaşyklaryň howpsuzlygyny we ygtybarlylygyny üpjün etmek maksady bolan kadalaşdyryjy binýadyň bolmagy möhümdir.

9.2. Russiýanyň häzirki zaman milli töleg ulgamynyň hukuk we guramaçylyk esaslary

Russiýa Federasiýasynyň ykdysadyýetiniň öňegidişlikli ösüşi we onuň dünýä ykdysady ulgamyna gatnaşma derejesiniň ýokarlanmagy ýurduň maliýe infrastrukturasyna, şol sanda milli töleg ulgamyna bil-dirilýän talaplaryň ýokary derejesini şertlendirýär.

Milli töleg ulgamy (MTU) ykdysadyýetiň maliýe infrastruktura-synyň esasy bölekleriniň biri bolup durmak bilen, onuň üstünden pula bolan umumy isleg emele getirilýär, töleg serişdesi hökmünde mil-li pula bolan jemgyýetçilik ynamy pugtalanýar, şeýle hem pul-karz syýasatyny durmuşa geçirmek amala aşyrylýar. Emma MTU, maliýe institutlaryna pul serişdelerini geçirmek mümkinçiligini üpjün etmek bilen, onuň üstünden maliýe töwekgelçilikleriniň diňe bir guramadan beýleki guramalara däl, eýsem, maliýe aktiwleriniň bir bazaryndan beýleki bazaryna ýaýrap biljek potensial kanalyňa hem öwrülýär. MTU-nyň ösüşine infrastruktura jähtlerini (töleg gurallary we töleg infrastrukturasyny emele getirýän amal, kliring we hasaplaşyk mer-kezleri) hem, institusional jähtleri (hukuk binýady, standartlar, bazar-daky özara hereket, gyzyklanýan taraplar bilen geňeşleriň mehanizmi ýaly jähtleri) hem öz içine alýan toplumlaýyn we deňeçerlenen hady-sa (proses) hökmünde seredilmelidir.

«Milli töleg ulgamy hakynda» kanunyň kabul edilmegi bilen, Russiýada töleg ulgamynyň ösüşinde täze tapgyr başlandy: töleg ul-gamynyň gurluşy üýtgedi (onda täze institutlar peýda boldy), ykdysa-dy dolanyşyga halkara çemeleşmelerine laýyk gelýän täze adalgalar ornaşdyryldy.

Ulanyşa girizilen milli töleg ulgamy düşüňjesi ony kesgitlemäge institusional çemeleşilmegine laýyk gelýär.

Milli töleg ulgamy – pul serişdelerini geçirmek boýunça iş alyp baran operatorlaryň (elektron pul serişdeleriniň operatorlaryny goş-mak bilen), banklaryň töleg agentleriniň (subagentleriniň), töleg agent-

leriniň, Russiýa Federasiýasynyň kanunçylygyna laýyklykda, olar tarapyndan töleg hyzmatlary amala aşyrylanda federal poçta aragatnaşygy guramalarynyň, töleg ulgamlarynyň operatorlarynyň, töleg infrastrukturasy hyzmatlaryny edýän operatorlaryň (milli töleg ulgamynyň subýektleri) jeminden ybaratdyr.

Şol ýerde islendik töleg ulgamy babatynda ulanarlykly bolan bir ölçege getirilen kesgitleme getirilýär.

Töleg ulgamy – pul serişdeleriniň geçirilmegini amala aşyrmak maksady bilen, töleg ulgamynyň kadalary boýunça özara hereket edýän guramalaryň, şol sanda töleg ulgamlarynyň operatorynyň, töleg infrastrukturasy hyzmatlaryny edýän operatorlaryň we iň bolmanda olaryň arasyndan üç gurama pul serişdelerini geçirmek boýunça operatorlar bolup durýan töleg ulgamyna gatnaşyjylaryň jeminden ybaratdyr.

Kanunda ähmiýetli töleg ulgamy düşüňjesi girizildi. Töleg ulgamy, eger ol kanunda bellenen ölçeglere laýyk gelýän bolsa, ähmiýetli hasap edilýär. Şunda ölçegler (kriteriý) ulgamlaýyn ähmiýetli töleg ulgamlaryna we durmuş taýdan ähmiýetli töleg ulgamlaryna bölünýär.

Ulgamlaýyn ähmiýetli töleg ulgamyna bildirilýän talaplar:

1) töleg ulgamynyň operatory we (ýa-da) töleg kliring merkezi we (ýa-da) hasaplaşyk merkezi tarapyndan hakyky wagt düzgüninde töwekgelçiliklere gözegçilik etmegi we olary seljermegi amala aşyrmak;

2) töleg ulgamynda hasaplaşygy hakyky wagt düzgüninde ýa-da bir günün dowamynda amala aşyrmak;

3) hasaplaşygy maliýe durnuklylygynyň we töwekgelçilikleri dolandyrmagyň Russiýanyň banky tarapyndan bellenen talaplaryna laýyk gelýän hasaplaşyk merkeziniň üstünden amala aşyrmak;

4) amal hyzmatlaryny etmegiň bökdençsizliginiň kepillendirilen derejesini üpjün etmek;

5) ähmiýetli töleg ulgamynyň töwekgelçiliklerini dolandyryş edarasyny döretmek we töwekgelçilikleri dolandyrmagyň usullarynyň azyndan iki görnüşini peýdalanmak.

Durmuş taýdan ähmiýetli töleg ulgamyna bildirilýän talaplar:

1) töleg ulgamynyň operatory we (ýa-da) töleg kliring merkezi we (ýa-da) hasaplaşyk merkezi tarapyndan hemişelik esasyda töwekgelçiliklere gözegçilik etmegi we olary seljermegi amala aşyrmak;

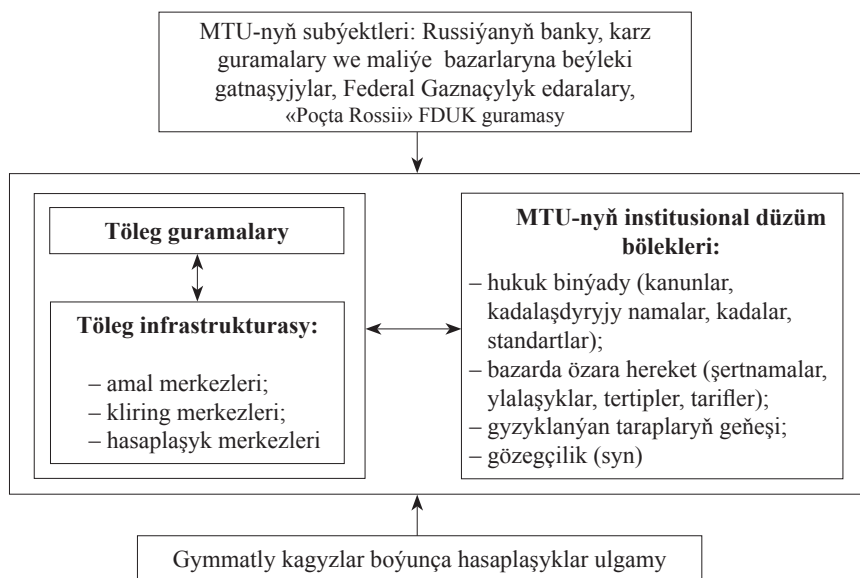
2) hasaplaşygy Russiýa Federasiýasynyň banklarynda fiziki şahslaryň goýumlaryny hökmany ätiýaçlandyryş ulgamyna gatnaşy-
jy bank bolup durýan, töwekgelçilikleri dolandyrmagyň Russiýanyň
banky tarapyndan bellenen talaplaryna laýyk gelýän hasaplaşyk mer-
keziniň üstünden ýa-da azyndan üç ýyl bäri beýleki karz guramalary-
nyň hasaplary boýunça hasaplaşyklary amala aşyrýan bank däl karz
guramasynyň üstünden amala aşyrmak;

3) amal hyzmatlaryny etmegiň bökdençsizliginiň kepillendirilen
derejesini üpjün etmek;

4) ähmiýetli töleg ulgamynyň töwekgelçiliklerini dolandyryş
edarasyny döretmek we töwekgelçilikleri dolandyrmagyň usullary-
nyň azyndan iki görnüşini peýdalanmak.

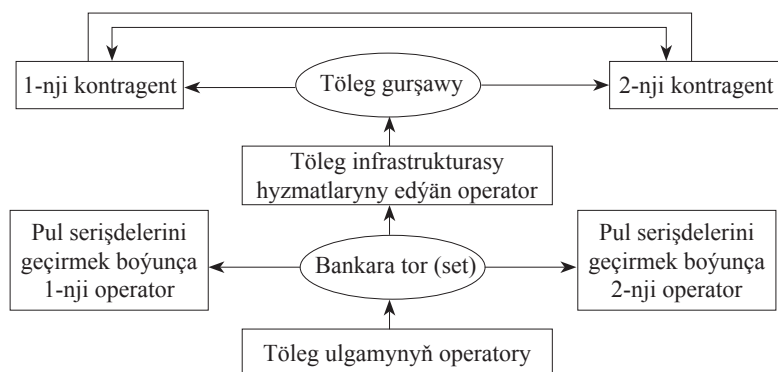
Russiýanyň bankynyň ähmiýetli töleg ulgamyna bildirilýän ta-
laplary töleg ulgamynyň operatory tarapyndan Russiýanyň bankynyň
töleg ulgamyny ähmiýetli diýip ykrar edendigi barada habarnamanyň
alnan gününden 90 senenama günü tamamlanandan soň ulanylýar.

MTU-nyň esasy elementleri we olaryň arasyndaky özara bagla-
nyşyklar suratda çyzgy görnüşinde görkezilýär (10-njy surat).



10-njy surat. MTU-nyň esasy elementleri we olaryň arasyndaky özara baglanyşyklar

Russiýanyň milli töleg ulgamynyň gurluş düzümini işiň birinji babatynda beýan edilen çemeleşmä laýyklykda göz önüne getireliň (11-nji surat).



11-nji surat.

Pul serişdelerini geçirmek boýunça operator – bu Russiýa Federasiýasynyň kanunçylygyna laýyklykda pul serişdelerini geçirmegi amala aşyrmaga hukugy bolan guramadyr. Ol Russiýanyň banky, Daşary ykdysady bank ýa-da şunuň ýaly hukugy bolan beýleki karz guramalary bolup biler.

Elektron pul serişdeleriniň operatory – bu töleg ulgamynyň bank hasabyny açmazdan elektron pul serişdelerini geçirmekde ýöriteleşýän subýekti bolup, elektron pul serişdelerini geçirmek boýunça operatorlaryň toparyna girýär.

Pul serişdeleri geçirilende işiň aýry-áýry jähtlerini ýerine ýetirmek üçin bank töleg agentleri we subagentler çekilip bilner.

Bank töleg agenti karz guramasyndan başga ýuridik şahs ýa-da hususy telekeçi bolmak bilen, olar karz guramasy tarapyndan şu maksatlarda işe çekilýär:

1) fiziki şahsdan nagt pul serişdelerini kabul etmek we (ýa-da) fiziki şahsa nagt pul serişdelerini bermek, şol sanda bu işi töleg terminalaryny we bankomatlary ulanmak bilen amala aşyrmak;

2) müşderilere elektron töleg serişdelerini bermek we görkezilen elektron töleg serişdeleriniň pul serişdeleri geçirmek boýunça operator tarapyndan bellenen şertlere laýyklykda peýdalanmak mümkinçiligini üpjün etmek;

3) Russiýa Federasiýasynyň jenaýatçylykly ýol bilen alnan girdejileriň kanunlaşdyrylmagyna we terrorçylygyň maliýeleşdirilmegine garşy hereket etmek hakynda kanunçylygynyň talaplaryna laýyklykda, bank hasabyny açmazdan pul serişdelerini geçirmegi amala aşyrmak maksady bilen, fiziki şahs bolan müşderini, onuň wekilini we (ýa-da) bähbit görüjini identifikasiýa etmegi geçirmek.

Bank töleg subagenti hem öz gezeginde bank töleg agentini tarapyndan görkezilen amallaryň ählisini ýa-da olaryň bellibir bölegini ýerine ýetirmek üçin çekilip bilner.

Russiýada töleg ulgamyna esasy gatnaşyjylaryň biri hem töleg ulgamynyň operatory bolup durýar.

Töleg ulgamynyň operatory – bu töleg ulgamynyň kadalaryny kesgitleýän, şeýle hem beýleki birnäçe wezipeleri ýerine ýetirýän guramadyr:

1) töleg ulgamyna gatnaşyjylar we töleg ulgamynyň hyzmatlaryny edýän operatorlar tarapyndan kadalaryň berjaý edilişine gözegçiligi guramak we amala aşyrmak;

2) töleg ulgamynyň hyzmatlaryny edýän operatorlary töleg ulgamyndaky amallaryň häsiýetinden we möçberinden ugur alyp çekmegi amala aşyrmak;

3) töleg ulgamyna gatnaşyjylara töleg infrastrukturasynyň hyzmatlarynyň edilişine gözegçiligi üpjün etmek;

4) töleg ulgamynyň hyzmatlaryny edýän operatorlaryň sanawyny ýöretmek;

5) töleg ulgamyna gatnaşyjylaryň töleg ulgamynyň hyzmatlaryny edýän operatorlar bilen jedellerine kazyýetden öň we (ýa-da) eminiň gatnaşmagynda seretmek mümkinçiligini üpjün etmek.

Töleg ulgamynyň hyzmatlaryny edýän operatorlar şu guramalary, ýagny amallar merkezini, töleg kliring merkezini we hasaplaşyk merkezini öz içine alýar.

Amallar merkezi – töleg ulgamynyň çäklerinde pul serişdelerini geçirmek boýunça hyzmatlaryň, şol sanda elektron töleg serişdelerini peýdalanmak, şeýle hem elektron habarlary alyşmak arkaly geçirmek boýunça hyzmatlaryň töleg ulgamyna gatnaşyjylar we olaryň müşderileri üçin elýeter bolmagyny üpjün etmek.

Töleg kliring merkezi – bu Russiýa Federasiýasynyň kanunçy-

lygyna laýyklykda döredilen, töleg ulgamynyň çäklerinde töleg ulgamyna gatnaşyjylaryň pul serişdelerini geçirmegi amala aşyrmak haýyndaky buýruklarynyň ýerine ýetirmek üçin kabul edilmegini üpjün edýän guramadyr.

Merkezi töleg kliring kontragenti – bu şu Federal kanuna laýyklykda töleg ulgamyna gatnaşyjylaryň pul serişdelerini geçirmek boýunça töleýji hem-de serişdeleri alyjy bolup çykyş edýän töleg kliring merkezidir.

Hasaplaşyk merkezi – bu Russiýa Federasiýasynyň kanunçylygyna laýyklykda döredilen, töleg ulgamynyň töleg ulgamyna gatnaşyjylaryň bank hasaplary boýunça pul serişdelerini hasapdan öçürmek we hasaba ýazmak, şeýle hem töleg ulgamyna gatnaşyjylaryň buýruklarynyň ýerine ýetirilişine degişli tassyknamalary ibermek arkaly töleg ulgamyna gatnaşyjylaryň buýruklarynyň ýerine ýetirilmegini üpjün edýän guramadyr.

Töleg ulgamynyň oňa gatnaşyjylaryň ählisini birleşdirýän obýekti töleg ýa-da töleg ulgamy bolup durýar. Russiýanyň kanunçylygynda ol «pul serişdelerini geçirmek» we «töleg hyzmaty» düşünjeleri görnüşinde berilýär:

Pul serişdelerini geçirmek – nagt däl hasaplaşyklaryň ulanylýan görnüşleriniň çäklerinde pul serişdelerini geçirmek boýunça operatoryň töleýjiniň pul serişdelerini alyja geçirmeginden ybaratdyr. Pul geçirmek beýleki ýurtlardan bolan kontragentlere hem degişli bolup biler we şu ýagdaýda ol serhetüsti pul geçirmesi hökmünde kesgitlenilýär.

Pul serişdelerini serhetüsti geçirmek – bu olar geçirilende töleýjiniň ýa-da serişdeleri alyjynyň Russiýa Federasiýasynyň çäklerinden daşynda bolýan ýagdaýynda pul serişdelerini geçirmek we (ýa-da) olar amala aşyrylanda töleýjä ýa-da serişdeleri alyja daşary ýurduň merkezi (milli) bankynyň ýa-da daşary ýurt bankynyň hyzmat edýän mahalynda pul serişdelerini geçirmek bolup durýar.

Töleg hyzmaty – pul serişdelerini geçirmek boýunça hyzmat, poçta arkaly geçirmek hyzmaty we tölegleri kabul etmek boýunça hyzmat.

Pul serişdelerini geçirmeleriň esasy häsiýetnamalary yzyna alynmazlyk, şertsizlik we gutarnyklylyk bolup durýar.

Pul serişdelerini geçirmegiň yzyna alynmazlygy – bu pul seriş-

delerini geçirmegini häsiýetnamasy bolup, wagtyň bellibir pursadynda pul serişdelerini geçirmegi amala aşyrmak baradaky buýrugy yzyna almak mümkinçiliginiň ýokdugyny ýa-da onuň bes edilendigini aňladýar.

Pul serişdelerini geçirmeginiň şertsizligi – bu pul serişdelerini geçirmeginiň häsiýetnamasy bolup, wagtyň bellibir pursadynda pul serişdelerini geçirmegi amala aşyrmak üçin şertleriň ýokdugyny ýa-da ähli şertleriň ýerine ýetirilendigini aňladýar.

Pul serişdelerini geçirmeginiň gutarnyklylygy – bu pul serişdelerini geçirmeginiň häsiýetnamasy bolup, wagtyň bellibir pursadynda pul serişdeleriniň serişdeleri alyja berlendigini aňladýar.

Häzirki wagta çenli Russiýa Federasiýasynda bellenen hukuk ýagdaýy bolmazdan hereket eden torlaýyn (set) töleg ulgamlarynyň işiniň kanunlaşdyrylmagy täze kanunyň, gürrüňsiz, artykmaçlygy bolup durýar. Häzirki wagtda kanunyň talaplaryna laýyklykda Russiýanyň internet töleg ulgamlarynyň ählisi karz guramalary hökmünde hökmany ýagdaýda bellige alynmalydyr. Şunuň bilen baglylykda kanunçylyk elektron pullar düşünjesini hem kesgitledi, şu wagta çenli ol Töleg we hasaplaşyk ulgamlary boýunça komitetiň halkara resminamalarynda gabat gelýärdi.

Elektron pul serişdeleri – bu pul serişdelerini beren şahsyň üçünji şahslaryň önündäki pul borçnamalaryny ýerine ýetirmek üçin (pul serişdeleri beren tarapyň şol şahslar babatynda buýrugy diňe elektron töleg serişdelerini peýdalanmak arkaly bermek hukugy bolanda) bank hasabyny açmazdan bir şahs tarapyndan berlen pul serişdeleriniň möçberi barada maglumatlary hasaba alýan beýleki şahsa deslapdan berlen pul serişdeleridir.

Şunda gymmatly kagyzzar bazarynda hünärli işi, kliring işini ýa-da maýa goýum gaznalaryny, paýly maýa goýum gaznalaryny we döwlete dahylsyz pensiýa gaznalaryny dolandyrmak boýunça işi amala aşyrýan we bank hasabyny açmazdan berlen pul serişdeleriniň möçberi barada maglumatlary hasaba almagy amala aşyrýan guramalar tarapyndan alnan pul serişdeleri elektron pul serişdeleri bolup durmaýar.

Mundan başga-da elektron töleg serişdesine hem kesgitleme berilýär – bu pul serişdelerini geçirmek boýunça operatoryň müşderisine maglumat-kommunikasiýa serişdelerini, maglumatlary elektron

göterijileri, şol sanda töleg kartlaryny, şeýle hem tehniki enjamlary peýdalanmak arkaly nagt däl hasaplaşyklaryň ulanylýan görnüşleriniň çäklerinde buýruklary düzmäge, tassyklamaga we geçirmäge mümkinçilik berýän serişde ýa-da usul bolup durýar.

Dünýä tejribesi milli töleg ulgamlaryny ösdürmek boýunça taslamalaryň üstünlikli durmuşa geçirilmeginiň aşakdaky ýaly häsiýetnamalary bolan hukuk binýadyny döretmäge ýardam edendigini tassyklaýar:

1) logika laýyklyk (ýagny biri-birini inkär edýän we biri-birine çapraz gelýän kadalaryň ýokdugy);

2) geljegi nazarlamak (ýagny toplanan tejribäni we mümkin bolan innowasiýalary göz önünde tutmak);

3) bazara aýry-aýry gatnaşyjylar babatynda kemsidiji bolmazlyk;

4) oýlanyşyklylyk (ýagny düzgünleşdirmegiň bolmadyk halatynda ýüze çykyp biljek meselelere deňölçeglilik).

Milli töleg ulgamyny ösdürmek toplumlaýyn hadysa bolup, oňa birnäçe faktorlar täsir edýär. Ozal ýatlanyp geçilen Halkara hasaplaşyklary bankynyň Töleg we hasaplaşyk ulgamlary boýunça komitetiniň 14 sany gollanma ýörelgeleri halkara ykrar edilen ýörelgeler hasap edilýär, olar dört ugur boýunça toparlarda jemlenýär:

1) merkezi banky goşmak bilen, bank ulgamynyň orny;

2) taslamalary netijeli meýilnamalaşdyrmak we durmuşa geçirmek;

3) institusional gurluşy ösdürmek;

4) ygtybarly we netijeli töleg infrastrukturasyny işläp taýýarlamak.

Birinji ugur – merkezi banky goşmak bilen, bank ulgamynyň orny iki ýörelgäni birleşdirýär:

a) esasy ornuň merkezi bankda saklanyp galmagy: merkezi bankyň milli puluň durnuklylygy üçin umumy jogapkärçilik çekýändigini bilen bagly puluň netijeli töleg serişdesi hökmünde peýdalanylyşyny ýokarlandyrmakda oňa baş orun degişlidir;

b) durnukly bank ulgamynyň ornuny ýokarlandyrmak: tölegleri amala aşyrmak üçin ahyrky sarp ediljilere elýeter bolan hasaplar, töleg gurallary we hyzmatlary banklar we beýleki şoňa meňzeş maliýe

edarylary tarapyndan berilýär, olar özara bäsleşýärler, ýöne köplenç halatda, ulgam hökmünde bilelikde hereket etmäge mejbur bolýarlar.

Russiýanyň banky öz işinde töleg we hasaplaşyk ulgamlary babatynda daşary ýurtlaryň öňdebaryjy tejribesini öwrenmäge we ýygunlaşdyrmaga düýpli çemeleşýär. Meselem, birinji ýörelgä eýermek bilen, töleg ulgamlarynyň hereket etmeginiň bar bolan tejribesi we olary mundan beýläk hem ösdürmek nukdaýnazaryndan Russiýanyň banky birnäçe wezipeleri ýerine ýetirmek we görkezilen wezipeleleriň ýerine ýetirilmegine gönükdirilen işi amala aşyrmak bilen, esasy orunda çykyş edýär.

Ikinji ugur – taslamalary netijeli meýilnamalaşdyrmak we durmuşa geçirmek şulary öz içine alýar:

a) milli töleg ulgamynyň toplumlaýynlygyna akyl ýetirmek: meýilnamalaşdyrmak milli töleg ulgamynyň esasy bölekleriniň ählisine we onuň ösüşine täsir edýän esasy ýagdaýlara hemmetaraplaýyn düşünmeklige esaslanmalydyr;

b) isleglerde (zerurlyklarda) ünsi jemlemek: milli töleg ulgamyndan peýdalanyjylaryň ählisiniň töleg zerurlyklaryny, şeýle hem ykdysadyýetiň mümkinçiliklerini kesgitlemek we şolardan ugur alyp seretmek;

ç) ileri tutulýan ugurlary takyk bellemek: milli töleg ulgamynyň ösüşini strategik meýilnamalaşdyrmak we onuň ileri tutulýan ugurlaryny kesgitlemek;

d) durmuşa geçirmek – strategik meýilnamanyň netijeli durmuşa geçirilmegini üpjün etmek.

Üçünji ugur – institusional gurluşy ösdürmek şulardan durýar:

a) bazary ösdürmäge ýardam etmek: töleg hyzmatlary edilýän mahalynda bazarda özara hereket etmekligi giňeltmek we kämilleşdirmek milli töleg ulgamynyň ewolýusiýasynyň esasy jähtleri bolup durýar;

b) degişli gyzyklanýan taraplary çekmek: milli töleg ulgamyna gyzyklanýan degişli taraplaryň arasynda netijeli geňeşleriň geçirilmegini höweslendirmek;

ç) netijeli gözegçilikler babatynda hyzmatdaşlyk: töleg ulgamyna merkezi bankyň netijeli gözegçilik etmegi, köplenç halatda, beýleki häkimiýet edarylary bilen hyzmatdaşlyk mehanizmleriniň bolmagyny talap edýär;

d) hukuk taýdan anyklygy üpjün etmek: milli töleg ulgamy üçin aýdyň, toplumlaýyn we durnukly hukuk binýadyny işläp taýýarlamak.

Soňky ugur – ygtybarly we netijeli töleg infrastrukturasyňy işläp taýýarlamak şulary öz içine alýar:

a) bölek satuw töleg hyzmatlarynyň elýeterligini giňeltmek: bölek satuw tölegleri üçin infrastrukturalary giňeltmek we kämilleşdirmek arkaly sarp edijiler, kärhanalar we döwlet häkimiýet edaralary üçin netijeli we howpsuz nagt däl töleg gurallarynyň we hyzmatlarynyň elýeterligini we olary saýlap almak mümkinçiligini giňeltmek;

b) uly möçberdäki tölegler üçin, öňi bilen, maliýe bazarlarynyň zerurlyklaryna we wagt babatda gyssagly bankara tölegleriň ýokarlanmagyna esaslanýan töleg ulgamyny ösdürmek;

ç) töleg ulgamlarynyň we gymmatly kagyzzar boýunça ulgamlaryň ösüşini sazlaşdyrmak: maliýe ulgamynyň ygtybarlylygyny we netijeliligini üpjün etmek maksady bilen, gymmatly kagyzzar boýunça ulgamlaryň we uly möçberdäki tölegler üçin töleg ulgamlarynyň ösüşini utgaşdyrmak;

d) bölek satuw ulgamlarynda, uly möçberdäki tölegler üçin ulgamlarda we gymmatly kagyzzar boýunça ulgamlarda hasaplaşyklary utgaşdyrmak: geçginlilige bolan özara baglanyşykly zerurlyklary we olaryň özara hereket edýän wagtynda ýüze çykyan hasaplama töwekgelçiliklerini netijeli dolandyrmak maksady bilen, esasy ulgamlardaky hasaplaşyk hadysalary amal taýdan utgaşdyrylan bolmalydyr. Halkara tejribesine laýyklykda, merkezi bank töleg ulgamlaryna we olaryň infrastrukturasyna gözegçilik etmek boýunça jogapkärçilik çekýär. Töleg ulgamlaryna baha bermek boýunça işiň çäklerinde guramalar tarapyndan öz-özüňe baha bermek boýunça taýýarlanýan maglumatlara töleg ulgamlarynyň halkara standartlaryna laýyk gelýändigini babatda seljerme geçirilýär.

Uly möçberlerdäki pul serişdelerini geçirmegi üpjün etmek boýunça infrastruktura düzüm böleginiň ösüşi barada aýdylanda, gazna bazarynda söwdalaryň merkezi (kliring) kontragentli tehnologiýasynyň işe girizilendigini belläp geçmek gerek.

Merkezi kontragentleri girizmeginiň netijesinde mümkin bolan täze düzgünlerde geçirilýän söwdalar bazara gatnaşyjylaryň söwda mümkinçiliklerini giňeldýär, olaryň çykdajylaryny azaldýar,

amal geçirmek üçin çekilýän aktiwleriň möçberini düýpli peseldýär, gymmatly kagyzlary üpjünçilik hökmünde peýdalanmaga mümkinçilik berýär we mundan başga-da pul serişdelerini we gymmatly kagyzlary anonim düzgünde ygtybarly we netijeli ýerleşdirmek üçin şertleri döredýär.

Pul serişdelerini geçirmek ulgamlarynyň bazaryny ösdürmek nukdaýnazaryndan müşderilere pul serişdelerini geçirmegiň täze, has amatly usullaryny bermek maksady bilen serwisleri diwersifisirlemek, infrastrukturany giňeltmek, ygrarlylyk maksatnamalaryny durmuşa geçirmek, şeýle hem pul geçirmelerini ykjam we internet tehnologiýalaryny peýdalanmak arkaly amala aşyrmak boýunça innowasion taslamalara maýa goýmak ýaly ileri tutulýan ugurlary belläp geçmek gerek.

Bölek satuw tölegleri çygryndaky innowasiýalar, ilkinji nobatda, kartlary peýdalanmak arkaly teklipe edilýän hyzmatlar, mysal üçin, «kartdan karta» geçirmeler, bankomatlarda hyzmatlaryň tölegini geçirmek, sosial taslamalar, «wirtual kartlary» çykarmak ýaly töleg hyzmatlarynyň sanawyny giňeltmek bilen baglydyr.

Mundan başga-da häzirkä wagtda ýaşayyş jaý-jemagat hyzmatlarynyň, ykjam aragatnaşyk hyzmatlarynyň, internet prowaýderleriň, kabel telewideniýesiniň prowaýderleriniň hyzmatlarynyň tölegini tölemek boýunça bankomatlar we ykjam telefonlar arkaly amala aşyrylýan amallaryň mukdarynyň artýandygy bellenýär.

Bu işiň ýene bir möhüm jähti durmuş häsiýetli tölegler we dürli pudaklaýyn edara goşundylary bilen ilata durmuş hyzmatlar toplumyny hödürlemek üçin peýdalanylýan kartlary çykarmagyň esasynda, bu ulgamdaky taslamalary durmuşa geçirmek bolup durýar. Köpugurly kartlar berilýän ýeňillikleri ýönekeýleşdirmäge, olary ulanyjylara edilýän hyzmatyň derejesini ýokarlandyrmaga, býujetden şu maksatlar üçin bölünip berilýän serişdeleriň sarp edilişine gözegçiligi üpjün etmäge mümkinçilik berýär.

Milli töleg ulgamyna innowasiýalary ornaşdyrmagyň fundamental esasy ilatyň maliýe taýdan sowatlylygyny ýokarlandyrmak we yzygiderli okatmak bolup durýar. Hasaplaşyklary dolandyryş müdirliği (departamenti) öz işiniň çäklerinde bölek satuw töleg hyzmatlary ulgamynda maliýe taýdan sowatlylyk meseleleriniň üstünde iş alyp barýar. Şu ugry ösdürmek maksady bilen, Russiýanyň banky «Bank

kartlaryny howpsuz peýdalanmak boýunça çäreler hakynda» ýatlamak kitapçasyny çykardy. Bu kitapça bank kartlaryny, onuň rekwizitlerini we beýleki maglumatlaryny saklamak boýunça çäreler barada müşderileriň maglumatlylyk derejesini ýokarlandyrmaga, şeýle hem bankomatda bank kartyny peýdalanmak bilen amallar geçirilende, harytlaryň we hyzmatlaryň tölegi nagt däl görnüşde, şol sanda internet torunyň üstünden tölenende mümkin bolan töwegelçilikleri peseltmäge gönükdirilendir.

«Bank kartlaryny howpsuz peýdalanmak boýunça çäreler hakynda» bitewi döwlet pul-karz syýasatynyň 2014-nji we 2015–2016-njy ýyllar aralygyndaky döwür üsin esasy ugurlaryna laýyklykda, Russiýa Federasiýasynyň milli töleg ulgamyny ösdürmegiň möhüm elementleri pul geçirmeleriniň ähli tapgyrlarynda tölegleri işläp geçmegiň netijeliligini ýokarlandyrmak we halkara standartlaryna ýakynlaşdyrmak maksady bilen, halkara tejribesini we Russiýanyň banklarynyň iş tejribesini nazara alyp, Russiýa Federasiýasynda töleg gurallaryny döwrebaplaşdyrmak hem-de tölegleri we pul geçirmelerini amala aşyrmagyň kadalaryny kämilleşdirmek bolup durýar.

Standartlary peýdalanmagyň halkara tejribesiniň öwrenilmegiň ähmiýetli we giňden peýdalanylýan standartlaryň Standartlaşdyrmak boýunça halkara guramasynyň komitetiniň çäklerinde işlenip taýýarlanandygyny görkezýär. Olar banklary identifikasiýa etmegiň standarty ýa-da bank hasabynyň halkara belgisi ýaly esasoýujy bank standartlary bolup durýar. Russiýa Federasiýasynyň Metrologiýa we standartlaşdyrmak boýunça federal agentligi bilen bilelikde Russiýanyň bankynyň Standartlaşdyrmak boýunça halkara guramasynyň komitetiniň düzüminde wekilçiligini üpjün etmek boýunça iş geçirildi. Russiýanyň bankynyň hünärmenleri üç sany kiçi komitetiň (bank amallarynyň howpsuzlygy, esasy bank hyzmatlary, kartlar we baglanyşykly bölek satuw amallary komitetleriniň) we ýedi sany iş toparynyň (şol sanda maliýe maglumatlarynyň sanly arhiwleriniň howpsuzlygy, ýurtlaryň kodlarynyň we pullarynyň standartlaryny has gowy peýdalanmak boýunça standartlary taýýarlamak, elektron hasap-fakturalary alyşmak üçin standarty taýýarlamak ýaly toparlaryň) işine gatnaşýarlar.

2009-njy ýylyň iýulynda Russiýanyň banky Halkara hasapla-

şyklary bankynyň Töleg we hasaplaşyk ulgamlary boýunça komitetiniň agzasy boldy. Russiýanyň bankynyň Töleg we hasaplaşyk ulgamlary boýunça komitete goşulmagy onuň içerki we global töleg hem-de hasaplaşyk infrastrukturasyňy kämilleşdirmegiň üstünden maliýe durnuklylygyna goşant goşmak boýunça mümkinçiliklerini ýokarlandyrýar, şeýle hem standartlary we düzgünleşdirme tejribesini saklamaga, bazaryň ösmegi we maliýe bazarynyň infrastrukturasyňyň dürli segmentleriniň arasynda özara baglylygyň ýokarlanmagyna laýyklykda syn etmegi we gözegçiligi guramaga ýardam edýär.

Maliýe bazarynyň netijeli mehanizmlerini gurmak we milli töleg ulgamyny ösdürmek üçin maliýe guramalarynyň we döwletiň bilelikde iş alyp barmaklary zerurdyr. Maliýe guramalary önümleri we hyzmatlary mundan beýläk hem ösdürmek ugrunda, şeýle hem olaryň halkara standartlaryna we iň gowy halkara tejribelerine laýyk gelmegini üpjün etmek babatynda iş geçirmelidirler. Döwlet bolsa bazary düzgünleşdirmegi kämilleşdirmek, milli töleg ulgamynyň döwletiň we sebitleriň sosial we maglumat taslamalaryna goşulmagyny üpjün etmek ugrunda, şeýle hem Russiýada ýurduň bazarynyň global bäsleşige ukyplylygyny üpjün edýän halkara maliýe merkezini emele getirmek maksadyny amal etmek üçin iş alyp barmalydyr.

Häzirki zaman talaplaryna laýyk gelýän we netijeli milli töleg ulgamyny gurmak üçin mäkäm binýadyň döredilmegi Russiýa bank ulgamynyň oňyn ösüşini (potensialyny) doly durmuşa geçirmäge we milli ykdysadyýetiň netijeliligini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berer.

Russiýanyň bankynyň mundan beýläkki işi maksatnamalaýyn resminamalary (hususanda, «Milli töleg ulgamyny ösdürmegiň strategiýasyny») durmuşa geçirmäge gönükdiriler, bu strategiýada işlenip taýýarlanan hukuk binýadyna laýyklykda we Russiýada töleg ulgamynyň ösüşiniň häzirki ýagdaýyny hasaba almak bilen, MTU-ny emele getirmäge gönükdirilen anyk çäreler göz önünde tutulýar.

Bar bolan çökgünlik ýagdaýlarynda we maliýe bazarlarynyň durnuksyzlygy şertlerinde dünýä maliýe bileleşiginiň önünde täze ätiýaçlyk (rezew) pullaryny gözlemek meselesi gutulgsyz ýüze çykýar, şeýle pullaryň ornunda ykdysady sebitleriň ýeke-täk ýa-da agdyklyk

edýän pullary, şol sanda ýurtlaryň integrasion birleşikleriniň esasynda emele getirilýän pul çykyş edip biler.

Soňky onýyllykda merkezi diňe bir Amerikanyň Birleşen Ştatlary däl, eýsem, beýleki ýurtlar, şol sanda dürli integrasion toparlar hem bolup biljek köptaraply maliýe dünýäsine geçmek babatda emele gelip ugran meýiller halkara pul zolaklarynyň döremegine we pugtalanmagyna we ýeke-täk sebit pulunyň girizilmegine ýardam edýär. Russiýanyň birnäçe integrasion toparlardaky ýagdaýy rus rublunyň sebitdäki ykdysady işe hyzmat etmekde öňdebaryjy hasaplaşyk puly hökmünde emele gelmegi üçin şertleri üpjün etmäge mümkinçilik berýär. 2008–2009-njy ýyllarda ýüze çykan çökgünligiň jemleri rus rubluny hasaplaşyk birligi hökmünde peýdalanmak üçin görnüp duran şertleriň bardygyny görkezdi. Russiýa Federasiýasy geljegi bolan ýeterlik derejede uly bazar bolup durýar. Russiýada hasaplaşyklary onuň milli pulunda geçirmegiň diňe bir syýasy maksat bolup durman, eýsem, beýleki ýurtlar üçin tranzaksiýa çykdajylaryny düzgünleşdirmegiň ykdysady taýdan amatly usuly bolup durýandygyny görkezmek üçin mümkinçilikler bar.

Aýdylanlary jemlemek bilen, MTU-nyň ösdürilmeginiň, öňi bilen, bar bolan milli maliýe infrastrukturasyňy özgerdýän ewolýusion hadysadygyny belläp geçmek gerek. Gatnaşýan guramalaryň bilelikdäki işiniň jemleri boýunça MTU ilat üçin elýeter, telekeçilik üçin amatly, döwlet üçin netijeli we hemmeler üçin bolsa howpsuz bolmalydyr diýlip göz önünde tutulýar.

9.3. Russiýa Federasiýasynda pul serişdelerini geçirmegi amala aşyrmagyň tertibi

Häzirki wagtda Russiýa Federasiýasynda pul serişdelerini geçirmegi amala aşyrmagyň tertibi Russiýanyň bankynyň «Pul serişdelerini geçirmegi amala aşyrmagyň kadalary hakynda» 383-P belgili Düzgünnamasy bilen tertipleşdirilýär.

Pul serişdelerini geçirmek nagt däl hasaplaşyklaryň şu görnüşleriniň çäklerinde amala aşyrylýar:

- 1) töleg tabşyryklary arkaly hasaplaşyklar;
- 2) akkreditiw boýunça hasaplaşyklar;

- 3) inkasso tabşyryklary boýunça hasaplaşyklar;
- 4) çek arkaly hasaplaşyklar;
- 5) serişdeleri alyjynyň talap etmegi boýunça pul serişdelerini geçirmek görnüşinde hasaplaşyklar (göni debetleme);

6) elektron pul serişdelerini geçirmek görnüşinde hasaplaşyklar.

Nagt däl hasaplaşyklaryň görnüşleri banklaryň müşderileri tarapyndan özbaşdak saýlanyp alynýar we olaryň öz kontragentleri bilen baglaşýan şertnamalarynda göz önünde tutulyp bilner.

Banklaryň müşderileri pul serişdelerini geçirmek hakynda buýrugy düzýärler, şonuň esasynda pul serişdelerini geçirmek amala aşyrylýar. Russiýanyň banky olaryň esasynda karz guramalarynyň pul serişdelerini geçirmegi amala aşyrýan resminamalarynyň ählisini «buýruk» diýen umumy adalga bilen aňladýar. 383-P belgili Düzgünnama şu buýruklaryň jikme-jik beýanyny we häsiýetnamasyny belleýär:

- töleg tabşyrygy;
- inkasso tabşyrygy;
- töleg talapnamasy;
- töleg orderi.

Buýruklaryň sanalyp geçilen görnüşleri nagt däl hasaplaşyklaryň ähli görnüşleriniň çäklerinde ulanylýar. Buýruklaryň görkezilen dört görnüşinden başga-da, bank işiniň tejribesinde buýruklaryň olar üçin Düzgünnamada rekvizitleriň we görnüşleriň sanawy bellenilmedik beýleki görnüşleri hem peýdalanylýp bilner. Eger karz guramasy öz işinde «standart däl» buýruklary peýdalanylýan bolsa, onda olaryň görnüşleri, rekvizitleri we olar bilen işlemegiň tertibi karz guramasynyň içerki resminamalary bilen tassyklanmalydyr.

Hasaplaşyk (töleg) resminamalaryna pul serişdelerini geçirmek hakynda buýruklardan başga-da, bank orderleri hem degişlidir.

Russiýanyň bankynyň maglumatlary boýunça 2013-nji ýylyň ýanwar-sentýabr aýlarynda Russiýada umumy möçberi 321333,4 *mln* rubla deň bolan 3 242,9 *mln* birlik töleg resminamalary peýdalanylýdyr, olardan 97,2%-i töleg tabşyryklary, 0,6%-i töleg talapnamalary we inkasso tabşyryklary, 0,0%-i çekler, 2%-e golaýy bank orderleri bolup durýar.

Buýruklar elektron görnüşde hem (şol sanda elektron töleg serişdelerini peýdalanmak bilen), kagyz göterijilerde hem düzülip bilner.

Töleýjiniň buýrugynyň esasynda töleýjiniň banky buýrugy düzüp we pul serişdelerini bir gezek we döwürleýin geçirmegi amala aşyryp biler.

Pul serişdelerini geçirmegiň shemasynda pul serişdelerini geçirmek hakynda buýruklary düzüjiler bolup şular çykyş edip biler:

- töleýjiler;
- serişdeleri alyjylar;
- serişdeleri töletdirijiler (ýagny kanunyň esasynda töleýjileriň bank hasaplaryndan töletdirmek barada buýrugy bermäge hukugy bolan şahslar ýa-da edaralar);
- banklar.

Serişdeleri töleýjiler we alyjylar hökmünde ýuridik şahslar, hususy telekeçiler, fiziki şahslar, banklar çykyş edýärler.

Karz guramalary rubldaky pul serişdelerini geçirmegi öz müşderilerini bank hasaplary boýunça, şeýle hem geçirmek hakyndaky buýruklaryň esasynda bank hasaplaryny açmazdan amala aşyrýarlar. Banklar bank hasaplary boýunça pul serişdelerini geçirmegi:

- pul serişdelerini töleýjileriň bank hasaplaryndan öwürmek we pul serişdelerini serişdeleri alyjylaryň bank hasaplaryna ýazmak;
- pul serişdelerini töleýjileriň bank hasaplaryndan öwürmek we nagt pul serişdelerini serişdeleri alyjylara – fiziki şahslara bermek;
- pul serişdelerini töleýjileriň bank hasaplaryndan öwürmek we serişdeleri alyjylaryň elektron pul serişdeleriniň galyndylaryny artdyrmak arkaly amala aşyrýarlar.

Karz guramalary bank hasaplaryny açmazdan, şol sanda elektron töleg serişdelerini peýdalanmak bilen pul serişdelerini geçirmegi:

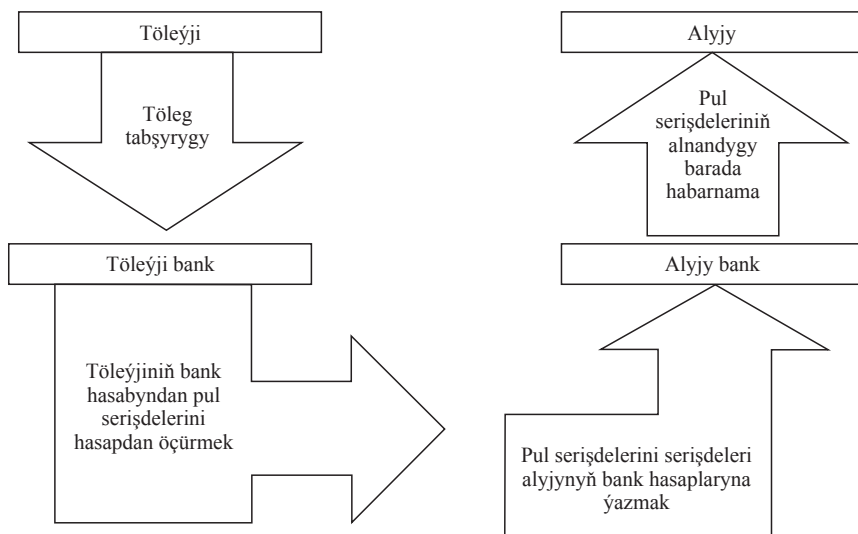
- töleýjiniň – fiziki şahsyň nagt pul serişdelerini, buýrugyny kabul etmek we pul serişdelerini serişdeleri alyjynyň bank hasaplaryna ýazmak;
- töleýjiniň – fiziki şahsyň nagt pul serişdelerini, buýrugyny kabul etmek we nagt pul serişdelerini serişdeleri alyja – fiziki şahsa bermek;
- töleýjiniň – fiziki şahsyň nagt pul serişdelerini, buýrugyny kabul etmek we serişdeleri alyjynyň elektron pul serişdeleriniň galyndylaryny artdyrmak;
- serişdeleri alyjynyň elektron pul serişdeleriniň galyndylaryny azaltmak we pul serişdelerini serişdeleri alyjynyň bank hasaplaryna ýazmak;

- serişdeleri alyjynyň elektron pul serişdeleriniň galyndylaryny azaltmak we nagt pul serişdelerini serişdeleri alyja – fiziki şahsa bermek;
- serişdeleri alyjynyň elektron pul serişdeleriniň galyndylaryny azaltmak we serişdeleri alyjynyň elektron pul serişdeleriniň galyndylaryny artdyrmak arkaly amala aşyrýarlar.

Nagt däl hasaplaşyklaryň görnüşlerine jikme-jik seredip geçeliň.

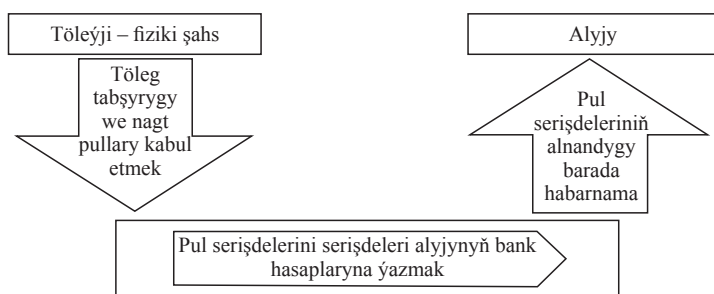
1. Töleg resminamalary arkaly hasaplaşyklar. Töleg resminamalary arkaly hasaplaşyklarda töleýjiniň banky töleýjiniň bank hasaby boýunça ýa-da töleýjiniň (fiziki şahs üçin) bank hasabyny açmazdan töleýjiniň buýrugynda görkezilen alyja pul serişdelerini geçirmegi amala aşyrmaga borçlanýar.

Töleg resminamalary arkaly hasaplaşyklary çyzgy görnüşinde aşakdaky ýaly şekillendirip bolar (*12-nji surat*):



12-nji surat. Töleýjiniň bank hasaby boýunça töleg resminamalary arkaly hasaplaşyklar

Düzgünleşdirijiniň 383-P belgili düzgünnamasyndan gelip çykýan talaplaryndan ugur alyp, karz guramasynyň töleg tabşyrygy görnüşinde hasaplaşyk (töleg) resminamasyny haçan ulanýandygyny kesgitlep bolar (*13-nji surat*).



13-nji surat. Töleýjiniň bank hasabyny açmazdan töleg resminamalary arkaly hasaplaşyklar

Birinjiden, ýuridik we fiziki şahslar öz bank hasaplaryndan pul serişdelerini hasapdan öwürmek hakynda, şol sanda goýum (depozit) boýunça hasapdan pul serişdelerini geçirmek hakynda buýruk berip bilerler. Buýruk sanaw boýunça umumy möçber üçin düzülip bilner, şol sanawa birnäçe alyjylara pul serişdelerini geçirmek hakynda nobatlylygyň birtoparynyň buýruklary goşulýar.

Ikinjiden, ýuridik şahslar hasap açmazdan hasaplaşyklary geçirmek, şol sanda elektron pul serişdelerini müşderiniň bank hasabynyň bankyň hasabyna geçirmek üçin elektron töleg serişdelerini peýdalanmak bilen hasaplaşyk geçirmek hakynda buýruk berip bilerler. Başga bir ýagdaýda ýuridik şahs pul serişdelerini geçirmek, şol sanda elektron pul serişdelerini geçirmek arkaly serişdeleri geçirmek üçin elektron görnüşde buýruk berip biler, şonuň esasynda bank hasaplaşyk resminamasyny – töleg tabşyrygyny düzýär.

Şonuň ýaly tertipde töleýji fiziki şahs bank hasabyny açmazdan pul serişdelerini geçirmek hakynda buýruk berýär, ol arza görnüşinde düzülip bilner. Töleýji fiziki şahsyň bank hasabyny açmazdan pul serişdelerini geçirmek hakynda buýrugynyň kagyz görterijidäki görnüşi karz guramasy tarapyndan ýa-da bank bilen ylalaşylyp serişdeleri alyjylar tarapyndan bellenýär. Onda töleýjiniň, serişdeleri alyjynyň, banklaryň rekwizitleri, geçirilýän pul möçberi, tölegiň maksady, bank bilen ylalaşylan beýleki maglumatlar görkezilmelidir. Töleýji fiziki şahsyň elektron görnüşde ýa-da kagyz görterijide berlen buýrugynyň esasynda karz guramasy hasaplaşyk resminamasyny – töleg tabşyrygyny düzýär we hasaplaşyklary amala aşyrýar. Töleýji fiziki şahs-

laryň buýruklarynyň esasynda karz guramasy umumy möçber üçin töleg tabşyrygyny düzüp we ony töleýji fiziki şahslaryň sanawyny (reýestr) ýa-da buýruklaryny alyjy banka iberip biler.

Üçünjiden, bankyň özi pul serişdelerini töleýji ýa-da alyjy bolup çykyş edip biler. Bankyň şonuň esasynda töleg tabşyrygy düzülýän buýrugyň görnüşini özbaşdak işläp taýýarlamaga haky bardyr, bankyň özüniň töleýji, bankyň müşderisiniň bolsa alyjy bolup çykyş edýän halaty muňa girmeyär. Şeýle ýagdaýda serişdeleri alyjy bolup durýan müşderiniň bank hasabyna pul serişdelerini geçirmek bank tarapyndan onuň özüniň düzýän hasaplaşyk resminamasynyň – bank orderiniň esasynda amala aşyrylýar. Eger töleýji bank bolup durýan bolsa, onda serişdeleri alyjy bolup durýan müşderiniň bank hasabyna pul serişdelerini geçirmek bank tarapyndan onuň özüniň düzýän bank orderiniň esasynda amala aşyrylyp bilner.

Hasaplaşyk resminamasy hökmünde töleg tabşyrygy buýruk wezipesini ýa-da töleg tabşyryklary arkaly nagt däl hasaplaşyklary, akkreditiw boýunça hasaplaşyklary, elektron pul serişdelerini geçirmek görnüşinde hasaplaşyklary amala aşyrmak üçin buýrugyň esasynda düzülen hasaplaşyk resminamasy wezipesini ýerine ýetirýär.

Töleg tabşyrygynyň onuň düzülen gününden soň 10 senenama gününüň dowamynda banka bermek üçin güýjüniň bolýandygyny beläp geçmek gerek.

2. Akkreditiw boýunça hasaplaşyklar. Akkreditiw boýunça hasaplaşyklarda töleýjiniň akkreditiwi açmak hakyndaky buýrugy boýunça we onuň görkezmelerine laýyklykda hereket edýän bank serişdeleri alyjy tarapyndan akkreditiwde göz önünde tutulan we onuň beýleki şertleriniň ýerine ýetirilendigini tassyklaýan resminamalar berlen şertinde serişdeleri alyjynyň pul serişdelerini geçirmegi amala aşyrmaga borçlanýar ýa-da akkreditiwi ýerine ýetirmek üçin beýleki banka ygtyýarlyk berýär.

Şeýlelikde, hasaplaşyklaryň akkreditiw görnüşiniň şu aýratynlyklaryny görkezip bolar:

– serişdeleri alyjy pul almazdan öň akkreditiwde göz önünde tutulan şertleri ýerine ýetirmelidir, mysal üçin, ol ilki harydy ibermelidir we öz bankyna harytlaryň iberilendigini tassyklaýan resminamalary bermelidir;

– serişdeleri alyjy şertnamanyň özüne degişli bölegini ýerine ýetirmezden ozal (mysal üçin, harytlary ibermezden öň) özi üçin pullary satyn alyjynyň depozitde goýandygyny ýa-da satyn alyjy tarapyndan pul serişdelerini geçirmek boýunça borçnamanyň ýerine ýetirilmedik ýagdaýynda bank kepiliniň bardygyny bilýär;

– töleýji tarapyndan iberilen harydyň degişli hiliniň, ylalaşylan möçberiniň we görnüşiniň bolmagy möhüm şert bolup durýar (munuň üçin akkreditiviň şertlerinde satyn alyjynyň banka harydyň hili-ni, mukdaryny we görnüşini tassyklaýan bellibir resminamalary bermäge borçludygyny görkezilmelidir).

Töleýjiniň akkreditivi açmak hakyndaky buýrugy boýunça hereket edýän bank emitent bank diýlip atlandyrylýar. Ýerine ýetiriji bank hökmünde töleýjiniň banky, serişdeleri alyjynyň banky ýa-da başga bir bank çykyş edip biler. Emitent bankyň öz adyndan ýa-da öz hasabyna akkreditiw açmaga haky bardyr. Şu ýagdaýda emitent bank töleýji bolup durýar.

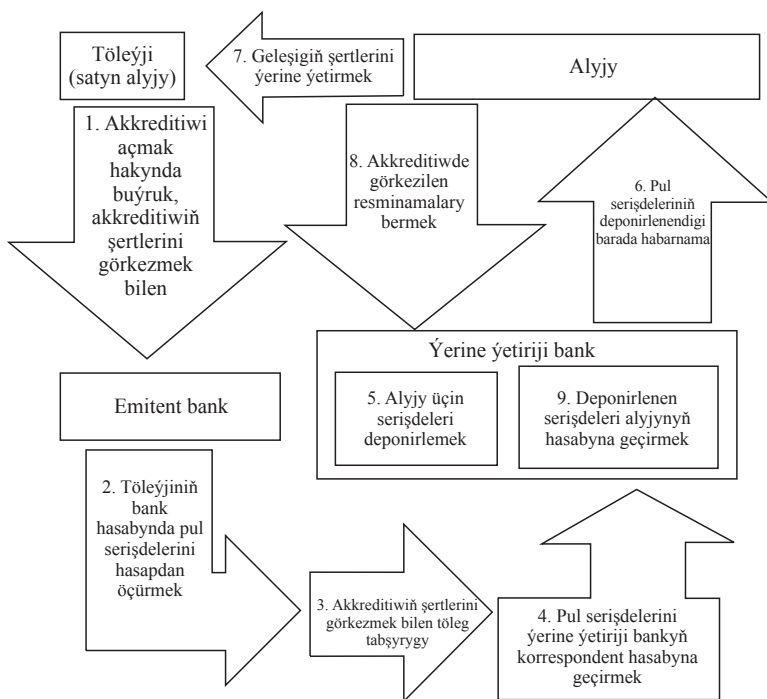
Akkreditiviň rekwizitleri we görnüşi (kagyz göterijide) bank tarapyndan bellenýär. Akkreditiwde şu maglumatlar hökmany görkezilmelidir:

- akkreditiviň belgisi we senesi;
- akkreditiviň pul möçberi;
- töleýjiniň rekwizitleri;
- emitent bankyň rekwizitleri;
- serişdeleri alyjynyň rekwizitleri;
- ýerine ýetiriji bankyň rekwizitleri;
- akkreditiviň görnüşi;
- akkreditiviň hereket edýän möhleti;
- akkreditivi ýerine ýetirmegiň usuly;
- serişdeleri alyjy tarapyndan berilmeli resminamalaryň we berilmeli resminamalara bildirilýän talaplaryň sanawy;
- tölegiň maksady;
- resminamalaryň berilmeli möhleti;
- tassyklamagyň zerurlygy (bar bolanda);
- banklaryň komission hakyny tölemegiň tertibi.

Akkreditiwde başga maglumatlar hem görkezilip bilner.

Russiýada akkreditiwleriň indiki görnüşleri peýdalanylyp bilner:

Tölenen (deponirlenen) akkreditiw. Akkreditiwiniň şu görnüşiniň has giň ýaýrandyr, ol satyn alyjynyň bankda (emitent bankda) hasap açmalydygyny we oňa akkreditiwini tölemek üçin zerur bolan möçberde pul serişdelerini geçirmelidigini (ýa-da serişdeleri üpjünçiligi bermek bilen, şol bankda karzyna almalydygyny) göz önünde tutýar. Emitent bank bu serişdeleri ýerine ýetiriji bankyň aragatnaşyk hasabyna geçirýär. Akkreditiwiniň ýerine ýetirilmeli wagty gelende ýerine ýetiriji bank özüniň aragatnaşyk hasabyndaky serişdeleri satyjynyň hasabyna geçirýär (14-nji surat).



14-nji surat. Deponirlenen akkreditiw boýunça hasaplaşyklar

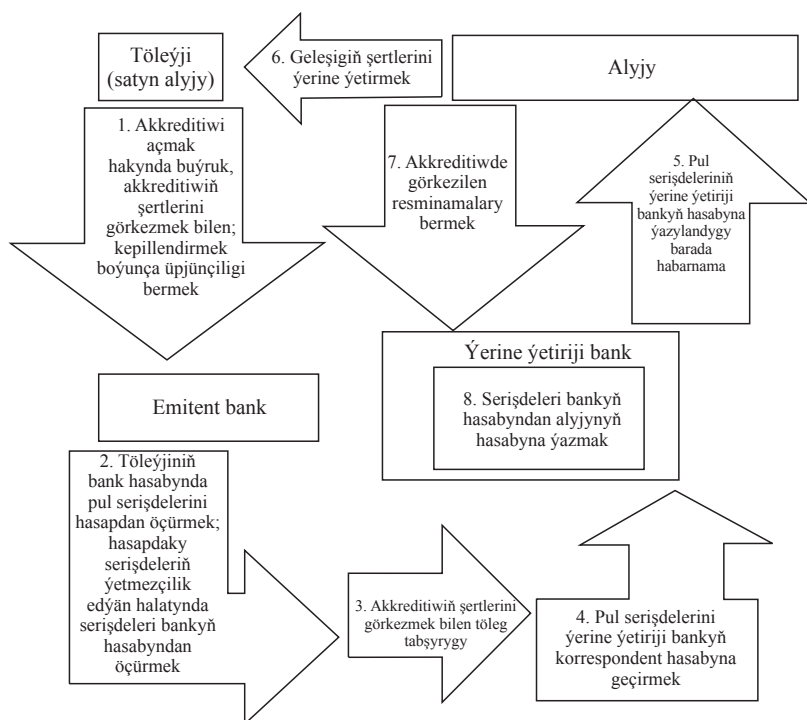
Ýerine ýetiriji bank emitent bankdan gelip gowşan akkreditiwiniň şertlerini serişdeleri alyja habar berýär. Tölenen (deponirlenen) akkreditiw boýunça üzmek hökmünde ýerine ýetiriji bank pul serişdelerini geçirmegi emitent bankyň töleg tabşyrygy bilen amala aşyrýar, onda

akkreditivi, şol sanda akkreditiviň senesini we belgisini anyklamaga mümkinçilik berýän maglumatlar görkezilýär. Serişdeleri alyjy resminamalary gönüden-göni emitent banka berip biler. Tölenen (deponirlenen) akkreditiw boýunça emitent bank ýerine ýetiriji bankdan serişdeleri alyjy tarapyndan ýerine ýetiriji banka resminamalaryň berilmändigi barada tassyknama soramaga borçludyr we serişdeleri alyjy tarapyndan emitent banka resminamalaryň berlendigini tassyklaýan jogabyň esasynda ýerine ýetiriji bankdan ýapmak üçin berlen pul möçberini gaýtarmagy, tassyklanan akkreditiw bolan ýagdaýynda bolsa emitent bank tarapyndan akkreditiviň ýerine ýetirilmegini talap etmäge haky bardyr. Şu ýagdaýda ýerine ýetiriji bank ýapmak üçin berlen pul möçberini gaýtarmagy emitent bankyň haty alnan gününüň yzýanyndaky iş gününden gijä galman amala aşyrylar. Akkreditivi ýerine ýetirmek ýerine ýetiriji bankyň töleg tabşyrygy bilen pul serişdelerini serişdeleri alyjynyň bank hasabyna geçirmek arkaly ýa-da degişli pul möçberini serişdeleri alyjynyň ýerine ýetiriji bankdaky hasabyna ýazmak arkaly amala aşyrylýar. Akkreditiw ýerine ýetirilenden soň ýerine ýetiriji bank akkreditiw ýerine ýetirilenden soň üç iş gününden gijä galman emitent banka akkreditiviň ýerine ýetirilendigi barada habarnama iberýär, onda ýerine ýetirmegiň pul möçberi görkezilýär we ýanyna berlen resminamalar goşulýar. Ýerine ýetiriji bank tarapyndan serişdeleri alyjydan alnan resminamalaryň daşky alamatlary boýunça akkreditiviň şertlerine laýyk gelmeýändigini anyklanan halatynda emitent bankyň ýerine ýetiriji bankdan ýerine ýetiriji banka geçirilen tölegiň (tölenen (deponirlenen) akkreditiw boýunça) hasabyna serişdeleri alyja tölenen pul möçberleriniň gaýtarylmagyny, ýerine ýetiriji bankda açylan korrespondent hasapdan öçürilen pul möçberleriniň öwezini dolmagy talap etmäge ýa-da ýerine ýetiriji banka serişdeleri alyja tölenen (tölenen (deponirlenen) akkreditiw boýunça) pul möçberleriniň öwezini dolmakdan ýüz öwürmäge haky bardyr. Tölenen (deponirlenen) akkreditiw ýapylyan mahalynda peýdalanylmadyk pul serişdelerini emitent banka gaýtarmak ýerine ýetiriji bankyň töleg tabşyrygy bilen akkreditiviň ýapylyan gününüň yzýanyndaky iş gününden gijä galman amala aşyrylýar.

Tölenmedik (kepillendirilen) akkreditiw. Taraplar tölenmedik akkreditivi peýdalanmak barada ylalaşyp bilerler. Şu ýagdaýda emitent bank ýerine ýetiriji banka pul serişdelerini geçirmeýär, ýö-

ne akkreditiviň ýerine ýetirilmeli wagty gelende ýerine ýetiriji bank emitent bankyň özünde açylan hasabyndan gerek bolan pul möçberini satyjynyň hasaplaşyk hasabyna geçirýär. Şu ýagdaýda satyn alyjynyň banky satyjynyň bankyna tölegi kepillendirýär. Öz gezeginde satyn alyjy, üpjünçilik bermek bilen, banka tölegi kepillendirmelidir. Satyn alyjy üçin akkreditiviň şu görnüşiniň artykmaçlygy akkreditivi açmak üçin onuň öz pul serişdelerini dolanyşykdan çykarmagynyň talap edilmeýändiginden ybaratdyr (15-nji surat).

Tölenmedik (kepillendirilen) akkreditiw ýerine ýetirilende ýerine ýetiriji bankyň emitent bankdan pul serişdeleri gelip gowuşýança akkreditivi ýerine ýetirmegi amala aşyrmazlyga haky bardyr, akkreditiviň tassyklaýjy bank tarapyndan tassyklanýan ýagdaýlary muňa girmeýär.



15-nji surat. Kepillendirilen akkreditiw boýunça hasaplaşyklar

Yzyna alynmaýan akkreditiw satyjynyňrazylygy bolmasa, satyn alyjynyň birtaraplaýyn arzasy boýunça ýatyrylyp bilinmez. Akkreditiwleriň köpüsi yzyna alynmaýan akkreditiwlerdir, sebäbi bu üpjün edijiniň (iberijiniň) bähbitlerini goraýar. Serişdeleri alyjynyň yzyna alynmaýan akkreditiwiniň şertlerini üýtgetmägerazylygy akkreditiwiniň üýtgän şertlerine laýyk gelýän resminamalary bermek arkaly aňladylyp bilner. Yzyna alynmaýan akkreditiwiniň şertleri ýerine ýetiriji bank tarapyndan satyn alyjynyňrazydygy barada onuň arzasy alnan gününüň yzyanyndaky günden başlap üýtgedilen bolup durýar ýa-da yzyna alynmaýan akkreditiw ýatyrylan bolup durýar, ýerine ýetiriji bank bu barada emitent banka serişdeleri alyjydan arzanyň gelip gowuşan gününden başlap, üç iş gününden gijä galman habar berýär.

Ýöne akkreditiwiniň yzyna alynmaýandygy göni görkezilmedik bolsa, onda onuň **yzyna alynýan** hasap edilýändigihökmany ýagdaýda göz önünde tutulmalydyr. Yzyna alynýan akkreditiw ýerine ýetirilende ýerine ýetiriji bank, eger resminamalar berilmezinden ön serişdeleri alyjy emitent bankdan akkreditiwini ýatyrmak ýa-da akkreditiwiniň beýleki şertlerini üýtgetmek barada habar almadyk bolsa, akkreditiwiniň pul möçberi babatynda – emitent bankdan akkreditiwiniň pul möçberiniň azaldylandygy barada habar alynmadyk bolsa, akkreditiwidoly möçberde we akkreditiwiniň hereket edýän şertlerinde ýerine ýetirmegi amala aşyryr.

Berlen resminamalaryň akkreditiwiniň şertlerine laýyk gelýändigianyklan mahalynda ýerine ýetiriji bank akkreditiwini ýerine ýetirmegi amala aşyryr. Bank tarapyndan akkreditiwini ýerine ýetirmek şu usullar bilen amala aşyrylyp bilner:

- resminamalary gönüden-göni bermek bilen, bank tarapyndan serişdeleri alyjy tarapyndan berlen resminamalaryň akkreditiwiniň şertlerine laýyk gelýändigihakynda çözgüt kabul edilenden üç iş gününden giç bolmadyk möhletde, ýöne berlen resminamalary barlamak üçin berlen başgünlük möhlet tamamlanandan soň üç iş gününden gijä galman;
 - ýerine ýetirilmeli möhletini akkreditiwiniň şertlerinde bellenen senä (senelere) ýa-da resminamalaryň berilmegini, harytlaryň iberilmegini goşmak bilen, bellibir hereketleriň amala aşyrylan senesinden başlap bellenen möhlete soňa goýmak bilen;
 - akkreditiwiniň şertlerinde göz önünde tutulan beýleki usul bilen.
- Berlen resminamalaryň daşky alamatlary boýunça akkreditiwiniň

şertlerine laýyk gelmeýändigini anyklyan mahalynda ýerine ýetiriji bankyň akkreditivi ýerine ýetirmekden ýüz öwürmäge haky bardyr, ol bu barada serişdeleri alyja we emitent banka habar bermelidir, ýüz öwürlmegini esaslandyrmalydyr. Ýerine ýetiriji bank deslapdan emitent bankdan onuň çapraz gelýän maglumatlar bilen berlen resminamalary kabul etmäge razylygyny sorap biler. Şu ýagdaýda resminamalar emitent bankdan jogap alynýança ýerine ýetiriji bankda saklanýar. Eger töleýji emitent banka çapraz gelýän maglumatlary bolan resminamalary ýerine ýetirmäge razylyk berýän bolsa, emitent bankyň ýerine ýetiriji banka akkreditivi ýerine ýetirmäge öz razylygyny bermäge haky bardyr. Töleýji çapraz gelýän maglumatlary bolan resminamalary kabul etmekden ýüz öwrende emitent bank bu barada ýerine ýetiriji banka habar bermäge borçludur, habarnamada ýüz öwürlmegine sebäp bolup duran ähli çaprazlyklar görkezilmelidir.

3. Inkasso tabşyryklary arkaly hasaplaşyklar. Inkasso tabşyryklary şu ýagdaýlarda ulanylýar:

- şertnamada göz önünde tutulan ýagdaýlarda, inkasso boýunça hasaplaşyklarda;

- serişdeleri töletdirijileriň buýruklary boýunça hasaplaşyklarda. Serişdeleri alyjy bank, şol sanda töleýjiniň banky bolup biler.

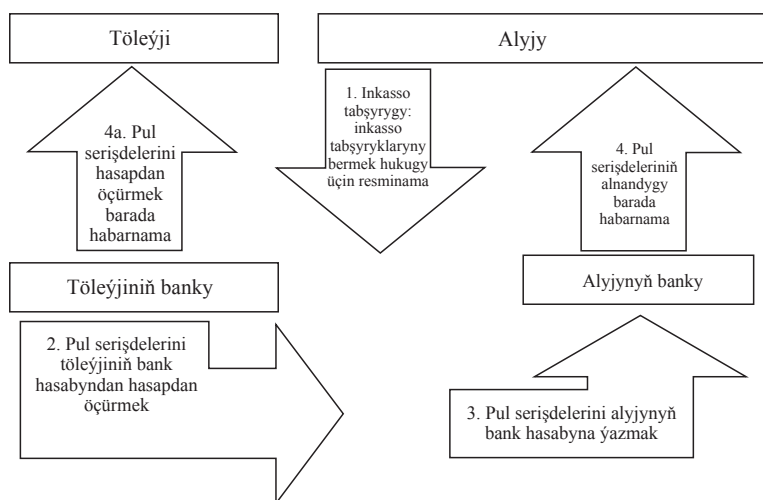
Inkasso tabşyrygy elektron görnüşde, kagyz görnüşde düzülýär, berilýär, ýerine ýetirmek üçin kabul edilýär we ýerine ýetirilýär.

Inkasso boýunça hasaplaşyklarda inkasso tabşyryklaryny ulanmak, birinjiden, töleýji bilen onuň bankynyň arasynda bank hasaby şertnamasynda bank hasabyndan pul serişdelerini hasapdan öwürmek barada şertler bolan mahalynda, ikinjiden, töleýji tarapyndan töleýjiniň bankyna töleýjiniň bank hasabyna inkasso tabşyrygyny bermek hukugy bolan serişdeleri alyjy baradaky maglumatlar berlen ýagdaýynda amala aşyrylýar.

Töleýjiniň bank hasabyna inkasso tabşyrygyny bermek hukugy töleýjiniň bankyna degişli resminamalary bermek arkaly serişdeleri alyjy tarapyndan tassyklanyp bilner.

Eger serişdeleri alyjy töleýjiniň banky bolup durýan bolsa, töleýjiniň bank hasabyndan pul serişdelerini hasapdan öwürmek baradaky şert bank tarapyndan düzülýän bank orderiniň esasynda bank hasaby şertnamasynda göz önünde tutulyp bilner.

Inkasso tabşyryklary arkaly hasaplaşyklaryň çyzygysy 16-njy suratda getirilýär.



16-njy surat. Inkasso tabşyryklary arkaly hasaplaşyklar

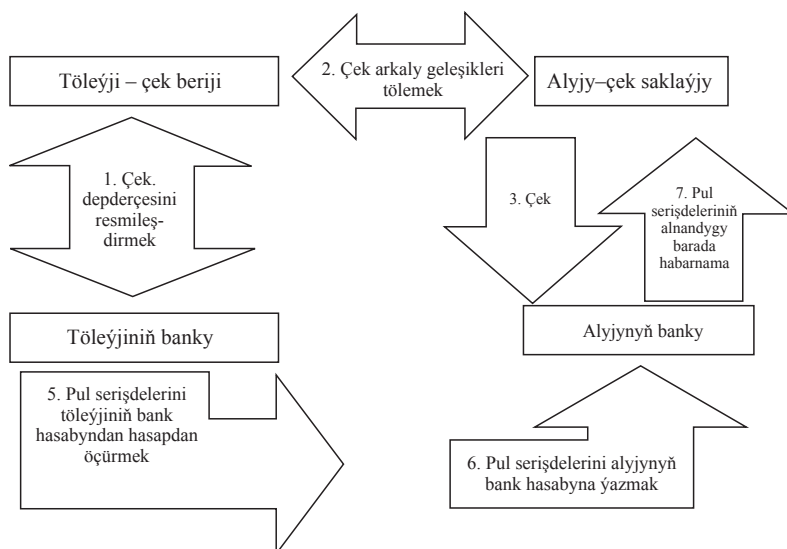
Serişdeleri töletdirijiniň inkasso tabşyrygy töleýjiniň bankyna serişdeleri alyjynyň bankynyň üstünden berlip bilner. Pul serişdelerini töletdirmek maksady bilen inkasso tabşyrygyny kabul eden serişdeleri alyjynyň banky inkasso tabşyrygyny töleýjiniň bankyna bermäge borçludyr.

Serişdeleri alyjynyň bankyna berilýän inkasso tabşyrygy onuň düzülen senesinden başlap 10 senenama gününüň dowamynda serişdeleri alyjynyň bankyna bermek üçin güýjüni saklap galýar.

4. Çekler arkaly hasaplaşyklar. Hasaplaşyklaryň şu günki günde iş ýüzünde ulanylmaýan şu görnüşine 383-P belgili düzgünnamada birnäçe bent berlipdir, şol bentlerde olar bilen işlemek isleýän banklaryň içerki kadalary işläp taýýarlap biljekdikleri görkezilýär. Çekler karz guramasy tarapyndan kesgitlenýän rekwizitleri öz içine alyp biler; karz guramasy çegini hakykydygyna, şeýle hem çegi berýän şahsyň çek boýunça ygtyýarly şahs bolup durýandygyna göz ýetirmelidir; karz guramalarynyň çekleri pul serişdeleri geçirmek amala aşyrylanda ulanylýar, Russiýanyň banky tarapyndan pul serişdeleriniň geçirilmegi muňa girmeyär. Hasaplaşyklaryň çyzygysy 17-nji suratda getirilýär.

Çegini hasaplaşyk (töleg) resminamasy däl-de, buýruk bolup hyz-

mat edýändigini belläp geçmelidir. Töleg üçin berlen çegin esasynda karz guramasy özüniň hasaplaşyk resminamasyny (töleg tabşyrygyny) ýa-da kassa resminamasyny (çykdaýj kassa orderini) düzmelidir, şeýle etmek bilen ol pul serişdeleriniň hereketini esaslandyrýar.



17-nji surat. Çek arkaly hasaplaşyklar

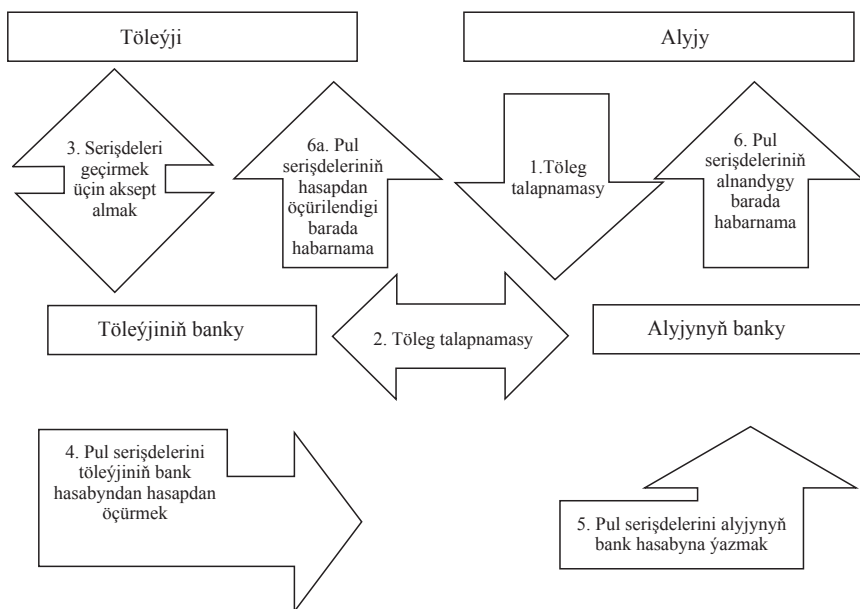
5. Serişdeleri alyjynyň talap etmegi boýunça pul serişdelerini geçirmek görnüşinde hasaplaşyklar (göni debetleme). Serişdeleri alyjynyň talap etmegi boýunça pul serişdelerini geçirmek görnüşinde nagt däl hasaplaşyklar amala aşyrylanda, esasan, töleg talapnamasy ulanylýar.

Eger serişdeleri alyjy bank bolup durýan bolsa (mysal üçin, göni debetleme arkaly karz alyjynyň onuň bankyndaky karzy boýunça bergini üzmek amala aşyrylýan halatynda), müşderiniň–töleýjiniň bank hasabyndan pul serişdelerini hasapdan öwürmek, töleýjiniň öňünden berlen aksepti bolan ýagdaýynda, bank tarapyndan bank hasaby şertnamasyna laýyklykda, bank tarapyndan düzülýän bank orderiniň esasynda amala aşyrylyp bilner (18-nji surat).

Töleg talapnamasy elektron görnüşde, kagyz görnüşde düzülýär, berilýär, ýerine ýetirmek üçin kabul edilýär we ýerine ýetirilýär.

Töleg talapnamasy töleýjiniň bankyna serişdeleri alyjynyň bankynyň üstünden berlip bilner.

Serişdeleri alyjynyň bankynyň üstünden berilýän töleg talapnamasy onuň düzülen senesinden başlap 10 senenama gününüň dowamynda serişdeleri alyjynyň bankyna bermek üçin güýjüni saklap galýar.



18-nji surat. Serişdeleri alyjynyň talap etmegi boýunça pul serişdelerini geçirmek görnüşinde hasaplaşyklar

6. Elektron pul serişdelerini geçirmek. Nagt däl hasaplaşyklaryň bu görnüşü «Milli töleg ulgamy hakynda» federal kanun (27.06.2011, №161-FZ) arkaly tertipleşdirilýär.

Banklar elektron pul serişdelerini adaty (nagt, nagt däl) pul serişdelerine we onuň tersine dürli hili öwürmelerini öz içine alýan geçirmeleri, şol sanda aşaklary amala aşyryp bilerler:

- bank hasaplary boýunça pul serişdelerini geçirmek;
- bank hasaplaryny açmazdan pul serişdelerini geçirmek.

Birinji ýagdaýda geçirmeler pul serişdelerini töleýjiniň bank hasaplaryndan hasapdan öwürmek we serişdeleri alyjylaryň elektron pul serişdeleriniň (EPS) galyndysyny artdyrmak arkaly amala aşyrylýar.

Ikinji ýagdaýda – bank hasaplaryny açmazdan (tölegi iberijide) pul serişdelerini geçirmek amala aşyrylanda şu aşakdaky görnüşler bolup biler:

a) töleýjiniň – fiziki şahsyň nagt pul serişdelerini, buýrugyny kabul etmek we serişdeleri alyjylaryň EPS-niň galyndysyny artdyrmak;

b) töleýjiniň EPS-niň galyndysyny azaltmak we pul serişdelerini serişdeleri alyjynyň bank hasabyna ýazmak;

ç) töleýjiniň EPS-niň galyndysyny azaltmak we serişdeleri alyjy fiziki şahsa nagt pul serişdelerini bermek;

d) töleýjiniň EPS-niň galyndysyny azaltmak we serişdeleri alyjynyň EPS-niň galyndysyny artdyrmak.

161-FZ belgili Federal kanuna laýyklykda, elektron pul serişdelerini geçirmegi amala aşyran bank **elektron pul serişdeleriniň operatory** diýlip atlandyrylýar.

Elektron pul serişdelerini geçirmek görnüşinde nagt däl hasaplaşyklar amala aşyrylanda müşderi pul serişdelerini, onuň bilen baglaşylan şertnamanyň esasynda, elektron pul serişdeleriniň operatoryna berýär.

Elektron pul serişdeleriniň operatorynyň müşderiniň elektron pul serişdeleriniň galyndysyny artdyrmak üçin müşderä pul serişdelerini bermäge hakynyň ýokdugyny belläp geçmek gerek. Elektron pul serişdeleriniň operatorynyň müşderiniň elektron pul serişdeleriniň galyndysyna göterimleri hasaplap ýazmagy amala aşyrmaga haky ýokdur.

Elektron pul serişdelerini geçirmek elektron pul serişdeleriniň operatory tarapyndan bir wagtda müşderiniň buýrugyny kabul etmek, töleýjiniň elektron pul serişdeleriniň galyndysyny azaltmak we serişdeleri alyjynyň elektron pul serişdeleriniň galyndysyny elektron pul geçirmeleriniň möçberine artdyrmak ýoly bilen amala aşyrylýar.

Indi buýruklary ýerine ýetirmek üçin kabul etmegiň, çalyşmagyň, gaýtarmagyň (ýatyrmagyň) düzgünlerine we olary ýerine ýetirmegiň tertibine seredeliň. Şu düzgünleri ýerine ýetirmegiň tertibi karz guramalary tarapyndan bellenýär we şertnamalar buýruklary ýerine ýetirmek üçin kabul etmegiň düzgünlerini düşündirýän resminamalar arkaly, şeýle hem müşderilere hyzmat edilýän ýerlerde maglumatlary ýerleşdirmek ýoly bilen müşderileriň, serişdeleri töletdirijileriň, karz guramalaryň dykgatyna ýetirilýär.

Buýruklary ýerine ýetirmek üçin kabul etmegiň düzgünleri şulary öz içine alýar:

1) pul serişdelerine ygtyýar etmäge (buýruk bermäge) hukuklary tassyklamak (elektron töleg serişdesini peýdalanmaga hukuklary tassyklamak);

- 2) buýruklaryň dolulygyna gözegçilik;
- 3) buýruklara düzümlýin gözegçilik;
- 4) buýruklaryň rekwizitleriniň görkezijilerine gözegçilik;
- 5) pul serişdeleriniň ýeterlikdigine gözegçilik.

Görkezilen tapgyrlaryň her birine jikme-jik seredip geçeliň.

1. Buýruk elektron görnüşde ýerine ýetirmäge kabul edilende pul serişdelerine ygtyýar etmäge (buýruk bermäge) hukuklary tassyklamak bank tarapyndan elektron goly, öz eli bilen çekilen goly we (ýa-da) kodlary, parollary barlamak arkaly amala aşyrylýar. Buýruk kagyz görterijide ýerine ýetirmäge kabul edilende pul serişdelerine ygtyýar etmäge (buýruk bermäge) hukuklary tassyklamak bank tarapyndan öz eli bilen çeken golunyň bardygyny we onuň we möhüriň şekiliniň banka gollaryň we möhüriň şekiliniň nusgalary bilen berlen kartoçkadaky nusgalara laýyk gelyändigini barlamak arkaly amala aşyrylýar.

Kagyz görterijide fiziki şahsyň bank hasabyny açmazdan pul serişdeleri geçirmegi amala aşyrmak hakynda buýrugy ýerine ýetirmäge kabul edilende karz guramasy öz eli bilen çekilen goluň bardygyny barlaýar. Elektron töleg serişdesini peýdalanmaga hukuklary tassyklamak karz guramasy tarapyndan belgini, kody we (ýa-da) elektron töleg serişdesiniň beýleki bir identifikatoryny barlamak arkaly amala aşyrylýar.

2. Elektron görnüşde buýruklaryň dolulygyna gözegçilik bank tarapyndan buýrugyň rekwizitleriniň üýtgeşsizligini barlamak arkaly amala aşyrylýar. Kagyz görterijide buýruklaryň dolulygyna gözegçilik bank tarapyndan buýruga üýtgetmeleriniň (düzedişleriniň) girizilendigi ni ýa-da girizilmändigini barlamak arkaly amala aşyrylýar. Elektron görnüşdäki buýruklary kagyz görterijilerde bellige almak bank tarapyndan bellenen tertipde, buýrugyň gelip gowşan senesini görkezmek bilen amala aşyrylýar, şunda serişdeleri töletdirijileriniň buýruklary hökmany ýagdaýda bellige alynmaga degişlidir.

3. Elektron görnüşde buýruklara düzümlýin gözegçilik bank tarapyndan bellenen rekwizitleri we buýrugyň rekwizitlerindäki simwollaryň aňrybaş sanyny barlamak arkaly amala aşyrylýar. Kagyz görterijide buýruklara düzümlýin gözegçilik bank tarapyndan buýrugyň bellenen görnüşe laýyk gelyändigini barlamak arkaly amala aşyrylýar.

4. Buýruklaryň rekwizitleriniň görkezijilerine gözegçilik buýruklaryň rekwizitleriniň görkezijilerini, olaryň ýol bererlikdigini we laýyk gelýändigini barlamak arkaly amala aşyrylýar. Töleýjiniň pul serişdelerine ygtyýar etmäge üçünji şahsyň razylygyny talap edýän töleýjiniň buýrugy gelip gowşanda töleýji bank kanunçylykda we şertnamada bellenen tertipde üçünji şahsyň razylygynyň bardygyna gözegçiligi amala aşyrýar. Töleýjiniň pul serişdelerine ygtyýar etmäge üçünji şahsyň razylygy elektron görnüşde ýa-da kagyz göterijide, şertnamada göz önünde tutulan usulda berlip bilner.

Serişdeleri alyjynyň töleýjiniň **akseptini** talap edýän buýrugy gelip gowşanda, töleýjiniň banky töleýjiniň önünden berlen akseptiniň bardygyna gözegçiligi amala aşyrýar ýa-da töleýjiniň önünden berlen aksepti ýok bolanda töleýjiniň akseptini alýar.

Töleýjiniň önünden berlen aksepti töleýjiniň banky bilen töleýjiniň arasyndaky şertnamada we (ýa-da) aýratyn habar ýa-da resmi-nama görnüşinde, şol sanda önünden berlen aksept baradaky arzada berlip bilner. Önünden berlen aksept serişdeleri alyjynyň buýrugy berilmezinden ön berilmelidir. Önünden berlen aksept töleýjiniň bir ýa-da birnäçe bank hasaplary, bir ýa-da birnäçe serişdeleri alyjylar, serişdeleri alyjynyň bir ýa-da birnäçe buýruklary babatynda berlip bilner.

Töleýjiniň akseptini almak töleýjiniň banky tarapyndan serişdeleri alyjynyň buýrugyny geçirmek ýa-da aksept üçin elektron görnüşde ýa-da kagyz göterijide töleýjä habar bermek we töleýjiniň aksept (akseptden ýüz öwürmek) baradaky arzasyny taýýarlamak bilen, töleýjiniň akseptini almak (akseptden ýüz öwürmek) arkaly amala aşyrylýar. Serişdeleri alyjynyň buýruklary aksepte garaşýan buýruklaryň nobatyna goýulýar.

5. Töleýjiniň bank hasabyndaky pul serişdeleriniň ýeterlikdigine gözegçilik töleýjiniň banky tarapyndan her bir buýruk ýerine ýetirmek üçin kabul edilen mahalynda, bank tarapyndan bellenen tertipde köp gezek ýa-da bir gezek amala aşyrylýar. Töleýjiniň bank hasabyndaky pul serişdeleriniň ýeterlik bolan mahalynda buýruklar olaryň banka gelip gowşuşynyň, töleýjiden aksepti almagyň yzygiderlilikine baglylykda ýerine ýetirmäge degişlidir. Töleýjiniň bank hasabyndaky pul serişdeleriniň ýeterlik bolmadyk wagtynda buýruklar bank tarapyndan ýerine ýetirmek üçin kabul edilmeyär we yzyna gaýtarylýar (ýatyrylýar), şular muňa girmeýär:

- pul serişdelerini Russiýa Federasiýasynyň býujet ulgamynyň býujetlerine geçirmek hakyndaky buýruklar;
- serişdeleri töletdirijileriň buýruklary;
- bank tarapyndan ýerine ýetirmek üçin kabul edilýän ýa-da bank tarapyndan şertnama laýyklykda berilýän buýruklar.

Ýerine ýetirmek üçin kabul edilen buýruklar bank tarapyndan buýruklary möhletinde ýerine ýetirmek üçin we Russiýa Federasiýasynyň Raýat kodeksinde bellenen, bank hasabyndan pul serişdelerini hasaplaryndan öçürmegiň nobatlylyk tertibinde möhletinde ýerine ýetirilmedik buýruklaryň nobatyna goýulýar. Hasapdaky pul serişdeleriniň oňa bildirilen ähli talaplary ýerine ýetirmek üçin ýeterlik bolmadyk halatynda pul serişdelerini hasapdan öçürmek şu yzygiderlilikde amala aşyrylýar (*2-nji, 3-nji, 9-njy suratlar*).

Bank hasabyny açmazdan pul serişdelerini geçirmegi amala aşyrmak maksatlarynda, ýerine ýetirmek üçin kabul edilen buýruklar boýunça pul serişdeleriniň ýeterlikdigi karz guramasy tarapyndan müşderi tarapyndan berlen pul serişdeleriniň möçberinden ugur alnyp kesgitlenilýär.

Amallar elektron töleg serişdelerini peýdalanmak bilen amala aşyrylanda serişdeleri alýanyň karz guramasy şertnamada göz önünde tutulan ýagdaýlarda töleýjiniň karz guramasynyň amallary elektron töleg serişdelerini peýdalanmak bilen amala aşyrmaga razylygyny alýar. Bu hadysa mundan beýläk **awtorlaşdyrmak** diýlip atlandyrylýar. Awtorlaşdyrmagyň oňyn netijesi bolan ýagdaýynda töleýjiniň karz guramasy şertnamada bellenen tertipde, serişdeleri alyjynyň karz guramasyna pul serişdelerini bermäge borçludur.

Elektron görnüşdäki buýruklary ýerine ýetirmek üçin kabul etmek düzgünleriniň oňyn netijesi bolanda bank buýrugy ýerine ýetirmek üçin kabul edýär we buýrugy iberen tarapa buýrugyň ýerine ýetirmek üçin kabul edilendigi barada elektron görnüşde habarnama iberýär. Buýrugyň möhletinde ýerine ýetirilmedik buýruklarynyň nobatyna goýlan mahalynda buýrukda we elektron görnüşdäki habarda bank buýrugyň nobata goýlan senesini görkezýär. Kagyz göterijidäki buýruklary ýerine ýetirmek üçin kabul etmek düzgünleriniň oňyn netijesi bolanda, bank buýrugy ýerine ýetirmek üçin kabul edýär, buýrugyň ýerine ýetirmek üçin kabul edilen senesini, onuň möhletinde ýerine ýetirilmedik buýruklarynyň nobatyna goý-

lan senesini görkezmek, bankyň möhürçesini basmak we bankyň ygtyýarly wekiliniň gol çekmegi arkaly onuň ýerine ýetirmek üçin kabul edilendigini tassyklaýar we şertnamada göz önünde tutulan tertipde we möhletde, ýöne buýrugyň banka gelip gowşan gününüň yzyanyndaky iş gününden gijä galman buýrugyň bir nusgasyny buýrugy iberen tarapa gaýtarýar.

Birinji nobatda

* janyňa we saglygyna ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak baradaky ýerine ýetiriş resminamalary boýunça, şeýle hem alimentleri töletdirmek baradaky talaplar

Ikinci nobatda

* işden çykylanda berilýän kömek pullaryny tölemek we zähmet şertnamasy (ylalaşygy) boýunça işleýän ýa-da işlän adamlara zähmet hakyny tölemek, intellektual işiň netijeleriniň awtorlara hak tölemek boýunça ýerine ýetiriş resminamalary boýunça

Üçünji nobatda

* zähmet şertnamasy (ylalaşygy) boýunça işleýän adamlara zähmet hakyny tölemek boýunça, salgyt edaralarynyň Russiýa Federasiýasynyň býujet ulgamynyň býujetlerine salgytlary we ýygymlary tölemek boýunça bergini hasapdan öwürmek we geçirmek üçin tabşyryklary, şeýle hem ätiýaçlandyryş gatançlarynyň tölenişine gözegçilik edýän edaralaryň döwletiň býujetden daşary gaznalarynyň býujetlerine ätiýaçlyk gatançlarynyň pul möçberlerini hasapdan öwürmek we geçirmek üçin tabşyryklary boýunça hasaplaşyklar üçin töleg resminamalary boýunça

Dördünji nobatda

* senenama nobatlylygy tertibinde beýleki töleg resminamalary boýunça

Bäşinji nobatda

* beýleki pul talaplarynyň kanagatlandyrylmagyny göz önünde tutýan ýerine ýetiriş resminamalary boýunça

19-njy surat. Hasapdaky pul serişdeleriniň ýeterlik bolmadyk halatynda pul serişdelerini hasapdan öwürmegiň nobatlylygy

Bank hasabyny açmazdan pul serişdelerini geçirmegi amala aşyrmak maksady bilen berlen kagyz görerijidäki buýruklary ýerine ýetirmek üçin kabul etmek düzgünleriniň oňyn netijesi bolanda karz gurmasy buýrugy ýerine ýetirmek üçin kabul edýär we buýruklary ýerine

ýetirmek üçin kabul etmek düzgünleri ýerine ýetirilenden soň, haýal etmän kagyz göterijide buýrugyň bir nusgasyny ýa-da karz guramasy-nyň buýrugyň ýerine ýetirilmegi üçin kabul edilendigini tassyklaýan, senesi we bankyň bellikleri goýlan, şol sanda bankyň ygtyýarly wekili tarapyndan gol çekilen kagyz göterijidäki resminamasyňy buýrugy iberen tarapa berýär.

Elektron görnüşdäki buýruklyry ýerine ýetirmek üçin kabul etmek düzgünleriniň oňaýsyz netijesi bolanda, bank buýrugy ýerine ýetirmek üçin kabul etmeýär we buýrugy iberen tarapa buýrugyň ýatyrylandygy barada elektron görnüşde habarnama iberýär, onda buýrugy iberen tarapa ýatyrylýan buýrugy, onuň ýatyrylan senesini, şeýle hem ýatyrylmagynyň sebäbini identifikasiýa etmäge mümkinçilik berýän maglumatlar görkezilýär, şol maglumatlar bank tarapyndan bellenen we buýrugy iberen tarapyň dykgatyna ýetiren kod görnüşinde görkezilip bilner. Bank hasaby boýunça pul serişdelerini geçirmegi amala aşyrmak maksady bilen berlen kagyz göterijidäki buýruklyry ýerine ýetirmek üçin kabul etmek düzgünleriniň oňaýsyz netijesi bolanda, bank buýrugy ýerine ýetirmek üçin kabul etmeýär we buýrugyň gelip gowşan gününüň yzýanyndaky iş gününden gijä galman ony buýrugy iberen tarapa gaýtarýar, onda gaýtarylan senesi, gaýtarmagyň sebäbi barada bankyň bellikleri görkezilýär, bankyň möhürçesi basylýar we bankyň ygtyýarly wekili tarapyndan gol çekilýär. Bank hasabyny açmazdan pul serişdelerini geçirmegi amala aşyrmak maksady bilen berlen kagyz göterijidäki buýruklyry ýerine ýetirmek üçin kabul etmek düzgünleriniň oňaýsyz netijesi bolanda karz guramasy buýrugy ýerine ýetirmek üçin kabul etmeýär we buýruklyry ýerine ýetirmek üçin kabul etmek düzgünleri ýerine ýetirilenden soň haýal etmän, ony buýrugy iberen tarapa gaýtarýar.

Ýerine ýetirilmedik buýruklyry **ýatýrmak** bank tarapyndan, yzyna almak baradaky arzanyň gelip gowuşmagyny goşmak bilen, buýrugy ýatýrmak üçin esasyň ýüze çykan gününüň yzýanyndaky iş gününden gijä galman amala aşyrylýar.

Indi buýruklyry ýerine ýetirmegiň düzgünlerine we olary ýerine ýetirmegiň tertibine seredip geçeliň.

Buýruklyry ýerine ýetirmegiň düzgünleri şulary öz içine alýar:

– töleýjiniň bank hasabyndan pul serişdelerini hasapdan öwürmek,

pul serişdelerini serişdeleri alyjynyň bank hasabyna ýazmak, serişdeleri alyja nagt pul serişdelerini bermek ýa-da elektron pul serişdeleriniň amala aşyrylan geçirmeleri hakynda maglumatlary hasaba almak arkaly bank tarapyndan bellenen tertipde buýruklary ýerine ýetirmek;

- buýruklary bölekleyin ýerine ýetirmek;
- buýruklaryň ýerine ýetirilendigini tassyklamak.

Buýruklary ýerine ýetirmegiň, şol sanda umumy pul möçberi üçin buýruklary ýerine ýetirmegiň **tertibi** karz guramalary tarapyndan bellenýär we şertnamalarda, buýruklary ýerine ýetirmegiň düzgünlerini ýerine ýetirmegiň tertibini düşündirýän resminamalarda, şeýle hem müşderilere hyzmat edilýän ýerlerde maglumatlary ýerleşdirmek ýoly arkaly müşderileriň, serişdeleri töletdirijileriň, karz guramalaryň dykgatyna ýetirilýär.

Serişdeleri alyjynyň banky pul serişdelerini alyjynyň bank hasabyna ýazmagyň tertibini belleýär, şunda pul serişdelerini alyjynyň bank hasabyna iki rekwizit boýunça, ýagny serişdeleri alyjynyň bank hasabynyň belgisi we serişdeleri alyjy baradaky başga bir maglumat boýunça ýazmaga rugsat edilýär.

Töleýjileriň, serişdeleri alyjylaryň buýruklaryny, şol sanda olar boýunça töleýjiniň, serişdeleri töletdirijileriň bölekleyin aksepti berlen buýruklary bölekleyin ýerine ýetirmek bank tarapyndan elektron görnüşdäki ýa-da kagyz görterijidäki **töleg orderi** arkaly amala aşyrylýar.

Serişdeleri alyjynyň buýruklaryny bölekleyin ýerine ýetirmek maksady bilen bank tarapyndan düzülýän, ol boýunça töleýjiniň aksepti alnan töleg orderi töleýjiniň bank hasabynda pul serişdeleriniň ýeterlik bolmadyk halatynda möhletinde ýerine ýetirilmedik buýruklaryň nobatyna goýulýar.

Möhletinde ýerine ýetirilmedik buýruklaryň nobaty elektron görnüşde ýöredilýän mahalynda bank buýruklaryň bölekleyin ýerine ýetirilişi baradaky maglumatlary bermek mümkinçiligini üpjün edýär.

Töleýjiniň (serişdeleri alyjynyň) bank hasaby boýunça pul serişdeleriniň geçirilmegini amala aşyrmak maksady bilen elektron görnüşde ýa-da kagyz görterijide berlen buýruklaryň bölekleyin ýerine ýetirilendigi bank tarapyndan bellenen tertipde:

- töleýjä (serişdeleri alyja) töleg orderiniň rekwizitlerini görkezmek bilen elektron görnüşdäki habarnamany ibermek ýa-da ýerine

ýetirilen senesini görkezmek bilen elektron görnüşdäki töleg orderini ibermek arkaly;

- töleýjä (serişdeleri alyja) ýerine ýetirilen senesini görkezmek, bankyň möhürçesini basmak we bankyň ygtyýarly wekiliniň gol çekmegi bilen, kagyz göterijidäki ýerine ýetirilen töleg orderini bermek arkaly tassyklanýar.

Bank hasaby boýunça pul serişdeleriniň geçirilmegini amala aşyrmak maksady bilen elektron görnüşde berlen buýruklaryň ýerine ýetirilendigi:

- töleýjiniň banky tarapyndan töleýjä ýerine ýetirilen buýrugyň rekwizitlerini görkezmek bilen, töleýjiniň bank hasabyndan pul serişdeleriniň hasapdan öçürilendigi barada habarnama ibermek arkaly ýa-da ýerine ýetirilen senesini görkezmek bilen, elektron görnüşde ýerine ýetirilen buýrugy ibermek arkaly;

- serişdeleri alyjynyň banky tarapyndan serişdeleri alyja ýerine ýetirilen buýrugyň rekwizitlerini görkezmek bilen, serişdeleri alyjynyň bank hasabyna pul serişdeleriniň ýazylandygy barada habarnama ibermek arkaly ýa-da ýerine ýetirilen senesini görkezmek bilen, elektron görnüşde ýerine ýetirilen buýrugy ibermek arkaly tassyklanýar.

Bank hasaby boýunça pul serişdeleriniň geçirilmegini amala aşyrmak maksady bilen kagyz görerijide berlen buýruklaryň ýerine ýetirilendigi:

- töleýjiniň banky tarapyndan töleýjä ýerine ýetirilen senesini görkezmek, bankyň möhürçesini basmak we bankyň ygtyýarly wekiliniň gol çekmegi bilen, kagyz göterijide ýerine ýetirilen buýrugyň bir nusgasyny bermek arkaly tassyklanýar. Şunda şol bir wagtda töleýjiniň bankynyň möhürçesi bilen kagyz göterijidäki buýrugyň ýerine ýetirmek üçin kabul edilendigi we onuň ýerine ýetirilendigi tassyklanyp bilner;

- serişdeleri alyjynyň banky tarapyndan serişdeleri alyja ýerine ýetirilen senesini görkezmek, bankyň möhürçesini basmak we bankyň ygtyýarly wekiliniň gol çekmegi bilen, kagyz göterijide ýerine ýetirilen buýrugyň bir nusgasyny bermek arkaly tassyklanýar.

Elektron töleg serişdesini peýdalanmak bilen amallar amala aşyrylanda müşderiniň buýrugynyň ýerine ýetirilendigi şertnamada bellenen tertipde müşderä karz guramasynyň elektron töleg serişdesini peýdalanmak bilen amallaryň amala aşyrylandygyny tassyklaýan

elektron görnüşdäki ýa-da kagyz göterijidäki habarnamasyny ibermek arkaly tassyklanýar, şunda habarnamada şular görkezilmelidir:

- karz guramasynyň ady ýa-da başga rekwizitleri;
- elektron töleg serişdesiniň belgisi, kody we (ýa-da) başga identifikatory;
- amalyň görnüşi;
- amalyň senesi;
- amalyň pul möçberi;
- onuň alnan halatynda komission hakyň pul möçberi;
- elektron töleg serişdesini peýdalanmak bilen amallary amala aşyrmak üçin onuň ulanylan halatynda enjamyň identifikatory.

Elektron töleg serişdesini peýdalanmak bilen amallaryň amala aşyrylandygyny tassyklaýan habarnama karz guramasy tarapyndan bellenen goşmaça maglumatlary öz içine alyp biler.

Aýdylanlary jemlemek bilen, 383-P belgili düzgünnamanyň 1.8-nji bendine laýyklykda, karz guramalarynda aşakdakylary öz içine alýan içerki resminamalaryň tassyklanmalydygyny belläp geçeliň:

- buýruklary düzmegiň tertibi;
- buýruklary ýerine ýetirmek üçin kabul etmek, çalyşmak, gaýtarmak (ýatyrmak) düzgünleri ýerine ýetirmegiň tertibi;
- buýruklary üýtgetmegiň tertibi;
- karz guramalarynyň pul serişdeleriniň geçirilmegini amala aşyrmak boýunça işi guramak hakynda beýleki düzgünler.

9.4. Russiýanyň milli töleg ulgamynda töwekgelçilikleri dolandyrmak we bank syrynyň goragyny üpjün etmek

Russiýa Federasiýasynyň Merkezi bankynyň «Hasaplaşyk ulgamyň ulgamlaryň töwekgelçiligi hakynda» hatyna laýyklykda, RF-de hasaplaşyklar ulgamyň töwekgelçilikleri hökmünde şular görkezilýär: hukuk töwekgelçiligi, amal töwekgelçiligi, karz töwekgelçiligi we geçginlilik töwekgelçiligi, olaryň biriniň amala aşmagy bellibir şertlerde ulgamlaryň töwekgelçiligiň çeşmesi bolup biler. Şunuň ýaly topara bölmegiň Halkara hasaplaşyklary bankynyň usulyýetine laýyk gelýändigini belleýäris.

Görkezilen töwekgelçiliklere we olaryň häsiýetnamalaryna sere-dip geçeliň.

1. Hukuk töwekgelçiligi. Kadalaşdyryjy namalaryň, baglaşylan şertnamalaryň we guramanyň onuň töleg hyzmatlaryny amala aşyrmak ulgamyndaky işini düzgünleşdirýän içerki resminamalarynyň talaplarynyň berjaý edilmezligi, şeýle hem içerki resminamalarda ýetmezçilikleriň bolmagy, olaryň hereket edýän kanunçylyga laýyk gelmezligi (mysal üçin, hasaplaşyklaryň ulanylýan usulyň düzgün-tertibiniň bellenilmezligi, yzyna alynmazlyk we gutarnyklylyk kesgitlemeleriniň bolmazlygy) hukuk töwekgelçiliginiň çeşmesi bolup biler.

Beýleki karz guramalary, döwlet edaralary, müşderiler tarapyndan karz guramasyna bildirilýän hukuk häsiýetli nägilelikler şu töwekgelçilikleriň ýüze çykmagynyň görnüşleri bolup durýar.

Ýitgileriň ähtimallygyna guramanyň işiniň kadalaşdyryjy namalarynyň we içerki resminamalarynyň talaplaryna laýyk gelmezliginiň mümkinçiligini görkezýän görkezijileriň, kabul edilen şertnamalaýyn borçnamalaryň bozulmaları barada görkezijileriň esasynda baha berilýär (mysal üçin, hukuk töwekgelçiliginiň amala aşmagynyň ýygylgyna karz guramalaryndan yzyna alnan ygtyýarnamalaryň umumy sanynyň, bellenen tussag etmeleriň umumy sanynyň esasynda statistika babatda baha bermeler, esaslandyrylan pikir ýöretmeleriň esasynda hil taýdan baha bermeler).

Töwekgelçiligiň amala aşmagynyň netijelerine kadalaşdyryjy namalaryň we içerki resminamalaryň talaplarynyň, şertnamalaryň şertleriniň bozulmagy sebäpli, mümkin bolan ýitgileriň ululygynyň görkezijileriniň esasynda, hukuk töwekgelçiliginiň amala aşmagynyň mümkin bolan ýa-da eýýäm bolup geçen halatlaryna bölmek bilen baha berilýär (mysal üçin, şertnamalar boýunça umumy pul möçberi we jerimeleriň aňrybaş görkezijisi).

2. Amal töwekgelçiligi. Onuň çeşmesi apparat-programma toplumynyň işe ukyplylygynyň bozulmagy, işgärleriň bolmalysy ýaly hereket etmezligi, şeýle hem içerki gözegçilik gullugynyň işiniň netijesiniň pes bolmagy bolup durýar (mysal üçin, apparat-programma serişdeleriniň işinde mümkin bolan näsazlyklar, bozulmalar, işiň ätiýaçlyk shemalarynyň bolmazlygy, işgärleriň kanunylyga garşy hereketleri ýa-da ýalňyşlary, ýol berlen ýalňyşlaryň ýa-da ýaramaz ýag-

daýlara getirmäge ukyply hereketleriň beýleki netijeleriniň öz wagtynda ýüze çykarylmalzlygy).

Guramalaryň apparat-programma toplumynyň işe ukyplylygynyň bozulmagynyň, ýol berilmeýän amallaryň ýerine ýetirilmeginiň ýa-da olaryň ýalňyş ýerine ýetirilmeginiň netijesinde hasaplaşyklar ulgamynyň hereket etmeginiň bozulmagy töwekgelçiligiň amala aşmagynyň görnüşleri bolup durýar.

Ýitgileriň ähtimallygyna apparat-programma toplumynyň bozulmagynyň, işgärleriň ýalňyşlyga ýol bermeginiň, kanunylyga garşy hereketleriň amala aşmagynyň mümkindigini görkezýän mukdar ýa-da hil görkezijileriniň (mysal üçin, tehnikanyň ygtybarlylygynyň, maglumat howpsuzlygynyň, işiň bar bolan ätiýaçlyk shemalarynyň işe ukyplylygynyň görkezijileri), tutuşlygyna alnanda hasaplaşyklar üçin amal töwekgelçiliginiň derejesiniň integral görkezijileriniň esasynda baha berilýär.

Töwekgelçiligiň amala aşmagynyň netijelerine amal töwekgelçiliginiň amala aşmagynyň mümkin bolan halatlarynyň her biri boýunça apparat-programma toplumynyň işe ukyplylygynyň bozulmagy, işgärleriň ýalňyş, kanunylyga garşy hereketler sebäpli hasaplaşyklar ulgamynyň guramalarynyň mümkin bolan ýitgileriniň ululygynyň görkezijileriniň esasynda baha berilýär (mysal üçin, ýalňyş ýerine ýetirilen hasaplaşyk resminamalarynyň pul möçberleri, apparat-programma toplumynyň hatardan çykan elementleriniň gymmaty).

3. Karz töwekgelçiligi we geçginlilik töwekgelçiligi (görkezilen kadalaşdyryjy namanyň çäklerinde bilelikde seredilýär).

Bir ýa-da birnäçe guramalarda olar tarapyndan özlerriniň beýleki guramalaryň önündäki hasaplaşyk borçnamalaryny öz wagtynda ýerine ýetirmek üçin serişdeleriň ýeterlik bolmazlygy ýa-da ýokdugy, guramanyň maliýe taýdan gursuzlygy, günün dowamynda bellibir pursatlarda we (ýa-da) döwürlerde hasaplaşyk resminamalarynyň köp möçberde jemlenmegi şu töwekgelçiligiň çeşmesi bolup durýar, şeýle ýagdaýlaryň ýüze çykmagynyň ähtimallygy hasaplaşyklar ulgamynyň aýratynlyklary we daşarky faktorlar bilen şertlendirilip bilner (mysal üçin, hasaplaşyk resminamalaryny olaryň bellenen talaplara laýyk gelýändigini barlamak üçin kabul edilýän pursat bilen şol resminamalar boýunça hasaplaşyklaryň geçirilýän pursadynyň arasynda köp wagat geçýändigini,

pul serişdelerini deslapdan deponirlemek hakynda talaplaryň bolmazlygy, netting düzgünleriniň, hasaplaşyk resminamalarynyň nobatlylygyny dolandyrmak düzgünleriniň ýerine ýetirilmegi).

Hasaplaşyklaryň öz wagtynda geçirilmeyändigini häsiýetlendirýän görkezijileriň islenilmeýän görnüşde üýtgemegi (mysal üçin, hasaplaşyk resminamalarynyň ýerine ýetirilmeli wagtynyň gijikdirilmegi, karz guramalarynyň korrespondent hasaplarynda pul serişdeleriniň bolmazlygy ýa-da pul serişdeleriniň şol hasaplarda bar bolan galyndylaryny peýdalanmagyň mümkin dældigi) töwekgelçiligiň amala aşmagynyň görnüşleri bolup durýar.

Ýitgileriň ähtimallygyna hasaplaşyklar ulgamynyň guramalarynda özleriniň kabul eden hasaplaşyk borçnamalaryny ýerine ýetirmek, serişdeleriň ýeterlik dældiginiň ýüze çykmagynyň mümkinçiligini we (ýa-da) her bir gurama üçin karza ukyplylygyň ýitirilmeginiň ähtimallygyny görkezýän mukdar ýa-da hil görkezijileriniň esasynda baha berilýär (mysal üçin, respondent karz guramalarynyň korrespondent karz guramalaryna hasaplaşyk borçnamalarynyň tölegini geçirmek üçin karz bermek barada, kepillendiriş gaznasynyň serişdelerini bermek barada ýüz tutmalarynyň ähtimallygy (ýygylgy), netto-orunlary gaýtadan hasaplamagyň ýygylgy we yzygiderliligi).

Töwekgelçiligiň amala aşmagynyň netijelerine serişdeleriň olaryň korrespondent hasaplaryna öz wagtynda geçirilmändigi sebäpli alyjy bolup durýan karz guramalarynyň çekmegi mümkin bolan göni ýitgileriniň ýa-da elden giderilen peýdalarynyň mukdar görkezijileriniň esasynda, iberiji karz guramalarynyň goşmaça geçginliligi çekmek üçin harajatlaryna, şeýle hem ýitgileri paýlamagyň, kepillendiriş gaznasynyň üstüni dolmagyň netijelerine baha berilýär.

4. Ulgamlaýyn töwekgelçilik. Bir (birnäçe) guramada ýüze çykan hukuk töwekgelçiliginiň, amal töwekgelçiliginiň, karz töwekgelçiliginiň we geçginlilik töwekgelçiliginiň netijeleriniň hasaplaşyklar ulgamynyň ähli guramalaryna ýaýraýan we olaryň hasaplaşyk borçnamalaryny ýerine ýetirmäge ukypsyz bolmagyna, şol sanda gelip gowşan hasaplaşyk resminamalaryny ýerine ýetirmegiň bes edilmegine getirýän faktorlar we şertler şu töwekgelçiligiň çeşmesi bolup durýar.

Görkezilen töwekgelçilik ulgamlarda çäklendirilýär, olara gözegçilik edilmegi ulgamlaýyn töwekgelçiligiň amala aşmagynyň şert-

lerini ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär (mysal üçin, hasaplaşyk ulgamynyň karz guramalarynyň has iri debet hadysalarynyň sany we ululygy, ýerine ýetirilmedik hasaplaşyk resminamalarynyň nobatynyň bolmagy, onuň düzümi we ululygy, esasy apparat-programma toplumlarynyň işe ukyplygy).

Hukuk, amal, karz töwegelçilikleriniň we geçginlilik töwegelçiliginiň tölegler ulgamynyň hereketiniň bozulmagyna sebäp bolýan netijeleriň guramalaryň arasynda ýaýramagy ulgamlaýyn töwegelçiligiň ýüze çykmagynyň görnüşi bolup durýar.

Ýitgileriň ähtimallygyna ýaramaz hadysanyň netijeleriniň köp guramalara ýa-da ähli guramalara ýaýramak mümkinçiligini görkezýän görkezijileriň esasynda baha berilýär.

Töwegelçiligiň amala aşmagynyň netijelerine mümkin bolan ýa-da çekilen zyýanyň mukdar görkezijileriniň (mysal üçin, ýerine ýetirilmedik hasaplaşyk borçnamalarynyň pul möçberi, hasaplaşyk resminamasynyň öz wagtynda ýerine ýetirilmändigi üçin bellenen jerimäniň möçberi), emläk häsiýetli mümkin bolan zyýanyň (mysal üçin, halkara reýtinginiň peselmegi, işgärleriň ýitirilmegi, döwlet edaralary tarapyndan nägilelikleriň bildirilmegi) esasynda baha berilýär.

Töleg ulgamyndaky ulgamlaýyn töwegelçiligiň bank ulgamyndaky we tutuş ykdysadyýetdäki ulgamlaýyn töwegelçiligiň çeşmesi bolup biljekdigini bellemek gerek.

Russiýa Federasiýasynyň Merkezi bankynyň «Töleg ulgamynyň bökdençsiz hereket etmegi we töleg ulgamlaryndaky töwegelçilikleri seljermek hakynda» Düzgünnamasy töleg ulgamynyň bökdençsiz hereket etmeginiň bozulmagynyň töwegelçiligine kesgitleme berýär, şeýle töwegelçilik diýlip töleg ulgamynyň hereket etmeginiň içkerki we daşarky faktorlary bilen bagly ýaramaz ýagdaýlaryň ýüze çykmagy netijesinde töleg ulgamyna gatnaşyjylara töleg ulgamlarynyň hyzmatlarynyň edilmezligi, degerli derejede edilmezligi ýaly töleg ulgamyna mahsus bolan adaty mümkinçilige düşünilýär.

Görkezilen Düzgünnama laýyklykda, **töwegelçilikleri dolandyrmak boýunça töleg ulgamynyň operatorynyň borjuna** şular girýär:

- töwegelçilikleriň kabul ederlikli derejesini bellemek;
- töwegelçilikleri seljermek (töwegelçilik faktorlaryny ýüze

çykarmak; görkezilen faktorlaryň töleg ulgamynyň bökdençsiz hereket etmegine ýetirýän täsiriniň derejesini we häsiýetini kesgitlemek; bökdençsiz hereket etmegiň bozulmagy babatynda töwegelçilikleriň ýetilen derejesine baha bermek, şunda bozulma diýlip wagtyň çaklanýlýan döwrüniň dowamynda görkezilen bozulmalaryň ýüze çykmagynyň ähtimallygyny hasaba almak bilen, töleg ulgamynyň degişli derejede hereket etmeginiň bozulmagy netijesinde töleg ulgamyna gatnaşyjylara, olaryň müşderilerine ýetirilmegi mümkin bolan zyýanyň möçberine düşünilýär; töwegelçilikleriň ýetilen derejesiniň bellenen kabul ederlikli derejä laýykdygyny tassyklamak);

- töwegelçilikleriň kabul ederlikli derejesine ýetmek ýa-da şol derejäni saklamak üçin zerur bolan çäreleri görmek;

- töwegelçiligiň ýetilen derejesiniň gündelik üýtgemelerini ýüze çykarmak (töwegelçiliklere gözegçilik etmek).

Töleg ulgamyndaky töwegelçiliklere seljerme geçirmegiň usulyýetleri şulary üpjün etmelidir:

- töleg ulgamynyň bökdençsiz hereket etmeginiň bozulmagy babatynda töwegelçilikleriň ugruny (profilini) töwegelçiligiň ýüze çykarylan faktorlarynyň düzümläýin sanawy hökmünde beýan etmek, pul ulgamynyň subýektleriniň olara deňeşdirip bolýan kategoriýalaryny, töleg ulgamynyň bökdençsiz hereket etmegine ýetirilýän täsiriň häsiýetini we derejesini, olaryň ýüze çykmagynyň mümkin bolan görnüşlerini we ssenarilerini görkezmek bilen;

- statistiki we ssenariý boýunça seljermäniň esasynda töleg ulgamynyň hereket etmeginiň kanunalaýyklyklaryny ýüze çykarmak;

- töleg ulgamynyň degişli derejede hereket etmeginde bolup biljek bozulmalary ýüze çykarmak, görkezilen bozulmalary töleg ulgamynyň bökdençsiz hereket etmegine täsir etmeýän we täsir edýän, şol sanda bökdençsiz hereket etmeginiň bozulmagyna getirýän bozulmalara bölmek;

- töleg ulgamynyň bökdençsiz hereket etmeginiň bozulmagy babatda töwegelçilikleriň ýetilen derejesine baha bermek;

- töleg ulgamynyň bökdençsiz hereket etmeginiň bozulmagy babatda töwegelçilikleriň ýetilen derejesiniň we töleg ulgamynyň bökdençsiz hereket etmeginiň bozulmagy babatda töwegelçilikleriň ugrunyň (profiliniň) üýtgemelerini ýüze çykarmak;

– töleg ulgamynyň bökdençsiz hereket etmeginiň bozulmagy babatda töwegelçilikleriň kabul ederlikli derejesini kesgitlemek.

Guramanyň derejesinde hasaplaşyklar amala aşyrylanda töwegelçilikleri dolandyrmak töleg ulgamynyň töwegelçiliklerini dolandyryş ulgamy bilen laýyk getirilýär, ol «Milli töleg ulgamy hakynda» federal kanunyň 28-nji maddasynda kesgitlenýär.

Görkezilen kadalaşdyryjy nama laýyklykda, töleg ulgamyndaky töwegelçilikleri dolandyryş ulgamy diýlip ýetirilýän zyýany hasaba almak bilen töleg ulgamynyň bökdençsiz hereket etmegi üçin ýaramaz netijeleriň ýüze çykmagynyň ähtimallygyny peseltmek boýunça çäreleriň we usullaryň toplumyna düşünilýär.

Töwegelçilikleri dolandyryş ulgamy dolandyryş çäreleri, gurmaçylyk modelleri we dolandyrmagyň usullary ýaly elementler bilen häsiýetlendirilýär.

Töwegelçilikleri dolandyrmak boýunça çäreler:

1) töwegelçilikleri dolandyrmagyň töleg ulgamyna gatnaşyjylar tarapyndan töleg ulgamynyň kadalarynda bellenen, töwegelçiligi dolandyrmaga bildirilýän taraplaryň ýerine ýetirilişine gözegçiligi üpjün edýän guramaçylyk gurluşyny kesgitlemek;

2) töwegelçilikleriň dolandyrylmagy ýa-da degişli gurluş birliklerini dolandyrmak üçin jogapkär adamlaryň wezipe borçlaryny kesgitlemek;

3) töwegelçilikler baradaky degişli maglumatlary töleg ulgamynyň operatorynyň dolandyryş edaralarynyň dykgatyna ýetirmek;

4) Russiýanyň bankynyň kadalaşdyryjy namalarynyň talaplaryna laýyklykda, töleg ulgamynyň bökdençsiz hereket etmeginiň görkezijilerini kesgitlemek;

5) Russiýanyň bankynyň kadalaşdyryjy namalarynyň talaplaryna laýyklykda, töleg ulgamynyň bökdençsiz hereket etmegini üpjün etmegiň tertibini kesgitlemek;

6) Russiýanyň bankynyň kadalaşdyryjy namalarynyň talaplaryna laýyklykda, töleg ulgamyndaky töwegelçiliklere, şol sanda töwegelçilikleriň ugruna seljerme geçirmegiň usullaryny kesgitlemek;

7) töwegelçilikleri dolandyrmak üçin zerur bolan maglumatlary alyşmagyň tertibini kesgitlemek;

8) ulgamlaryň näsazlyklaryň ýüze çykyan halatlaryny goşmak

bilen, jedelli, standart däl we adatdan daşary ýagdaýlarda özara hereket etmegiň tertibini kesgitlemek;

9) amal we tehnologik serişdeleri we düzgünleri üýtgetmegiň tertibini kesgitlemek;

10) amal we tehnologik serişdeleriň, garaşsyz guramanyň maglumat ulgamlarynyň hereket edişiniň hiline baha bermegiň tertibini kesgitlemek;

11) töleg ulgamynda maglumatlary goramagy üpjün etmegiň tertibini kesgitlemek.

Töleg ulgamynda töwekgelçilikleri dolandyrmagyň guramaçylyk modelleri (operator tarapyndan kesgitlenýär):

1) töleg ulgamyndaky töwekgelçilikleri töleg ulgamynyň operatory tarapyndan özbaşdak dolandyrmak;

2) töwekgelçiliklere baha bermek we dolandyrmak boýunça wezipeleri töleg ulgamynyň operatorynyň, töleg infrastrukturasy hyzmatlaryny edýän operatorlaryň we töleg ulgamyna gatnaşyjylaryň arasynda paýlamak;

3) karz guramasy bolup durmaýan töleg ulgamynyň operatory tarapyndan töwekgelçiliklere baha bermek we dolandyrmak boýunça wezipeleri hasaplaşyk merkezine bermek.

Töleg ulgamynda töwekgelçilikleri dolandyrmagyň usullary töleg ulgamyny guramagyň aýratynlyklaryny, töwekgelçilikleri dolandyrmagyň modellerini, töleg kliringiniň we hasaplaşygyň düzgünlerini, pul serişdeleriniň geçirilen sanyny we olaryň pul möçberlerini, gutarnykly hasaplaşygyň geçirilýän wagtyny hasaba almak bilen, töleg ulgamynyň operatory tarapyndan kesgitlenýär.

Töwekgelçilikleri dolandyrmagyň usullary:

1) töwekgelçilikleriň derejesini hasaba almak bilen, töleg ulgamyna gatnaşyjylaryň borçnamalarynyň aňryçäk möçberlerini (çäklerini) bellemek;

2) töleg ulgamynyň kepillendiriş gaznasyny döretmek;

3) töleg ulgamyna gatnaşyjylaryň buýruklaryny ýerine ýetirmegiň nobatlylygyny dolandyrmak;

4) töleg ulgamynda hasaplaşygy iş gününüň ahyryna çenli amala aşyrmak;

5) hasaplaşygy töleg ulgamyna gatnaşyjylar tarapyndan berlen pul serişdeleriniň çäklerinde amala aşyrmak;

6) karz bermek mümkinçiligini üpjün etmek;

7) yzyna alynmaýan bank kepillendirmesinden ýa-da akkreditiw-den peýdalanmak;

8) töwegelçilikleri dolandyrmagyň töleg ulgamynyň kadalarynda göz önünde tutulan beýleki usullary.

Ýokarda görkezilen kanuna laýyklykda, ähmiýetli töleg ulgamynda netto-esasda hasaplaşyk amala aşyrylanda ähmiýetli töleg ulgamyna gatnaşyjynyň möçberi boýunça has ýokary bolan borçnamasynyň ýerine ýetirilmegi üpjün edilmelidir. Şu kada Halkara hasaplaşyklary bankynyň ulgam taýdan ähmiýetli töleg ulamlary üçin bellenen esasy ýörelgelerine laýyk gelýär.

«Milli töleg ulgamy hakynda» federal kanuna laýyklykda, töwegelçilikleriň pes derejä düşürilmegi bank kepillendirmesiniň we akkreditiwini yzyna alynmazlygyna ýardam edýär. RF-niň Raýat kodeksiniň (mundan beýläk RF-niň RK) 368-nji maddasyna laýyklykda, bank kepillendirmesi bilen bank, beýleki karz edarasy ýa-da ätiyaçlandyryş guramasy (kepil bolujy) beýleki şahsyň (prinsipalyň) haýyşy boýunça, benefisiar tarapyndan ony tölemek barada ýazmaça talapnama berlen halatynda borçnama babatda berilýän kepilliğiň şertlerine laýyklykda, prinsipalyň algydaryna (benefisiara) pul möçberini tölejekdigi barada ýazmaça borçnama berýärler.

RF-niň RK-synyň 371-nji maddasy bank kepillendirmesiniň yzyna alynmaýandygyny belleýär. Meselem, görkezilen madda laýyklykda, eger onda başga ýagdaý görkezilmedik bolsa, bank kepillendirmesi kepillendiriji tarapyndan yzyna alnyp bilinmez.

RF-niň RK-synyň 867-nji maddasyna laýyklykda akkreditiw boýunça hasaplaşyklarda töleýjiniň akkreditiwini açmak baradaky tabşyrygy boýunça we onuň görkezmelerine laýyklykda hereket edýän bank (emitent bank) serişdeleri alyja tölegleri geçirmäge ýa-da geçirilýän wekseli tölemäge, aksept etmäge ýa-da hasaba almaga ýa-da beýleki banka (ýerine ýetiriji banka) serişdeleri alyja tölegleri geçirmäge ýa-da geçirilýän wekseli tölemäge, aksept etmäge ýa-da hasaba almaga ygtyýar bermäge borçlanýar.

Serişdeleri alyja deslapdan habar bermezden emitent bank tarapyndan üýtgedilip ýa-da ýatyrylyp bilinjek akkreditiw yzyna alynýan akkreditiw diýlip ykrar edilýär. Akkreditiwini yzyna alynmagy emitent bankyň serişdeleri alyjynyň önündäki haýsydyr bir borçnamalaryny dö-

retmeyär. Serişdeleri alyjynyň razylygy bolmazdan ýatyryp bolmaýan akkreditiw yzyna alynmaýan akkreditiw diýlip ykrar edilýär.

Töleg ulgamynyň töwekgelçiliklerini dolandyrmak maksady bilen **töleg ulgamynyň kepillendiriş gaznasy** döredilip bilner. Ony döretmek operator ýa-da onuň tabşyrygy boýunça merkezi töleg kliring kontragenti ýa-da töleg ulgamynyň kepillendiriş gaznasynyň hasaplaşyk merkezi tarapyndan töleg ulgamyna gatnaşyjylaryň pul serişdeleriniň (kepillendiriş gatançlarynyň) hasabyna amala aşyrylýar.

Kepillendiriş gatanjynyň möçberini kesgitlemegiň tertibi töleg ulgamynyň kadalarynda bellenýär. Töleg ulgamyna gatnaşyjynyň kepillendiriş gatanjy olaryň ýerine ýetirilmedik (degişli derejede ýerine ýetirilmedik) halatynda borçnamalar boýunça talaplary kanagatlandyrmak üçin peýdalanylýar. Töleg ulgamyna gatnaşyjy ulgama gatnaşmagyny bes eden ýagdaýynda kepillendiriş gatanjy oňa gaýtarylyp berilýär.

Töleg ulgamynyň kepillendiriş gaznasy operator ýa-da onuň tabşyrygy boýunça merkezi töleg kliring kontragenti ýa-da hasaplaşyk merkezi tarapyndan töleg ulgamyna gatnaşyjylaryň borçnamalarynyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek maksady bilen peýdalanylýar.

Şeýlelikde, kepillendiriş gaznasy şu tertipde peýdalanylýar:

1) töleg ulgamyna gatnaşyjy tarapyndan borçnamalarynyň ýerine ýetirilmedik (degişli derejede ýerine ýetirilmedik) halatynda şular ýaly borçnamalar boýunça talaplary kanagatlandyrmak üçin şol gatnaşyjynyň kepillendiriş gatanjy peýdalanylýar;

2) töleg ulgamyna gatnaşyjynyň kepillendiriş gatanjynyň ýeterlik bolmadyk halatynda, töleg ulgamynyň kadalarynda göz önünde tutulan tertipde, töleg ulgamyna beýleki gatnaşyjylaryň kepillendiriş gatançlary peýdalanylýar;

3) töleg ulgamyna görkezilen gatnaşyjy beýleki gatnaşyjylaryň peýdalanylan kepillendiriş gatançlarynyň pul möçberleriniň öwezini dolmaga, şeýle hem eger bu töleg ulgamynyň kadalarynda göz önünde tutulan bolsa, olaryň peýdalanylandygy üçin göterimleri tölemäge borçludur;

4) töleg ulgamyna gatnaşmak bes edilen halatynda töleg ulgamyna gatnaşyja töleg ulgamynyň kadalarynda göz önünde tutulan tertipde we möhletlerde onuň kepillendiriş gatanjy gaýtarylyp berilýär.

Töleg ulgamynyň kepillendiriş gaznasy töleg ulgamynyň ope-

ratoryna, merkezi töleg kliring kontragentine ýa-da töleg ulgamyna gatnaşyjylara açylýan aýratyn bank hasabynda (töleg ulgamynyň kepillendiriş gaznasynyň hasabynda) hasaba alynýar.

Töleg ulgamynyň kepillendiriş gaznasynyň hasaby diňe Russiýanyň bankynda, Daşary ykdysady bankda, şeýle hem ätiýaçlandyryş goýumlary ulgamyna gatnaşyjy bankda ýa-da goýuma çekilen pul serişdelerini ýerleşdirmäge hukugy bolmadyk bank däl karz guramasynda açylyp bilner.

Töleg ulgamynyň kepillendiriş gaznasynyň hasabynda saklanýan serişdeler, töleg ulgamynyň operatory, merkezi töleg kliring kontragenti ýa-da töleg ulgamyna gatnaşyjy batan diýlip ykrar edilen halatynda, bäsleşik toplumyna goşulmaýar we töleg ulgamyna gatnaşyjylaryň ähli borçnamalary ýerine ýetirilenden soň galan pul serişdeleriniň möçberinde olary beren şahslara gaýtarylmaga degişlidir.

Şeýle hem görkezilen şahslaryň bergileri bilen baglylykda bu serişdeler tussag edilip, borçnamalar boýunça töletdirilip, hasap boýunça amallar togtadylyp bilinmez.

Hasaplaşyklaryň öz wagtynda geçirilmegini üpjün etmek we töleg ulgamynda ulgamlaýyn töwekgelçiligiň önüni almak üçin, RF-niň Merkezi banky şulary maslahat berýär:

a) korrespondent banklar:

– **amal gününüň dowamynda** loro korrespondent hasaplary boýunça hasaplaşyklaryň öz wagtynda amala aşyrylmagy üçin zerur bolan möçberde **geçginliligi** üpjün etmeli;

– korrespondent hasap şertnamalarynda tölegleri doly möçberde amala aşyrmak üçin serişdeleriň ýeterlik däldigine garamazdan, tölegleri amala aşyrmak barada şertler bolan ýagdaýynda respondent banklar tarapyndan **hasabatlylygy bermegiň döwürleýinligini dessin üýtgetmek mümkinçiligini** göz önünde tutmaly (hepdelik, gündelik);

– onuň resminamalaryny, hasabatlaryny, respondent bank tarapyndan berilýän goşmaça maglumatlary, köpçülikleýin habar beriş serişdelerinden we beýleki çeşmelerden alynýan maglumatlary ähli taraplaýyn seljermegiň netijesinde respondent banklara berilýän bahanyň kanagatlanarly bolmadyk halatynda respondent bankyň korrespondent hasabynda bar bolan pul serişdelerinden ugur alyp, şol sanda korrespondent hasap şertnamasyna üýtgetmeleri girizmek ýoly bilen, tölegleriň amala aşyrylmagyny göz önünde tutýan işleri geçirmeli;

– loro korrespondent hasaplary boýunça hasaplaşyklaryň öz wagtynda amala aşyrylmaýan ýagdaýlary bar bolanda, korrespondent banklar tarapyndan bildirilýän **nägilelikleriň hasaba alynmagyny we olara seljerme geçirilmegini guramaly**, şol sanda bu işi içerki resminamalarda nägilelikleri hasaba almagyň we olara seljerme geçirmeginiň tertibini bellemek ýoly bilen amala aşyrmaly;

– loro korrespondent hasap şertnamalarynda nagt däl hasaplaşyklary amala aşyrmakdaky üýtgetmeler barada, şol sanda hasaplaşyk resminamalarynyň kabul edilmegini togtatmak, gaýtarmak ýa-da kabul etmekden ýüz öwürmek babatynda **respondent bankyň öz wagtynda habar bermegini** göz önünde tutmaly;

– geçginiligi saklamaga goldaw gaznasy döredilende, hasaplaşyklary öz wagtynda üpjün etmek maksady bilen, respondent bank tarapyndan hasaplaşyklara gatnaşýan müşderilere berlen karzlaryň gaýtarylmany boýunça borçnamalaryň ýerine ýetirilmegi üçin hasaplaşyklara gatnaşyjylaryň **respondent bankyň önündäki raýdaş jogapkärçiligini** göz önünde tutmaly, şol sanda hasaplaşyklary gatnaşygy tarapyndan serişdeleriň gaýtarylan ýagdaýynda ýitgileri paýlamagyň tertibini bellemeli.

b) respondent banklar:

– köpçülikleýin habar beriş serişdelerinden we beýleki çeşmelerden alynýan maglumatlara yzygiderli (her gün) gözegçiligi amala aşyrmaly we korrespondent bankyň degişli hasabatlylygyna seljerme geçirmeli (her aýda, töwekgelçilikleriň ýokarlanýandygynyň alamatlary ýüze çykarylanda bolsa bir hepdeden seýrek bolmadyk döwürde);

– korrespondent bankyň hasabatlylygyna seljerme geçirilende möçberleriň oňaýsyz depginini we müşderileriň serişdeleri çekmegiň möhletleriniň peselişini häsiýetlendirýän görkezijilere, şeýle hem kreditor we (ýa-da) debitor bergileriň, tölenjegine umyt bolmadyk talaplaryň esassyz ýokarlanmagyna aýratyn üns bermeli;

– korrespondent hasap şertnamalarynda korrespondent bank tarapyndan hasaplaşyklaryň öz wagtynda amala aşyrylmaýandygy üçin jogapkärçiligi göz önünde tutmaly;

– hasaplaşyklaryň amala aşyrylyşyna gözegçiligi amala aşyrmaly we hasaplaşyklaryň öz wagtynda amala aşyrylmaýan ýagdaýlaryny ýazyp bellemeli, hasaplaşyklaryň öz wagtynda amala aşyrylmaýan halatla-

ry bar bolanda nägilelik bildirmeli, korrespondent bank tarapyndan hasaplaşyklaryň öz wagtynda amala aşyrylmaýandygynyň ýüze çykarylan (ýazylyp bellenen) halatlary barada respondent bankyň dolandyryş edaralaryna habar bermegiň tertibini işläp taýýarlamaly we ulanmaly.

Russiýanyň banky korrespondent hasaplar boýunça hasaplaşyklaryň öz wagtynda amala aşyrylmagyny üpjün etmek üçin **töwekgelçilikleri dolandyrmak boýunça birnäçe çäreleri** maslahat berýär:

a) korrespondent hasaby karzlaşdyrmak bilen baglanyşykly ýüze çykan bergini üzmek üçin respondent banklaryň hyzmat edilýän korrespondent hasaplaryndan **pul serişdelerini akseptsiz hasapdan öçürmäge** hukuk;

b) kadaly şertlerde hem, garaşylmadyk ýagdaýlaryň ýüze çykan halatynda hem **bir günün içindeki geçginliligi** we degişli töwekgelçilikleri işjeň dolandyrmak;

ç) **çekilen serişdeleri dessin artdyrmak** we olary artdyrmak mümkinçiligine täsir edýän esasy faktorlary ýüze çykarmak boýunça öz mümkinçilikleriňe baha bermek;

d) **işiň üznüksizligini üpjün etmek** we (ýa-da) garaşylmadyk ýagdaýlar (şol sanda ulgamlaýyn häsiýetdäki) ýüze çykan halatynda işi dikeltmek boýunça hereketler meýilnamasynyň bolmagy, bu meýilnama şulary öz içine almalydyr:

– hasaplaşyklaryň bökdençsiz amala aşyrylmagyny üpjün etmek üçin näsazlyklara durnukly infrastrukturany, şol sanda ätiýaçlykdaky apparat-programma toplumyny öz içine alýan infrastrukturaný döretmek;

– töleg ulgamynyň ätiýaçlyk üçin nusga alynmagyny guramak, ol garaşylmadyk ýagdaýlar ýüze çykan halatynda maglumatlaryň ýol berilýän ýitgileriniň örän az möçberini üpjün etmäge mümkinçilik berýär;

– hasaplaşyk amallarynyň esasy möçberini alternatiw tehnologiýalary peýdalanmak arkaly, mysal üçin, garaşylmadyk ýagdaýlar ýüze çykan halatynda kagyz göterijilerde berilýän hasaplaşyk resminamalaryny kabul etmek we ýerine ýetirmek ýoly arkaly amala aşyrmak mümkinçiligi;

– respondent banklaryň hasaplaşyk hasaplary boýunça hasaplaşyklar amala aşyrylanda hasaplaşyk resminamalaryny kabul etmek, işläp geçmek we ýerine ýetirmek amallarynyň ýerine ýetirilmegini

üpjün edýän birlikleriň we işgärleriň wezipelerini, ygtyýarlyklaryny we borçnamalaryny resminamalaýyn esasyda bellemek.

Bank syryny gorap saklamagy we maglumatlaryň goragyny üpjün etmek boýunça iş töleg ulgamynda töwegelçilikleri dolandyrmak boýunça iş bilen baglydyr.

«Milli töleg ulgamy hakynda» federal kanunyň 26-njy maddasy pul serişdelerini geçirmek boýunça operatorlaryň, töleg ulgamlarynyň operatorlarynyň, töleg infrastrukturasy hyzmatyny edýän operatorlaryň we bank töleg agentleriniň (subagentleriň) Russiýa Federasiýasynyň banklar we bank işi hakynda kanunçylygyna laýyklykda bank syrynyň goragyny kepillendirmek boýunça borçlaryny belleýär.

Töleg ulgamyndaky gatnaşyklar babatynda kanunçylygyň şu düzgünlerini bölüp görkezip bolar:

1. Karz guramasy, Russiýanyň banky, goýumlary hökmany ätiýaçlandyrmak boýunça wezipeleri amala aşyrýan gurama öz müşderileriniň we korrespondentleriniň amallary barada, hasaplary we goýumlary barada gizlinligi kepillendirýärler. Karz guramasynyň ähli gullukçylary guramanyň müşderileriniň we korrespondentleriniň amallary barada, hasaplary we goýumlary barada, şeýle hem eger olar federal kanuna garşy gelmeýän bolsa, karz guramasy tarapyndan bellenýän beýleki maglumatlar babatynda gizlinligi saklamaga borçludyr.

2. Karz guramasy, Russiýanyň banky, goýumlary hökmany ätiýaçlandyrmak boýunça wezipeleri amala aşyrýan gurama, karz, auditor we beýleki guramalar, jenaýatçylykly ýol bilen alnan girdejileriň kanunlaşdyrylmagyna we terrorçylygyň maliýeleşdirilmegine garşy hereket etmek boýunça çäreleri amala aşyrýan ygtyýarly edara Russiýa Federasiýasynyň Hökümeti tarapyndan ygtyýarlylandyrylan, daşary ýurt puluna gözegçilik edýän edara we daşary ýurt puluna gözegçilik edýän agentler, şeýle hem olaryň wezipeli adamlary we işgärleri bank syrynyň aýan edilendigi üçin, ýetirilen zyýanyň öwezini dolmagy goşmak bilen, kanunçylykda bellenen tertipde jogapkärçilik çekýärler.

3. Töleg ulgamlarynyň operatorlarynyň töleg ulgamlaryna gatnaşyjylaryň we olaryň müşderileriniň amallary we hasaplary barada maglumatlary üçünji şahslara aýan etmäge haklary ýokdur, federal kanunlarda göz önünde tutulan ýagdaýlar muňa girmeyär.

4. Amal merkezleriniň, töleg kliring merkezleriniň töleg ulgamlaryna gatnaşyjylaryň we olaryň müşderileriniň amallar barada we hasaplary barada töleg ulgamyna gatnaşyjylara amal hyzmatlary, kliring hyzmatlary edilende alnan maglumatlary üçünji şahslara aýan etmäge haklary ýokdur, töleg ulgamlarynyň çäklerinde maglumaty bermek, şeýle hem federal kanunlarda göz önünde tutulan ýagdaýlar muňa girmeyär.

«Milli töleg ulgamy hakynda» federal kanunyň 27-nji maddasy-na laýyklykda, pul serişdelerini geçirmek boýunça operatorlar, bank töleg agentleri (subagentler), töleg ulgamlarynyň operatorlary, töleg infrastrukturalary hyzmatyny edýän operatorlar maglumat howpsuzlygyny üpjün etmegiň serişdeleri we usullary baradaky maglumatlaryň, şahsy maglumatlaryň we Russiýa Federasiýasynyň kanunçylygyna laýyklykda hökmany ýagdaýda goralmaga degişli beýleki maglumatlaryň goragyny üpjün etmäge borçludyr.

Russiýa Federasiýasynyň Hökümeti görkezilen maglumatlary goramaga bildirilýän talaplary belleýär. Maglumatlary goramagyň tertibiniň kanunlardan we RF-niň Hökümetiniň kadalaşdyryjy hukuk namalaryndan başga-da Russiýanyň bankynyň kadalaşdyryjy hukuk namalary we RF-niň Merkezi bankynyň maglumat howpsuzlygyny üpjün etmek babatdaky standartlary arkaly hem bellenýändigini beläp geçýäris.

X BAP

ELEKTRON TÖLEG
ULGAMLARY**10.1. Elektron pullaryň esasy häsiýetnamalary,
olaryň görnüşleri we düýp manysy**

Geçen asyryň 90-njy ýyllarynda internetiň güýçli ösüp başlamagy pullaryň düýp manysyna, onuň görnüşine we maksadyna täzeçe garamaga mejbur etdi. «*Kompýuterden daşlaşman satyn almak*» düşüňjesi harytlaryň we hyzmatlaryň bahasyny uzak aralykdan tölemegiň ýönekeý we amatly usulyny talap etdi.

1994-nji ýyldan soňra elektron nagt pullaryň atasy diýlip atlandyrylan Jid Çaum Digi Cash ulgamynyň çäklerinde ilkinji elektron pullary çykaryp başlady.

Elektron töleg ulgamlary internet ulgamynda töleg amallaryny üpjün etmek üçin niýetlenendir. Şu pullaryň kömegi bilen domeniň ýa-da saýt üçin hostingiň, jemagat hyzmatlarynyň, ykjam aragatnaşygyň, kabel we hemra teleýaýlymynyň tölegini töläp, elektron dükanda satyn alnan harytlar, täjirçilik web-saýtlary tarapyndan edilýän dürli tölegli hyzmatlar üçin töleg geçirip we beýleki birnäçe işleri ýerine ýetirip bolýar.

Elektron pullar – bu emitentiň elektron görnüşdäki pul borçnamalary bolup, olar elektron göterijide peýdalanyjynyň ygtyýarynda bolýar. Şular ýaly pul borçnamalary şu üç ölçege laýyk gelýär:

1. Elektron göterijide bellige alynýar we saklanýar;
2. Beýleki şahslardan emissiýa edilen pul gymmatyndan az bolmadyk möçberde pul serişdeleri alnan mahalynda emitent tarapyndan çykarylýar;
3. Beýleki guramalar (emitentden başga guramalar) tarapyndan töleg serişdesi hökmünde kabul edilýär.

Elektron pullar bilen amallar üçin, adatça, elektron gapjyklar peýdalanylýar. Serişdeleriň eýeleri tarapyndan elektron gapjyk özboşlukly identifikator, şeýle hem serişdelere gözegçilik etmäge we töleg-

leri amala aşyrmaga mümkinçilik berýän ulgam bilen özara hereket etmegiň bir ýa-da birnäçe interfeýsi bolup durýar. Kähalatda elektron pullar bilen işlemek üçin peýdalanyjynyň kompýuterine ýörite programma üpjünçiligini goýmak talap edilýär, ýöne köplenç halatda, özara hereket etmek Web ýa-da WAP (iňlisçe «**Wireless Application Protocol**» – *maglumatlary geçirmegiň simsiz protokoly*) brauzerleri, SMS ýa-da hatda sesli interfeýsler ýaly standart serişdeleriň kömegi bilen bolup geçýär.

Elektron pullary nagt pul bilen deňeşdirmek dogry bolar, sebäbi nagt däl pullaryň dolanyşygy hökmany ýagdaýda şahsylaşdyrylýar we taraplaryň ikisiniň hem rekwizitleri belli bolýar. Elektron pullar bilen hasaplaşyklarda puly alyjynyň rekwizitini bilmek ýeterlikdir.

Nagt pullara garanyňda elektron pullaryň şu artykmaçlyklary bardyr:

- Pullaryň çalt geçmegi (pul geçirmek birnäçe sekundy alýar);
- Bölüniji bolýar – elektron pullaryň möçberi hiç bir kynçylyksyz ownuk bölekleriň islendik mukdaryna bölünip bilner;
- Elektron pullaryň emissiýasynyň gymmaty örän pes – metal pullary (şaýy pul) ýasamak we kagyz pullary çap etmek, metaly, kagzy we reňkleri we ş.m. peýdalanmak gerek bolmaýar;
- Banklaryň komissiýasyna (hyzmat hakyna) deňeçer bolan köp bolmadyk komissiýa;
- Anonimlik (ähli töleg ulgamlarynda hereket etmeýär);
- Howpsuzlyk – ogurlanmadan, galp ýasalmadan, nominalyň üýtgedilmeginden we ş.m. goralýar, kriptografik we elektron serişdeler bilen üpjün edilýär.

Häzirki zaman ykdysadyýetinde elektron pullaryň iki esasy, ýagny smart kartlaryň (iňlisçe «card-based») we torlaryň (iňlisçe «network-based») binýadyndaky elektron pullary görkezip bolar. Birinji topar hem, ikinji topar hem onda amallary peýdalanyjyny identifikasiýa etmezden geçirmäge rugsat edilýän anonim we peýdalanyjyny hökmany ýagdaýda kybaplaşdyrmagy talap edýän anonim däl ulgamlara bölünýär.

Smart kartlaryň binýadyndaky pullar. Smart kartlaryň binýadyndaky elektron pullaryň toparynyň içine mikroprosessorlary bolan plastik kartlar girýär, olaryň mikroproseslerine emitente önünden tö-

lenen pul gymmatynyň ekwiwalenti ýazylýar, şunda bank ýa-da bank däl gurama emitent bolup biler.

Plastik kartlar – bu harytlaryň we hyzmatlaryň tölegini amala aşyrmaga, şeýle hem eline nagt pullary almaga mümkinçilik berýän töleg guralydyr. Plastik kartlaryň arasynda debet kartlary (kartyň saklaýjysy öňünden kartyň hasabyna pul serişdeleriniň bellibir möçberini geçirýär we hasaplaşyklary alyp barýar ýa-da geçirilen möçberiniň çäklerinde pul saklaýar) we karz kartlary (kartyň saklaýjysy kartdaky çäklendirilen pul möçberiniň çäklerinde amallary geçirýär, şunda ol bu pul möçberiniň öwezini şertnamada kesgitlenen möhletde kartyň emitentine dolmaga borçludyr) tapawutlandyryrlar.

Bank guramalary tarapyndan emissiýa edilen kartlaryň binýadynyndaky elektron pullaryň has belli bolan mysaly **Mondex kartlary** bolup durýar. Ýörite elektron gapjygyň kömegi bilen kartdaky galynyndy barlap bolýar we puluň gymmatyny beýleki karta geçirip bolýar. Ýene bir giň ýaýran ulgam **VisaCash** ulgamydyr. Köp ýurtlarda smart kartlaryň binýadynyndaky elektron pullaryň öz ulgamlary bolýar.

Häzirki wagtda bank däl guramalar tarapyndan çykarylan we töleg amallaryny amala aşyrmaga mümkinçilik berýän smart kartlar ýeterlik derejede giňden ýaýrandyr. Olar telefon, ulag, saglygy goraýyş we beýleki kartlardyr. Emma olaryň köpüsi bir maksatly, ýagny diňe bir kompaniýanyň peýdasyna hyzmatlaryň (harytlaryň) tölegini geçirmäge mümkinçilik berýän kartlar bolup durýar. Mysal üçin, dükanlarda beýleki kompaniýalaryň harytlary we hyzmatlary üçin telefon kartočkasy (Ýaponiýanyň käbir telefon kompaniýalarynyň edişi ýaly) ýa-da şäher ulaglary kartočkasy (Nýu-Ýorkda edilişi ýaly) bilen hasaplaşyk geçirmek mümkinçiligi peýda bolan mahalynda şu töleg guraly elektron pullaryň derejesine geçýär.

Torlaryň binýadynyndaky pullar. Köp ýurtlarda aýyk açarly we görünmeýän golly şifrlemegiň kriptografik algoritmleriniň ösmegi bilen hakykatdan amala aşyrylýan ulgama öwürülen torlaryň binýadynyndaky elektron pullar ulgamy (J.Çoum tarapyndan işlenip taýýarlanan ulgam) üstünlikli ösdürilýär. Tor ulgamlarynyň has belli bolan ulgamlarynyň arasynda CyberCash, DigiCash, FirstVirtual ulgamlaryny, şeýle hem Russiýanyň PayCash we WebMoney ulgamlaryny belläp bolar.

Tor pullary bilen tölegleri geçirmek üçin ýörite programma üpjünçiligini oturtmak zerurdyr, ol, adaty, mugt bolýar. Tor pullary, düzgün bolşy ýaly, internet dükanlarda we biržalarda tölegleri geçirmek üçin, şeýle hem internetiň üstünden sargyt edilen harytlaryň we hyzmatlaryň bahasyny tölemek üçin peýdalanylýar. Elektron pullara diňe köp maksatly kartlaryň (diňe bir kartlaryň emitentleriniň däl, eýsem, beýleki firmalaryň peýdasyna tölegler üçin peýdalanylýan kartlaryň) degişlidigini belläp geçmek gerek.

Fiat elektron pullar. Fiat elektron pullaryny we fiat däl elektron pullaryny hem tapawutlandyrmak gerek. Fiat elektron pullary hökman ýagdaýda döwlet pullarynyň birinde görkezilýär we döwletleriň biriniň töleg ulgamynyň pul birlikleriniň görnüşi bolup durýar. Döwlet kanunlar arkaly raýatlaryň ählisini fiat pullary tölege kabul etmäge borçly edýär. Degişlilikde, fiat elektron pullaryň emissiýasy, dolanyşygy we üzülmegi milli kanunçylygyň, merkezi banklaryň we beýleki düzgünleşdirijileriň kadalary boýunça bolup geçýär. Fiat däl elektron pullar döwletiňki däl töleg ulgamlarynyň gymmatynyň elektron birlikleri bolup durýar. Degişlilikde, fiat däl elektron pullaryň emissiýasy, dolanyşygy we üzülmegi (fiat pullara çalşylmagy) döwletiňki däl töleg ulgamlarynyň kadalary boýunça bolup geçýär. Şular ýaly töleg ulgamlaryna döwlet edaralary tarapyndan gözegçilik etmegiň we düzgünleşdirmegiň derejesi dürli ýurtlarda güýçli tapawutlanýar. Köplenç halatda, döwletiňki däl töleg ulgamlary özleriniň fiat däl elektron pullarynyň hümmetini dünýä pullarynyň hümmetine baglaýarlar, emma döwletler şular ýaly gymmat birlikleriniň ygtybarlylygyny we hakyky gymmatyny hiç hili üpjün etmeýär. Fiat däl elektron pullar karz pullaryň bir görnüşi bolup durýar.

Smart kartlaryň binýadyndaky fiat elektron pullara şulary degişli edip bolar:

- öňünden tölenen VisaCash bank kartlary, möçberi köp bolmadyk (adaty, 500 dollardan köp däl) amallary geçirmek üçin niýetlenýär;
- ulanylýan çygry çäklendirilen gatnaşyksyz Ostopus (Gonkong) kartlary;
- Gollandiýanyň banklary tarapyndan çykarylýan ähli bank kartlaryny birleşdirýän Chitpnip elektron pullar ulgamy.

Torlaryň binýadyndaky fiat elektron pullaryna şulary degişli edip bolar:

- M-Resa töleg ulgamy, ol Afrika ýurtlarynda bank infrastrukturasynyň ýokdugy sebäpli şol ýurtlarda (Kenýa, Tanzaniýa, GAR) ýokary derejede meşhurlykdan peýdalanýar;

- PayPal halkara töleg ulgamy, ýöne şu töleg ulgamynyň hukuk ýagdaýy dürli döwletlerde birmeňzeş däldir.

Fiat däl elektron pullar – döwletiňki däl töleg ulgamlarynyň gymmatynyň birliklerinde görkezilýär. Şu pullaryň emissiýasy, dolanyşygy we üzülmegi töleg ulgamynyň içerki kadalary boýunça bolup geçýär. Fiat däl töleg ulgamlarynyň töleg birlikleri, köplenç ýagdaýda, milli ýa-da daşary ýurt töleg birligine ekwiwalent bolýar, emma olaryň hakyky gymmaty we ygtybarlylygy döwlet tarapyndan üpjün edilmeýär.

Fiat däl elektron pullar **WebMoney, QIWI, «Ýandeks.Dengi»** ýaly dürli görnüşdäki töleg ulgamlarynyň giň ulgamynda we «Kriptapul» töleg ulgamlarynda (**Bitcoin, Litecoin** we ş.m.) hereket edýärler. QIWI, «Ýandeks.Dengi» töleg ulgamlaryndaky töleg birlikleri milli pul ýaly rubl diýlip atlandyrylýar. WebMoney töleg ulgamyndaky töleg birlikleri **WMR, WME, WMZ** ýaly birnäçe «titul nyşanlary» arkaly görkezilýär, degişlilikde, rus rubly, ýewro we amerikan dollary olaryň ekwiwalentleri bolup durýar. Mundan başga-da şu ulgamda altynyň gramlaryny (WMG) ýa-da töleg ulgamy-na beýleki gatnaşyjylaryň bergi borçnamalaryny (WMD) görkezýän titul nyşanlary hem bar.

Fiat däl elektron pullaryň beýleki mysaly kriptopul bolup durýar – bu elektron pullaryň bir görnüşi bolup, olaryň emissiýasy (köplenç halatda, pul birlikleriniň içerki gymmatyny kesgitleýän ep-esli möçberdäki hasaplamalary geçirmek üçin harajatlar bilen baglydyr) we hasaba alnyşy kriptografiýa usullaryna esaslanýar, töleg ulgamynyň özüni maliýeleşdirmek bolsa paýlanan kompýuter ulgamynda merkezden aýrylan görnüşde bolup geçýär. Şeýle ulgamlarda töleg birlikleri haýsydyr bir elektron şaýylar görnüşinde bolýar, olaryň hümmeti, aglaba ýagdaýlarda, isleg bilen teklibiň deňagramlylygynyň esasynda emele getirilýär. Bitcoin, Litecoin kriptopul töleg ulgamlarynyň mysallary bolmak bilen, olarda haýsydyr bir adybir şaýylar pul birlikleri bolup hyzmat edýärler.

Maliýe bazarynda emissiýasy we paýlanyşy häkimiýet edaralarynyň we ol ýa-da beýleki döwletiň ykdysadyýetiniň umumy talaplary bilen şertlendirilmedik pullaryň düýpden täze görnüşleriniň emele gelmegi bolup geçýär. Ol ýa-da beýleki ugurlarda fiat däl elektron pullaryň peýdalanylmagy nagt we nagt däl tölegleriň nusgawy görnüşleriniň ýetmezçiligini ýapmaga ukyplydyr. Meselem, fiat däl elektron pullaryň peýdalanylmagy peýdalanyjylara olaryň pul möçberini töleg ulgamynyň iň pes komissiýasy bilen çäklendirmezden köpsanly mikrotranzaksiýalary amala aşyrmaga mümkinçilik berýär.

Elektron pullary anonim we şahsylaşdyrylan pullar hökmünde hem toparlara bölüp bolar.

Özüniň tebigaty boýunça elektron pullar şahsylaşdyrylan nagt däl pullara garanynda anonim nagt pullara golaýdyr. Anonimligiň bolmagy ýa-da bolmazlygy bellibir töleg ulgamynda elektron pullaryň dolanyşyk kadalary we mehanizmleri arkaly üpjün edilýär.

Döwlet düzgünleşdirijileriniň köpüsi, şeýle hem döwlet we döwlet däl ulgamlar dürli usullar bilen elektron pullary peýdalanyjylaryň we şol pullar bilen geçirilýän amallaryň şahsylaşdyrylmagyny höweslendirmäge çalyşýarlar. Mysal üçin, torlaryň binýadyndaky elektron pullar üçin töleg ulgamlary anonim peýdalanyjy üçin elektron gapjygyň möçberini çäklendirýärler, ulgamyň şahsylaşdyrylan peýdalanyjylary üçin bolsa bu çägi ýokarlandyrýarlar. Kartlaryň binýadyndaky elektron pullar üçin gapjykdaky pul möçberiniň aňrybaş derejesini çäklendirýärler we onuň üstüni dolmagyň şahsylaşdyrylan mehanizmlerini girizýärler.

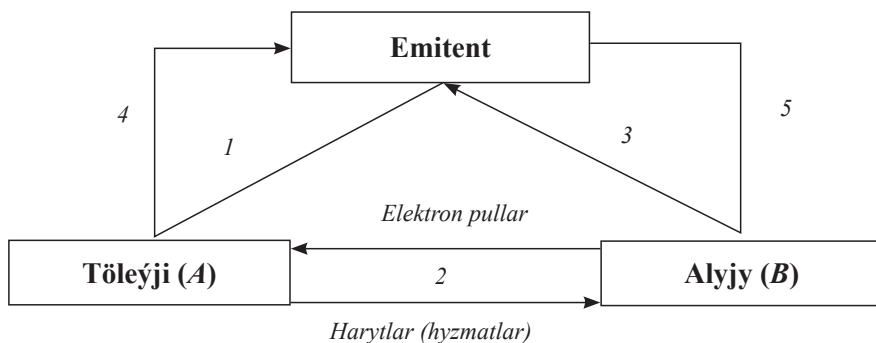
Elektron pullaryň hereket etmegi täze elektron töleg ulgamlarynyň kömegi bilen amala aşyrylýar, olar dürli sarp edijileriň we söwda nokatlarynyň arasynda elektron gymmatyň geçirilmegini mümkin edýär. Şu ulgamlaryň emissiýasynyň modelleriniň we elektron pullaryň dolanyşygynyň köpdürlüligi netijesinde olaryň hereket ediş ýörelgeleriniň biri-birinden ep-esli derejede tapawutlanýandygy ýatdan çykarylmalý däl. Şeýlelikde, elektron pullar ulgamyny toparlara bölmeğiň möhüm aýratynlygy gymmatyň dolanyşyk derejesi bolup durýar.

Gymmatyň dolanyşyk derejesine baglylykda elektron pullaryň ulgamlaryny şulara bölüp bolar:

- ýapyk hereket edýän ulgamlar;
- açyk hereket edýän ulgamlar (açyk dolanyşyk ulgamlary).

Ýapyk hereket edýän ulgamlar. Häzirki wagtda elektron pullaryň agdyklyk edýän möçberi ýapyk hereket edýän ulgamlaryň çäklerinde çykarylýar. *Ýapyk hereket edýän ulgam* – bu agentleriň arasynda şol bir gymmatyň köp gezek geçirilmegine ýol bermeýän ulgamdyr.

20-nji suratda elektron pullaryň ýapyk hereket edýän ulgamynyň ýönekeýleşdirilen (bölek satuw söwda tölegleriniň derejesinde) çyzgysy getirilýär.



20-nji surat. Ýapyk hereket edýän ulgamda elektron pullaryň çykarylşy, hereket edişi we ýok edilişi

Şu ulgama esasy gatnaşyjylar töleýji (*A* agent), alyjy (*B* agent) emitent (bank ýa-da ýöriteleşdirilen karz instituty) bolup durýar.

Ýapyk hereket edýän ulgamda elektron pullar emitent tarapyndan elektron pullar bilen töleýjiniň – *A* agentniň (1-nji akym) peýdasyna, diňe onuň elektron pullary alyja – *B* agente anyk tölegi geçirmegi üçin çykarylýar. Pullar *A* töleýjiden *B* alyja birinji gezek geçirilenden soň (2-nji akym) *B* alyjy elektron pullary hökmany ýagdaýda emitente gaýtarmaga borçludur (3-nji akym). Diňe elektron pullar emitente gaýtarylandan we alyjynyň hasaby ýa depozit ýa-da nagt pullar bilen karzlaşdyrylandan soň (4-nji akym), *B* agent gutarnykly hasaplaşygy alýar.

Şeýlelikde, her bir täze töleg geçirilen mahalynda täze elektron pullar çykarylýar. *A* agentniň peýdasyna elektron pullaryň emissiýasy we *B* agent tarapyndan olaryň emitete gaýtarylmagynyň netijesinde elektron pullaryň ýok edilmegi ýapyk hereket edýän ulgamda *A-B* tölegini kesgitleýär. Her bir töleg elektron pullaryň *A*, *B* agentleriň we

emitentiň gatnaşmagynda amala aşyrylýan üç akymdan durýar. Bu akymlar her bir tölegiň «üçtaraplaýyn gurluşyny» düzýär we şeýle etmek bilen ýapyk hereket edýän ulgamy emele getirýär.

Ýapyk hereket edýän ulgamda çykarylan elektron pullaryň şu häsiýetnamalaryny görkezip bolar:

- 1) diňe anyk tölegi amala aşyrmak üçin çykarylýar;
- 2) diňe töleg wagtynyň çäklerinde dowam edýär;
- 3) «üçtaraplaýyn gurluşy» talap edýär: her bir töleg üç agentiň (töleýjiniň, alyjynyň we emitentiň) arasyndaky gatnaşyk bolup durýar;
- 4) agentleriň arasynda dolanyşykda bolup (erkin hereket edip) bilmeýärler;
- 5) birmeňzeş däl: her emitent dürli görnüşdäki elektron pullary çykarylýar.

Şeýlelikde, ýapyk hereket edýän ulgamda çykarylan elektron pullar onuň kömegi bilen gutarnykly hasaplaşyk amala aşyrylýan töleg serişdesi däl-de, eýsem, soňundan hasaplaşylmagy göz önünde tutýan alyş-çalyş serişdesi bolup durýar. Ýapyk hereket edýän ulgamlar tranzaksiýalary geçirmegiň anonimliğini we howpsuzlygynyň ýokary derejesi bilen tapawutlanýar.

Açyk hereket edýän ulgamlar. Häzirki wagtda açyk hereket edýän ulgamlaryň çäklerinde çykarylýan elektron pullaryň möçberi örän çäkli bolup galýar. Şeýle-de bolsa, ýapyk hereket edýän ulgamlar bilen deňeşdirilende açyk hereket edýän ulgamlar uniwersallygyň we çeýeligiň has ýokary derejesi bilen häsiýetlendirilýär. *Açyk hereket edýän ulgam* – bu onda şol bir gymmatyň agentleriň arasynda erkin ýagdaýda ondan-oňa geçip bilýän ulgamydyr, ýagny gymmatyň köp gezeklik we köptaraplaýyn geçirilmegine ýol berilýär.

21-nji suratda elektron pullaryň açyk hereket edýän ulgamynyň hereket edişiniň ýönekeýleşdirilen (bölek satuw söwdasyndaky tölegleriň derejesinde) çyzgysy getirilýär.

Bu töleg ulgamyna esasy gatnaşyjylar şular bolup durýar: birinji töleýji (*A* agent); soňky alyjylar – töleýjiler (*B*, *Ç* agentler we beýlekiler); iň soňky alyjy (*Z* agent); emitent bank (1-nji bank); emitentiň agent banky (2-nji bank).

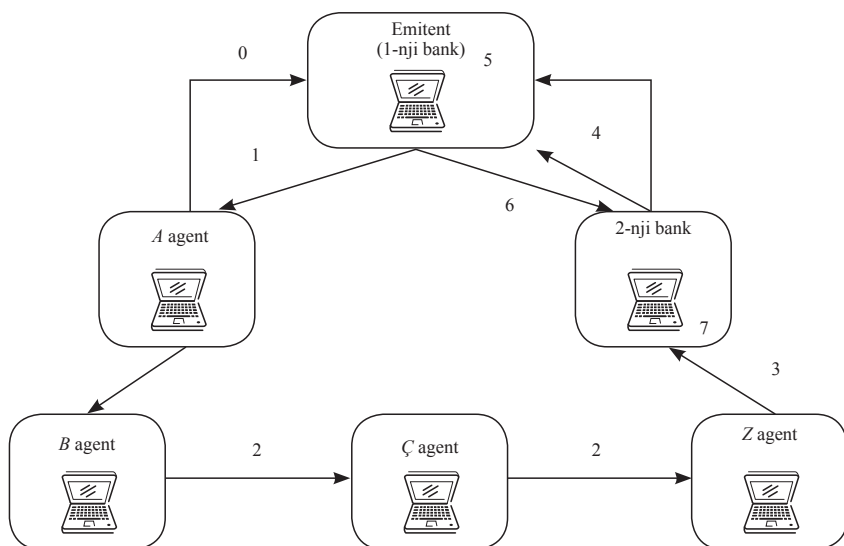
Açyk hereket edýän ulgamda emissiýa edilen elektron pullar agentleriň arasynda geçirilip we yzygiderli töleglerde peýdalany-

lyp bilner. Şunda tölegler (eger bank ýa-da beýleki karz institutlary köptaraplaýyn ylalaşyk baglaşýan bolsalar) emitentiň agent banklarynyň üstünden geçirilip bilner. Biziň ýagdaýymyza dürli banklar tarapyndan çykarylan elektron pullar tehniki taýdan birmeňzeş däl. Şol sebäbe görä-de elektron pullaryň döredilendigi we ýok edilendigi baradaky maglumat binýady hökmany ýagdaýda emitent bankda ýerleşdirilmelidir. Beýleki banklarda maglumat binýadyndan alynýan, alnan elektron pullaryň hakykylygyny tassyklamak üçin zerur bolan tehniki maglumatlar bolmaýar. Bu ýagdaýyň möhüm netijesi bardyr: elektron pullary alýan bank olary diňe emission banka bermek bilen tassyklap biler. Şol sebäbe görä hem elektron pullary soňky alan tarap elektron pullary bank depozitlerine öwürmek üçin agent banka ýüzlenýär, agent bank bilen elektron pullaryň emitentiniň arasyndaky bank kliringi elektron pullaryň tehniki kliringiniň geçirilmegini talap eder, ol emitent bankyň özi tarapyndan hem, onda maglumat binýadynyň ýerleşdirilen şertinde beýleki maliýe instituty tarapyndan hem amala aşyrylyp bilner.

Biziň mysalymyza deslapdan geçirilen pul gymmatynyň esasynda elektron pullar *A* agentiniň peýdasyna (1-nji akym) çykarylýar. Soňra *A*, *B*, *Ç* agentleriň arasynda *Z* agente çenli birnäçe yzygiderli tölegler bolup geçýär (2-nji akym). Tölegleriň ugrunyň üýtgäp biljekdigini, aýratyn hem, elektron pullary töleýjileriň-alyjylaryň söwda nokady däl-de, sarp edijiler bolup durýan halatynda ugruň üýtgäp biljekdigini belläp geçmek gerek. *Z* agent (elektron pullary iň soňky alyjy) elektron pullary emitent banka ýerleşdirýär (3-nji akym). Tehniki kliring (emitent bank tarapyndan amala aşyrylýan elektron pullary tassyklamak we ýok etmek – 4, 5-nji akym) emitent bank (1-nji bank) bilen agent bankyň (2-nji bank) arasynda Merkezi bankyň gatnaşmagynda bank karzyny amala aşyrmagy mümkin edýär (6-njy akym). Töleg amaly *Z* agentiniň hasabyny karzlaşdyrmak bilen tamamlanýar (7-nji akym).

Açyk hereket edýän ulgamda çykarylan elektron pullaryň şu häsiýetnamalaryny görkezip bolar:

- 1) agentleriň arasynda birnäçe yzygiderli tölegleri amala aşyrmak üçin çykarylýar;
- 2) töleg amala aşyrylanda «üçtaraplaýyn gurluşy» talap etmeýär;



21-nji surat. Açyk hereket edýän ulgamda elektron pullaryň çykarylşy, hereket edişi we ýok edilişi

3) elektron pullar, olaryň emitente gaýtarylýan wagtyna çenli, tölegleriň bütin zygiderliliginiň çäklerinde dowam edýär;

4) elektron pullar agentleriň arasynda dolanyşykda bolup bilerler;

5) elektron pullar birmeňzeş bolup durmaýar.

Açyk hereket edýän ulgamlar bilen bagly ýagdaýda elektron pullaryň özleriniň ozalky häsiýetnamalarynyň diňe birini saklap galýandyklaryny görüp bolýar: dürli emitentler tarapyndan çykarylýan elektron pullar birmeňzeş bolup durmaýarlar. Bu häsiýetnama nagt pullar bilen açyk hereket edýän ulgamda çykarylýan elektron pullaryň arasyndaky esasy tapawudy görkezýär. Elektron pullar bilen bagly ýagdaýda birmeňzeşlik olaryň diňe bir emitent, mysal üçin, Merkezi bank tarapyndan çykarylýan ýagdaýynda gazanylyp bilner. Şeýlelikde, açyk hereket edýän ulgamda çykarylýan elektron pullar olaryň kömegi bilen gutarnykly hasaplaşyklar geçirilýän täze töleg serişdesi bolup durýar we olara puluň täze görnüşi hökmünde sere-dilip bilner.

10.2. Elektron pullary düzgünleşdirmegiň daşary ýurt tejribesi

Elektron pullaryň düzgünleşdirilişini düzgünleşdirmegiň esasy baş böleginiň üstünden häsiýetlendirip bolar: düzgünleşdirmegiň obýekti, subýekti, maksatlary, gurallary we tehnologiýasy.

Düzgünleşdirmegiň obýekti bolup elektron pullaryň özi hem, olary dolanyşyga goýberýän hususy maliýe institutlary hem çykyş edýärler.

Geçirilýän elektron tölegleri ygtybarly goramagyň usullary bardyr. Olara SSL we SET ulgamlary degişlidir. SSL teswirnamasy geçirilýän islendik maglumatlary şifrlemegi üpjün edýär. «Visa» we «MasterCard» kompaniýalary tarapyndan işlenip düzülen SET teswirnamasy bolsa diňe maliýe maglumatlaryny şifrlemegi amala aşyrýar. Elektron tölegleri ygtybarly goramak üçin kriptografik serişdeler peýdalanylýar.

Maglumatlaryň bitewüligi we hasaplaşyga gatnaşyjylaryň hakykylygy sanly elektron gollaryň ulanylmagy bilen kepillendirilýär. Umuman, elektron tölegleri goramagyň usullary maglumatlaryň gizlinligini, olaryň ygtybarly gorap saklanylmagyny, hakykylygyny anyklamagy üpjün edýär.

Iş ýüzünde Ýewropanyň merkezi bankyna, halkara maliýe instituty bolup durýan Halkara hasaplaşyklary bankyna, şeýle hem G-10 ýurtlaryň merkezi banklarynyň işine elektron pullary düzgünleşdirmegiň subýektleri hökmünde seredip bolar.

G10 (The Group of Ten) – «Onlar topary», gysgaça G10 (1962-nji ýylda Parižde Karzlar hakynda baş ylalaşyga ilkibaşda gol çeken on döwlet). 1962-nji ýylda Parižde geçirilen duşuşyga halkara pul gaznasyna agza bolan döwletleriň onusynyň, ýagny Belgiýanyň, Kanadanyň, Fransiýanyň, Italiýanyň, Ýaponiýanyň, Niderlandlaryň, Beýik Britaniýanyň, ABŞ-nyň hökümetleri, Şwesiýanyň we Germaniýanyň merkezi banklary gatnaşdylar. 1964-nji ýylda topara Şweýsariýa goşuldy, ýöne onuň ady üýtgedilmedi. Häzirki wagtda topara Halkara hasaplaşyklary banky, Ýewropa komissiýasy, Halkara walýuta gaznasy we Ykdysady hyzmatdaşlyk we ösüş guramasy synlaýjylar hökmünde gatnaşýarlar.

«Onlar toparynyň» (G10) ýurtlarynyň merkezi banklarynyň howandarlygynda hereket edýän iş topary tarapyndan elektron pullary düzgünleşdirmegiň aşakdakylar ýaly esasy maksatlary emele getirildi:

- maliýe bazarlarynyň durnuklylygyna howp salýan ýa-da töleg ulgamyna bolan ynamy gaçyryp biljek ulgamlaryň we gaýry töwegelçilikleri çäklendirmek;

- müşderileri kezzapçylykdan, bikanun işlerden, maliýe ýitgilerinden, şeýle hem şahsy işlere artykmaç kast etmelerden laýyk gorag bilen üpjün etmek;

- telekeçileriň we sarp edijileriň bähbitlerini göz önünde tutup, maliýe we töleg hyzmatlaryny etmegiň netijeli, töwegelçiligi pes, gymmat bolmadyk we amatly usullaryny ösdürmegi goldamak;

- merkezi bank pul-karz syýasatyny geçirmek ukybyny üpjün etmek;

- häkimiýet edaralaryna jenaýatçylykly iş bilen assosirlenýän pul serişdeleriniň geçirilmeginiň önüni almakda we ýüze çykarmakda päsgel bermezlik.

Aýry-aýry ýurtlarda şu maksatlar başgaça emele getirilendir: mundan başga-da olaryň «goşmaça ýörite maksatlary» diýilýänler, mysal üçin, elektron pullar ulgamyna gatnaşyjylar, ilkinji nobatda bolsa, emitentler üçin adalatly bäsleşik şertlerini döretmek ýa-da «düzgünleşdirýän arbitražyň» önüni almak) bolup biler. Islendik ýagdaýda elektron pullary düzgünleşdirmegiň ahyrky manysy ähli ýurtlar üçin birmeňzeş bolar, diňe dürli ýurtlaryň düzgünleşdiriji edaralary tarapyndan ulanylýan tehnologiýalar we gurallar tapawutlanar.

Düzgünleşdirmegiň daşary ýurt tejribesini seljermegiň netijeleri boýunça elektron pullary düzgünleşdirmäge iki esasy çemeleşmäni görkezip bolar: liberal we konserwatiw çemeleşmeler. Birinji çemeleşme ABŞ-nyň Federal ätiýaçlyk ulgamy tarapyndan, ikinji çemeleşme Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlary üçin Ýewropanyň Merkezi banky tarapyndan peýdalanylýar.

ABŞ-da elektron pullary düzgünleşdirmegiň tejribesi. ABŞ-da elektron pullary we bölek satuw tranzaksiýalary ulgamyny ösdürmek meseleleri işjeň çekişmeleriň predmeti bolup durýar. Bu ýerde şu ulgamdaky işi berk tertipleşdirmekden gaça durmaga we şeýle et-

mek bilen bu ugurdaky innowasiýalary höweslendirmäge çalyşýarlar. 1996-njy ýylda Pul gözegçisi E.Lýudwig: «Amerikan bank we maliýe ulgamyny döwrebaplaşdyrmagy Glass-Stigallyň kanunyny özgertmek bilen däl-de, eýsem, elektron töleg serişdelerini ösdürmek bilen baglanyşdyrmak gerek» diýip belledi.

ABŞ-nyň Federal ätiýaçlyk ulgamyny dolandyryjylaryň berýän esasy maslahaty şundan ybaratdyr – elektron pullaryň emitentlerine «E kadasyny» degişli etmeli däl («E kadasy» inlisçe «Regulation E») *ABŞ-nyň Federal ätiýaçlyk ulgamynyň elektron pul geçirmeleriniň kadalaryny we düzgünlerini belleýän buýrugy bolup durýar*). Federal ätiýaçlyk ulgamynyň pikirine görä, elektron pullaryň emissiýasy karz institutlary bilen çäklendirilmeli däldir. ABŞ-nyň elektron täjirçilik boýunça iş toparynyň 1998-nji ýylda çap edilen dokladynda hem elektron pullar ulgamy berk düzgünleşdirilmäge sezewar edilmeli däldir diýen pikire goldanylýar.

Şol bir wagtyň özünde Maliýe ministrliginiň ýanyndaky Maliýe jenaýatlarynyň önüni almak boýunça pudak edarasy anonim elektron tölegleriň jenaýatçylykly işde peýdalanylmagyna garşy hereket etmek üçin bellibir derejede tertipleşdirmegi zerur diýip hasap edýär. Bu edara elektron pullaryň emitentleri babatynda Jenaýatçylykly gazanylan pullaryň kanunlaşdyrylmagyna garşy kadalaryň (Antimoney Laundering Regulations) we «Bank syry hakynda» kanunyň (Bank Secrecy Act) talaplaryny ulanmagy teklipl edýär. Emma bu maliýe institutynyň kesgitlemesiniň oňa «pul hyzmatlaryny etmek boýunça işi» goşar ýaly görnüşde takykklanmagyny göz önünde tutýardy.

ABŞ-nyň esasy aýratynlygy elektron tölegleri düzgünleşdirmegiň birnäçe derejesiniň bardygundan ybaratdyr. Federal ätiýaçlyk ulgamy töleg ulgamynyň howpsuzlygy we kanunylygy üçin jogap berýär, şunda ol banklaryň işine prudensial gözegçiligi (**prudensial gözegçilik** – *maliýe institutlarynyň işinde kynçylyklaryň we çylşyrymly meseleleriň potensial mümkinçiliklerini bellige almaga mümkinçilik berýän deslapky (başky) gözegçilik*) we Federal ätiýaçlyk ulgamynyň hasaplaşyk hyzmatlary ulgamyna gatnaşyjylar babatynda berk gözegçilik talaplaryny peýdalanýar. Bu mehanizmler elektron pullaryň bank däl emitentlerine degişli däldir. ABŞ-nyň häzirki kanunçylygy boýun-

ça saklanylýan gymmaty bolan kartlara, smart kartlara we elektron gapjyklara depozitler hökmünde däl-de, olaryň emitentleriniň bergileri hökmünde seredilýär, bu bolsa bank däl guramalara şunuň ýaly gurallary çykarmaga mümkinçilik berýär.

«E kadasy» sarp edijileriň goragyny üpjün etmäge niýetlenendir. Şu kada laýyklykda, «saklanylýan gymmaty bolan önümler» üç alamaty öz içine alýar:

1) enjamy saklaýjy tarapyndan saýlanyp alnan we beýleki şahslara tölegleri amala aşyrmak üçin elýeter bolan serişdeleri elektron görnüşde saklaýan ýa-da onda görkezilen möçberini elýeterligini üpjün edýän kart ýa-da başga bir enjam;

2) enjam pul serişdelerini elýeterli etmegiň ýeke-täk serişdesi bolup durýar;

3) emitent saklaýjynyň adyndaky hasapda (ýa-da bölünip berlen karzda) bolşy ýaly, enjam bilen baglanyşykly pul serişdeleriniň möçberi barada ýazgy etmeýär.

2003-nji ýylda Amerikanyň 45 şatynda gymmaty saklamagyň fiziki serişdelerini çykarmak düzgünleşdirmegiň obýekti bolup durýardy (ätiýaçlyk talaplary, maýanyň möçberine bildirilýän talaplar, ygtyýarlylandyrmak we ş.m.). «Pul hyzmatlaryny bir ölçege getirmek hakynda» namanyň maksady tutuş ýurt boýunça pul hyzmatlary ulgamyndaky işewürlük işini düzgünleşdirmegiň birmeňzeş gurluşyny üpjün etmekden ybaratdyr. Şu nama laýyklykda, elektron pullaryň emissiýasyna pul geçirmek (telegraf geçirmeleri) ýa-da töleg gurallaryny (ýol çeklerini) satmak boýunça däp bolan hyzmatlar ýaly, «pul geçirmek» hökmünde seredilýär. Elektron pullaryň emitentlerine «pul iberijiler» hökmünde seredilýär we olar töleg işewürligine adaty gatnaşyjylar bolan beýleki maliýe institutlary ýaly düzgünleşdirilmelidir.

ABŞ-da elektron pullara berilýän giň düşündirişler pul serişdeleriniň öweziniň hökmany dolunmagyny göz önünde tutmaýan dürli shemalary öz içine alýar. Olara elektron ygrarlylyk, elektron baýrak ballary, elektron wauçerler, elektron haklar, elektron kuponlar, elektron miller ulgamlary degişli bolup biler. Bu ulgamlary peýdalanmagyň bellenen maksady, gurşap alýan çäkleri we gatnaşyjylaryň düzümi boýunça çäklendirilendir, şol sebäpli hem nagt pullaryň gönü-

den-göni ornuny tutup bilmeýärler. Olar babatynda eýeçiligiň satyn alynýan görnüşleri babatynda ulanylýan howpsuzlyk we prudensial gözegçilik çäreleri ulanylýar.

Elektron pul ulgamlary tarapyndan milli pul dolanyşygy üçin häzirlilikçe howpuň ýokdugy, şeýle hem maliýe hyzmatlaryny erkinleşdirmek boýunça syýasat häzirki wagtda ABŞ-nyň federal hökümetiniň elektron pullaryň emitentlerini berk düzgünleşdirmeyändiginiň we olaryň işini düzgünleşdirmek meselelerini şatlaryň derejesine berýändiginiň esasy sebäpleri bolup durýar.

Şeýlelikde, ABŞ-da düzgünleşdirmek bank institutlarynda däl-de, aýry-aýry töleg hyzmatlarynda jemlenendir. Köpsanly düzgünleşdiriji we gözegçilik edýän edaralar, şeýle hem seýrek bolmadyk ýagdaýda çäkli ugurlary bolan kadalaryň we kanunlaryň giň toplumy bar. Amerikanyň edaralary elektron pullara düzgünleşdirmegiň eýýäm bar bolan düzgünlerini degişli etmek bilen, olara tölegiň modifisirlenen serişdeleri hökmünde seretmäge meýillidirler. Elektron pullaryň dürli görnüşleriniň sarp ediş häsiýetleriniň we töwegelçilikleriň bellibir toplumy bilen häsiýetlendirilýändigini nazara alanyňda, şu ulgamda düzgünleşdirmegiň mundan beýläk hem differensirlenmeginiň bolup geçjekdigine garaşyp bolar.

Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlarynda elektron pullary düzgünleşdirmegiň tejribesi. Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlarynda uzak wagtlap elektron pullary düzgünleşdirmek babatynda bir pikire gelinmedi. Mysal üçin, Fransiyada, Germaniyada, Italiýada we Niderlandlarda elektron pullary çykarmak hukugyny diňe karz institutlary aldy. Şunda olaryň işi şu ýurtda hereket edýän bank kanunçylygy arkaly düzgünleşdirilýärdi. Belgiýada, Şwesiýada we Beýik Britaniýada elektron pullary çykarmak babatynda kanunçylyk çäklendirmeleri ýokdy: elektron pullary karz institutlaryndan başga institutlar hem emissiýa edip bilýärdi.

Emma Ýewropanyň Merkezi bankynyň iş topary tarapyndan geçirilen barlagyň netijesinde elektron pullary düzgünleşdirmek syýasatynyň esasy ýörelgeleri emele getirildi, Ýewropa Bileleşigine agza ýurtlaryň ahlisiniň häkimiýet edaralary şol ýörelgelere gollanmaga borçly edildi.

1993-nji ýylda Ýewropanyň Merkezi banky şol döwürde kartlar

arkaly ýaňy önünden tölenen elektron pullar diýilýän özboluşly ýagdaýy öwrenmäge girişdi. Geçirilen seljermäniň netijesinde, birnäçe sebäplere görä, karz institutlary tarapyndan elektron pullary emissiýa etmäge bolan hukugy çäklendirmek maslahat berildi.

Geçen asyryň 90-njy ýyllarynyň ortasynda apparat esasynda elektron pullaryň täze ulgamlarynyň sanynyň ep-esli ýokarlanmagy, şeýle hem kompýuter torlarynyň üstünden tölegleri amala aşyrmak üçin programma esasynda elektron pullaryň peýda bolmagy bilen häsiýetlendirildi. Şunuň bilen baglylykda, Ýewropanyň Merkezi banky ýüze çykyp ugran meýilleri täzeden öwrendi we täze doklady çap etdi.

Bu doklad uzakmöhletli geljekde elektron pullaryň emissiýasynyň merkezi banklaryň pul syýasatyna degerli täsir etjekdigi bellenýär. Şol sebäbe görä, Ýewropanyň Merkezi banky elektron pullar ulgamlary babatynda aşakdaky ýaly in pes talaplary bellemegi wajyp hasap edýär:

1) prudensial gözegçilik: elektron pullaryň emitentleri prudensial gözegçilige degişli edilmelidir;

2) ygtybarly we aýdyň hukuk üpjünçiligi: elektron pullar ulgamynda ähli gatnaşyjylaryň (peýdalanyjylaryň, emitentleriň, söwda kärhanalarynyň we operatorlaryň) hukuklary we borçlary;

3) tehniki taýdan howpsuzlyk: elektron pullar ulgamlarynda ulgamyň howpsuzlygyna abanýan wehimiň önüni almak, saklamak we ýüze çykarmak üçin oňa laýyk tehniki, guramaçylyk we düzgün-tertipleşdeleri bolmalydyr;

4) jenaýatçylykly kast etmelerden goranmak: elektron pullar ulgamlary işlenip taýýarlanýan we durmuşa geçirilýän mahalynda olaryň jenaýatçylykly gazanylan pullaryň kanunlaşdyrylmagy ýaly bikanun maksatlarda ulanylmagynyň garşysyna goragyň bolmagynyň zerurdygy göz önünde tutulmalydyr;

5) monetar statistiki hasabatlylyk: elektron pullar ulgamlary pul-karz syýasatyny alyp barmak üçin gerek bolup biljek islendik maglumatlary merkezi banka bermelidirler;

6) üzmek: elektron pullaryň emitentlerine olary üzmek, ýagny nominal gymmaty boýunça merkezi bankyň puluna çalyşmak boýunça ýuridik borçlar degişli edilmelidir;

7) ätiýaçlyk talaplary: elektron pullaryň emitentleriniň ählisi ba-

batynda merkezi bankyň ätiýaçlyk talaplaryny girizmek mümkinçiligi bolmalydyr.

Mundan başga-da Ýewropanyň Merkezi bankynyň bilermenler topary bank däl edaralara hem elektron pullary çykarmaga rugsat etmegi maslahat berdi.

2000-nji ýylyň sentýabrynda Ýewropanyň parlamenti tarapyndan elektron pullar ulgamyndaky işi düzgünleşdirmäge gönükdirilen iki resminama (direktiwa) kabul edildi. Kabul edilen resminamalaryň esasy wezipeleri şulardan ybarat boldy:

Birinjiden, sarp edijileri goramaly we olaryň gizlinligini kepillendirmeli. Munuň üçin elektron pullar institutlarynyň maliýe taýdan bitewüligini we durnuklylygyny kepillendirýän prudensial esas işlenip taýýarlandy. Mundan başga-da sarp edijileriň islendik wagtda özeriniň elektron pullaryny nominaly boýunça Merkezi bankyň kagyzy we şaýy pullaryna çalyşmaga hukuklary bardyr.

Ikinjiden, maliýe hyzmatlarynyň bir bitewi bazaryny ösdürmäge ýardam etmelidir. Elektron pullar institutlary Ýewropa Bileleşiginiň ygtyýarnamalary özara ykrar etmek we prudensial gözegçilik hakynyda birinji bank direktiwasynyň ýörelgelerine, şeýle hem Ýewropa Bileleşiginiň agzasy bolup duran öz döwletiniň gözegçilik ýörelgelerine laýyk gelen şertlerinde Ýewropa Bileleşiginiň ähli ýurtlarynda işlemäge mümkinçilik berýän «pasporty» (ýeke-täk ygtyýarnamany) alyp bilerler.

Üçünjiden, döp bolan karz institutlary bilen elektron pullar institutlarynyň arasynda bäsdeşligiň kadalarynyň islendik görnüşde bozulmagyndan gaça durulmalydyr. Munuň üçin elektron pullar institutlary babatynda biraz gowşak bolan prudensial düzgüniň öwezi olaryň işewür işjeňligi we maýa goýumlary babatynda belleniýän çäklendirmeler bilen dolunýar.

Kabul edilen direktiwalara laýyklykda elektron pullary diňe karz institutlary çykaryp biler. Emma şunda «karz edarasyny» diýen düşünje giňeldildi. Eger ozal karz edarasyna «iş şahslaryň çäklenendirilmedik toparyndan depozitleri ýa-da gaýtarylmaga degişli beýleki pul serişdelerini kabul etmekden we öz hasabyna karz bermekden ybarat bolan kärhana» hökmünde kesgitleme berlen bolsa, onda häzirki wagtda 2000/28/EK direktiwa laýyklykda (*Ýewropa par-*

lamentiniň we Geňeşiniň täjirçilik karz edaralaryny döretmek we ulanmak hakyndaky 2000/12/EK direktiwasyna düzedişleri girizmek hakynda 2000-nji ýylyň 18-nji sentýabrynda kabul eden 2000/28/EK direktiwasy) karz edaralaryna elektron pullar institutlary hem degişli edildi.

Öz gezeginde, 2000/46/EK direktiwada (*Ýewropa parlamentiniň we Geňeşiniň elektron pullar bilen amallary geçirýän täjirçilik kärhanalaryny döretmek we olara oýlanyşykly gözegçilik etmek hakynda 2000-nji ýylyň 18-nji sentýabrynda kabul eden 2000/46/EK direktiwasy*) «elektron pullar instituty» düşünjesine şu görnüşde kesgitleme berilýär: «karz guramasyndan başga, elektron pullar görnüşinde töleg serişdelerini çykarýan islendik ýuridik şahs».

Şeýlelikde, şu günki günde elektron pullar institutlary döp bolan pul-karz institutlary bilen bir hatarda karz guramalarynyň düzümine goşuldy. Şunda ähli karz guramalarynyň, şol sanda elektron pullar institutlarynyň hem elektron pullar ulgamyndaky şu günki işleri gönüden-göni 2000/12/EK direktiwada (*Ýewropa parlamentiniň we Geňeşiniň karz guramalarynyň işini guramak we alyp barmak hakynda 2000-nji ýylyň 20-nji martynda kabul eden 2000/12/EK direktiwasy*) arkaly düzgünleşdirilýär.

Elektron pullar institutlarynyň «karz instituty» düşünjesine goşulmagynyň esasy sebäpleriniň biri Ýewropanyň Merkezi bankynyň olar babatynda ätiýaçlyk talaplaryny bellemek mümkinçiligini almak islegi bolup durýar. Ýewropanyň Merkezi banky munuň, ýagny «Ýewropanyň Merkezi bankynyň ätiýaçlyk talaplaryny we statistiki hasabatlylygy bermek talabyny bellemegi babatynda şu mümkinçiligi möhüm, aýratyn hem, elektron pullaryň düýpli ösüşine taýýarlygy üpjün etmek we olaryň pul-karz syýasatyna täsir etmegi nukdaýnazarýndan möhüm bolup durýar» diýip hasap edýär.

2000/46/EK direktiwa elektron pullaryň bank däl emitentleri üçin aşakdaky ýaly esasy talaplary belleýär:

1) başlangyç maýa we hususy serişdeleriň möçberi:

– başlangyç maýanyň möçberi 1 *mln* ýewrodan az bolmaly däl (banklar üçin bu talap 5 *mln* ýewro deňdir);

– özüniň iň az we hemişelik serişdeleri çykarylan elektron pullar boýunça maliýe borçnamalarynyň gündelik ýa-da soňky alty aýdaky

ortaça ölçenen möçberiniň 2%-inden pes bolmaly däldir (banklar üçin şunuň ýaly talap 8%-e deňdir);

2) elektron pullar institutlarynyň maýa goýumlary boýunça çäklendirmeler:

- erkin serişdeleri maýa goýuma gönükdirmek berk çäklendirilýär we beýleki talaplaryň arasynda onuň çykarylan elektron pullar boýunça maliýe borçnamalaryndan pes bolmaly däldigi baradaky talap bar. Mysal üçin, 0 (nol) töwegelçiligi we ýokary girdejiligi bolan aktiwlere, *A* aýratyn zolagyň karz guramalarynda talap edilýänçä depozitlerine maýa goýumlary gönükdirip bolar;

- maýa goýumlar elektron pullar institutynyň öz serişdeleriniň 20 essesinden ýokary bolup bilmez;

3) elektron pullar institutlarynyň işiniň çäklendirilmegi:

- elektron pullar institutlary elektron pullary emissiýa edip, ugurdaş maliýe we maliýe däl hyzmatlary ýerine ýetirip, beýleki töleg serişdelerini çykaryp we olary dolandyryp bilerler;

- elektron pullar institutlaryna islendik görnüşdäki karzlary bermek gadagan edilýär.

Getirilen talaplara geçirilen seljerme elektron pullar institutlarynyň maýasyna bildirilýän bellibir derejede gowşak talaplaryň (bank guramalary bilen deňeşdirilende) öwezi olaryň işewürlik işjeňliginiň düýpli çäklendirilýändigini bilen dolunýandygyna şaýatlyk edýär.

2000/46/EK direktiwasyň 7-nji maddasyna laýyklykda, maliýe taýdan ygtybarlylygy üpjün etmek maksady bilen, elektron pullar institutlarynda seresaply dolandyryş, edara ediş we hasaba alyş düzgünleri, şeýle hem içerki gözegçiligiň özüne laýyk mehanizmleri bolmalydyr.

Geçen asyryň 90-njy ýyllarynyň ortasynda Ýewropanyň Merkezi bankynyň bilermenleri Bank düzgünleşdirmesi we gözegçiligi boýunça Bazel komitetiniň we «Onlar toparynyň» (G10) ýurtlarynyň merkezi banklarynyň howandarlygynda hereket eden iş toparynyň düzümine girdiler. Bilelikde geçirilen barlaglaryň netijesinde elektron pullaryň töwegelçilikleriniň esasy görnüşlerine seredildi we olary dolandyrmak boýunça maslahatlar işlenip taýýarlanyldy.

Ýewropada elektron pullary düzgünleşdirmegiň bank düzgünleşdirmesiniň integral bölegi bolup durýandygyny bellemek gerek, bu

ýagdaý pul hasaplaşyklary ulgamyna ýokary derejede döwlet gözegçiliginiň bolmalydygy babatynda ýewropanyň döplerini görkezýär, bu kada elektron pullara hem degişlidir.

10.3. Elektron täjirçilik, onuň düýp manysy we esasy kategoriýalary

90-njy ýyllaryň ortasyndan başlap бүтін дүнйәде on-laýn söwdasy babatynda işjeňligiň ýokarlanýandygy belenilýär. Kompýuter enjamlaryny öndürýän iri kompaniýalaryň yzysüre tora döp bolan harytlary satýanlar hem çykyp başladylar. Köpsanly kitap dükanlary, kompakt disk we wideokasseta dükanlary, çakyr dükanlary peýda boldy. Häzirki wagtda islendik harytlary toruň üstünden satyn alyp bolýar.

Elektron täjirçiligiň ilkinji ulgamlary we usullary satuwlary awtomatlaşdyryş tehnologiýalarynyň peýda bolmagy we korporatiw serişdeleri dolandyrmagyň awtomatlaşdyrylan ulgamlarynyň ornaşdyrylmagy netijesinde ýüze çykdy. 1960-njy ýylda «American Airlines» we «IBM» amerikan kompaniýalary awiagatnawlar üçin ýerleri ätiýaçlandyrmagyň düzgünlerini awtomatlaşdyrmak ulgamyny döretmäge girişdiler. SABRE (Semi-Automatic Business Research Environment) ulgamy ýönekeý ýolagçylara tariflerden we sany barha artýan gatnawlardan baş alyp çykмага kömek etmek bilen, howa gatnawlaryny olar üçin has elýeter etdi. Ýerler ätiýaçlandyrylanda tarifleri hasaplamak işiniň awtomatlaşdyrylmagynyň hasabyna hyzmatlaryň gymmaty peseldi, ýolagçylaryň gatnadylyşy artdy. «American Airlines» we «IBM» kompaniýalarynyň bilelikdäki taslamasy elektron täjirçiligiň ilkinji mysallarynyň biri bolup durýar.

Elektron täjirçilik (*iňlisçe – e-commerce*) – bu ykdysadyýetiň kompýuter ulgamlarynyň kömegi bilen amala aşyrylýan maliýe we söwda tranzaksiýalarynyň ählisini we şol tranzaksiýalary geçirmek bilen baglanyşykly işewürlük işlerini öz içine alýan ugrudyr.

Elektron täjirçilige şular degişlidir:

- maglumatlary elektron alyşmak (Electronic Data Interchange, EDI);
- maýanyň elektron hereketi (Electronic Funds Transfer, EFT);
- elektron söwda (e-commerce);

- elektron pullar (e-money);
- elektron marketing (e-marketing);
- elektron banking (e-banking);
- elektron ätiýaçaşlandyryş hyzmatlary (e-insurance).

Internet global kompýuter torunyň peýda bolmagy elektron täjirçiligiň ösüşiniň birinji tapgyry boldy. XX asyryň 80-nji ýyllaryndan başlap, tor birikdirilen peýdalanyjylaryň sanyny artdyrmak bilen, ösüşe eýe boldy. Internetiň ösüşiniň otuz alty ýylynyň içinde peýdalanyjylaryň sany ilki başda elektron poçtany iberýän birnäçe uniwersitetlerden we firmalardan ybarat bolanlygyndan 2017-nji ýyla çenli 2 milliarddan gowrak peýdalanyja ýetdi. Ilki başda internet elektron poçtany geçirmek üçin peýdalanylýardy, ýöne tor barha giňelmek bilen, maglumatlary geçirmegiň has köp mümkinçiliklerine eýe boldy. Meselem, 1994-nji ýylda birinji internet dükany açyldy. Bu bolsa dünýäde elektron täjirçiligiň ösüşiniň başlangyjy bolup hyzmat etdi. Şol pursatdan başlap iri işewürlük elektron täjirçiligi ösdürmäge maýa goýlup başlandy. 1994-nji ýylyň oktyabrynda «Stanford Federal Credit Union» amerikan banky öz şahsy kompýuteriňden daşlaşman jemagat hyzmatlary, internet, telefon üçin hasaplary tölemäge, karzlar boýunça tölegleri geçirmäge we üçünji şahslara pul geçirmelerini amala aşyrmaga mümkinçilik berýän dünýäde birinji internet banking ulgamyny işe girizdi.

Ykdysadyýetiň hakyky bar bolan hojalyk subýektlerini (firmalary, dükanlary, söwda ulgamlaryny, banklary) wirtual dünýäde köpçülikleýin gaýtalamagy (dublirowanie) elektron täjirçiligiň ösüşiniň ikinji tapgyry diýip hasap edip bolar. Ösüşin şu tapgyrynyň esasy hadysasy (prosesi) hojalyk subýektleri tarapyndan işewürligi ýöretmegiň elektron görnüşini döretmek işi bolup durýar. Internet tehnologiýalarynyň erkin elýeterliginiň hasabyna hojalyk işiniň barha täze görnüşleri özleriniň on-laýn wekilhanalaryny açýarlar, şeýle etmek bilen olar öz önümlerini goşmaça ýerlemek mümkinçiligini alýarlar, öz alýan peýdalaryny artdyrýarlar. Hojalyk işiniň täze görnüşleriniň elektron täjirçilige global derejede çekilmegi fiziki gatnaşyk bolmazdan işleýän özboluşly tehnologiýalary döretmek pikirine alyp barýar. Wirtual banklar, dükanlar, ofisler peýda bolýar. Bu faktorlaryň ählisi

elektron täjirçiligiň ösüşiniň üçünji – häzirki zaman tapgyryna geçmek üçin hyzmat etdi.

Üçünji tapgyrda wirtual harytlar we elektron pullar peýda bolýar. Wirtual harytlara olaryň wirtual dünýäniň daşynda hereketde bolup bilmejek ähli görnüşleri degişlidir. Olara programma üpjünçiligi, internet saýtlar, kompýuter oýunlary we ş.m. degişlidir. Elektron täjirçilikde satuwlaryň möçberiniň artmagy elektron pullaryň peýda bolmagyna getirdi.

Internetiň peýda bolmagy maglumatlary geçirmegiň özüne düşýän gymmatynyň pes bolmagynyň hasabyna elektron täjirçiligi alyp barmagy ep-esli arzanlatdy we onuň hil taýdan täze görnüşleriniň peýda bolmagyna getirdi. Olarda web-brauzeriň üstünden özara hereket etmek esasy ýagdaý bolup duran «işewürlik – işewürlik» we «işewürlik – sarp ediji» derejesindäki ulgamlar şol görnüşleriň biri boldy.

Elektron täjirçilik ulgamy satyn alyja satyjy bilen gatnaşykda bolmazlyga, dükanlara aýlanyp çykmak üçin wagt sarp etmezlige, şeýle hem has doly maglumat almaga mümkinçilik berýär. Satyjy bolsa islegiň üýtgeýşine çalt seslenip, satyn alyjylaryň özüni alyp barşyny seljerip, işgärler, jaýlaryň kärendesi üçin sarp edilýän serişdeleri tygşytlap bilýär.

Elektron täjirçiligi şu toparlara bölüp bolar:

- business-to-business (B2B) – işewürlik – işewürlik;
- business-to-consumer (B2C) – işewürlik – sarp ediji;
- business-to-government (B2G) – işewürlik – döwlet;
- government-to-business (G2B) – döwlet – işewürlik;
- consumer-to-consumer (C2C) – sarp ediji – sarp ediji.

Işewürlik–işewürlik. Bu topar kompaniýalaryň arasyndaky özara hereketiň ähli derejelerini öz içine alýar. Bu ýerde işewürlik predmeti hökmünde, umuman alanynda, elektron ýüz tutmalar arkaly materiallary ibermekden başlap, hyzmatlaryň konsalting ýa-da auditorçylyk hyzmatlary ýaly çylşyrymly görnüşlerine çenli ähli zatlar çykyş edip biler. Ýuridik şahslar üçin internetiň üstünden amala aşyrylýan bank hyzmatlarynyň ählisi (bu esasan, tölegleriň amala aşyrylmagyna degişlidir) hem B2B segmenti bolup durýar. Şunda B2B elektron işewürligiň ösüşiniň geljegi bolan esasy ugurlar hyzmatlar ulgamynda jemlenýär.

Işewürlük – sarp ediji. Bu toparyň esasyny elektron bölek satuw söwdasy emele getirýär. Elektron işewürligiň internet dükanlar, internetiň üstünden fiziki şahslara bank hyzmatyny etmek, internet auksionlar, on-laýn okuwlary, internetde bildirişleri tölegli ýerleşdirmek, internet biržalaryndaky söwdalar ýaly görnüşlerini B2C ugruna degişli edip bolar.

Işewürlük – döwlet. Şu topar işewürlük bilen döwletiň özara hereketini öz içine alýar. Umuman alanyňda, şu ulgamdaky elektron işewürlük käbir babatda B2B bilen meňzeşdir, ýöne şu ýagdaýda buýrujy bolup döwlet çykyş edýär. Internetiň kömegi bilen geçirilýän döwlet satyn almalary, döwlet gurluşlary üçin geçirilýän sosiologik we marketing barlaglary, internetde döwlet edaralarynyň sargydy boýunça ýerleşdirilen we milletiň fiziki we ruhy saglygyny saklamaga gönükdirilen dürli görnüşdäki sosial mahabatlandyrmalar muňa mysal bolup hyzmat edip biler.

Döwlet – işewürlük. Häzirki pursatda iň gowşak ösen elektron işewürlük bolup, şol bir wagtda onuň uly geljegi bardyr, sebäbi döwlet bilen işewürligiň özara gatnaşyklarynyň internete çykarylmany diňe bir işewürlük üçin wagty tygşytlaman, eýsem, döwlet apparatyny saklamak üçin harajatlary azaltmaga we boşan serişdeleri durmuş zerurlyklaryna gönükdirmäge mümkinçilik berer. Döwlet bilen işewürligiň arasyndaky elektron işewürlük köp ýurtlarda üstünlikli durmuşa geçirildi. Iň giň ýaýran mysal – ol hem gözegçilik edýän edaralara hasabatlary (salgyt, statistiki hasabatlar) elektron tabşyrmak bolup durýar.

Sarp ediji – sarp ediji. Bu toparyň esasyny täjirçilik maglumatlaryny alyşmak üçin sarp edijileriň özara hereket etmek mümkinçiligi emele getirýär. Hususy adamlaryň arasyndaky elektron işewürlük. Internet auksionlar, hususy adamlaryň arasynda internetiň üstünden geňiş hyzmatlary, maglumatlary alyşmak üçin köpdürli saýtlar, internetiň üstünden repetitorlyk bu işewürlük ugrunyň aýdyň mysalydyr.

Elektron täjirçilik elektron bazara gatnaşýanlaryň ählisi üçin, ýagny öndürijiler, müşderiler we satyjylar üçin amatlydyr. Bahalaryň pes bolmagy, wagtyň tygşytlanmagy we göni gatnaşygyň bardygyny elektron täjirçiligiň iň esasy artykmaçlyklaryny kesgitleýän esasy faktorlar bolup durýar.

Öndürijiler üçin artykmaçlyklar şu mümkinçiliklerde ýüze çykýar:

– bazar şertlerine has çalt seslenmek mümkinçiligi: assortimenti, bahalary, harytlaryň we hyzmatlaryň beýanyny dessin üýtgetmek mümkinçiligi;

– satuwlaryň möçberini artdyrmak;
 – mahabat üçin harajatlary azaltmak;
 – giň marketing mümkinçilikleri;
 – amal çykdaýjylaryny we amatlyklar üçin harajatlary azaltmak;
 – satyn alyjylaryň ol ýa-da beýleki tekliplere garaýyşlaryny seljermek, olar islegler barada goşmaça maglumatlary almaga we mahabatlandyрма zerur bolan üýtgetmeleri haýal etmän girizmäge mümkinçilik berýär;

– işewür maglumatlary dessin almak, öz işiňi, müşderiler bilen gatnaşyklary awtomatlaşdyrmak, şeýle hem dünýäniň maglumat serişdelerinden peýdalanmak mümkinçiligi;

– sarp edijileriň goşmaça maglumatlar binýadyny döretmek, ol islendik haryt üçin satyn alyjyny ýokary ähtimallyk bilen kesgitlemäge mümkinçilik berýär.

Müşderiler-satyn alyjylar üçin artykmaçlyklar:

– harytlary satyn almagyň we töleg geçirmeginiň amatlylygy;
 – harytlaryň örän köp möçberini çalt gözden geçirmek mümkinçiligi, bu saýlap almagy has gowy hilli amala aşyrmaga mümkinçilik berýär;

– zerur bolan harydy çalt gözläp tapmak mümkinçiligi.

Elektron täjirçilik ulgamynda tölegler birnäçe şertleri berjaý etmek bilen geçirilýär:

Gizlinligi berjaý etmek. Tölegler internetiň üstünden geçirilende satyn alyjy özüniň maglumatlarynyň (mysal üçin, karz kartynyň belgisiniň) diňe oňa kanuny hukugy bolan guramalara mälim bolmagyny isleýär.

Maglumatlaryň bitewüligini saklamak. Satyn almak baradaky maglumat hiç kim tarapyndan üýtgedilip bilinmez.

Autentifikasiýa. Satyn alyjylar hem-de satyjylar geleşige gatnaşýanlaryň ählisi özlerini kim diýip tanadýan bolsalar, olaryň şol şahslar bolup durýandyklaryna ynamlary bolmalydyr.

Töleg serişdeleri. Tölegi satyn alyja elýeter bolan islendik töleg serişdeleri bilen geçirmek mümkinçiligi.

Awtorlaşdyrmak. Onuň barşynda tranzaksiýa geçirmek üçin talabyň töleg ulgamy tarapyndan makullanýan ýa-da kabul edilmeýän hadysasy. Bu düzgün satyn alyjyda serişdeleriň bardygyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär.

Satyjynyň töwegelçiliklerini kepillendirmek. Internetde söwdany amala aşyrmak bilen, satyjy harytdan ýüz öwrülmeği we satyn alyjynyň biynsapylygy bilen bagly köpsanly töwegelçiliklere gabat gelip biler. Töwegelçilikleriň ululygy töleg ulgamynyň prowaýderi we ýörite ylalaşyklary arkaly söwda hatarlaryna goşulan beýleki guramalar bilen ylalaşylmalydyr.

Tranzaksiýa üçin tölegiň has-da azalmagy. Sargydyň tranzaksiýalary we harytlaryň tölegini işlemek üçin töleg, elbetde, olaryň gymmatyna girýär, şonuň üçin hem tranzaksiýanyň bahasynyň peselmegi bäsdeşlige ukyplylygy ýokarlandyrýar. Tranzaksiýanyň islendik ýagdaýda, hatda satyn alyjynyň harytdan ýüz öwren halatynda hem tölenmelidigini belläp geçmek möhümdir.

Görkezilen şertleriň ählisi internet töleg ulgamynda durmuşa geçirilendir. Töleg anyk usullaryna seredilen mahalynda bu mesele giňden ara alnyp maslahatlaşylar, olar hakykatdan döp bolan töleg ulgamlarynyň elektron wersiýasy bolup durýar. Şeýlelikde, töleg ulgamlarynyň ählisini tölegleriň bar bolan shemasy boýunça ikä bölüp bolar:

- 1) **debet shemalary** (elektron çekler we nagt pul bilen işleýär);
- 2) **karz töleg shemalary** (karz kartoçkalary bilen işleýär).

Debet töleg shemalary olaryň on-laýn prototiplerine, ýagny çeklere we adaty pullara meňzeş gurlandyr. Shema iki garaşsyz tarap, emitent we peýdalanyjy çekilýär. Emitent diýlip töleg ulgamyny dolandyryjy subýekte düşünilýär. Ol tölegler bolup duran haýsydyr bir elektron birlikleri (mysal üçin, bank hasaplaryndaky pullary) çykarýar. Ulgamlardan peýdalanyjylar iki baş wezipäni ýerine ýetirýärler. Olar çykarylan elektron birlikleri peýdalanmak bilen internetde tölegleri geçirýärler we kabul edýärler.

Elektron çekler adaty kagyz çekler ýaly bolýar. Bu töleýjiniň banka pullary öz hasabyndan tölegi alyjynyň hasabyna geçirmek baradaky görkezmesidir. Amal bankda alyjy tarapyndan çek görkezilen mahalynda bolup geçýär. Bu ýerde iki esasy tapawut bardyr. Birinjiden, kagyz çegi ýazyp bermek bilen, töleýji özüniň hakyky goluny

çekýär, on-laýn görnüşinde bolsa gol elektron bolýar. Ikinjiden, çekleriň özi elektron görnüşde berilýär.

Tölegleriň şular ýaly geçirilmegini üç tapgyra bölüp bolar:

1. Töleýji elektron çegi ýazyp berýär, oňa elektron görnüşde gol çekýär we alyja iberýär. Ýokary derejede ygtybarlygy we howpsuzlygy üpjün etmek maksady bilen, çek hasabynyň belgisini bankyň açyk açary bilen kodlaşdyryp bolar.

2. Çek tölegi geçirmek üçin töleg ulgamyna berilýär. Soňra ýa şol ýerde ýa-da alyja hyzmat edýän bankda elektron goly barlamak amala aşyrylýar.

3. Onuň hakykylygy tassyklanandan soň haryt iberilýär ýa-da hyzmat edilýär. Pullar töleýjiniň hasabyndan alyjynyň hasabyna geçirilýär.

Elektron pullar – bu hakyky pullaryň doly modelidir. Emitent olaryň dürli ulgamlarda dürli hili atlandyrylýan (mysal üçin, kuponlar) elektron görnüşlerini çykarýar, peýdalanyjylar olary satyn alýarlar we olar bilen satyn alan zatlarynyň tölegini geçirýärler, soňra bolsa satyjy olary emitentde üzýär. Emissiýa edilen mahalynda her bir pul birligi elektron möhür bilen tassyklanýar, bu möhür üzmeden oň olary çykarýan gurluş (gurama) tarapyndan barlanýar. Fiziki pullaryň aýratynlygynyň biri hem olaryň anonimligi, ýagny olarda şol pullary kimiň we haçan peýdalanandygynyň görkezilmeýändigigi bolup durýar. Käbir ulgamlar satyn alyja elektron nagt puly olar bilen pullaryň arasyndaky arabaglanyşygy anyklamak mümkin bolmaz ýaly görnüşde almaga mümkinçilik berýär. Bu görünmeýän (kör) gollar diýilýän shemanyň kömegi bilen amala aşyrylýar. Şeýle hem elektron pullar ulanylanda autentifikasiýa etmegiň zerurlygynyň aradan aýrylýandygyny bellemek gerek, sebäbi ulgam pullary olar peýdalanyň başlanmazýandan oň dolanyşyga goýbermäge esaslanandyr.

Elektron pullaryň kömegi bilen töleg geçirmek şu tapgyrlara bölünip bilner:

1. Satyn alyjy öňünden hakyky pullary elektron pullara çalyşýar. Müşderilerde nagt pullary saklamak, peýdalanylýan ulgama baglylykda, iki usul arkaly, ýagny kompýuteriň gaty diskinde we smart kartlarda amala aşyrylyp bilner.

2. Satyn alyjy satyn alnan zatlar üçin elektron pullary satyjynyň serwerine geçirýär.

3. Pullar emitente berilýär, ol şol pullaryň hakykylygyny barlaýar.

4. Elektron pullaryň hakykylygy anyklanandan soň satyjynyň hasaby satylan zatlaryň möçberine barabar köpeliýär, satyn alyja bolsa haryt iberilýär ýa-da hyzmat edilýär.

Dürli ulgamlar hakyky pullary elektron pullara çalyşmagyň dürli shemalaryny teklipe edýärler. Olaryň käbirleri ýörite hasaplary açýarlar, şol hasaplara elektron pullaryň ýerine satyn alyjynyň hasabyndan serişdeler geçirilýär. Aýry-aýry banklaryň özlere elektron nagt pullary emissiýa edip bilýärler. Şunda nagt pul diňe müşderiniň haýyşy boýunça emissiýa edilýär we soňundan olar şol müşderiniň kompýutrine ýa-da kartyna geçirilýär we onuň hasabyndan pul ekwiwalenti hasapdan öçürilýär. Görünmeýän gol ulanylan mahalynda bolsa satyn alyjynyň özi elektron pullary döredýär, olary banka iberýär, bu ýerde hasaba hakyky pullar gelip gowşan halatynda olar möhür goýlup tassyklanylýar we yzyna müşderä iberilýär. Serişdeleri şunuň ýaly saklamagyň bar bolan amatlyklary bilen bir hatarda ýetmezçilikleri hem bardyr. Meselem, hususan-da, diskiň ýa-da smart kartyň zaýalanmagy elektron pullaryň yzyna gaýtaryp bolmajak ýagdaýda ýitirilmegine alyp barýar.

Elektron nagt pullary banklar hem, bank däl guramalar hem emissiýa edip biler. Emma elektron pullaryň dürli görnüşlerini konwentirleýän bitewi ulgamyň işlenip taýýarlanmandygy sebäpli, diňe emitentleriň özlere özlereňiň çykaran elektron pullaryny üzüp bilerler. Mundan başga-da maliýe däl gurluşlardan alnan şular ýaly pullaryň peýdalanylmagy döwlet tarapyndan kepillendirmeler bilen üpjün edilen däldir. Şeýle-de bolsa, tranzaksiýanyň gymmatynyň pes bolmagy we az möçberdäki tölegler diýilýänleri amala aşyrmak mümkinçiligi elektron nagt puluny internetde tölegleriň özüne çekiji guralyna öwürýär.

Karz töleg ulgamlary. Internet tölegleriň karz shemalary karz kartlar ýa-da kagyz çekleri bilen işleýän adaty ulgamlara meňzeş bolup durýar. Tapawutlar ähli tranzaksiýalaryň internetiň üstünden geçirilýändiginden we şonuň netijesi hökmünde, howpsuzlygyň we autentifikasiýanyň goşmaça serişdeleriniň zerur bolup durýandygynyndan ybaratdyr. Karz ulgamlar has giň ýaýran ulgamlar bolup durýar, şonuň üçin hem olara has giňişleýin seredip geçeliň.

Karz kartlarynyň kömegi bilen internetiň üstünden tölegleri geçirmäge, düzgün bolşy ýaly, şular gatnaşýar:

1. **Satyn alyjy.** Internet brauzeri we internete çykalgasy bolan kompýuterli müşderi.

2. **Emitent bank.** Satyn alyjynyň hasaplaşyk hasabynyň saklanýan banky. Emitent bank kartoçkany ýa-da çekleri çykarýar we müşderiniň maliýe borçnamalarynyň ýerine ýetirilmegini kepillendiriji bolup durýar.

3. **Satyjylar.** Satyjylar diýlip elektron dükanlara ýa-da elektron täjirçiligiň harytlaryň we hyzmatlaryň çykarylýan we müşderileriň satyn almak baradaky sargytlarynyň kabul edilýän beýleki serwerlerine düşünilýär.

4. **Ekwaýer banklar.** Satyjylara hyzmat edýän banklar. Her satyjynyň öz hasaplaşyk hasabyny saklaýan bir banky bolýar.

5. **Internet töleg ulgamy.** Beýleki gatnaşyjylaryň arasynda araçy bolup durýan elektron ulgam.

6. **Däp bolan töleg ulgamy.** Kartlara ýa-da şol görnüşdäki çeklere hyzmat etmek üçin maliýe we tehnologik serişdeleriň toplумы. Däp bolan töleg ulgamy tarapyndan çözülýän esasy wezipeler – kartlaryň ýa-da çekleriň harytlaryň we hyzmatlaryň tölegini geçirmek üçin töleg serişdeleri hökmünde ulanylmak mümkinçiligini üpjün etmek, bank hyzmatlaryndan peýdalanmak, özara hasap etmeleri geçirmek we ş.m. Özlerini karz kartlarynyň peýdalanylmagy bilen baglanyşykly gatnaşyklary birleşdirýän fiziki we ýuridik şahslar töleg ulgamyna gatnaşyjylar bolup durýarlar.

7. **Töleg ulgamynyň prosessing merkezi.** Däp bolan töleg ulgamyna gatnaşyjylaryň arasynda maglumat we tehnologiýa taýdan özara hereketi üpjün edýän gurama.

8. **Töleg ulgamynyň hasaplaşyk banky.** Prosessing merkeziniň tabşyrygy boýunça töleg ulgamyna gatnaşyjylaryň arasynda özara hasaplaşyklary amala aşyrýan gurama.

10.4. Elektron töleg ulgamlary

Soňky ýyllarda pullaryň töleg serişdesi hökmünde işjeň ewolýusiýany başdan geçirýändikleri bilen baglanyşykly elektron töleg

ulgamlary maliýe dünýäsinde barha berk orun eýeleýär. Elektron ulgamlar islendik hyzmatlaryň tölegini öýünden çykman ýöriteleşdirilen saýtlaryň üstünden geçirmek mümkinçiligini berýär. Häzirki wagtda islendik peýdalanyjy harytlary satyn alyp, jemagat hyzmatlarynyň tölegini geçirip, dürli on-laýn serişdeleriniň üstüni dolduryp biler.

Elektron töleg ulgamlary – bu wirtual pul birliklerini çykarmagy amala aşyran, olaryň dolanyşykda bolmagynyň tehnologiýalaryny işläp taýýarlaýan, ornaşdyran we özüniň elektron puly bilen ähli amallary üpjün edýän kompaniýalardyr.

Her bir elektron töleg ulgamy özüniň hususy elektron pullaryny emissiýa edýär, olar dürli görnüşdäki hakyky pullara laýyk gelip biler. Dürli elektron töleg ulgamlarynyň ösüşiniň dürli derejesi, dürli funksional ugry, dürli gurşap alýan ulgamlary, dürli maksady bolýar.

Ýönekeý dilde aýdylanda, elektron töleg ulgamlaryna goşmaça şertler (bankara geçirmeler, şahsy maglumatlary görkezmek we ş.m.) bolmazdan, satyn almak (satmak) boýunça geleşiklere gatnaşyjylaryň arasynda internet arkaly göni özara hasaplaşyklary geçirmegiň tehnologiýasy hökmünde düşüňip bolar. Öz ösüşinde elektron töleg ulgamlary üç tapgyry geçdi: **Birinji tapgyr** – elektron pullar birinji gezek karz kartlarynda öz beýanyny tapdy. Ilkinji kartlar magnitli debet kartlar bolupdy. **Ikinji tapgyr** – smart kartlary ornaşdyrmak. **Üçünji tapgyr** – elektron pul görnüşiniň ösmegi, şonuň kömegi bilen on-laýn tölegleri amala aşyrmak mümkinçiligi peýda boldy.

Maliýe seljerijileriniň köpüsi geljeki ösüş elektron töleg ulgamlary bilen bagly bolar diýip tassyklaýarlar, sebäbi bu serwis islendik adamyň wagtyny ep-esli tygşytlaýar, ony kassa nobata durmakdan, tranzaksiýalar bellige alnanda we geçirilende köp möçberde kagyzlary doldurmakdan halas edýär, özüniň gazanan pullarynyň guramadan banka we bankdan onuň eýesiniň kartyna köp gezeklik geçirilmegine garaşman, olary dessine almaga mümkinçilik berýär. Şeýle hem elektron ulgamlar diňe bir harytlary satyn almak we dürli tölegleri geçirmek bilen baglanyşykly gündelik işleri we hysyrdylary çözmäge kömek etmän, eýsem, zähmet işinde, şeýle hem, mysal üçin, bazar söwdalarynda maliýe amallaryny dessine geçirmäge mümkinçilik berýär.

Internetde islendik özbaşdak işi guramaklygy elektron töleg ulgamlaryna baglamazdan göz önüne getirmek mümkin däl. Internet treýdingi, opsiýalar söwdasyny ýa-da maglumat işewürligini alyp görsek, elektron pullaryň şu ulgamlarda amala aşyrylýan maliýe amallaryny ýeňilleşdirýändigini, şeýle hem işiň esasy bolup durýandygyny göreris. Hususy maglumat işewürligini döreden mahalynda telekeçi diňe özüniň satmak we öňe sürmek isleýän önümini oýlap tpmaly däl-de, eýsem, öz işini söwda platformalary we töleg ulgamlary bilen sazlaşdymalydyr, çünki müşderiler onuň harydyny şolaryň üsti bilen satyn alarlar. Şeýlelikde, elektron töleg ulgamlary internet torunda islendik üstünlikli maliýe amallaryny geçirmek üçin zerur maliýe guraly bolup durýar.

Şu günki günde elektron puldan ýa-da altynyň ekwiwalentinden ugur alýan töleg ulgamlary tapawutlandyrylýar. Bu ýerde biz has giňden ýaýran, olarda zerur bolan maliýe işini ýeňil bellige aldyryp we amala aşyryp bolýan elektron töleg ulgamlaryna serederis.

PayPal elektron töleg ulgamy. Häzirki wagtda bu dünýäde iň giňden ýaýran elektron töleg ulgamy bolup, ol 1998-nji ýyldan bäri işläp gelýär. Müşderilere hasaplaryň we satyn alnan harytlaryň tölegini geçirmäge, pul geçirmelerini ibermäge we kabul etmäge mümkinçilik berýär. PayPal elektron töleg ulgamy internet aukسیونlary geçirmekde ýöriteleşýän «eBay» amerikan kompaniýasynyň gurluş birligi bolup durýar. Häzirki wagtda PayPal elektron töleg ulgamy dünýäniň 202 ýurdunda hereket edýär, onuň 179 *mln* bellige alnan peýdalanyjysy bar, 25 milli pul bilen işleşýär.

PayPal öz peýdalanyjylaryna elektron poçtanyň we internete çykalgasy bolan ykjam telefonyň kömegi bilen tölegleri kabul etmegi we ibermegi amala aşyrmak mümkinçiligini berýär.

Elýeterlilik we hasaplaşyklaryň çaltlygy diňe bir telekeçileri däl, eýsem, internet dükanlardan harytlary satyn alýan ýönekeý alyjylary hem özüne çekýär. Iň täze tehnologiýalar iş ýüzünde amallary göz açyp ýumasy salymda geçirmäge mümkinçilik berýär. PayPal özi ýaly ulgamlardan köpugurlylygy we giňden ýaýrandygy bilen tapawutlanýar. Hakykatdan PayPal ir wagtdan bäri elektron tölegleriň standartyna öwrüldi. Ulgam onda peýdalanyjynyň öz hasabyny bellige aldyrýan (şahsy akkaunt) ykjam bank bolup durýar. PayPal siziň

hasabyňyza Visa, MasterCard, AmericanExpress ýaly plastik kartlary baglap biler.

PayPal-da hasaplaryň üç görnüşi bardyr:

1) şahsy hasaplar (Personal account). Şahsy hasapdan siz kimdir birine göni geçirmek bilen PayPal hasabynyň üstüni dolup ýa-da satyn alnan harydyň tölegini, mysal üçin, «eBay» kompaniýasyna geçirip bilersiňiz. Şahsy hasap gönüden-göni karz kartlardan töleg almagy göz önünde tutmaýar. Hasap boýunça dolanyşyklaryň aňrybaş çägi (limit) aýda 500 dollardyr. Onuň limiti hasabyň beklenmeginiň sebäbi bolup biler. Şular ýaly akkauntlara siz serişdeleri kabul edip bilmersiňiz.

2) premýer hasaplar (Premier account). Premýer hasaplar hasaba serişdeleri kabul etmek mümkinçiligi, hasap boýunça serişdeleriň dolanyşygynyň ýokary limitleri, şeýle hem karz kartlardan tölegleri kabul etmek we PayPal-yn ýörite gurallaryny (mysal üçin, PayPal töleg serwisiniň saýt bilen goşulyşmagyny) peýdalanmak mümkinçiligi bilen tapawutlanýar.

3) işewürlük hasaplary (Business account). İşewürlük hasaplary – firmalar üçin hasaplar. Şunuň ýaly hasap diňe TAX ID (salgytlary töleýjiniň belgisi) bolan firma üçin açylyp bilner.

Peýdalanyjy özüniň PayPal-daky hasabyna hem, berkidilen bank kartyna (ýa-da hasabyna) hem pullary alyp we geçirip biler. PayPal akkauntyndan serişdeler islendik pursatda bank hasabyna çykarylyp bilner.

PayPal ulgamynyň gürrüňsiz öňdebaryjylygynyň syry ulgamyň içinde tölegleriň howpsuzlygynyň ýokary derejede bolmagyndan ybaratdyr. Birinjiden, müşderileriň köpüsi şahsyýeti identifikasiýa etmekden geçirilýär, bu resminamalaryň skanlarynyň iberilmegini we hakyky ýaşayan ýeriniň salgysynyň tassyklanmagyny (töleg rekwizitleriniň tassyklanmagy barada aýtmanyňda-da) öz içine alýar. Ikinjiden, PayPal-yn üstünden töleg geçirilende siz satyjylara gönüden-göni öz töleg rekwizitleriňizi bermeýärsiňiz, sebäbi olar ony peýdalanyp bilerler we olary satyjylardan ogurlap bilerler. PayPal-da bolsa müşderileriň ähli maglumatlary aýratyn serwislerde şifrlenendirilýän görnüşde saklanýar. Eger muňa garamazdan, ulgamda siziň akkautyňyzdan siziň rugsadyňyz bolmazdan tranzaksiýa geçirilen bolsa, onda

siz ulgamyň arbitražyna şikaýat edip bilersiňiz. Yglan edilen hiline görnetin laýyk gelmeýän haryt satyn alnan halatynda siz tölenen pul möçberiniň öz hasabyňyza gaýtarylmagyny amala aşyryp bilersiňiz. Şeýle hem mysal üçin, ebay.com auksionynda harytlar satyn alnan mahalynda siz hemişe satyjy baradaky elýeter maglumatlar, ýagny ol barada oňyn bolmadyk seslenmeler, şol satyjynyň eBay ulgamynda haýsy wagtdan bäri söwda edýändigini we ş.m. baradaky maglumatlary görüp bilersiňiz. Şu we şular ýaly beýleki birnäçe çäreler iş ýüzünde kezzaplar üçin ýol goýmaýar.

E-gold elektron töleg ulgamy. E-gold elektron töleg ulgamy on-laýn hasaplaşyklarynyň ösüşiniň gözbaşynda durupdy. 1996-njy ýylda E-gold «Gold & Silver Reserve.Inc» amerikan kompaniýasy tarapyndan ornaşdyryldy we ilki başda ony döredijiler tarapyndan global elektron pul hökmünde görkezildi. Şu günki günde Günbatarda ol doly esasyda internetiň iň meşhur töleg ulgamlaryň biri diýlip hasap edilýär.

Ulgam gymmaty gymmatbahaly metallaryň gymmatyna baglanan elektron pullaryň özboluşly konsepsiýasyny peýdalanýar, ýagny ulgamyň pullary reňkli metallaryň – altynyň, kümşüň, platinanyň we paladiumyň ekwiwalenti bolup durýar. Peýdalanyjynyň hasabyndaky pul birlikleri pul görnüşdäki walýutada däl-de, gymmatbahaly metalyň agram birliklerinde görkezilýär. Gymmatbahaly metalyň agramynyň esasy birlihi hökmünde troýa unsiýasy (31,1034768 gram) kabul edilendir. E-gold ulgamynyň esasynda ýatan altyn ätiýaçlygy «Nova Scotia» (Toronto, Kanada) bankynda saklanýar. Mundan başga-da ulgam ABŞ-nyň we Şweýsariýanyň banklarynyň kepillendirmeleri bilen üpjün edilýär. Bu aýratynlyk E-gold ulgamyny halkara hasaplaşyklaryny geçirmek üçin has-da netijeli edýär, sebäbi peýdalanyjylaryň hasaplary haýsydyr bir milli pula baglanmaýar. Taraplaryň arasynda hasaplaşyklar geçirilen pursadynda gymmatbahaly metallar hakykatdan bankdan hiç ýere çykarylman öz eýesini çalyşýar, ýagny fiziki taýdan olar hemişe şol bir ýerde – ammarlarda galýar we Londonyň gymmatbahaly metallar bazarlarynyň assosiasiasynyň (The London Bullion Market Association) kadalaryna laýyklykda sertifikasiýadan geçirilen ýagdaýda saklanýar, şunda diňe oňa bolan hukuk bir eýeden beýlekisine geçýär. Peýdalanyjylaryň islegine görä metallary zerur bolan pula geçirip bolýar.

E-gold ulgamy esasy dünýä pullary bolan USD, KAD, KNF, AUD, JPY, EUR, şeýle hem Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlarynyň ozalky pullaryndan başga-da, 4 sany içki puly – altynyň (e-gold), kümüşüň (e-silver), platinanyň (e-platinum) we paladiumyň (e-pladium) agram birliginiň ekwiwalentlerini ulanýar. Elektron nagt puluň şunuň ýaly özboluşly çözgüdi peýdalanyjylary hümmetsizlenme töwekgelçiliginden ýa-da pullaryň hümmetiniň pese gaçmagyndan goramaga mümkinçilik berýär, sebäbi ulgamyň dolanyşygyndaky pul serişdeleriniň 100%-i gymmatbahaly metallar bilen üpjün edilendir.

E-gold ulgamy tarapyndan ulanylýan pullaryň ählisi ulgamyň öz içinde beýleki pullara çalşylýp bilner, bu bolsa üçünji taraplaryň hyzmatyndan peýdalanmazlyga, diýmek, spekulýasiýalarda çekilip biljek ýitgilerden gaça durmaga mümkinçilik berýär.

Serişdeleriň müşderi hasaplarynda saklanýandygy üçin töleg ulgamy her aýda 0,08% (bir ýylda 1%) möçberde hökmany töleg alýar. Her gezek hasaba serişdeler alnan mahalynda ulgam alnan pul möçberiniň 1%-ini alýar, serişdeleriň (ýa-da metalyň) ulgamdan çykaryladygy üçin bolsa pul möçberine we çykarmagyň usulyna baglylykda komissiýa haky alynýar.

Iş ýüzünde, E-gold töleg ulgamynyň mümkinçiliklerinden peýdalanmak onuň aşakdakylar ýaly görnüp duran artykmaçlyklarynda amala aşyrylýar:

- internasionallyk. E-gold – bu açyk, demokratik ulgamdyr. Özüniň ýaşaýan ýerine garamazdan, islendik adam E-gold ulgamynda hiç bir tölegsiz hasap açyp biler. Bu aýratynlygy peýdalanyjylaryň E-gold ulgamyna has ýokary üns bermeklerine getirýär.

- hasap açmagyň anonimligi. E-gold ulgamynyň administrasiýasy müşderi tarapyndan täze hasap açylýan mahalynda onuň hakyky şahsy maglumatlarynyň görkezilmegi babatda hökmany talaplary bildirmeýär.

- müşderileriň arasynda hasaplaşyklaryň netijeli amala aşyrylmagy. Pul serişdeleri E-gold ulgamynyň elektron pul birliklerinde bir gatnaşyjdandan beýleki gatnaşyja geçirilen wagtynda (tranzaksiýa) hakykatdan fiziki taýdan şol bir ýerde saklanýan gymmatbahaly metala bolan hukugyň gaýtadan paýlanmagy bolup geçýär.

- müşderileriň serişdelerini üçünji şahslar tarapyndan bildirilýän

kazyýet talaplaryndan goramak. E-gold ulgamynyň hyzmatdaş bankynyň ýerleşýän ýurdunyň kanunçylygy boýunça amarda saklanýan aktiwler kazyýet talaplarynyň obýekti bolup bilmezler.

– dolandyrmagyň ýeňilligi. E-gold ulgamynda ähli amallar goşmaça programma üpjünçiligini goýmazdan, peýdalanyjynyň standart brauzeriniň kömegi bilen amala aşyrylýar.

– tölegleri kabul etmegi guramagyň amatly bolmagy. Munuň üçin web-serişde sahypasynda tölegleri kabul etmek we esasy parametrleri üýtgetmek üçin standartlaşdyrylan görnüşi (Shopping Cart Interface) ýerleşdirmek ýeterlikdir, az möçberdäki (mikro) tölegleri geçirmek (sentiň ülüşlerine «harydy» satmak) mümkinçiligi bar.

Pullary ulgama iki ýol bilen geçirip bolýar: beýleki gatnaşyjydan geçirilen puly almak ýa-da saýtda beýan edilen mehanizmden peýdalanyň, bank geçirmesiniň üstünden E-gold ulgamyna islendik pulda serişde geçirmek.

E-gold ulgamynyň saýtynda bank geçirmesini sargyt etmek, beýleki ulgamlara (PayPal, WebMoney, Western Union) ýa-da islendik karz ýa-da debet kartyna pul geçirmelerini amala aşyrmak bilen pul alyp ýa-da olary nagt pula öwürüp biler.

CyberPlat elektron töleg ulgamy. Russiýanyň iri elektron töleg ulgamy bolup, ol 1997-nji ýylda «Platina» täjirçilik bankynyň içerki bölümi hökmünde döredildi. Ulgam iň az möçberdäki töleglerden başlap bankara hasaplaşyklara çenli maliýe hyzmatlarynyň ähli görnüşleriniň elektron täjirçiligi üçin nagt däl hasaplaşyklary üpjün etmek maksady bilen işlenip taýýarlandy. Kompaniýa 2000-nji ýylda aýratyn ýuridik şahs hökmünde bölünip aýryldy. Häzirki wagtda CyberPlat öýjükli we simli aragatnaşygyň, IP-telefonlaryň, kabel we hemra telewideniýesiniň, internet prowaýderleriniň operatorlarynyň peýdasyna, şeýle hem jemagat hyzmatlary üçin tölegleri kabul etmekde ýöriteleşýär. Öýjükli aragatnaşygyň hasabyny doldurmak üçin birinji tranzaksiýa 1998-nji ýylyň awgustynda geçirildi.

CyberPlat ulgamy elektron resminamalar dolanyşygynyň wezipesini, şol sanda töleg şlýuzyny, internet ekwaýringini, şeýle hem internet bank-müşderi wezipelerini öz içine alýan integrirlenen töleg ulgamy bolup durýar. Ulgamyň binýadynda iki esasy tehnologiýa, ýagny CyberCheck we CyberPOS tehnologiýalary goýlandy. Olaryň

birinjisi CyberPlat ulgamynda bellige alnan satyn alyjy müşderileriň tranzaksiýalaryna hyzmat edýän kiçi ulgam bolup durýar we hakykatdan geleşikleri amala aşyrmak we hakyky wagt düzgüninde olaryň tölegini geçirmek boýunça goralan resminamalar dolanyşygyndan ybaratdyr.

Kiçi ulgamda bellige alnan, tölegleri kabul etmek boýunça diler (ýa-da internet dükan) satyn alyjylaryň ulgama gatnaşyjy banklardaky hasaplaryndan ýa-da ulgamda bellige alnan bank plastik kartlary boýunça tölegleri kabul etmek mümkinçiligini alýar. CyberCheck ulgamynyň üstünden geçen tranzaksiýalar boýunça dükana satyn alnan harytlaryň tölegi kepillendirilýär we geleşikleri resminamalaşdyrmagyň netijesinde satyn alnan harytlaryň bahasyny tölemekden esassyz boýun gaçyrylmagynyň ähtimallygyny aradan aýyrýar. Mundan başga-da satyn alyjylar internet bankiňiň Russiýanyň bankyndaky islendik hasaba bank pul geçirmesini ýerine ýetirmäge mümkinçilik berýän hyzmatyndan peýdalanyp bilerler, şunda pul geçirmeleri gatnaşýan bankyň müşderisiniň hasabyndan amala aşyrylýar.

CyberPOS ulgamy internetde töleg kartlarynyň ekwaýringini üpjün etmek üçin niýetlenendir we halkara hem-de Russiýanyň töleg ulgamlarynyň plastik kartlary, şol sanda Visa, EuroCard/MasterCard, Diners Club, JCB, UnionCard kartlar boýunça, şeýle hem e-port ýeke-täk kartlardan töleglere hyzmat etmäge mümkinçilik berýär. Ulgamda bellige alnan internet dükan halkara hem-de Russiýanyň töleg ulgamlarynyň plastik kartlary boýunça tölegleri kabul etmek we amala aşyrylýan geleşikler boýunça göçürmeleri almak mümkinçiligine eýe bolýar.

CyberPOS ulgamynda bank kartlary boýunça tölegleriň iki görnüşi göz önünde tutulandyr: standart töleg we tassyklanan kart bilen töleg (CyberPlatPay tehnologiýasy). Standart töleg müşderiniň ulgamda bellige alynmagyny talap etmeýär, tassyklanan kart bilen töleg üçin bolsa bellige aldyrmak we tassyklaýyş koduny almak zerur bolup durýar. Bellige aldyrmak satyn alyja birnäçe artykmaçlyklary, şol sanda tassyklanan kart bilen tölegi talap edýän internet dükanlardan harytlary satyn almak mümkinçiligini berýär, şeýle hem harytlary satyn almak amala aşyrylan mahalynda tölegleriň möçberine çäklendirmeler bellenilmeýär.

CyberPlat ulgamynda tranzaksiýalaryň howpsuzlygyny üpjün etmegiň esasy tehnologiýalaryna elektron sanly goluň peýdalanylmagyny, 512 bitli açary peýdalanmak bilen şifrlemegiň RSA asimmetrik algoritmini, şeýle hem SSL-protokoly peýdalanmak bilen maglumatlaryň geçirilmegini degişli edip bolar.

WebMoney Transfer elektron töleg ulgamy. WebMoney Transfer elektron töleg ulgamy 1998-nji ýylda esaslandyryldy we şu günki günde bütindünýä torunyň rus dilli böleginde iň meşhur elektron töleg ulgamlarynyň biri bolup durýar. Häzirki pursatda dünýä boýunça onuň 32 milliondan gowrak peýdalanyjysy bardyr. Ulgamdaky her günki dolanyşyk 11 *mln* dollara golaýdyr. Elektron pullaryň ýeňil çykarylýandygy WebMoney Transfer ulgamynyň ägirt uly artykmaçlygy bolup durýar. Pullary bankdaky hasaplaşyk hasabyna, plastik karta çykaryp bolýar ýa-da webmoney plastik karty sargyt edip islendik bankomatdan pul alyp bolýar.

WebMoney Transfer ulgamynyň kömegi bilen maliýe amallaryny amala aşyryp we internet torunda harytlaryň (hyzmatlaryň) tölegini töläp, ykjam operatorlaryň, internetiň we telewideniýäniň prowaýderleriniň hyzmatlarynyň tölegini geçirip, hususy web serwislerini we tor kärhanalaryny döredip, köpçülikleýin habar beriş serişdelerine abuna ýazylmak üçin tölegleri töläp, WebMoney titul nyşanlaryny amatly hümmeti boýunça beýleki elektron pullara çalyşmagy amala aşyryp, elektron poçta boýunça hasaplaşyklary geçirip, ykjam telefonny gapjyk hökmünde peýdalanyň bolýar, internet dükanlaryň eýeleri bolsa öz saýtynda harytlaryň tölegini kabul edip bilýärler.

Islendik adam ulgamdan peýdalanyjy bolup biler. WebMoney ýa-da gysgaldylan görnüşde WM atly titul nyşanlar ulgamda hasaplaşyk serişdesi bolup hyzmat edip biler. WM-leriň ählisi elektron gapjyklarda saklanýar. Has giň ýaýran gapjyklar şular bolup durýar: WMZ – dollar gapjyklary; WMR – rubl gapjyklary; WME – ýewro saklanýan gapjyklar. Ulgamdaky gapjyklaryň ählisiniň 12 belgisi we degişli kepillendirijini görkezýän prefiksi bolýar.

WebMoney Transfer ulgamynyň işiniň esasynda ýörite kepillendiriji kompaniýalarda saklanýan wirtual gymmatlyklary dolandyrmak ýatýar. Her pul üçin aýratyn kompaniýa bolýar, ol degişli tranzaksiýalary dolandyrýar we olaryň ygtybarlylygyny kepillendirýär. Meselem,

WebMoney Transfer ulgamynda rubl gapjygyny bellige aldyrmak arkaly, peýdalanyjy rubl hasabynyň tranzaksiýalaryny üpjün edýän degişli kepillendiriji bilen ylalaşyk baglaşýar.

Ulgamyň peýdalanyjylarynyň islendik görnüşdäki gapjyklaryň islendik mukdaryny açmaga mümkinçilikleri bardyr, şol sebäbe göräde amatly bolmagy üçin bir peýdalanyjynyň gapjyklary olaryň saklanýan ýerinde (iňlisçe «*keeper*») birleşdirilendir, oňa peýdalanyjynyň bellige alnan belgisi ýa-da WMID identifikatory berilýär. WebMoney Transfer ulgamyny diňe bir adaty peýdalanyjylaryň öz hasaplary üçin peýdalanman, eýsem, ondan telekeçileriň we beýleki ýuridik şahslaryň hem peýdalanýandyklary sebäpli, WMID ulgama gatnaşyja diňe bir gapjyklar bilen amallary geçirmäge däl, eýsem, beýleki gatnaşyjylar bilen hukuk taýdan ähmiýetli bolan habarlary alyşmaga we şertnalary baglaşmaga mümkinçilik berýär.

Şeýle hem ulgamda içerki poçta, faýllary alyşmak serwisi we ykjam telefona gysga habarlary ibermek mümkinçiligi bardyr. WebMoney Transfer ulgamynyň ähli serwisleri goralandyr we şifrlenendir.

Ýandeks.Dengi elektron töleg ulgamy – bu elektron töleg ulgamy bolup, ol elektron pullar pikirini durmuşa geçirmäge niýetlenendir. 2002-nji ýylda bu töleg ulgamy Ýandeks we PayCash ulgamlarynyň bilelikde işläp taýýarlan önümi bolup durýardy, emma tiz wagtda Ýandeks PayCash ulgamynyň paýyny satyn aldy we şeýlelikde, töleg ulgamynyň 100%-ine eýe boldy.

Ýandeks.Dengi ulgamynyň esasy mümkinçiliklerine şular degişlidir: ulgama gatnaşyjylaryň arasynda elektron pul geçirmeleri amala aşyrmak, elektron pullary satyn almak (satmak) we çalyşmak mümkinçiligi, şeýle hem internet harytlaryň we hyzmatlaryň tölegini geçirmek. Ulgamda peýdalanyjylaryň anonim işlemekleri üçin mümkinçilikler hem bardyr. Ýeke-täk hasaplaşyk puly hökmünde rus rubly kabul edilendir. Şeýle hem Ýandeks.Dengi ulgamy elektron täjirçilik ulgamlarynyň hereket etmegini üpjün edýär. Tranzaksiýalar amala aşyrylanda komissiýa haky her bir töleg amalynyň 0,5%-ine deň bolýar. Pul serişdeleri bank hasabyna ýa-da beýleki bir usul bilen çykarylan mahalynda Ýandeks.Dengi ulgamy çykarylýan serişdeleriň möçberiniň 3%-ini tutup galýar, mundan başga-da gönüden-göni

transfer agent (bank, poçta we beýlekiler) tarapyndan goşmaça göterim alynýar.

Ulgam sanly nagt pullaryň elektron töleg ulgamlary toparynyň wekili bolup durýar we hakykatdan, WebMoney ulgamynyň göni bäsdeşidir. Ulgamlaryň ikisi hem özlerniň hususy elektron pullaryny emissiýa edýärler. Şunda tapawut WebMoney ulgamynyň öz pullaryny titul nyşanlary, Ýandeks.Dengi ulgamynyň bolsa hakuji (awans) tölegler diýip atlandyryandygyndan ybaratdyr.

Ýandeks.Dengi elektron töleg ulgamynda iki görnüşli hasaplar bardyr:

1. Ýandeks Gapjyk – hasabyň şu görnüşine elýeterligi web-interfeýsleriň üstünden alyp bolar.

2. Internet Gapjyk – ol ýörite «Internet Gapjyk» programmasyňyň üstünden elýeter bolýar. Bu programma peýdalanyjylara mugt berilýärdi we diňe «OK Windows» bar bolanda işleýärdi. 2011-nji ýyldan başlap, bu programmany mundan beýläk ösdürmek togtadyldy. Häzirki wagtda Ýandeks.Dengi ulgamy tarapyndan ony diňe web-interfeýsleriň üstünden açmak maslahat berildi.

Ýandeks.Dengi ulgamy täjirçilik maksatlary üçin peýdalanmak, ýagny ony peýda almak maksady bilen ulanmak göz önünde tutulan däl. Diýmek, ulgamyň işgärlerinde siziň Ýandeks.Dengi ulgamyň täjirçilik we işewürlük işini alyp barmak maksady bilen peýdalanýandygyňyz barada şübhe dörese, onda olar kada boýunça siziň hasabyzyň içinde ähli tranzaksiýalary gadagan edip, hatda ondan pullary hem çykaryp bilerler. Şunuň ýaly ýagdaýda pullary çykarmak diňe öz şahsyýetiňi anyklamak (identifikasiýa etmek) bilen, hususan-da, pasportyň ýa-da şahsyýeti tassyklaýan beýleki resminama bilen «Ýandeks» kompaniýasynyň edarasyna baryp ýa-da resminamanyň notariusda tassyklanandan nusgasyny poçta arkaly iberip, amala aşyryp bolar. Eger Ýandeks ulgamynyň, hakykatdan hem, täjirçilik maksadynda peýdalanylandygy ýüze çykarylan ýagdaýynda, müşderi ondan peýdalanmaktan ýüz öwürmeli bolýar ýa-da Ýandeks bilen goşmaça ylalaşyk baglaşmaly bolýar.

XI BAP

INTERNET BANK

11.1. Internet bank barada düşünje we onuň görnüşleri

Häzirki zaman jemgyýetinde bank hyzmatlary ýokary depgin bilen ösýän işiň görnüşleriniň biridir. Bankyň täsirli işlemegi we onuň bazarda bäsdeşlige bolan ukyby täze bank önümleriniň we hyzmatlarynyň işe girizilmegi bilen bagly bolup durýar.

Bank hyzmaty – şertnama esasynda amala aşyrylýan, müşderiniň bank işiniň zerurlyklaryny kanagatlandyrmaga gönükdirilen bank amallarynyň tehnologik jemleriniň özara baglanyşygydyr.

Bank önümi – müşderiniň bank işleriniň aýratyn görnüşlerindäki zerurlyklaryny kanagatlandyrmaga gönükdirilen özara baglanyşykly bank amallarynyň we hyzmatlarynyň toplumydyr.

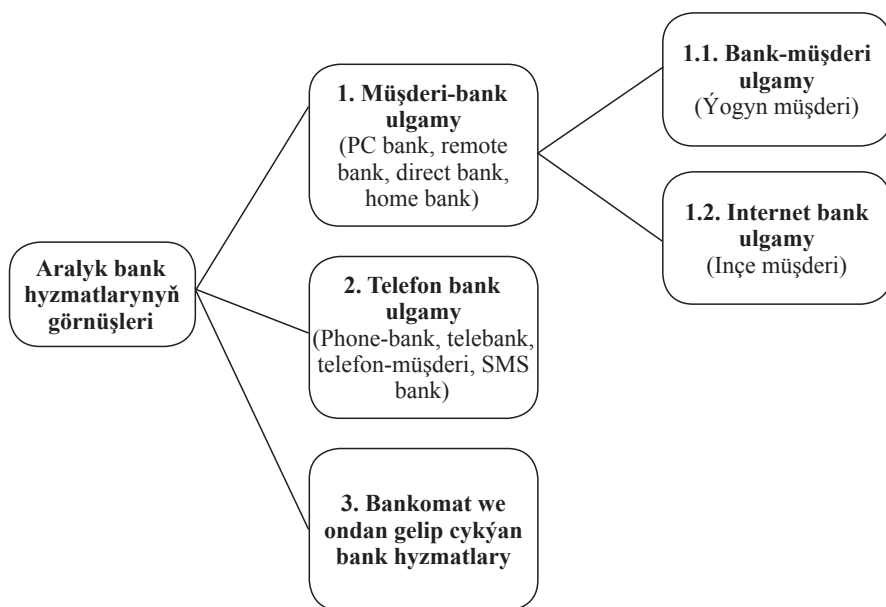
Häzirki döwürde karz edaralary kompýuterleriň üsti bilen bank hyzmatlaryny amala aşyrmakda ulanýan tehnologiýalarynda «elektron banking» (e-banking) diýlip atlandyrylýan aralykdan (distansion) ýerine ýetirilýän bank hyzmatlaryna giň ýol açýarlar. Elektron bank goşundylary täze müşderileriň hasabyna girdejilerini artdyrmak işleýän banklar üçin has hem özüne çekijidir.

Aralykdan (distansion) ýerine ýetirilýän bank hyzmatlary diýip müşderileriň banka gelmezden kompýuter ýa-da telefon ulgamlarynyň üsti bilen ugradýan görkezmeleri esasynda amala aşyrylýan bank hyzmatlaryna aýdylýar. Bank tejribesinden mälim bolşy ýaly, aralykdan ýerine ýetirilýän bank hyzmatlarynyň tehnologiýasyny häsiýetlendirmek üçin maksatlaryna baglylykda aşakdaky ýaly ugurdaş birnäçe adalgalar ulanylýar:

- müşderi-bank;
- bank-müşderi;
- internet bank;
- elektron bank;

- remote bank;
- on-line bank;
- direct bank;
- home bank;
- PC bank;
- mobile bank;
- Wap bank;
- Web bank;
- SMS bank;
- GSM bank;
- TV bank.

Ulanylýan tehnologiýalara baglylykda aralykdan ýerine ýetirilýän bank hyzmatlaryny maglumat ulgamlarynda aşakdaky ýaly toparlara bölüp bolýar (22-nji surat):



22-nji surat. Aralykdan (distansion) ýerine ýetirilýän bank hyzmatlarynyň görnüşleri

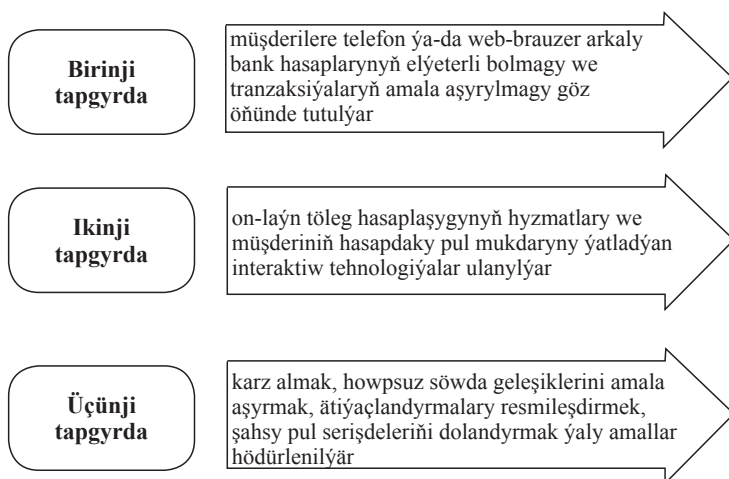
Ýokardaky suratdan görnüşi ýaly, banklaryň müşderilere uzak aralykdan hödürleýän hyzmatlarynyň görnüşleri köpdürlüdür. Olaryň

aglabasy internet ulgamynyň üsti bilen amala aşyrylýar. Mälim bolşy ýaly, internet ulgamynyň kämilleşmegi bilen banklar hem müşderilerine hödürleýän hyzmatlarynyň tehnologiýalaryny kämilleşdirýärler. Netijede, «Müşderi-bank» ulgamyna degişli bolan internet bank hyzmatlaryny öz müşderilerine hödürleýän banklaryň sany barha artýar. Sebäbi banklar öz girdejilerini artdyrmak üçin döwrebap tehnologiýalaryň kömeginden peýdalanýarlar. Meselem, «Deutsche Bank» internetde öz paýnamalarynyň söwdasyny amala aşyrýar.

Internet bank ulgamynyň ýüze çykyş taryhy 1980-nji ýyllaryň birinji ýarymyna degişlidir. Şol wagtlar ABŞ-da «home bank» ulgamynyň işi ýola goýlupdy. Bu ulgamynyň kömegi bilen goýumçylar telefon arkaly banklaryň kompýuterlerine birigip, öz hasaplary barada gerek maglumatlary alyp başlaýarlar. Internet ulgamynyň kämilleşmegi bilen banklar internet tehnologiýalaryny öz ulgamlaryna birikdirip başlaýarlar. Bu bolsa müşderilere internetiň üsti bilen öz hasaplarynyň hereketini gözegçilikde saklamaga mümkinçilik berýär.

1994-nji ýylda bu ulgama degişli ilkinji pul geçirmeleri ABŞ-da ýerleşýän Stenford karz birleşmesi tarapyndan amala aşyrylýar. 1995-nji ýylda «Security First Network Bank» atly ilkinji virtual banky döredilýär. Bu bank müşderilerine ähli bank amallaryny internetiň üsti bilen amala aşyrmagy hödürlän ilkinji bankdyr. Müşderileriň ynamyny gazanyp bilmedik bu bank şol döwürde uly ýitgi çekmeli bolýar. 2000-nji ýyllaryň başlarynda internet bank hyzmatlary bilen müşderi çekmekde «Bank of America» banklaryň arasynda saýlanmagy başaýar. Ýagny ähli bank hyzmatlarynyň paýynda internet bank hyzmatlaryndan peýdalanan müşderileriň paýy 20%-e golaý bolupdyr. Häzirki wagtda Günbatar Ýewropanyň we ABŞ-nyň ilatynyň ýaşuly gatlagynyň 50%-den gowragy, ýaşlaryň bolsa 90%-den gowragy internet bank hyzmatlaryndan peýdalanýar. Internet bank hyzmatlaryndan peýdalanan müşderileriniň sany boýunça iri banklar bolsa Russiýa Federasiýasynyň bank ulgamyna degişlidir.

Internet bank goşundysynyň ösüş ýoly aşakdaky suratda getirilýän üç esasy tapgyry geçmelidir (*23-nji surat*):



23-nji surat. Internet bank goşundysynyň ösüş ýoly

Mälim bolşy ýaly, elektron bank hyzmatlarynyň bazarynyň ösmegi bilen müşderiler banka gelmän öýlerinde, ofisinde ýa-da söwda nokatlarynda hasap açyp, pul geçirip, haryt satyn alyp, dürli tölegleri geçirip, bankomatdan nagt pul serişdelerini alyp bilýärler. Onuň üçin personal kompýuterler ýa-da plastik kartlary kabul edýän terminallar ulanylýar. Internet bank hyzmatynyň ýokary derejeli ösüşine «Security First Network Bank» nusga bolup biler. Bu bankyň müşderilere hyzmat etmegi üçin binasynyň bolmazlygyna garamazdan, häzirki wagtda onuň müşderileri gün-günden artýar. Kärende tölegini we beýleki pul tutumlaryny tygşytlamak bilen ol müşderilerine bäsdeşlige ukyply hyzmatlary hödürlemek arkaly olaryň ünsüni özüne çekýär. Günbatar Ýewropada (Germaniýada, Ispaniýada, Fransiýada, Niderlandlarda) ABŞ bilen deňeşdirilende elektron banklaryň paýy iki esse ýokarydyr.

Internet bank hyzmatlaryny hödürlemekde şu banklar bank hyzmatlarynyň hili boýunça has tapawutlanýar: «Security First Network Bank»; «Wells Fargo Bank»; «Citibank»; «Salem Five Cents Saving Bank»; «Bank of America».

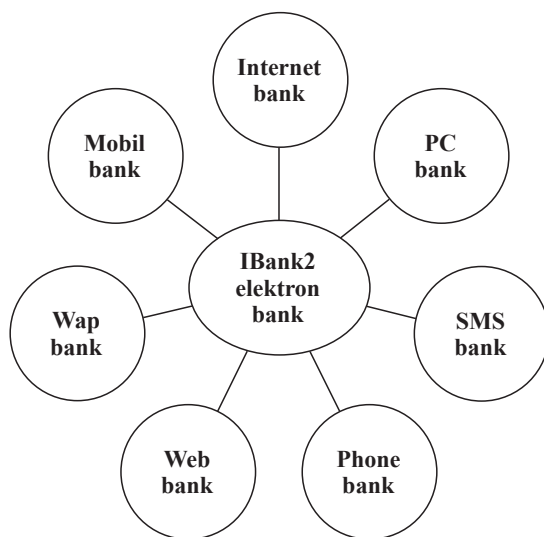
Internet bank ulgamy tarapyndan amala aşyrylýan işleri şu aşakdaky ýaly toparlara bölmek bolýar:

1) töleg – müşderiniň hasabyndan serişdeleri almak boýunça banka töleg buýrukларыny geçirmek;

2) **maglumat-habar beriş** – hasap boýunça göçürmeleri, elektron resminamalary, pul serişdeleriniň dolanyşygynyň hereketi baradaky maglumaty, gündelik balansy almak;

3) **poçta we ýöriteleşen işler** – bank işgäri tarapyndan işlenip taýýarlanylmagy talap edýän poçta habarlaryny kabul etmek we ibermek, biržadaky walýutany satmak we satyn almak;

Internet bank hyzmatlarynyň kämilleşmegi bilen aralykdan ýerine ýetirilýän bank hyzmatlary göwrümi hem-de görnüşi boýunça tapawutlanýar. Aşakdaky suratda elektron bank hyzmatlarynyň düzüminde internet bank hyzmatynyň kämilleşen, ýagny özünde birnäçe amalyň goşundylaryny jemleýän görnüşi görkezilendir (24-nji surat):



24-nji surat. Elektron bank hyzmatynyň görnüşleri

1. **IBank2** – elektron bank ulgamynyň täze gurluşy bolmak bilen korporatiw hem-de hususy müşderiler üçin doly derejede elýeterli bolan elektron bank goşundylaryny özünde jemleýär.

2. **Mobil bank** – kommunikatorlaryň, smartfonlaryň, kompýuterleriň kömegi arkaly bank hasaplarynyň we kartlarynyň dolandyrylmagyny aňladýar. Dolandyрма işi on-laýn ulgamynyň üsti bilen töleg-hasaplaşyk resminamalarynyň ählisine mahsusdyr. Mobil bank «Bank – elniň aýasynda» diýen ýörelgä esaslanýar hem-de

24 sagadyň dowamynda müşderileriň bank hyzmatlaryna bolan isleglerini elektron bank hyzmatynyň öýjükli telefon ulgamy arkaly kanagatlandyryr.

3. Phone bank – telefonyň kömegi arkaly bank hasaplaryny we kartlaryny ulanmaklygy aňladýar. Hasaplardaky gündelik galyndylaryň, olar boýunça göçürmeleriň, kesgitlenen bellibir döwür üçin göçürmeleriň faks arkaly elýeterli bolmagy, telefon hyzmatlarynyň tölegini geçirmek ýaly ençeme hyzmatlar bu ulgamyň mümkinçiligi bolup durýar. Onuň üçin müşderi kesgitlenen telefon belgisine aýlaýar we awtomatik birikdirilmeden soňra ses menýusy arkaly özüne gerek hyzmatlaryň görnüşini saýlaýar. Netijede, ses bukjasy görnüşinde telefon arkaly ýa-da faksyň kömegi bilen ugradylan resminamalar esasynda bankyň müşderisi özüne gerek bolan maglumaty alyp bilýär.

4. Web bank (iňlis dilindäki «web» sözi türkmen diline terjime edilende «kerep» diýmegi aňladýar) – internet bank ulgamynyň has ýeňilleşdirilen ýönekeý görnüşü bolup, internete birikdirilen islendik kompýuteriň kömegi bilen özara bagly bolan ulgamda resminamalary ulanmaklyga mümkinçilik berýär. Web bank merkezleşdirilen programma üpjünçiligini talap etmeýän ulgam bolmak bilen, bank hasaplaryny, bank kartlaryny internetiň we islendik web-brauzeriň kömegi bilen ulanyp bolýar.

5. Wap bank («wireless application protocol» diýen iňlis sözleriniň baş harplaryndan alnyp, «öýjükli aragatnaşyk ulgamyny ulanmagyň protokoly» diýen manyny aňladýar) diňe mobil telefonlar arkaly internetiň üsti bilen bank hasaplaryny we kartlaryny ulanmaga mümkinçilik berýär. Bu ulgamyň hyzmatlar düzümine bank rekwizitleri, walýuta kurslarynyň hem-de hasaplar boýunça gündelik amallaryň hereketi dogrusyndaky maglumatlar degişlidir. Bankyň müşderisi hasap boýunça islendik döwre göçürme sorap bilýär. Şeýle hem Wap ulgamy boýunça dürli tölegleri geçirip, bank kartyny pul serişdeleri bilen berkidip ýa-da wagtlaýyn togtadyp bolýar.

6. SMS bank («Short Message Service» diýen iňlis sözleriniň baş harplaryndan alnyp, «gysga habar hyzmatlary» diýen manyny aňladýar) – bank hasaplary we kartlary bilen bagly gerek bolan maglumatlaryň SMS arkaly elýeterli bolmagyna mümkinçilik berýän ulgamdyr. Kartlardaky we hasaplardaky serişdeleriň dolanyşygy, gün-

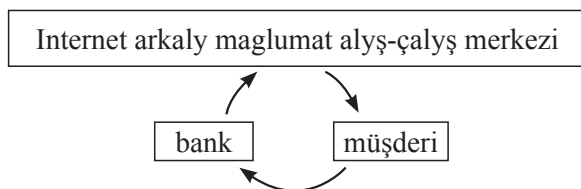
delik galyndylar hakydaky SMS maglumatlarynyň we göçürmeleriniň tertip boýunça iberilmegi göz önünde tutulýar. SMS habarlarynyň iberilişi Internet bank we PC bank boýunça müşderi tarapyndan özbaşdak saýlanýar. SMS bank korporativ we hususy müşderileri SMS habarlar arkaly maglumat bilen üpjün etmäge niýetlenendir.

7. PC bank («Personal computer» diýen inlis sözleriniň baş harplaryndan alnyp, «şahsy kompýuter» diýen manyny aňladýar) – of-laýn (of-laýn – müşderiniň ulgamda şol wagt ýoklugyny aňlatsa, on-laýn – müşderiniň ulgamda barlygyny aňladýar) ýagdaýda bank hasaplaryny we kartlaryny dolandyrmak üçin niýetlenip maliýe hasabatlarynyň, pul resminamalarynyň ähli görnüşlerine niýetlenendir. Müşderi-bank hyzmatynyň ýokary derejeli ösüşiniň netijesi bolup şifrlemäniň (belgileme) mehanizmlerini özünde jemleýär. Bank serveri bilen sazlaşykly işläp, müşderileriň awtomatik täzelenmegini üpjün edýär. Köpçülikleýin işi goldaýar we buhgalterçilik programalary bilen işleşýär. PC bank ulgamynda iki ulgam göz önünde tutulýar: «ýogyn müşderi» we «inçe müşderi». «Ýogyn müşderi» ulgamy ýuridik şahslar bilen işleşmek üçin has amatly gural hasaplanylýar. «Bank-müşderi» ulgamy ýa-da «ýogyn müşderi» ulgamy karz gurasynyň hünärmenleri tarapyndan goýulmaly uly göwrümlü, ýöriteleşdirilen maglumat-programma üpjünçiligini talap edýär. Bu ulgam:

- bankyň kompýuter ulgamynyň;
- bank amallary boýunça maglumatlar ulgamynyň;
- sorag-jogap gulluklarynyň;
- dürli maglumatlar çeşmeleriniň;
- pul serişdeleriniň elýeterli bolmagyna mümkinçilik berýär.

Müşderiler tarapyndan aralykdan ýerine ýetirilýän bank hyzmatlarynyň bellibir görnüşleri peýdalanylanda, işiň görnüşi bölekdeýin alnyp barlanda «inçe müşderi» ulgamy hödürlenilýär. Bu ulgamyň işleýiş aýratynlygy internet bank ulgamyna internet brauzeriň kömegi bilen girip, bankyň saýtynda ýerleşdirilen hyzmatlardan peýdalanmaktan ybaratdyr. Bank-müşderi ulgamyndan tapawutlylykda müşderiniň kompýuterinde programma üpjünçiligi gurnamaklyk zerurlygy ýüze çykmaýar. Bu mehanizmi amala aşyrmak üçin internet programmalaşdyryşyň dürli tehnologiýalary ulanylyp bilner. Müşderi mobil telefonlaryň, smartfonlaryň kömegi bilen hem bu ulgamyň hyz-

matyny peýdalanyp biler. Şeýle hem şahsy kompýuterlerden başga-da ulgamdaky islendik kompýuterden peýdalanyp bolýar. Sebäbi bu ulgam üçin aýratyn programma üpjünçiligi talap edilmeyär. Internet bank ýa-da «inçe müşderi» ulgamynyň hyzmatyndan peýdalanýan bankyň müşderisi bilen iş salşylanda şahsy identifisirleýji maglumaty saklaýjy bolan kodly disketler, smart kartlar ýaly dürli görnüşli ulanylyp bilner. Internet bank ulgamyny aşakdaky görnüşde suratlandyrmak bolar (25-nji surat):



25-nji surat. Internet bank ulgamynyň modeli

Internet bank ulgamynyň müşderi-bank ulgamynyň has modifikasiýalaşdyrylan görnüşidigini belläp geçmeli. Müşderi kompýuter arkaly internet ulgamyna birikdirilen bankyň web-saýty bilen integrirlenen internet bank ulgamyna girýär. Awtorizasiýa mehanizmiň kömegi bilen müşderi özüniň şahsyýetini anykladandan soň, öz hasaby boýunça maglumat almaga we ony dolandyrmaga mümkinçilik gazanýar. Müşderiniň bank hasabyna degişli ähli amallary karz edarasy tarapyndan hasaba alnýar we ol boýunça ikitaraplaýyn ýazgy edilýär.

Internet bank ulgamynyň artykmaçlyklary şu aşakdakylardan ybarat:

- kompýutere goşmaça programma üpjünçiligini goýmak gerek däl;
- müşderi gysga wagtyň içinde özüniň bank hasaby boýunça islendik maglumaty alyp bilýär;
- müşderiniň hasabyna gelip gowşan serişdeler hakynda maglumat banka gelip gowşan wagty habar berilýär;
- resminama alyş-çalyşy bank bilen müşderiniň arasynda elektron ýagdaýda amala aşyrylýar. Kagyz resminama dolanyşygynyň zerurlygy aradan aýrylýar. Muňa garamazdan bank kagyz görnüşindäki resminamalary müşderiniň islegine baglylykda gündelik amallar boýunça hödürläp bilýär.

Internet bank ulgamynyň hyzmatlary «home bank» ulgamynyň hyzmatlarynyň kämilleşen dowamy bolmak bilen müşderileri özüne örän çalt çekýän bank hyzmatlarynyň biridir. Ol müşderileri banka gelmezden bank hyzmatlary bilen üpjün edýän tehnologiýadyr. Bu tehnologiýa 80-nji ýyllarda döräp, görüp-eşidilmedik üstünlikleri gazandy. Home bank hyzmatlarynyň ösüşinde aşakdaky üç tapgyry görkezmek bolýar:

Birinji tapgyr – telefon bank hyzmaty. Telefonyň kömegi bilen bank müşderilerine birnäçe hyzmatlary elýeterli edýär.

Ikinji tapgyr – PC bank hyzmaty. Müşderi internetiň üsti bilen däl-de, şahsy kompýuteriň we modemiň kömegi bilen gönüden-göni banka birigýär. Bank bolsa müşderä amallaryny geçirmäge mümkinçilik döredýär.

Üçünji tapgyr – torly ýa-da internet bank ulgamynyň ösüşi. Onuň PC bank hyzmatlaryndan tapawudy töleg-hasaplaşyk, maglumat üpjünçilik ýaly amallaryň internetiň üsti bilen alnyp barylmagyndadyr.

Adyndan belli bolşy ýaly, maglumat internet boýunça alnyp berilýär. Müşderi islendik kompýuteriň kömegi bilen internet arkaly brauzer ulanyp, bank bilen birigip bilýär. Internet bank mehanizminiň köptaraplylygy hususy taraplara we kärhanalara elýeterligi üpjün edýär. Şeýle hem ýokary tizlikde amatly şertler bilen pul hasabyny dolandyrmaklyga şert döredýär. Internetiň üsti bilen töleg tölemek adaty kompýuterde işlemekden çylşyrymly däldir. Internet bank ulgamyny ulanmak üçin ýörite bilim gerek däl. Internete birikdirilen kompýuter bilen Microsoft Internet Explorer brauzeri yeterlikdir. Bank bilen aragatnaşyk onuň saýty arkaly interaktiw ýagdaýda amala aşyrylýar. Amaly ýerine ýetiriji işgäriň etmeli işleri müşderiniň üstüne düşýär, ýöne muňa garamazdan müşderiniň yerine ýetirmeli amallary has ýeňilleşdirilendir. Bu amallaryň yerine ýetirilişini özleşdirmek üçin müşderi tarapyndan kän wagt talap edilmeýär.

«Internet bank» adalgasy häzirki döwürde internet ulgamynda giňden ýaýrandyr, ýöne muňa garamazdan, hukuk taýdan tassyklanylmadykdyr. Mundan başga-da kanunda ýa-da ykdysadyýet ylmynda nazary taýdan doly kesgitlenmedik bolup durýar. Bu ýagdaýy gysga wagtyň içinde aradan aýyrmak üçin dürli taraplardan çemeleşmeli

bolýar. «Internet bank» düşünjesine hukuk hem-de ykdysady nukdaý-nazardan düşünmek gerek.

Hukuk manyda alnanda – internet bank dünýä ýüzünde internet tory arkaly kompýuter ulgamynda amala aşyrylýan elektron bank işi bolup, ol ýa-da beýleki bir bank internet ulgamy arkaly müşderilerine bankda açylan hasaplaryny dolandyrmaga mümkinçilik döredýär.

Ykdysady manyda alnanda – internet bank hyzmatlary internet ulgamynda karz edaralary, şeýle hem ýurduň kanunçylygyna laýyklykda kompaniýalar tarapyndan müşderilere bank kartlary arkaly tölegleri ýerine ýetirmäge mümkinçilik berýär. Hukuk taýdan halkara we milli bank kanunlarynyň talabyna laýyklykda internet bank ulgamyň mümkinçilikleri aşakdakylardyr:

- maliýe resminamalarynyň ähli görnüşlerini banka ugratmak;
- islendik wagt aralykdaky bank hasaplaryna degişli göçürmeleri we resminamalary almak;
- bankdaky töleg resminamalarynyň işlenýän wagty olara gözegçilik edip bilmek;
- kemçilik ýüze çykan dessine habarly bolmak;
- bir interfeýsde dürli banklarda ýerleşýän hasaplar bilen işläp bilmek;
- töleg-hasaplaşyklaryň dolanyşygyna gözegçilik edip we olary çap edip bilmek.

Hemmesini bir sözde jemläp aýdanymyzda, internet bank hyzmatlary bank işini ýokary hilli derejä ýetirýän täze tehnologiýalaryň ulanylmagynyň aýdyň mysalydyr. Gürrüň müşderilere edilýän hyzmatyň täze görnüşi hakda bolman, eýsem, bu bank işine täzeçe çemeleşmekdir.

Soňky döwürlerde golaý aralykda ýerleşýän bank müşderiler üçin esasy görkeziji dälendir. Esasy görkezijileriň biri bolup internet bank hyzmatlarynyň amatlyklary, olaryň hili we köpdürlüligi, elýeterliligi çykyş edýär. Şonuň üçin banklara döwrüň talaplaryna eýerip, aralykdan ýerine ýetirilýän bank hyzmatlaryny ýerine ýetirmek, olary ýaýbaňlandyrmak, internet bank bilen utgaşdyrmak wajyp bolup durýar.

Hususy banklar on-laýn ulgamy bilen işleşmegiň dürli görnüşlerini ulanyp görýärler. Olaryň biri hem müşderiler bilen ýapyk ulgamda görkezilen telefon belgisi arkaly habarlaşmak bolup durýar.

Bankyň çäginde ýerleşmeýän müşderilerden şäherara, halkara jaňlar üçin pul tutumlarynyň saklanylyp galynmagy müşderileriň sanynyň azalmagyna getirýärdi.

Banklaryň müşderileriniň sanynyň artmagy we banky terk edip giden müşderileri yzyna dolap getirmek üçin internet bank hyzmatlary diýseň ýerlikli sebäp we şert bolup durýar. Hünärmenleriň aýtmagyna görä, maliýe institutlary tarapyndan internet bank hyzmatlarynyň täze, döwrebap hyzmat ediş tehnologiýalaryny ýaýbaňlandyrmak barha giň gerime eýe bolýar. Sebäbi aralykdan ýerine ýetirilýän bank hyzmatlary ownuk, bölek söwdany alyp barmak üçin örän möhümdir. Müşderileri artdyrmak, bank önümleriniň maksadalaýyk marketingini ýöretmek we amallary ýerine ýetirmek üçin çykdajylary azaltmak internet bank hyzmat ediş tehnologiýalarynyň täze gazananlary bilen mümkindir.

11.2. Internet bank ulgamynyň aýratynlyklary

Ýerleşýän ýerine, onuň ýakynlyk-daşlygyna garamazdan, ondaky hödürlenilýän aralykdan ýerine ýetirilýän hyzmatlara we olaryň hiline, amatlyklaryna seredip, bank saýlaýan müşderileriň sany barha artýar. Bu hyzmatlary bolsa müşderilere internet bank hödür edip bilýär.

Internet bank hyzmatlarynyň müşderiler üçin nähili artykmaçlyklary bar?

Internet bank hyzmatlarynyň esasy artykmaçlygy onuň amatlylygydyr. Dürli hyzmatlar we amatly göterim goýumlary örän elýeterlidir. Şu iki şertiň bank tarapyndan üpjün edilmegi bolsa müşderileriň ünsüni has hem özüne çekýär. Häzirki wagtda bankyň özüne baryp bitirip bolýan işleriň, hyzmatlaryň ähli görnüşlerini internet bank ulgamy amala aşyrýar. Müşderiniň bank hasabyndaky ýerine ýetirilýän amallar boýunça göçürmeler, hasapdan hasaba geçirmeler, maýa goýum amallary (depozit, gymmat bahaly kagyzzlar, walýuta söwdasy), harytlaryň we hyzmatlaryň tölegini geçirmek we kabul etmek (tutuşlaýyn we bölekleyin tölegler), hatda karz bermeklik hem ýola goýlandyr. Bu ýokardaky amallary bankyň özüne baryp amala aşyrandan internetiň üsti bilen ýerine ýetirmek diýseň arzan düşýär.

Internet bank hyzmatlaryna banklar tarapyndan näme üçin üns güýçlendirilýär?

Banklaryň internet bank hyzmatlaryny barha ösdürmeginiň we kämilleşdirmeginiň *ilkinji sebäbi* ol hem müşderiler tarapyndan **islegiň** döremegidir. *Ikinji bir sebäbi* adamlaryň isleg bildirýän hyzmatlaryny banklar kanagatlandyryjak bolup **täzeçillige** tarap ýöreyärler. *Üçünji bir sebäp* banklar üçin aralykdan ýerine ýetirilýän bank hyzmatlaryny ýerine ýetirmek **az çykdajyly** bolýar:

- ilki bilen, amallary ýerine ýetirmek üçin az wagt sarp edilyär;
- bankyň internet bölümlerini döretmek adaty bankyň bölümlerini döretmekden gymmat düşmeýär. Ýene bir tarapdan, amallary ýerine ýetirmek üçin bank tarapyndan harçlanylýan çykdajylaryň has hem kemelýändigini göz önünde tutsak, adaty bank bölümi bilen deňeşdirilende ony döretmek üçin sarp edilen çykdajynyň öwezi has çalt dolunýar;

- bankyň geografik taýdan ýerleşýän ýerine degişli bolmadyk müşderileri çekmek. Oba ýerde ýerleşýän bank hem özüniň çäginde giniňdip bilýär we başga şäherlerden, etraplardan, ýurtlardan müşderileri çekip bilýär. Munuň üçin şol ýerlerde öz bölümlerini, şahamçalaryny açmak zerurlygy ýüze çykmaýar. Diňe interneti ulanmak arkaly, has dogrusy, onuň kömegi bilen obada ýerleşýän adaty bank halkara derejesindäki banka öwrülip biler.

Banklary internet bank hyzmatlaryny ösdürmäge iterýän sebäpleriň dördünjisi ol hem **bäsdeşlikdir**. Bäsdeşlik bolsa ösüşiň hereketlendirijisidir. Tehnologik taýdan ösen internet bank ulgamy bolan banklar özleriniň bäsdeşlerinden has öňe saýlanýarlar. Ýakyn geljekde internet üsti bilen müşderilere hyzmat etmek ähli banklar üçin hökmany zerurlyk bolar.

Internet kompaniýalarynyň bank hyzmatlarynyň bazarynda tutýan orunlarynyň aýratynlyklary. Internet kompaniýalarynyň internet bank hyzmatlarynyň bazarynda öz orny bardyr. Olar internet bank ulgamyny işläp düzüjilerdir. İşläp düzüjiler, serwis-prowaýderler bolmadyk bolsa internet bank ulgamynyň ýokary depginli ösüşini gazanyp bolmazdy. Öz zerurlyklaryna we aýratynlyklaryna görä, bu ulgamy işläp düzen banklar hem bardyr. Kada bolşy ýaly, olar iri halkara banklarydyr, ýöne banklaryň aglaba bölegi ýörite işläp düzüji firmalar tarapyndan hödürlenilýän ulgamlardan peýdalanýarlar. Her bir kiçi ýa-da orta haldaky banklar özleriniň awtomatlaşdyrylan

dolandyryş ulgamy bilen sazlaşykly işleýän internet bank ulgamyny işläp düzmäge ukyply dälidir.

Programma işläp düzüjiler düşewüntli bazaryň emele gelmeginden peýdalanyp banklara ýokary derejeli on-laýn hyzmatlaryny gurnamak üçin täzeden-täze çözümleri hödürleýärler. Netijede, olaryň zähmeti ýerine düşýär. Sebäbi banklara aradaşlykdaky müşderilerine ýokary derejeli hyzmaty hödürlemek üçin şoňa laýyk ulgam gerek bolup durýar. Internet bank ulgamy üçin programma işläp düzýänlerede, banklara-da bu diýseň amatly we düşewüntli iş bolup durýar. Bu ýagdaý ýakyn geljek üçin hem şeýle bolar. Şeýleklikde, häzirkiki döwürde internet bank hyzmatlary edara görnüşli we edara görnüşli şahslary döretmeýän taraplar üçin ösen hem-de ýokary derejede ösýän bank hyzmatlaryny hödürlemekdir.

Bank hyzmatlarynyň bazarynyň ýokary depginler bilen ösýän şertlerinde we müşderiler ugrundaky barha ýitileşýän bäsdeşligi nazarda tutup, banklar üçin maksada laýyk ulgamy we öňde goýlan sepgitlere ýetmek üçin anyk strategiýalary düzmek zerurdyr.

Bäsdeşlik şertlerinde aralykdan ýerine ýetirilýän bank hyzmatlarynda ylmyň täze gazananlaryny ornaşdyrmak hökmany bolup durýar. Internet bank hem oňa aýdyň mysaldyr. Müşderilere hyzmat edilende öňdebaryjy tehnologiýalary ulanmak bankyň serişdelerini degerli peýdalanmaga kömek edýär. Amallaryň wagtyny çaltlandyryp, hyzmatlary kämilleşdirýär we bäsdeşlige ukyply edýär.

Internet bank ulgamy ýuridik taraplara nähili mümkinçilikleri hödürleýär?

Internet bank ulgamynyň ýuridik tarap bolup durýan müşderilere berýän mümkinçilikleri:

- müşderiniň işleýän ýerinde bank bilen habarlaşmagy;
- müşderiniň ýaşaýan ýerine garamazdan tölegleri amala aşyrmagy;
- müşderiniň elektron kanallaryň üsti bilen hasaplary dolandyrmagy;
- müşderiniň buhgalteriň amallaryna Ýer şarynyň islendik künjünden gözegçilik edip we olara jerime salyp bilmegi;
- müşderiniň bankdaky degişli bolan ähli hasaplaryň üsti bilen, haýsy walýutadygyna garamazdan, işläp we dürli amallary ýerine ýetirip bilmegi;

- müşderiniň töleg boýunça buýurmalary amala aşyrylanda wagtyňy tygşytlamagy (onuň üçin banka barmak we ýol geçmek, nobata durmak zerurlygy ýüze çykmaýar);

- müşderiniň transport we beýleki serişdeleri boýunça çykdajylarynyň aradan aýrylmagy;

- müşderiniň we bankyň işgärleriniň zähmetiniň has önjeýli ulanylmagy.

Internet bank hyzmatlarynyň bank binasynyň içinde müşderilere hödürlenilýän hyzmatlardan amatly we elýeterli taraplary haýsylar?

Işin aradaşlykdaky hyzmatynyň amatly hem-de ygtybarly usullary adaty bank hyzmatlaryndan köptaraplaýyn üstün gelýär. Olara şu aşakdakylar degişlidir:

- **amatlylyk we ýönekeýlik** – öz hasabyňy islendik ýerde dolandyryp bilmek mümkinçiliginiň bolmagy. Bank tarapyndan kabul edilen töleg we beýleki hasaplaşyk resminamalaryny taýýarlamak, maglumatlary işläp geçirmek işleriniň we olara edilýän gözegçiligiň awtomatlaşdyrylmagy internet bank ulgamyndan peýdalanmagy ýönekeýleşdirýär.

- **maglumat üpjünçilik** – müşderiniň bankda açan ähli hasaplary boýunça, şol sanda golçur kärhanalarynyň hasaplaryna degişli, şeýle hem dürli maliýe hasabatlaryndan gelip çykýan maglumatlary öz wagtynda doly we dogry alyp bilmegi.

- **operatiwlik** – alnan maglumatlaryň esasynda dessine çözügüt çykarmaga we şol wagtyň özünde hasaplaşygy geçirmäge mümkinçiligiň bolmagy. Ulgam hemişe işjeň ýagdaýda bolýar. Bank tarapyndan kabul edilen maglumatlar we tabşyryklar şol pursat bolan real wagt tertibinde ýerine ýetirilýär.

- **tygşytllylyk** – internet bank ulgamynda müşderiniň banka barmak üçin sarp edýän wagtyňy we şonuň bilen bagly çykdajylarynyň az harçlanylmagy. Banka gitmek we nobata durmak gerek bolmaýar. Hepdäniň ähli günleri 24 sagatlap hyzmatlar elýeterlidir. Netijede, adam hem-de wagt resurslary aýap saklanylýar, banka ýüz tutmak bilen bagly material serişdeleri kemelýär we tygşytlanylýar.

- **garaşsyzlyk** – internet bank ulgamynda müşderiniň bankyň işleýän wagtyna we ýol aralygyna garaşly bolmazlygy.

– **howpsuzlyk** – iberilýän maglumatyň kriptografik goraglylygy we tölegiň mukdaryna baglylykda elektron sanly gollaryň, parollaryň we beýleki köpderejeli elementler ulgamynyň ulanylmagy. Bu bolsa öz gezeginde üçünji bir tarapyň ulgama girmeginiň önüni almağa ýardam berýär.

– **tizlik** – bank hyzmatlarynyň ýerine ýetirilişiniň tizliginiň çaltlygy. Bu aýdylanlary aşakdaky tablisada getirilen deňeşdirme maglumatlaryndan hem görüp bolýar (9-njy tablisa):

9-njy tablisa

Tölegi taýýarlamak we geçirmek üçin sarp edilýän wagt

Amalyň ady	Adaty bank tölegi	Internet bank
Töleg resminamalaryny taýýarlamak	takmyndan 4 minut	takmyndan 4 minut
Töleg resminamalaryny barlamak	2 minut	1 minut
Degişli ýolbaşçylaryň gollaryny we möhürlerini ýygnamak	10 minut	zerurlygy ýok
Töleg resminamalaryny printerden çap etmek	2 minut	zerurlygy ýok
Banka ulag bilen gitmek	30 minut	zerurlygy ýok
Bank işgäri tarapyndan hyzmat edilmegi (nobata durmagy göz önünde tutmazdan)	15 minut	zerurlygy ýok
Iş ýeriňe dolanmak	30 minut	zerurlygy ýok
Jemi:	1 sagat 33 minut	5 minut

– **elýeterlilik** – bankda açylan hasaplary özbaşdak dolandyryp bilmek mümkinçiliginiň bolmagy.

– **birikmeklik** – internet bank ulgamyna birikmek hyzmaty üçin tölegiň ýoklugy. Ulgamda bellige alynmak üçin töleg tölenilmeýär we hiç hili müşderi tölegi hem alynmaýar.

Internet bank ulgamy fiziki şahslar üçin nähili mümkinçilikleri hödürleýär?

Internet bank ulgamy fiziki şahslar üçin aşakdaky mümkinçilikleri hödürleýär:

- müşderileriň bank kartlary, goýum we karz hasaplary bilen bagly amallaryna gözegçilik etmek we olar boýunça islendik wagta degişli göçürmeleri almak.

- pul geçirmelerini amala aşyrmak;
- card-to-card (kartdan-karta);
- bankda açylan kart hasabyndan depozit we gündelik hasaplaryna pul geçirmek;

- depozitiň hasabyna bank kartyny pul geçirmesi bilen berkitmek.

Internet bank ulgamynyň fiziki şahslar aşakdaky tölegleri amala aşyryp bilýärler:

- stasionar we öýjükli telefonlara;
- kabel telewideniýesine;
- hojalyk hyzmatlaryna;
- maliýe hyzmatlaryna (maliýe, ätiýaçlandyryş, bahalandyryş kompaniýalarynyň, karz guramalarynyň hyzmatlaryndan peýdalanmak);
- bilim hyzmatlaryna;
- paç, gümrük we beýleki hökmany bolan býujete tölenilýän töleglere;

- şeýle hem awiapedekleriň, «Mary Kay», «Oriflame», «Vision» ýaly otuza golaý kompaniýalaryň hyzmatlarynyň tölegleri.

Internet bank ulgamyna goşulmagyň amatly taraplary:

- töleg resminamalary banka ýokary tizlikde baryp gowuşýar;
- bankda operatiw ýagdaýda resminamalaryň gaýtadan işlenilmegi;
- işgärleriň iş wagtynyň tygşytlanmagy netijesinde çykdajylaryň kemelmegi;

- hasapdaky galyndynyň islendik wagt anyklanmagy;
- daşyndan başga biriniň aralaşmagyndan goraýan ygtybarly programmalar toplumynyň bolmagy;

- awtorlaşdyrylan programma başgalaryň girip bilmezligi;
- 24 sagadyň dowamynda ýokary derejeli hünärmenleriň programmany ulanmakda telefon arkaly tehniki kömek bermekleri;
- 1C buhgalterçilik programmasy bilen bile işleşmegi;
- sorag-jogap gullugynyň bolmagy;
- islendik wagty ulgama girmek mümkinçiliginiň bolmagy.

Aralykdan (distansion) ýerine ýetirilýän bank hyzmatlarynda taraplaryň birek-birege iberýän elektron resminamalarynyň görnüşi:

- töleg tabşyrygy;
- hasabyň ýagdaýy barada göçürme;
- hasapda galan puluň tassyknamasy;
- giriş tölegleriniň resminamalary;
- daşary ýurt walýutasyndaky pul geçirmeklik baradaky arza;
- daşary ýurt walýutasyny satyn almak boýunça talapnama (konwertasiýa üçin);
- daşary ýurt walýutasyny satmak boýunça talapnama (konwertasiýa üçin);
- kros amallary üçin borçnama (konwertasiýa);
- bankdan nagt pul almak barada talapnama;
- resminamalaryň we maglumatlaryň bank bilen erkin ýagdaýda alnyp çalşylmagy.

Internet bank hyzmatlaryndan peýdalanýan her bir müşderi on-laýn ýagdaýda bankdan gerek bolan maliýe maglumatlaryny alyp bilýärler. Şeýle-de dürli elektron resminamalaryny taýýarlap, olary internetiň üsti bilen banka iberip bilýärler. Telefon arkaly hem interfeýsiň üsti bilen merkezi ulgama birigip bolýar. Aradaşlykdaky birikme we maglumat hökmany ýagdaýda goralyp saklanylýar. Kompýuter arkaly internetiň kömegi bilen ykdysady subýektleriň gatnaşyklaryny çaltlaşdyryp olaryň howpsuzlygyny, rahatlygyny, amatlylygyny üpjün etmek mümkindir. Mälim bolşy ýaly, soňky ýyllarda interneti ulanýanlaryň sany ýokary depgin bilen artýar. Maglumat tehnologiýalarynyň ösmegi bank hyzmatlaryny öndüriji bilen ulanyjynyň arasyňy ýakynlaşdyryp, banklaryň arasyndaky bäsdeşligi has hem ýitileşdirdi. Şonuň netijesinde-de bank hyzmatlarynyň köpdürlüligi artyp barha hili ýokarlanýar.

11.3. Internet bank hyzmatlarynyň daşary ýurt tejribesi

Şahsy kompýuteriň üsti bilen bank amallaryny dolandyrmagyň ilkinji programmalary 1980-nji ýyllarda günbatar banklary tarapyndan döredildi. Maýa goýujylara telefon arkaly bankyň kompýuterine birigip (home bank), öz hasabyny barlamaga mümkinçilik döredildi. Internetiň güýçli depgin bilen ýaýramagy öňdebaryjy banklara

maglumatlary elýeterli edýän ulgamy döretmäge mümkinçilik berdi. Onuň yzysüre bolsa hasaplara degişli amallary ýerine ýetirmek hem internetiň üsti bilen amala aşyrmaklyk mümkinçiligi döredi. ABŞ-da 1995-nji ýylda dünýäde ilkinji gaýybana bank – «Security First Network Bank» döredildi. Bu bankyň döremeginiň esasy sebäbi hem kanuna laýyklykda haýsydyr bir ştata degişli bank beýleki bir ştatda öz şahamçasyny açyp bilmeýärdi. Bu bank häzirki günde hem gaýybana banklaryň öňdebaryjylarynyň biridir.

Ýewropada ilkinji gaýybana bank «Advance Bank» bolup, ol Drezden (Germaniýa) bank toparynyň ownuk düzüm bölegidir. Ol öz işine 1996-njy ýylda başlaýar. Şol bir wagtyň özünde-de ykdysadyýetde täze adalga *branchlessbank* (şahamçasyz bank) peýda bolýar. Ol diňe internet tory arkaly işleýär. Mysal hökmünde Ýewropada raýatlara internetde işewür hyzmatdaşlygy hödürleýän «ING Direct» banky bu babatda örän ygtybarly hasaplanýan banklaryň hatarynda durýar. Bu bank 2017-nji ýyl boýunça dünýä ykdysadyýetiniň ösmegine aýgtyly goşantlaryny goşýan banklaryň sanawyna girmegi hem başardy.

Internet bank hyzmatlaryny hödürleýän stasionar banklar bilen bir hatarda hiç hili fiziki bölümleri bolmadyk gaýybana banklar we on-laýn karz kompaniýalary, guramalary işleýär. Olar ähli bank amallaryny internet arkaly ýerine ýetirýärler. Diňe gaýragoýulmasyz ýagdaýda müşderi bankyň işgäri bilen telefon arkaly habarlaşyp bilýär. Netijede, internet bank ulgamyny ulanýanlaryň sany Ýewropanyň demirgazygynda barha artýar. Şwesiýada soňky ýyllarda internet ulgamyny peýdalanýanlaryň 70%-den gowragy on-laýn hyzmatlaryndan peýdalanýar. Mälim bolşy ýaly, internet bank hyzmatlary beýleki ýurtlar bilen deňeşdirilende Gollandiýa, Germaniýa we Daniýa ýaly Ýewropa ýurtlarynda-da has ösendir. Şoňa laýyklykda hem, internet bank ulgamynyň has ösen ýeri Ýewropa hasaplanýan bolsa, ikinji ýerde ABŞ degişli bolup durýar. ABŞ-da ähli iri banklar internet bank hyzmatyny hödürleýär. Banklar tarapyndan ýerine ýetirilýän amallaryň 3%-i, Ýewropada bolsa 4%-i internetiň üsti bilen amala aşyrylýar. Birnäçe kynçylyklara garamazdan, internet bank bank hyzmatynyň bir görnüşi hökmünde çalt depgin bilen ösýär. Günbatar ýurtlarynda karz edaralarynyň müşderileri tarapyndan internet arkaly ýerine ýeti-

rilýän amallaryň göwrümi 30%-den geçdi. Amerikada we Ýewropada internet bank hyzmatyndan peýdalanýan müşderileriň sany 120 *mln* adamdan geçdi. Ýewropada internet bank ulgamynda aýlanýan puluň mukdary 5 *mlrd* ýewrodyr. Banklaryň, maliýe guramalarynyň we broker firmalarynyň işini öwrenmekde ýöriteleşen «Gomez Advisors» kompaniýasynyň maglumatlaryna görä, sorag-jogap geçirilen banklaryň 62%-i häzirki wagtda amala aşyryan tranzaksiýalarynyň ýerine ýetirilişini internet arkaly maglumat berýärler. Bank bölümleriniň daşynda geçirilýän amallaryň (bankomat, telefon, kompýuter) göwrümi ABŞ-da her ýyl 15%-e golaý artýar. Şol sanda *home bank* hyzmatlary hem ýylsaýyn artýar. Hasaplaryň elektron töleginden başlap maýa goýum bukjalaryny dolandyrmagy hem öz içine alýar. Günbatar Ýewropanyň Germaniýa, Ispaniýa, Fransiýa we Gollandiýa, Şwesiýa, Finlýandiýa, Norwegiýa ýaly ýurtlarynda internet bank ulgamy ABŞ-dan iki esse ösendir. Internet bank hyzmatlary demirgazyk Ýewropa ýurtlarynda has giň ýaýrap, Finlýandiýada, Norwegiýada, Şwesiýada ýerleşýän banklaryň 95%-i internet bank hyzmatlaryny hödürleýärler. Bu banklaryň müşderileriniň 80%-den gowragy bolsa, bu hyzmatdan peýdalanýarlar. Şwesiýanyň raýatlarynyň 40%-den gowragy internet bank hyzmatlaryndan peýdalanýarlar. Şwesiýanyň banklary ilkinji bolup internet bank hyzmatlaryny hödürläp başladylar. Şu günki günde Şwesiýada internet bank ulgamynyň lideri diýlip «Skandia» ätiýaçlandyryş toparynyň bölümçesi bolan «Skandia Banken» hasaplanýar. Internet bank hyzmatlarynyň Amerikada dörändigini unutmany dälidir. Häzirki günde hem internet bank hyzmatlary bu ýerde iň ýokary derejede bolmagynda galýar. Amerikan banklary hyzmatlaryň diýseň kän bölegini internet ulgamynyň üsti bilen ýerine ýetirýärler. Bu ulgamyň üsti bilen ähli hasap amallaryna mümkinçilik bardyr: walýutany alyp-satmak, gymmatly kagyzlar bazarlarynyň söwdasy, müşderiniň öz depozit hasaplaryny ätiýaçlandyrmagy, karzlaryň dürli görnüşlerini alyp bilmegi we beýlekiler. Şeýle-de Ýewropa bilen Russiýadan tapawutlylykda birnäçe amerikan banklarynda müşderiler internet bank ulgamyna girmek üçin az wagt sarp edýärler, ýagny bankyň saýtynda müşderä berlen plastik kartyň maglumatyny ýazmak ýeterlikdir. Şeýle-de ABŞ bilen Russiýanyň bazarlaryny deňeşdirip, indiki aýratynlyklary bellemek bolar.

Birinjiden, Amerikada müşderi amallary ýerine ýetirilende internet ulgamynda bankyň saýtynda işleýär. Onuň aýratyn ady bolmaýar, ulanyjynyň interfeýsi, saýtyň dizaýny, ulgama girmeklik bankyň birinji sahypasynda amala aşyrylýar.

Ikinjiden, Amerikada howpsuzlygy üpjün etmek üçin adaty usullar ulanylýar. Şonuň bilen birlikde giňden ýaýran SSL-iň maglumatlar şifrlenmesiniň protokoly hem ulanylýar.

Üçünjiden, hiç hili müşderi tölegi we birigeni üçin töleg tutulmaýar. ABŞ-da hyzmatlaryň bu bazary bäsdeşligiň bazarydyr. Amerikada iri banklaryň hemmesi diýen ýaly internet bank hyzmatyny hödürleýärler. Biz olara mysal hökmünde «Citicorp», «Bank of America», «Wells Fargo», «First Union» banklaryny getirip bileris. Amerikanyň iri banklarynyň 100-den 86-sy internet bank hyzmatyny hödürleýärler. Hemme banklaryň öz müşderilerine internet hyzmatlarynyň ähli görnüşlerini hödürlemek isleýändigine garamazdan, köp banklarda internet hyzmatlarynyň öz aýratynlyklary bolýar. Şeýlelikde, «Wells Fargo» öz hususy müşderilerine şahsy pul serişdelerini hasaplaýan «Microsoft Money» we «Quicken» ýaly programmalaryň üsti bilen öz ulgamyny integrirlemäge rugsat berýär. «Citibank» bolsa öz müşderilerine hojalyk hem-de beýleki hyzmatlaryň ýyllyk töleg çyzgysyny düzmäge rugsat berýär. Tranzaksiýalaryň howpsuzlygy bilen baglanyşykly howatyrlanmalar we hasaplaşykda kagyz çekleriniň köp ulanylýandygy sebäpli Amerika internet bank ulgamynda Ýewropadan yza galýar. Muňa garamazdan, hasaplary bar amerikanlylaryň 50%-den gowragy bu ulgamyň hyzmatlaryndan peýdalanýarlar. Şeýlelikde, internet bank hyzmatlarynyň ýyl-ýyldan täze ýurtlara aralaşýandygy we müşderileriň sanynyň artýandygy sebäpli bu hyzmatlaryň görnüşleri köpelip, hili hem ýokarlanýar.

11.4. Internet bankyň geljekde kämilleşdirilmeginiň ähmiýeti

Internet bank hyzmatlary aglaba banklar üçin standart görkeziji bolup durýar. Derňewçileriň bellemeklerine görä, internet bank ulgamy telefon döredileni bári adamzat üçin peýdaly oýlap tapyslaryň biri bolup durýar.

Häzirki wagtda internet bank ulgamynyň kämilleşmegi geljek üçin örän ähmiýetli bolup durýar. Hünärmenleriň pikirine görä, banklar gitdigiçe müşderileri bilen işleşmekde aralykdan (distansion) ýerine ýetirilýän bank hyzmatlaryna giň ýol açýarlar, internet ulgamyna birigýärler. Netijede, banklarda hasap açan müşderileriň deň ýarysy bu ulgamyň hyzmatlaryndan peýdalansalar, onda globallaşan bütindünýä internet ulgamyny ýakyn geljekde bütindünýä bank ulgamyna birikmek üçin peýdalanyp bilerler.

Türkmenistanda internet bank ulgamynyň geljegi. Ýurdumyzyň bank ulgamynda internet bank hyzmatlarynyň kämilleşmegi üçin ähli şertler bolup, geljekde hem bank ulgamynda bu hyzmatlaryň ösüşi kadaly dowam eder. Ýakyn geljekde müşderilerine internet hyzmatlaryny hödürlemeýän banklar olary ýitirerler. Sebäbi häzirki zaman şertlerinde müşderilere hyzmatyň dessinligi, çaltlygy esasy görkeziji bolup, aýratyn ähmiýete eýedir. Mälim bolşy ýaly, banklara bu mümkinçiligi internet bank ulgamy döredýär.

Häzirki döwürde ýurdumyzda internet ulgamyna birikdirilen enjamlar günsaýyn köpeliýär. Şonuň bilen birlikde hem ýurdumyzyň bank ulgamynda «Altyn asyr» kartly töleg ulgamynyň hyzmatlaryny internet arkaly amala aşyrmak boýunça degişli işler alnyp barylýar. Türkmenistanyň «Halkbank» döwlet täjirçilik banky milli töleg ulgamynda internet bank hyzmatyny ýurdumyzda ilkinji bolup synagdan geçiren bankdyr. Ilki bilen, 2016-njy ýylyň noýabr-dekabr aýlaryna degişli döwürlerde bu taslama synagdan geçirilip görüldi. Soňra 2017-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan doly işe girizildi. Häzirki wagtda ýurdumyzyň bank ulgamy öz müşderilerine internet bank hyzmatlarynyň ähli amatly mümkinçiliklerini hödürleýär. Netijede, internet bank ulgamyna birigen ýurdumyzyň ähli karz edaralaryna we olaryň ähli şahamçalaryna şu aşakdaky hyzmatlary peýdalanmaga mümkinçilik döredýär:

- köpsanly bank amallaryny amala aşyrmaga;
- karzlaryň, şol sanda ipoteka karzlarynyň esasy bergilerini we göterimlerini tölemäge;
- öýjüklü aragatnaşyk, IP-telewideniýe, Aşgabat şäher telefon ulgamy, internet ýaly hyzmatlaryň tölegini geçirmäge;
- bank kartlary boýunça göçürmeleri almaga;
- beýleki bank hyzmatlaryndan peýdalanmaga.

Ýokarda sanalan bank hyzmatlaryndan peýdalanmak üçin müşderilere internete birikdirilen kompýuter, planşet, telefon ýeterlik bolup durýar. Türkmenistanyň «Halkbank» döwlet täjirçilik banky tarapyndan internet bank ulgamyndan peýdalanmak isleýän müşderilere şu aşakdaky nusgada arza-anketa hödürlenilýär.

Türkmenistanyň «Halkbank» döwlet täjirçilik banky tarapyndan internet bank ulgamyndan peýdalanmak isleýän müşderilere şu aşakdaky gollanma hödürlenilýär.

Internet banking ulgamy boýunça gollanma

1. Internet banking ulgamyna girende özüňize amatly dili saýlap bilersiňiz:

Girelge HALKBANK

2. Öz ulanyjy adyňyzy (loginiňizi) we parolyňyzy girizeniňizde «Baş sahypa» açylýar:



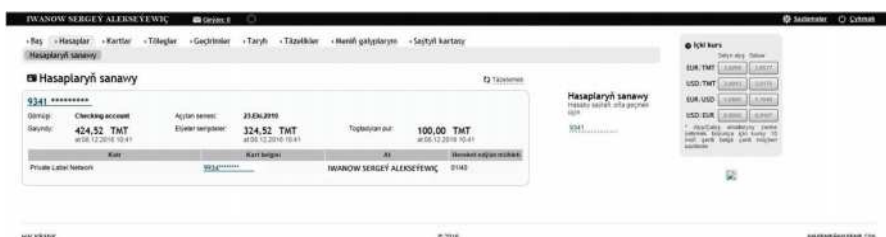
Baş sahypada siz öz kartyňyz baradaky maglumatlary görüp bilersiňiz.

3. «**Hasaplar**» sahypasynda hasabyňyzdaky elýeterli serişdeleri görüp bilersiňiz.

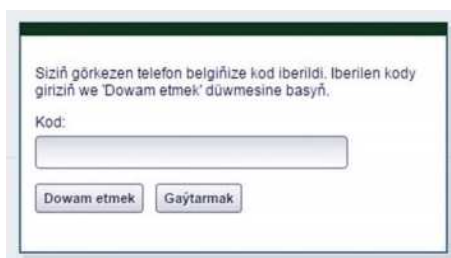


4. «**Kartlar**» sahypasynda kart hasabyňyzy görüp we kartyňyzy bloga goýup (açyp) bilersiňiz;

5. «**Tölegler**» sahypasynda Siz tölegleriň görnüşini saýlap, bu tölegi ýerine ýetirip bilersiňiz:



Islendik töleg amallary ýerine ýetirilende telefonyňyza SMS görnüşinde gelyän kod bilen tassyklanylmaladyr:



6. «**Täzelikler**» sahypasynda internet banking ulgamyna degişli bolan täzelikleri okap bilersiňiz.

«**Sazlamalar**» ýaýlasynda internet banking ulgamyna girmek üçin ulanyjynyň adyny we açar sözünü (parolyny) üýtgetmek mümkinçiligi bardyr:



Türkmenistanyň bank ulgamy üçin internet bank hyzmatlarynyň bähbitli taraplary:

- amallar boýunça çykdajylaryň az bolmagy sebäpli köp müşderini banklaryň özüne çekmegi;
- bankda hasap açmak isleýän raýatlaryň sanynyň artmagy;
- hyzmatlaryň ýokary hilliligi we halkara derejesinde bolmagy;
- bank hyzmatlarynyň ýokary hilliliginiň müşderileri doly kanagatlandyrmagy.

Ýurdumyzda kiçi we orta telekeçilik işini ýöredýänler üçin internet bank hyzmatlarynyň bähbitli taraplary:

- wagty tygşytlayar we edarany saklamak üçin çykdajylary azaldýar,
- aktiwleriň dolanyşygyny tizleşdirýär;
- dünýäniň islendik ýeri bilen ygtybarly we tiz bank töleglerini geçirip bolýar.

Internet bank hyzmatlarynyň müşderi üçin bähbitli taraplary:

- 24 sagadyň dowamynda, hepdäniň 7 gününde müşderiniň öz hasabyna ygtyýarlyk edip we dolandyryp bilmegi;
- Geçirmeler boýunça ýygymlaryň pes bolmagy;
- Resminamalary taýýarlamak boýunça we ýol bilen bagly çykdajylaryň azalmagy;
- Müşderiniň oturan ýerinde söwda etmek mümkinçiliginiň bolmagy.

Ýurdumyzyň banklary tarapyndan mobil bank hyzmatyny işe goýbermek boýunça hem işler alnyp barylýar. Bu hyzmat hem edil internet bank hyzmaty ýaly müşderilere ýeňillikleri döredýär. Müşderiler IOS ýa-da Android operasion ulgamynda işleýän ykjam telefonlaryny ýa-da planşetlerini ulanyp, hödürlenilýän hyzmatlardan peýdalanylýan bilerler.

Internet bank, mobil bank hyzmatlarynyň kämilleşmegi ýurdumyzyň bank ulgamynyň müşderilerine dünýäniň islendik ýerinde we islendik wagty ýokary hilli bank hyzmaty bilen üpjün eder. Internet bank Türkmenistanyň bank ulgamynda nagt däl hasaplaşyklaryň gerimini giňelder. Kadaly we ýokary gözegçilikli pul dolanyşygyny üpjün eder. Bankyň we müşderiniň wagtyny tygşytlar we edarany saklamak bilen bagly çykdajylary azaldar.

«Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmegiň 2011–2030-njy ýyllar üçin Döwlet Maksatnamasyndan» gelip çykýan wezipeleri amala aşyrmagyň barşynda geljekde ýurdumyzyň täjirçilik banklarynyň paýdarlar görnüşine öwürilmegi bilen, olaryň gymmatly kagyzzar bazaryndaky, goýum, karz we hasaplaşyk amallary boýunça işjeňligi artar. Türkmenistan döwletimizde pul dolanyşygynyň işiniň kämilleşdirilmeginde internet bank, mobil bank hyzmatlarynyň ösmegi banklaryň ornuny has-da pugtalandyrary. Sebäbi elektron bank hyzmatlarynyň derejesi näçe ýokary bolsa, bank ulgamynyň hem müşderilere döwrebap hyzmatlary hödürlemäge mümkinçilikleri artýar. Halkara bank hyzmatdaşlygyna tarap ugur alýar. Bu häzirki wagtda biziň ýurdumyz üçin gerek ugurlaryň biridir. Türkmenistan häzirki wagtda dünýäniň beýleki ýurtlary bilen dostlukly we özara bähbitli gatnaşyklaryny has-da giňeldýär. Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen durmuşa geçirilýän ähli işler ilatymyzyň ýaşaýyş-durmuşynyň has ýokary derejelere ýetmegine getirýär. Munuň şeýledigine dünýäniň abraýly halkara guramasy bolan Halkara Pul Gaznasy tarapyndan Türkmenistanyň ykdysady ösüşine ýokary bahanyň berilmegi aňryýany bilen güwä geçýär. Bu bolsa Gahryman Arkadagymyzyň «Döwlet adam üçindir!» diýen ýörelgesiniň amala aşýandygynyň şaýadydyr we ähli özgertmeleriň baş maksadydyr.

XII BAP

TÜRKMENISTANYŇ MILLI
TÖLEG ULGAMY**12.1. Türkmenistanyň «Altyn asyr»
kartly töleg ulgamy**

Hormatly Prezidentimiziň «Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmegiň 2011–2030-njy ýyllar üçin Döwlet Maksatnamasyna» laýyklykda, ýurdumyzda pul dolanyşygynyň netijeliligini has-da kämilleşdirmek üçin bank ulgamynda dünýäniň öndebaryjy tilsimatlaryna esaslanýan nagt däl hasaplaşyklary düzgünleşdirmek boýunça degişli işler amala aşyryldy. Bu ugurda Türkmenistanyň banklary tarapyndan iri söwda merkezlerinde hem-de ministrlikleriň we pudak edaralarynyň binalarynda bankomatlar, töleg terminallary ornaşdyrylýar. Netijede, ýurdumyzyň töleg ulgamyny kämilleşdirmekte lomaý we bölek satuw söwdalary üçin amatly gurallaryň biri bolan töleg kartlaryny, onuň bilen birlikde kartly töleg ulgamyny özgertmekde düýpli işler durmuşa geçirilýär.

Türkmenistanyň kartly töleg ulgamynyň emele geliş döwri öz köklerini 2000-nji ýyllaryň başlaryndan alyp gaýdýar. Ýurdumyzyň bank ulgamynda bu kartly töleg ulgamynda ulanylan plastik kartlar dolanyşyga goýberilen wagty magnit zolakly plastik kartlardy. 2001-nji ýylyň 1-nji oktyabrynda Türkmenistanyň Prezidentiniň «Türkmenistanyň çäklerinde töleg kartlaryny ulanyşa girizmek we olar boýunça hyzmatlary ýerine ýetirmek hakynda» 5393 belgili karary bilen Türkmenistanda töleg kartlarynyň ulgamlaryny ulanmak hakyndaky Düzgünnama tassyklandy. 2006-njy ýylda Türkmenistanyň bank ulgamynyň düzümine girýän banklar bankara maslahatyny geçirýärler. Netijede, bu maslahatda ýurdumyzyň kartly töleg ulgamyny ösdürmegiň meseleleri ara alnyp maslahatlaşylýar. Şol wagtlarda töleg ulgamyny ösdürmek boýunça käbir meseleler (şol döwürde çykarylýan bank kartlary başga banklaryň bankomatlarynda kabul edilmeýärdi

we zerur bolan ýerlerde aragatnaşyk ulgamynyň şol wagtlar pes bolmagy) bökdençlikleri döredýärdi.

Türkmenistanyň Prezidentiniň 2006-njy ýylyň 23-nji aprelinde «Türkmenistanyň bir bitewi bank programma serişdelerini ornaşdyrmak we milli kartly töleg ulgamyny döretmek hakynda» 7824 belgili karary esasynda ýurdumyzda bir bitewi kartly töleg ulgamy döredildi. Bu ulgam «Altyn asyr» kartly töleg ulgamy diýlip atlandyryldy. Türkmenistanyň Prezidentiniň 2008-nji ýylyň 11-nji ýanwarynda çykaran 9362 belgili karary esasynda ýurdumyzda kartly töleg ulgamynyň enjam we programma üpjünçiliginiň binýady täzelendi. 2010-njy ýylyň 21-nji awgustynda Türkmenistanyň Prezidentiniň çykaran 11216 belgili karary bilen «Altyn asyr» kartly töleg ulgamynyň amallar merkezi Türkmenistanyň «Halkbank» döwlet täjirçilik bankynyň hasabyna geçirildi. 2013-nji ýylda Türkmenistanyň Prezidentiniň «Pul we alyş-çalyş amallarynyň meseleleri hakynda» 13240 belgili karary kabul edildi. Bu kararyň 4–5-nji bentlerinde aşakdakylar kesgitlenilýär:

4. Ministrlikler, pudak edaralary, ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet edaralary we olaryň tabynlygyndaky edara-kärhanalar 2016-njy ýylyň 1-nji ýanwaryna çenli işgärleriniň zähmet haklaryny we beýleki töleglerini bank kartlarynyň üsti bilen bermegi ýola goýmaly.

5. Eýeçiligiň görnüşine garamazdan, edara görnüşli taraplar, olaryň şahamçalary we wekillikleri hem-de hususy telekeçiler söwda dükanlarynda, jemgyýetçilik iýmiti we beýleki hyzmatlary edýän nokatlarda bank kartlarynyň üsti bilen tölegleri ilatdan kabul etmek üçin zerur bolan enjamlaryň 2016-njy ýylyň 1-nji ýanwaryna çenli doly ornaşdyrylmagyny üpjün etmeli.

2014-nji ýylda «Altyn asyr» kartly töleg ulgamynyň enjamlaýyn binýady we programma üpjünçiligi täzelendi.

Töleg ulgamynyň işlemeginiň umumy ýörelgeleri. Bank kart ulgamynda emitent bank bilen ekwaýer bankyň arasynda anyk çäk geçirilýär. «Altyn asyr» bank kart töleg ulgamynyň gatnaşyjylary:

- emitent bank;
- ekwaýer bank;
- prosessing merkezi.

Emitent bank – onuň esasy wezipeleri müşderilere, kart saklaýjylara hyzmat etmek işlerini ýerine ýetirmekdir.

Ekwaýer bank – hasaplaşyk banky söwda we hyzmat ediş edalalarynyň bank hasaplaryny açmak, olara hyzmat etmek, söwda, hyzmat ediş we nagt pul goýberiş nokatlarynda gurnalan periferiýa enjamlaryny hasaba almak we olara hyzmat etmek üçin zerur maglumatlary jemleýärler, ýerine ýetirýärler.

Prosessing merkezi – öz adyndan ulgamda prossessingi amal edýän Türkmenistanyň Merkezi banky.

Kart saklaýjy – emitent bankyň müşderisi bolup, ondan şertnama esasynda bank kartyny alan şahsy tarap. Şunuň bilen birlikde kart emitentiň eýeçiliginde galýandygy, kart saklaýjynyň karty üçünji tarapa ulanyşa bermäge hakynyň ýokdugy, PIN kody gizlinlikde saklamaklygy barada şertleşilýär.

Bank karty – bank hasabyna bolan açar bolup hyzmat edýär. Olar haýsy hasaba birikdirilendigine baglylykda, kredit ýa-da debit kartlary bolup hereket edýärler. Aktiw hasaba birikdirilse, kredit karty, passiw hasaba birikdirilse, debit karty bolup işleýär. Kredit kartynyň serişdeleri kart ulgamynda goýulýan limitler arkaly çäklendirilýär. Debit kartlarynda limitler kart hasabyndaky serişdelere deň bolýar. Eger kart owerdraftly bolsa, onda goýlan limit kartdaky serişdelerden uly bolup biler. Bank karty esasy kart bolman goşmaça kart bolsa, onda pul serişdelerini ulanmaklyga limitler esasy kart eýesiniň görkezmesi esasynda bellenilýär. Mundan başga-da bu karta birnäçe bank hasaplary birikdirilip bilner.

«Altyn asyr» bank karty mikroshema esasynda işleýär. Karta oturdylyan mikroshema (çip) öňünden ýazylan maglumatyň saklaýjysy bolup durýar hem-de geleşik ýerine ýetirilene wagtynda üýtgedilip bilinýär. Bu bolsa kartyň mümkinçiligini giňeldýär we onuň ygtybarlylygyny ýokarlandyrýar. «Altyn asyr» bank karty debet karty bolup, söwda-hyzmat kärhanalary bilen hasaplaşmaga we bankda açylan hasapdaky galan serişdeleriň çäginde nagt görnüşinde pul almakda ulanylýar.

Häzirki döwürde ulanylýan bank kartlary döwrüň ösmegi bilen has-da kämilleşdirilýär. Onuň ýerine ýetirýän wezipeleri, tehniki häsiýetleri we aýratynlyklary tapawutlydyr. Olaryň artykmaçlyklarynyň biri hem kartlar rugsat edilmedik daşky täsirlerden ýokary derejede goralandyr. Bank kartynyň kömegi bilen dürli hyzmatlar we harytlar

üçin tölegler nagt däl görnüşinde amala aşyrylyp bilinýär. Bu karz we goýum amallary geçirmäge hem mümkinçilik berýär.

Belli bolşy ýaly, nagt pul bilen deňeşdirilende bank kartynyň goşmaça artykmaçlygy bar, ýagny pul serişdeleriniň personifikasiýasy – kart diňe öz saklaýjysy üçin gymmatlygyny saklaýar, bu bolsa alyjylara we satyjylara goşmaça gorag kepilligi bolup durýar. Şeýle hem bank kartyndaky pul serişdesi könelmeýär, ýanmaýar we olary ýitirmek mümkin däl, olara gözegçilik etmeklik ýönekeý bolýar.

Bank kartlarynyň eýeleri üçin amatly taraplar indikilerden ybarat:

- ýönekeýlik – bank kartynyň eýesi terminal gurnalan söwdahyzmat nokatlaryna, merkezlerine uly möçberde pul görtermezden, ownukly-irili söwdany amala aşyryp biler;
- amatlylyk – nagt däl hasaplaşyklary geçirmek, nagt görnüşinde bankomat gurnalan nokatlardan pul almak mümkinçiligini berýär;
- gözegçilik – bank karty arkaly hasaplaşyklar maşgala býujetine gözegçilik etmäge mümkinçilik berýär;
- goraglylyk – bank karty ýitirilen ýagdaýynda tiz wagtyň dowamynda hyzmat ediji banka habar berilmelidir. Netijede, kart boýunça ähli hasaplaşyklar saklanylýar we hasabyň eýesi zyýan çekmeýär.

Bank kartlarynyň kärhana üçin bähbitli tarapy:

- işgärlere zähmet hakyny paýlamak tertibiniň ýönekeýleşdirilmegi;
- kassa işgärlerine edilýän harajatlaryň azalmagy;
- buhgalterçilik-kassa amallarynyň başga amallar bilen çalşylmagy.

Bank kartyndaky serişdeleri onuň eýesi bankomatyň, çykdaýy kassa terminalynyň üsti bilen nagt görnüşinde islendik wagat alyp bilýär.

Söwdahyzmat kärhanalary üçin bank kartlarynyň amatly taraplary şulardan ybarat:

- harytlaryň satuwyny giňeltmek, täze alyjylary çekmek;
- inkassasiýa harajatlaryny tygşytlamak;
- satyn alyjy bilen hasaplaşyklaryň ýönekeýleşmegi (ownuk pul sanamak);
- bank kartyny saklaýjy, eli nagt pully adama görä haryt satyn almaga has höwesli bolýar;

- pul saklamagyň howpsuzlygyny ýokarlandyrýar;
- söwda-hyzmat ediş kärhanasynyň mümkinçiliklerini ýokarlandyrýar.

Bank kartlary iri kärhanalaryň öz işgärlerine aýlyk zähmet haklaryny bermekde hem bähbitlerini göz önünde tutýar.

Häzirki döwürde marketing maksatlaryna baglylykda tejribede bank kartynyň ornaşdyrylýan iki ugruny belläp bolýar:

- 1) bankyň müşderileri bolan raýatlar bilen işlemek;
- 2) edara görnüşli taraplaryň işgärleri bilen zähmet haky gorunyň çäginde işlemek.

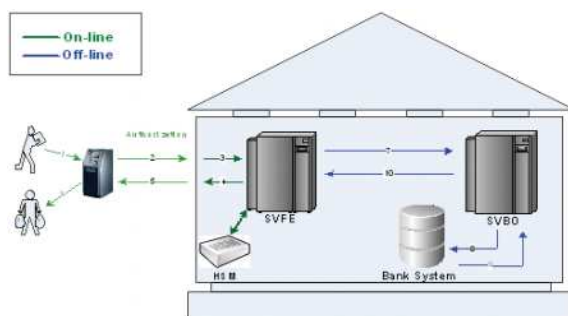
Bank kartynyň hasaby goýum hasaby bolup durýar. «Altyn asyr» bank kartlary zähmet haky atly taslamasy boýunça özüni giňden tanatdy. Zähmet haky taslamasynyň manysy ýönekeýdir – hyzmat ediji bank bilen kärhananyň arasynda hyzmatdaşlyk barada şertnama baglaşylýar. Onuň esasynda bank kärhananyň işgärlerine bank kartyna degişli hasaplaryny açýar, we bank kartlaryny berýär. Kärhana bolsa öz gezeginde işgärleriniň zähmet hakyny degişli hyzmat ediji banka geçirýär (açylan bank kart hasaplaryna geçirmek üçin). Netijede, hyzmat ediji bank kart hasaplaryndaky serişdeleri öz garamagyna alýar.

Ýurduмызда aýlyk zähmet hakynyň bank kartynda amal edilişi. Zähmet hakyny bank kartyna geçirmek boýunça görkezme edara tarapyndan banka berlenden soňra bank «Awtomatizirlenen bank ulgamy» programmasynda edaranyň hasabyndan sanawdaky işgärleriň kart hasaplaryna serişdeleri geçirýär. Ondan soň prosessing merkezine bermek üçin faýl emele getirilýär, şifrlenen faýl ýapyk kanallar boýunça berilýär. Prosessing merkezi alan faýlyny ulgama ýükleýär we şondan soň kartly müşderi (edaranyň işgäri) bankomatlardan, POS terminallardan peýdalanyp, serişdelerini ulanyp bilýär. Häzirki wagtda banklar tarapyndan çykarylýan kartlar biri-birinden diňe daşky dizaýnlary bilen tapawutlanýarlar. Kart çykarmak boýunça geçirilýän amallar, aýlyk zähmet hakynyň ýerine ýetirilişi ýaly bankyň «Awtomatizirlenen bank ulgamy» tarapyndan faýl görnüşde taýýarlanylýar we prosessing merkezine iberilýär. Soňra prosessing merkezi jogap faýlyny yzyna iberýär. Şol faýldaky maglumat esasynda bank öz müşderisiniň kartyny çap edýär we müşderä berýär.

Bankomat, POS terminallary hasaba almak işleriniň aýratyn-

lyklary. Bankomat, POS terminallary hasaba almaklyk hem «Awtomatizirlenen bank ulgamy» programma üpjünçiliginde hasaba almaklyk bilen faýl emele getirilip, processing merkezine iberilýär we hasaba alnandygy baradaky jogap faýly yzyna gaýtarylýar. Mundan başga-da enjamlary sazlap işe goýbermek üçin gerek bolan elektron açary processing merkezi banka berýär.

Kart boýunça tölegiň alnyp barlyşy we töleg ulgamyna gatnaşyjylaryň **özara gatnaşygy** (26-njy surat):



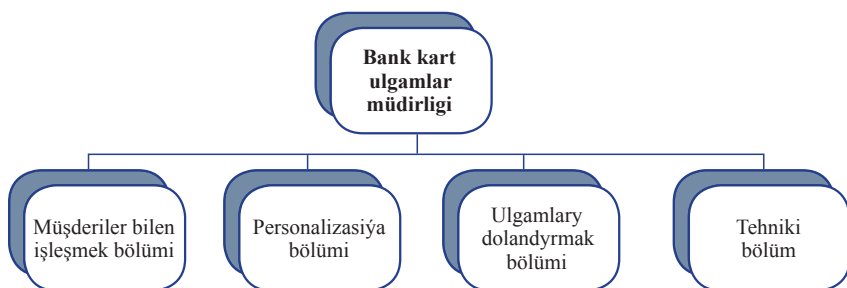
26-njy surat. Töleg ulgamyna gatnaşyjylaryň özara gatnaşygy

1. Müşderi öz kartyny kassire görkezýär.
2. Kassir diňe tölegiň möçberini ýazyp, POS terminalyň üsti bilen processing merkezine awtorizasion (tranzaksiýa) sargydyňy iberýär.
3. Processing merkezi awtorizasion sargydy kabul edip, kartynyň stop sanawynda bardygyny barlaýar, bank kartynyň belgisi boýunça emitenti kesgitleýär we sargydy oňa ýollaýar.
4. Emitent awtorizasion sargydyňy kabul edip, kartyň tölege ukyplydygyny barlaýar we awtorizasiýa rugsat berýär. Eger barlagyň netijesi kanagatly bolmasa (meselem, bank kartynda gerekli pul serişdesiniň möçberi bolmasa), processing merkezi sebäbini görkezip, awtorizasion sargydy geçirmeýär.
5. Processing merkezi emitentden jogap alyp, ony POS terminala iberýär. Awtorizasiýa tassyklanandan ýagdaýynda terminal iki nusgada çegi çykarýar. Olaryň birine müşderi – kart saklaýjy gol çekip, yzyna gaýtaryar, ikinjisi müşderide galýar.
6. Günüň ahyrynda POS terminalda maliýe tassyknamalary, ýagny günüň dowamynda bolan amallaryň hasabaty düzülýär. Ol pro-

sessing merkezine we ekwaýere iberilýär. Hasaplaşyk banky, habarçy gatnaşyklaryny ýola goýmak baradaky şertnamalara laýyklykda, merkeziň görkezmesi esasynda gatnaşyjylaryň aragatnaşyk hasaplary boýunça serişdeleriň öçürilmegini, girdeji edilmegini, Türkmenistanyň bankara elektron hasaplaşyklar ulgamynda gutarnykly hasaplaşygyň geçirilmegini üpjün edýär.

Prosessing merkezi öz işini Türkmenistanyň kanunlaryndan, Türkmenistanyň Prezidentiniň çykaran kararlaryndan, «Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmegiň 2011–2030-njy ýyllar üçin maksatnamasyndan», şeýle hem Türkmenistanyň Merkezi banky tarapyndan kesgitlenýän nagt däl hasaplaşyklaryň syýasatyndan ugur alyp ýöredýär.

Türkmenistanyň «Halkbank» döwlet täjirçilik bankynyň Bank kart ulgamlar müdirligi Türkmenistanyň kartly töleg ulgamynyň prosessing merkeziniň işlerini alyp barýar. Müdirlilik dört sany bölümden ybarat bolup, ony aşakdaky suratda görmek bolýar (27-nji surat):



27-nji surat. Türkmenistanyň «Halkbank» döwlet täjirçilik bankynyň Bank kart ulgamlar müdirligi

Türkmenistanyň «Altyn asyr» kartly töleg ulgamy häzirki wagtda şu aşakdaky işleri ýerine ýetirýär:

- TmCell, CDMA, Türkmentelekom Deak-nyň ilata hödürleýän internet hyzmatlarynyň töleglerini geçirmek;
- AŞTU-nyň öý telefon, internet, IP-TV hasaplaryny pul bilen doldurmak;
- banklaryň beren karzlaryny yzyna gaýtarmak.

Bulardan başga-da POS terminallary nagt däl hasaplaşyklary geçirmek üçin söwda hem-de hyzmat ediş nokatlarynda gurnalýar. Şeý-

le hem hyzmat ediş öýlerinde, dellekhanalarda, benzin guýujy beketlerde, Içeri işler ministrliginiň Polisiýanyň ýol gözegçilik gullugynyň jerime töleglerini amala aşyrmakda ulanylýar.

2017-nji ýylyň oktýabr aýyna çenli «Altyn asyr» kartly töleg ulgamyna ýurdumyz boýunça 9 sany bank gatnaşýar. Şol döwre processing merkezinde hasaba alnan bankomatlar, terminallar hem-de bank kartlary barada maglumatdan görnüşi ýaly, häzirki wagtda ýurdumyzda bank kartlarynyň sany 2 200 000-den gowrak bolup durýar. Processing merkezinde hasaba alnan bankomatlar, terminallar hem-de bank kartlary barada maglumaty aşakdaky tablisada görkezmek bolar (10-njy tablisa):

10-njy tablisa

**Türkmenistanda 2017-nji ýylyň oktýabr aýyna
çenli hasaba alnan bankomatlar, terminallar
hem-de bank kartlary barada maglumat**

Bankyň ady	Bank karty	Terminal	Bankomat	Infokiosk
1	2	3	4	5
Türkmenistanyň Merkezi banky	1	6	6	6
«Türkmenistan» DTB	383 186	5 377	432	4
«Türkmenbaşy» DTB	323 533	2 347	362	8
«Halkbank» DTB	126 405	3 480	137	0
«Daýhanbank» DTB	787 832	4 967	1 061	2
«Türkmen-Türk» PTB	48 777	1 147	9	0
«Rysgal» PTB	13 891	1 580	11	0
«Senagat» PTB	170 326	3 024	93	2
Türkmenistanyň döwlet daşary ykdysady iş banky (Milli kart)	61 494	482	51	2

10-njy tablisanyň dowamy

1	2	3	4	5
Türkmenistanyň döwlet daşary ykdysady iş banky (Visa)	281 663	0	0	0
Türkmenistanyň döwlet daşary ykdysady iş banky (MasterCard)	6 875	0	0	0
JEMI:	2 203 983	22 410	2 162	24

Ýurdumyzyň milli töleg ulgamynda hereket edýän «Altyn asyr» kartly töleg ulgamynyň önümi bolan «Altyn asyr» karty degişli döwürde 1 853 951 sany bolup, seljermenden görnüşi ýaly, hasaba alnan 2 203 983 sany bank kartynyň düzüminde 84%-e deň bolup, esasy bölegi tutýar. Bu görnüşli bank kartlary sanawda birinji üçlügi hem eýeleýär. Tablisadaky maglumatlardan görnüşi ýaly, Türkmenistanyň «Daýhanbank» döwlet täjirçilik banky tarapyndan 787 832 sany goýberilen bank karty ýurdumyz boýunça müşderilere berlen bank kartlarynyň umumy paýynda 35,75%-i tutmak bilen beýleki banklardan tapawutlanyp, birinji ýerde durýar, ýagny ähli hasaba alnan bank kartlarynyň üçden bir böleginden gowragyny tutýar. Onuň yzýany bilen Türkmenistanyň «Türkmenistan» döwlet täjirçilik bankyny bellemek bolýar, ýagny bu bankyň goýberen 383 186 sany bank karty ýurdumyz boýunça müşderilere berlen bank kartlarynyň umumy paýynda 17,35%-e deň bolup, jemi hasaba alnan bank kartlarynyň başdan bir bölegine golaýyny eýeläp, ikinji ýerde durýar. Üçünji ýerde Türkmenistanyň «Türkmenbaşy» döwlet täjirçilik bankyny bellemek bolýar. Onuň dolanyşyga goýberen 323 533 sany bank karty hasaba alnan bank kartlarynyň umumy paýynda 14,68%-e deňdir.

Türkmenistanyň döwlet daşary ykdysady iş banky tarapyndan 281 663 sany goýberilen Visa karty hasaba alnan bank kartlarynyň paýynda dördünji ýeri eýelemek bilen 12,78%-i tutýar. Bu görkeziji öz gezeginde töleg ulgamynyň barha halkara töleg ulgamyna integrirlenýändigini görkezýär.

Seljermäniň maglumatlaryndan belli bolşy ýaly, birinji başligi «Senagat» paýdarlar täjirçilik banky jemleýär, ýagny «Senagat» paýdarlar täjirçilik bankynyň 170 326 sany dolanyşyga goýberen bank karty hem tutuş hasaba alnan bank kartlarynyň paýynda 7,73%-i tutýar hem-de bu möçber degişlilikde başynjy ýerde durýar.

Indiki tertipde Türkmenistanyň «Halkbank» döwlet täjirçilik bankyny bellemek bolýar. Onuň dolanyşyga goýberen 126 405 sany bank kartlary hasaba alnan bank kartlarynyň umumy paýynda 5,74%-e deňdir. Şeýle hem indiki yzygiderlilikde beýleki banklary tutýan paýlary boýunça görkezmek bolar:

Ýedinji ýerde Türkmenistanyň döwlet daşary ykdysady iş bankynyň dolanyşyga goýberen Milli karty durýar, ýagny 2,79%-i tutýar.

Sekizinji ýerde «Türkmen-Türk» paýdarlar täjirçilik bankynyň 48 777 sany dolanyşyga goýberen bank karty durýar. Olar tutuş hasaba alnan bank kartlarynyň paýynda 2,21%-i tutýar.

Dokuzynjy ýerde «Rysgal» paýdarlar täjirçilik bankynyň 13 891 sany hasaba alnan bank karty durýar. Olar tutuş hasaba alnan bank kartlarynyň paýynda 0,63%-i tutýar.

Onunjy ýerde Türkmenistanyň döwlet daşary ykdysady iş banky tarapyndan 6 875 sany goýberilen MasterCard atly bank karty durýar. Bu kartlar umumy paýda 0,31%-i tutýar.

Türkmenistanyň «Altyn asyr» kartly töleg ulgamyny kämilleşdirmek boýunça meýilleşdirilýän işler. Dünýäniň ösen ýurtlarynda halkara töleg ulgamlary Visa, MasterCard, Union Pay, JCB, Diners Club, American Express giňden ýaýran ulgamlar hasaplanýar. Häzirki wagtda Türkmenistanyň «Halkbank» döwlet täjirçilik banky Visa halkara töleg ulgamyna assosirlenen (iki görnüşli agza bolmak mümkinçiligi bar: asossirlenen we prinsipal) agza bolmaklygy amala aşyrýar. Ýurdumyzyň «Altyn asyr» kartly töleg ulgamy halkara töleg ulgamy bolan Visa bilen birleşmekligi Türkmenistanyň Döwlet daşary ykdysady iş bankynyň üsti bilen amala aşyrýar. Bu birleşmäniň netijesinde Türkmenistanyň «Altyn asyr» kartly töleg ulgamynyň enjamlarynda daşary ýurtlardan gelen myhmanlaryň Visa kartlaryny kabul etmek mümkinçiligi döredi. Bulardan başga-da Türkmenistanyň raýatlary üçin Visa kartlary Türkmenistanyň «Halkbank» döwlet täjirçilik banky tarapyndan hem çykaryp bermekligi ýola goýmak mümkinçiligi

2018-nji ýylda döredildi. Şeýle hem bu bank tarapyndan geljekde ýokarda agzalýan MasterCard halkara töleg ulgamyna hem agza bolmaklyk göz önüne tutulýar.

Häzirki döwürde ýurdumyzda internet ulgamyna birikdirilen enjamlar günsaýyn köpeliýär. «Altyn asyr» kartly töleg ulgamynyň hyzmatlaryny internet arkaly amala aşyrmak mümkinçiligini açmak ugrunda degişli işler alnyp barylýar. Türkmenistanyň «Halkbank» döwlet täjirçilik banky «Internet banking», «Mobile banking» modulary bilen bir hatarda «e-kommersiýa» modullaryny işe girizmekligi meýilleşdirýär. Bu işleriň netijesinde ýakyn geljekde banklaryň hyzmatlary internet arkaly ilata hödür etmekliginiň usullary kämilleşer. Mälim bolşy ýaly, «Altyn asyr» kartly töleg ulgamynyň müşderileri bankomatlarda ýerine ýetirýän amallaryny internet bank hyzmatlarynyň üsti bilen, şeýle hem ykjam telefonlarynda mobile bank ýörite programmasyny gurnamak arkaly agzalan amallary ýerine ýetirip bilýärler. E-kommersiýa ulgamy işe girizilenden soň, islendik söwda we hyzmat ediş nokady internetde öz harytlaryny we hyzmatlaryny ilata hödür edip bilerler. Edilen hyzmatlar we satylýan harytlar üçin hasaplaşyklar kart rekwizitleri arkaly amala aşyrylýar.

Türkmenistanyň «Halkbank» döwlet täjirçilik bankynyň merkezi diwany, welaýat dolandyrmalary elektron aragatnaşyklary ýörite bölünip berlen optiki süýümlü aragatnaşyk arkaly amala aşyryrlar. Şeýle-de ähli elektron töleg resminamalarynyň şahamçalary arkaly elektron aragatnaşygyň optiki süýümlü ulgamynyň üsti bilen amala aşyrmaklygy başlady. Bu bolsa bütewi maglumatlar toplumy bolan ýörite bank programmasyny ulanmaga, elektron töleg resminamalary şahamçalarynda hasaplaşyklaryň nagt däl görnüşini ulanmaklyga, ýagny bank kart ulgamynyň bankomatlaryň, plastik kart terminallarynyň Türkmenistanyň ähli künjeklerinde ulanylmagyna giňden ýardam berer.

Şeýlelikde, ýurdumyzda töleg ulgamynyň kämilleşdirilmegi häzirki zaman kommunikasiýa tehnologiýalarynyň hem-de nagt däl hasaplaşyklary geçirmekde «Altyn asyr» bank kartlarynyň ornaşdyrylmagy bank işjeňliginiň kämilleşmegini we halkara bank ulgamyna sazlaşykly girişmegini üpjün eder.

12.2. Türkmenistanda elektron töleg resminamalaryny işlemegiň aýratynlyklary

Ýurdumyzda elektron töleg resminamalary Türkmenistanyň Merkezi bankynyň Hasaplaşyk merkezinde kabul edilýär. Netijede, olar işlenilýär we gözegçilik edilýär. Türkmenistanyň Merkezi bankynyň Hasaplaşyk merkezinde Türkmenistanyň Merkezi bankynyň Baş diwanynyň we welaýat dolandyrmalarynyň öz maliýe-hojalyk işi bilen baglanyşykly amallary we hyzmat edýän müşderileriniň hasaplary boýunça düzülen, şeýle hem Türkmenistanyň Merkezi bankynyň Baş diwanynynda we welaýat dolandyrmalarynda aragatnaşyk (aragatnaşyk kömekçi) hasaby bolan banklardan gelip gowuşýan elektron töleg resminamalary kabul edilýär we işlenilýär. Ýurdumyzyň elektron töleg ulgamynyň işini düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy namalara laýyklykda aşakdaky ýaly esasy düşüňjeler elektron töleg resminamalarynyň iş aýratynlyklaryny häsiýetlendirýär:

Elektron tölegler ulgamy – bu puluň ýa-da pul borçnamalarynyň dolanyşygyny üpjün etmek üçin niýetlenen edaralaryň aýry-áýry toparlarynyň jemidir.

Hakyky wagt tertibi – elektron töleg resminamalaryna gözegçilik etmegiň we olary ýerine ýetirmegiň tertibi bolup, amaly iş gününüň dowamynda, töleg resminamalarynyň gelşine görä, olaryň üznüksiz yzygiderlilikde hem-de bökdençsiz geçirilmegini üpjün edýär.

Ulgamyň amal günü – wagtyň bellibir döwri bolup, şol döwrüň dowamynda Türkmenistanyň elektron tölegler ulgamy töleg tabşyryklaryny kabul etmek, işlemek we ibermek hem-de pul serişdelerini geçirmek üçin açyk bolýar.

Elektron sanly gol – elektron resminamanyň hakykylygyny tasýklaýan we onuň bütewüligine gözegçilik etmäge mümkinçilik berýän sanlaryň yzygiderligi.

Elektron töleg resminamalary gelende gözegçiligiň aşakda görkezilen çäreler toplumy geçirilýär:

– elektron töleg resminamasynyň hakykylygy anyklanylýar. Elektron resminamalaryň bukjasynyň hakykylygynyň tassyklanylma-

gy şol bukja girizilen her bir elektron resminamanyň hakykylygyny görkezýär;

- resminamanyň elektron belgisini we ýerine ýetirilen senesini barlamak bilen, şol bir resminamanyň gaýtadan iberilmegine gözegçilik edilýär. Ozal ýerine ýetirilen resminama gaýtadan gelse, ol işlemek üçin kabul edilmeýär;

- tölegi iberijiniň anyklaýyş belgisiniň «Türkmenistanyň banklarynyň anyklaýyş belgileriniň sanawynda» bardygy barlanylýar;

- tölegi alyjynyň anyklaýyş belgisiniň «Türkmenistanyň banklarynyň anyklaýyş belgileriniň sanawynda» bardygy barlanylýar;

- tölegi iberijiniň hasabynda serişdeleriň ýeterlikdigi anyklanylýar;

- elektron töleg resminamasynyň maglumatlarynyň gözükdiriş sanawynyň maglumatlaryna deň gelýändigini anyklamaklygy we elektron resminamanyň düzülişiniň dogrulygyny barlamagy öz içine alýan deňeşdirme (logiki) barlagy geçirilýär.

Elektron töleg resminamasyny ýerine ýetirmek mümkinçiliginiň barlagy şol elektron töleg resminamasynyň elektron resminamalaryň bukjasyna girýändigine ýa-da girmeýändigine bagly däl. Elektron töleg resminamasyna gözegçiligi amala aşyrmagyň aýratynlyklary ulgama gatnaşyjylaryň degişli Şertnamasynda kesgitlenilýär. Elektron töleg resminamasynyň gözegçiligiň çäreler toplumynyň talaplaryna laýyk gelmedik ýagdaýynda, ýalňyşlygyň görnüşini görkezmek bilen habarnama düzülýär we iberiji banka iberilýär. Töleýji bankyň hasabynda serişdeleriň ýeterlikdigi şol hasapda serişdeleriň tölegiň ýerine ýetiriljek pursadynda galan galyndysyny (günüň dowamynda gelen we geçirilen töleglerden soň) we rugsat berilýän debet galyndynyň (karzyň) çäk möçberini nazara almak bilen kesgitlenilýär. Resminama gözegçiligiň ähli tapgyrlaryny geçenden soňra Türkmenistanyň Merkezi bankynyň Baş diwanynyň balansynda açylan hasaplar boýunça geçirilýär we töleýji bankyň hasabynyň debetlenendigi hakyn-da tassyknama düzülip iberilýär. Türkmenistanyň Merkezi bankynyň welaýat şahamçalarynyň balansynda açylan hasaplara degişli tölegler degişli welaýat şahamçasynyň Türkmenistanyň Merkezi bankynyň Baş diwanynynda açylan hasabyna geçirilýär. Elektron töleg resminamasynyň tölenmek mümkinçiligi şol resminama boýunça hasaplaşyk amaly geçirilen pursadynda anyklanylýar.

Hasapda serişdeleriň ýeterlikligi diýlip şol hasapda elektron töleg resminamasyň pul möçberinden az bolmadyk galyndynyň bardygyna ýa-da şertnamanyň karz almaga mümkinçilik berýän şertleriniň berjaý edilmegine düşünilýär. Nobata ýerleşdirilen resminamalary tölemek, garşylyklaýyn tölegler boýunça bankyň aragatnaşyk (aragatnaşyk kömekçi) hasabyna pul serişdeleriniň girdeji edilmegine ýa-da karzyň çäk möçberiniň köpeldilmegine baglylykda, tölegleriň yzygiderligi tertibinde amala aşyrylýar. Nobata ýerleşdirilip, töleg yzygiderligi meňzeş bolan resminamalar olaryň gelen wagtyna baglylykda tölenilýär. Resminama nobata ýerleşdirilende bu barada tölegi iberijiniň adyna habarnama düzülýär we iberilýär. Bu ýagdaýda tölegi iberiji öz aragatnaşyk (aragatnaşyk kömekçi) hasabyny serişdeler bilen berkitmeklige gönükdirilen çäreleri görýär. Hem-de resminamany nobatdan yzyna çagyrmak ýa-da onuň töleg yzygiderligini üýtgetmek barada ýüz tutma iberilýär. Resminama nobatdan yzyna çagyrylanda ýa-da onuň töleg yzygiderligi üýtgedilende gatnaşyjynyň adyna tassyknama iberilýär. Eger ýüz tutmanyň kabul edilen pursadyna çenli resminama tölenen bolsa, onda şol amalyň ýerine ýetirilmeginden boýun gaçyrylýandygy barada habarnama iberilýär. Türkmenistanyň bank ulgamy boýunça pul serişdeleriniň ýeterlikdigine gözegçilik etmek üçin Türkmenistanyň Merkezi bankynyň Hasaplaşyk merkezinde Türkmenistanyň banklary boýunça jemlenen hasabat düzülýär. Jemlenen hasabatda bankyň ähli şahamçalarynyň aragatnaşyk kömekçi hasaplarynyň galyndylary, bank boýunça pul serişdeleriniň umumy galyndysy, karzyň çäk möçberi we her bir şahamça boýunça nobatyň ýagdaýy hakynda maglumatlar görkezilýär. Bank edaralarynyň tölegleriniň üznüksiz geçirilmegini üpjün etmek üçin Türkmenistanyň Merkezi bankynyň Hasaplaşyk merkeziniň jogapkär ýerine ýetirijisi tarapyndan düzülen hasabat baş banklara iberilýär. Amal gününüň sonunda ähli nobat aýrylýar. Türkmenistanyň Merkezi bankynyň Baş diwanynda amal günü ýapylandan soň, günün dowamynda geçirilen we geçirilmedik resminamalaryň sanawy düzülýär we banklara iberilýär. Ulgama gatnaşyjylar sanawy zerurlyga laýyklykda ýüz tutma ibermek bilen amal gününüň dowamynda hem alyp bilerler. Türkmenistanyň Merkezi bankynyň Hasaplaşyk merkezinde ýerine ýetirilmedik resminamalar soňraky amal günlerinde gaýtadan iberilýär.

Alyjy bank guramasynda jogap geçirmesi boýunça amallar. Alyjy bankda elektron töleg resminamalary kabul edilende aşakdakylara gözegçilik edilýär:

- resminamada görkezilen talaplaryň berlen atlara laýyk gelyändiginiň barlagy we resminamanyň elektron belgisini we ýerine ýetirilen senesini barlamak bilen, şol bir resminamanyň gaýtadan iberilmegine maksatnamalaýyn usulda gözegçilik etmek;

- elektron töleg resminamasynda görkezilen hökmany maglumatlaryň pul serişdelerini alyjynyň salgylary babatda alyjy bankyň maglumatlaryna gabat gelyändigini anyklamak.

Resminama gözegçiligiň ähli tapgyrlaryny geçenden hem-de Türkmenistanyň Merkezi bankynda açylan aragatnaşyk (aragatnaşyk kömekçi) hasabyň kreditlenendigi hakynda habarnama alnandan soňra tassyklanylýan hasaplanylýar. Şu tertipde işler jemlenilenden soňra resminama bankyň balansynda hasaba alynýar. Resminamany hasaba almak bankyň awtomatizasiýa ulgamynda elde girizmek bilen ýa-da resminamalary terminaldan eksport etmek we bankyň awtomatizasiýa ulgamyna import etmek arkaly amala aşyrylýar. Hasabyň kreditlenendigi hakynda habarnama alynmadyk bolsa, bank şol resminamanyň ýerine ýetirilendigi hakynda maglumatlary jemleýji resminamalar bilen günün dowamynda geçirilen resminamalaryň sanawynda alýar. Elektron töleg resminamasyna alyjy bank tarapyndan nähilidir bir şübhe dörän bolsa, onuň resmileşdirilmegine esas bolan kagyz göterijidäki ilkinji töleg resminamasynyň nusgasyny ibermek barada töleýji banka ýüz tutup biler.

Ulgama gatnaşyjylaryň şahsy hasaby boýunça göçürmeleri bermegi. Şahsy hasabyň göçürmeleri ulgama gatnaşyjylara elektron görnüşde iberilýär. Aragatnaşyk ulgamynyň işlemedik ýagdaýynda bolsa, olar magnit göterijilere geçirilip ýa-da kagyzda çap etmek bilen berlip bilner. Göçürmeleri ibermek şu halatlarda amala aşyrylýar:

- gatnaşyjynyň ýüz tutmasy boýunça;
- amal gününüň jemi boýunça.

Türkmenistanyň Merkezi bankynyň Hasaplaşyk merkezi aragatnaşyk (aragatnaşyk kömekçi) hasabynyň ýagdaýy hakynda ulgama gatnaşyjynyň ýüz tutmasy esasynda hasabyň deslapky göçürmesini iberýär. Göçürmede günün başyna galan galyndy, göçürmäniň

düzülen pursadyndaky aýlanyşyklar we şol wagtdaky galyndy ha-
kynda maglumatlar görkezilýär. Ähli maglumatlar işlenip bankyň
amal güni ýapylandan soň jemleýji göçürmeler iberilýär. Gatnaşy-
jynyň hasaby boýunça jemleýji göçürme Türkmenistanyň Merke-
zi bankynyň Hasaplaşyk merkezinde düzülýär. Onda amal gününüň
başyna we soňuna galan galyndylar, günün dowamynda geçirilen
amallar hakynda maglumatlar görkezilýär. Elektron görnüşde düzü-
len jemleýji göçürme Türkmenistanyň Merkezi bankynyň jogapkär
ýerine ýetirijisiniň elektron sanly goly bilen berkidilýär we hyzmat
edilýän banka iberilýär. Kagyz göterijide çap edilen jemleýji gö-
çürme jogapkär ýerine ýetirijiniň goly, Türkmenistanyň Merkezi
bankynyň Hasaplaşyk merkeziniň (welaýatlarda – Türkmenistanyň
Merkezi bankynyň welaýat şahamçasynyň bankara hasaplaşyklary
guramak bölümüniň) möhürçesi bilen berkidilýär we hasabyň eýe-
sine berilýär. Jemleýji göçürmede amal gününüň başyna we soňuna
galan galyndylar, amal gününüň dowamynda geçirilen aýlanyşyklar
barada maglumatlar görkezilýär.

**Ulgama gatnaşyjylaryň elektron töleg resminamalaryny saý-
lap deňeşdirmesi.** Ulgama gatnaşyjylar amal gününüň dowamynda
geçirilen elektron töleg resminamalarynyň maglumatlarynyň şahsy
hasabyň elektron görnüşinde ýa-da kagyz göterijilerde berlen göçür-
mesinde görkezilen maglumatlar bilen gabat gelyändigini barlamak
arkaly elektron töleg resminamalarynyň ýerine ýetirilişini deňeşdir-
ýärler. Ýerine ýetirilen elektron resminamalaryň maglumatlarynyň
hasabyň göçürmesi bilen deň gelmedik ýagdaýynda ulgama gatnaşyjy
deňeşdirmäniň netijeleri baradaky maglumaty Türkmenistanyň Mer-
kezi bankynyň bellän tertibine laýyklykda, ýöne elektron töleg res-
minamasynyň ýerine ýetirilen gününüň soňundan gelýän iş gününden
gijä galman, Türkmenistanyň Merkezi bankynyň hasaplaşyk ulgamy-
nyň hyzmat ediji edarasyna ibermäge borçludur. Ulgama gatnaşyjy-
nyň deňeşdirmäniň netijeleri hakyndaky maglumatynyň bellenen
möhletde Türkmenistanyň Merkezi bankynyň hyzmat ediji edarasyna
tabşyrylmazlygy, gatnaşyjynyň öz hasaby boýunça geçirilen amalla-
ryň dogry ýerine ýetirilendigine razydygyny tassyklaýar.

Resminamanyň görnüşi. Elektron töleg resminamalary düzü-
lende esas bolan resminamanyň görnüşini kesgitleýän maglumat bol-

mak bilen, elektron töleg resminamalarynyň kagyz göterijidäki nusgasy çap edilende resminamanyň görnüşini görkezmek üçin ulanylýar. Resminamanyň görnüşleri şu mazmunlara eýe bolup biler:

- 01 – töleg tabşyrygy;
- 02 – töleg talaby;
- 04 – töleg talaby – tabşyrygy;
- 06 – memorial order.

Bulardan başga-da ýurdumyzyň banklarynyň amal iş gününü ýöredýän elektron programmalaryna laýyklykda resminamalaryň görnüşleriniň san belgileri üýtgäp biler.

12.3. Türkmenistanyň halkara kartly töleg ulgamyna aralaşmagy

Bank işini ösdürmekde häzirki zaman telekommunikasiýa serişdeleri we tehnologiýalary aýratyn täsir edýär. Olaryň arasynda internet ulgamynyň ähmiýeti has-da uludyr. Halkara bazarynda internet arkaly amala aşyrylýan hyzmatlaryň arasynda ilkinji orny bank hyzmatlary tutýar. Sebäbi olaryň kömegi bilen hasaplamalary we gözegçiligi geçirip bolýar. Bu bolsa müşderiler üçin amatly bolýar. Şunuň bilen baglylykda, bank hyzmatlaryny giňeltmek, dünýä derejesiniň iň öndebaryjy usullaryny we innowasion tehnologiýalaryny ornaşdyrmak, pul serişdeleriniň kadaly dolanyşygyny üpjün etmek, ilatyň boş duran pul serişdelerini önümçilikde maýa goýumlaryna gönükdirmek boýunça ýurdumyzyň pul dolanyşygyna täze maliýe gurallaryny işläp taýýarlamak boýunça işler alnyp barylýar.

Innowasion tehnologiýalary banklarda iş ýüzünde ornaşdyrmagyň zerurlygy–Türkmenistanyň banklarynyň dünýä maliýe ulgamyna integrasiýasynyň zerurlygyndan we daşary ýurt banklarynyň Türkmenistanda işlemegine isleg bildirýändiginden ybaratdyr. Innowasion bank menejmenti Türkmenistanyň banklarynda innowasion strategiýany işläp düzmek we iş ýüzünde ulanmak boýunça geçirilýän giň çäräniň diňe bir bölegi hökmünde üstünlikli ornaşdyrylýar.

Häzirki wagtda ençeme döwletlerde internet arkaly bank hyzmatlaryny alyp barýan banklaryň işi nusga alarlykdyr. Sebäbi bu günki gün wirtual bank hyzmatlary müşderileri diýseň özüne çekýär.

Biziň ýurdumyzda bank ulgamynda elektron tölegler ulgamy giňden peýdalanylýar. Elektron tölegleriň ulgamy diňe bir hasaplaşyklaryň tizligini, serişdeleriň aýlanyşygyny çaltlandyрман, eýsem, bank serişdeleriniň dolandyrylyşyny tizleşdirmäge we düzüm bölümleriniň hasaplaşyklaryna gözegçilik etmäge hem mümkinçilik berýär. Mälim bolşy ýaly, bazar ykdysady gatnaşyklary hojalyk subýektleriniň arasynda hasaplaşyklaryň öz wagtynda geçirilmegini has berk talap edýär. Häzirki wagtda ýurdumyzda ýuridik we fiziki şahslaryň arasynda hasaplaşyklaryň täze görnüşleri ulanylyp başlandy. Bank tarapyndan ýerine ýetirilýän hyzmatlaryň görnüşlerini giňeltmegiň ileri tutulýan ugurlarynyň biri hem bank kartlary bilen geçirilýän amallary kämilleşdirmekdir.

Nagt däl hasaplaşyklary ösdürmek we pul serişdeleriniň dolanyşygyny çaltlandyrmak, söwda we hyzmatlar babatda olaryň hasabyňyň ýöredilişini we dolanyşygyna gözegçiligi kämilleşdirmek işleriniň durmuşa geçirilmegi, ýurdumyzyň maliýe taýdan durnuklylygyny pugtalandyrmaklyga, milli puluň hümmetini berkitmäge we milli ykdysadyýetiň ösüşini üpjün etmäge ýardam edýär. Şoňa laýyklykda hem, ýurdumyzyň bank ulgamynda halkara kartly töleg ulgamyna aralaşmak we müşderilere elýeterli, döwrebap bank hyzmatlaryny hödürlemek babatynda düýpli özgertmeler durmuşa geçirilýär. Türkmenistanda halkara kartly töleg ulgamyna aralaşmak çäreleri 1990-njy ýyllaryň ahyrlaryna degişli bolup, öz gözbaşyny Türkmenistanyň Döwlet daşary ykdysady iş bankyndan alyp gaýdýar, ýagny Türkmenistanyň Döwlet daşary ykdysady iş banky 1994-nji ýyldan bäri Visa International ulgamynyň doly hukukly agzasy bolmak bilen, Türkmenistanda bu karty çykarmaga hukugy bolan ýeke-täk bankdyr. Bu bank 1998-nji ýyldan bäri öz Visa kartlaryny çykaryp gelýär. Häzirki wagtda Türkmenistanyň Döwlet daşary ykdysady iş banky şu aşakdaký görnüşdäki kartlary çykaryar:

- Visa Electron;
- Visa Classic;
- Visa Business;
- Visa Gold.

Ýokarda agzalan Visa kartlaryny bu günki günde Türkmenistanyň bank ulgamyny düzýän ikinji derejeli banklar Türkmenistanyň

Döwlet daşary ykdysady iş bankynyň üsti bilen müşderilerine hödürleýärler. Netijede, 2017-nji ýylyň 1-nji sentýabryna çenli VISA kartlaryny peýdalanýan ýurdumyzyň bank müşderileriniň sany 274 296-a deň boldy. Mysal getirilen Visa kartlarynyň käbiriniň üstünde durup geçeliň: **Visa Electron** – bu iň elýeter halkara töleg karty:

- girdejä bagly bolmazdan, döwrebap töleg serişdesiniň eýesi bolmaga mümkinçilik berýär;

- abraýly, amatly, peýdaly we müşderä hyzmat edilende aýratyn ünsi kepillendirýär;

- embossirlenen bolup durmaýar;

- ähli amallar diňe «awtorizasiýa» arkaly geçirilýär.

Kimler üçin amatly we näme üçin gerek bolup biler? Sada ulanylyşly, töleg kartlaryny ulanmak tejribesi bolmadyk şahslar üçin hem amatly. Aglaba dükanlarda we supermarketlerde dünýäniň aglaba ýurdunda kabul edilýär.

Visa Classic – dünýädäki iň tanyml töleg brendi hasaplanýar.

- bu kartda Visa nyşany ýerleşdirilen;

- internet arkaly amallar üçin has amatly bolup durýar;

- gündelik hasaplaşyklar we nagt pullary almaklyk üçin niýetlenilýär;

- embossirlenen bolup durýar;

- Visa Electron-a garanyňda köp nokatlarda kabul edilýär;

- goraglylygy has ýokary derejede bolup durýar.

Kimler üçin amatly we näme üçin? Visa Classic karty bank hyzmatlaryny ýeterlik derejede ulanmaga tejribesi bolan müşderiler üçin amatlydyr. Seýrek syýahatçylyga ýa-da saparlara gidilýänligine garamazdan, Visa Classic her kime gerek. Sebäbi dünýäniň ähli ýurtlarynda diýen ýaly, hatda iň çetleşdirilen künjeklerde hem kabul edilýär. Bu kart myhmanhanalarda ýa-da awtoulaglar kärendesine alnanda peýdalanylýar, ýagny kart pul depozitiň ýerine tölegiň kepilligi hökmünde kabul edilýär.

Visa kartynyň gysgaça taryhy. 1958-nji ýylda «Bank of Amerika» banky ak, gök we altyn reňkli BankAmericard kartlaryny dolanyşyga goýberdi. 1976-njy ýylda onuň ady Visa kartyna öwrülýär. 2007-nji ýylda ol aýratyn «Visa Inc.» korporasiýasy hökmünde esaslanylyp. Häzirki wagtda dünýäniň 200-den gowrak döwletinde bu

kart giňden peýdalanylýar. Şeýle hem 21000-den gowrak maliýe guramalary tarapyndan ulanylýan bu karty dolanyşyga goýberýän «Visa Inc.» korporasiýasy innowasion töleg hyzmatlaryny we tehnologiýalaryny işläp taýýarlamakda-da esasy orny eýeleýär. Onuň ýyllyk söwda dolanyşygy 4,8 trillion ABŞ dollaryna barabardyr. Agzalan kartlaryň artykmaçlyklary şulardan durýar:

- pul serişdeleriniň howpsuzlygy;
- syýahatda rahatlygy;
- internet üsti bilen harytlar we hyzmatlar üçin töleg geçirmek;
- islendik wagtda bankomatlardan nagt pul almak;
- dünýäniň söwda merkezlerinde we dükanlarynda harytlary satyn almak.

Biziň ýurdumyzyň banklary tarapyndan müşderilere hödürlenilýän Visa kartlary boýunça bank hyzmatlarynyň tölegleri aşakdaky tablisada getirilýär (*11-nji tablica*):

11-nji tablica

Visa kartlary boýunça bank hyzmatlarynyň tölegleri

Visa kartlary boýunça hyzmatlaryň tölegleri	Biznes	Klassik	Elektron
1	2	3	4
Başdaky iň az goýum	500 USD 1 425 TMT	100 USD 285 TMT	25 USD 71,50 TMT
Ätiýaçlandyryş goýumy	1000 USD 2 850 TMT	300 USD 855 TMT	3% min 50 USD 142,25 TMT
Kartyň çykarylyşy – 2 ýyllyk möhlet bilen	60 USD 171 TMT	40 USD 114 TMT	20 USD 57 TMT
Kartyň çalşyrylmasy	30 USD 85,50 TMT	20 USD 57 TMT	10 USD 28,50 TMT
Daşary ýurt banklaryndan we bankomatlaryndan nagt pul almak	2% min 3,5 USD	2% min 3,5 USD	2% min 3,5 USD

11-nji tablisanyň dowamy

1	2	3	4
Türkmenistanda nagt puly almak	2%	2%	2%
Türkmenistandaky banklaryň söwda nokatlarynda geçirýän nagt däl hasaplaşyklary	0,5%	0,5%	0,5%
Daşary ýurtda banklaryň söwda nokatlarynda geçirýän nagt däl hasaplaşyklary	1%	1%	1%
Jerime:			
Kartyň ýa-da PIN koduň ýitirilen ýagdaýynda	25 USD	25 USD	25 USD
Kartyň ýa-da PIN koduň bikanun ulanylyşy	50 USD 142,50 TMT	50 USD 142,50 TMT	50 USD 142,50 TMT

Türkmenistanyň halkara kartly töleg ulgamyna aralaşmagy diňe bir Visa kartlar bilen çäklenmeýär. Häzirki döwürde ýurdumyzda esasy özgertmeleriň biri hem halkara maliýe ulgamyna işjeň goşulýşmak bolup durýar. 2014-nji ýylyň başlarynda Türkmenistanyň Döwlet daşary ykdysady iş banky «MasterCard» kompaniýasy bilen hem işjeň gatnaşyklary ýola goýdy. Bu gatnaşyklaryň başlangyjyny milli Liderimiz başlap berdi. 2014-nji ýylyň 17-nji ýanwarynda geçirilen Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň nobatdaky mejlisinde döwlet Baştutanymyz Türkmenistanyň bank ulgamynyň işini we töleg hasaplaşyklaryny geçirmegi has-da kämilleşdirmek maksady bilen Türkmenistanyň Döwlet daşary ykdysady iş bankyna Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň «MasterCard» kompaniýasy bilen Ygtyýarnama ylalaşygyny başlamaga rugsat berýän buýrugy gol çekdi. Şeýle-de häzirki şertlerde töleg ulgamlarynyň, şol sanda nagt däl hasaplaşyk ulgamlarynyň ornaşdyrylmagynyň aýratyn ähmiýete eýedigini nygtap geçdi. Hormatly Prezidentimiziň parasatly ýolbaşçylygynda, ýurdumyzyň bank ulgamynyň işini we töleg hasaplaşyklaryny has-da kämilleşdirmek, olary dünýä tejribesine laýyklykda halkara töleg ulga-

mynyň kartlaryny we hyzmatlaryny ornaşdyrmak boýunça işler alnyp barylýar.

Mälim bolşy ýaly, dünýäniň kart bazarynyň esasy bölegini Visa we MasterCard kartlary eýeleýär. Häzirki wagtda halkara maliýe bazarynda «MasterCard» kompaniýasynyň abraýy ýokary galýar. Şu günki günde dünýäniň töleg kartlarynyň 26%-i MasterCard-yn paýyna düşýär. Her ýylda MasterCard-yn töleg ulgamyndan ABŞ-nyň 23 mlrd dollaryna barabar bolan amallar geçirilýär.

Master Card kartynyň gysgaça taryhy. MasterCard 1966-njy ýylda döredilýär. Onuň ştab-kwartirasy ABŞ-nyň Nýu-Ýork şäherinde ýerleşýär. MasterCard töleg ulgamy Europay International ulgamy bilen birleşenden soňra MasterCard bank karty bilen Ýewropada hasaplaşyklary geçirmek üçin has amatly bolup durýar.

Dünýä belli MasterCard halkara töleg ulgamynyň ýurdumyzda ornaşdyrylmagy raýatlarymyza we daşary ýurtly myhmanlara söwda we hyzmat nokatlarynda tölegleri bökdençsiz geçirmäge, hasaplaşmaga we döwrebap elektron tölegleri amala aşyrmaga mümkinçilik döredýär. Häzirki wagtda MasterCard kartlarynyň eýeleri ýurdumyzda 6800-den geçýär. Bu bolsa öz gezeginde MasterCard-yn dolanyşyga goýberilmegi bilen nagt däl hasaplaşyklaryň möçberiniň artdyrylmagyna ýardam berýändigini aňladýar. Mälim bolşy ýaly, nagt däl hasaplaşyklaryň ösüşi milli ykdsadyýetiň subýektleriniň maliýe serişdeleriniň bank ulgamyna gelip gowuşmagyny artdyrýar. Öz gezeginde banklaryň tölege ukyplylygyny ýokarlandyrýar. Hususan-da, bank ulgamyndan daşarda saklanylýan pullaryň banklarda açylýan hasaplara gelmegini üpjün edýär.

Maliýe taýdan ösen döwletleriň ýagdaýy nagt tölegleriň paýynyň azaldylmagynyň ýurduň ykdysadyýetine oňaly täsir edýändigini görkezýär. Sebäbi bu maliýe amallarynyň aýklygyny ýokarlandyrmaga ýardam berýär. Bank kartlaryny ulanmaklyk nagt puluň öýde saklanmazlygy ýaly ýagdaýlary aradan aýyrýar. Gije-gündiziň dowamynda bank hasabyndaky serişdäni ulanmaga mümkinçilik bolýar. Internetdäki harytlaryň we hyzmatlaryň tölegini geçirip bolýar. Häzirki wagtda MasterCard halkara töleg ulgamynyň dünýäde ýaýradylyşy barada aýdylanda, ol 25 000-den gowrak maliýe institutyny

jemleýär, 200-den gowrak ýurtda hereket edýär. Onuň dünýä ýüzünde 40-a golaý ofisi bar.

MasterCard halkara töleg ulgamynyň aýratynlyklary:

- syýahatda ulanyş rahatlygy;
- gündelik durmuş üçin oňaýlylygy;
- howpsuzlyk derejesi;
- SMS habar berme hyzmaty;
- MasterCard töleg ulgamynyň islendik walýutada işläp bilmegi (ýöne, esasan, EUR ýa-da USD-de).

MasterCard ulgamy haýsy walýutada işleýär?

Bu ulgamyň belli walýutasy ýokdur. Mälim bolşy ýaly, ähli töleg ulgamlarynda esasy walýuta ýok. Esasy walýuta MasterCard töleg ulgamyna degişli bankdaky açylan hasaba degişlidir. MasterCard töleg ulgamyna degişli bolan karty saklaýjy harytlary ýewroda satyn alsa, diýmek ýewroda konwertasiýa bolup geçýär. Eger dollarda satyn alsa, walýutanyň konwertasiýasy bank tarapyndan bellenen kurs boýunça dollarda bolup geçýär. Kart saklaýjy bank kursuny banka jaň edip gyzyklanyp bilýär. Kurs boýunça bank tarapyndan konwertasiýa hyzmaty üçin 0–0,5 göterime çenli hyzmat haky alynýar. Goşmaça alynýan göterim «Enter Bank Fee» diýlip atlandyrylýar. Bu göterim kart saklaýjynyň MasterCard bilen hasaplaşanda ýerleşen ýerine baglylykda üýtgeýär. Ýurduň walýutasyna baglylykda hyzmat haky boýunça göterimi iki gezek bolmagyna garamazdan MasterCard tygşytly töleg kartlarynyň biri hasaplanýar. MasterCard kartlarynyň aşakdaky ýaly görnüşleri tapawutlanýar:

- Maestro;
- MasterCard Standard;
- MasterCard Gold;
- MasterCard Business.

MasterCard kartlarynyň artykmaçlygy – bu hyzmatlaryň we harytlaryň tölegini kart bilen hasaplaşmagy halaýan adam üçin örän oňat çözümdir. Bu kartyň kömegi bilen dünýäniň islendik künjünde ýerleşýän bankomatdan gerekli pul möçberini alyp bolýar. Dünýäniň islendik ýurtlarynyň myhmanhanalarynda ýerleri bronlamak bolýar. Bütindünýä internet torunda howpsuz söwdalary etmäge mümkinçilik berýär. Möhüm aýratynlyklaryň biri hem bu kart resmileşdirilende

kartyň eýesiniň awtomatik lukmançylyk ätiýaçlandyrmasyňy kabul etmegidir. Şeýle hem kartyň esasy aýratynlygy kartda ýokary tehnologik mikroçip oturdylandyr. Bu çipde kart eýesiniň gerekli maglumatlary saklanylýar. Eger kartyň eýesi kartyny ýitirse, gysga wagtda ony dikeltmek mümkinçiligi bardyr. Bu bank kartlarynyň iş aýratynlygy köpugurlydyr, ýagny satyn alnan harytlaryň tölegini geçirmek bilen birlikde bonuslary almak, arzanlatmak, eger göz önünde tutulan bolsa karz ýeňilliklerinden peýdalanmak bolýar. Şeýle hem MasterCard kartlarynyň görnüşleriniň biri bolan MasterCard Gold pul serişdelerini toplamaklyga hem mümkinçilik berýär. Käbir ýagdaýlarda kartlardan näbelli ugurlar boýunça pullar ýitip bilýär. MasterCard Gold kartyny ulanyjylara bolsa bu babatda şübhelenmäge zerurlyk ýokdur. Internetde töleg geçirilende 3D Secure tehnologiýasy ulanylýar. Bu tehnologiýa puly goramaga ýardam edýär.

Türkmenistanyň halkara kartly töleg ulgamyna aralaşmagynyň kompýuter tehnikasynyň we maglumat tehnologiýalarynyň ösüş meýilleri şu ugurlar boýunça alnyp barylýar:

- täze bank önümlerini we hyzmatlaryny işläp taýýarlamak we ornaşdyrmak;
- amallary ýerine ýetirmek üçin bank tehnologiýalaryny döretmek;
- bank önümleriniň we hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmak;
- zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmak.

Täze bank önümlerini we hyzmatlaryny işläp taýýarlamak we ornaşdyrmak bankyň kompýuteri bilen birleşdirmek üçin müşderiniň nirede ýerleşýändigine garamazdan, telefon arkaly buýruk bermek bilen ýa-da öýdäki kompýuterden müşderileriň hasaplaryny dolandyrmak boýunça hyzmatlary giňeltmek, kompýuter arkaly ykdysady we maliýe maglumatlaryny işlemek ugry boýunça kämilleşdirilýär.

Ýurdumyzda häzirki zaman innowasion tehnologiýalaryň önümi bolan informasion we kommunikasiýa tehnologiýalaryň banklara ornaşdyrylmagy olaryň işiniň täzelenmegine, häzirki zaman bankynyň keşbiniň emele gelmegine, olaryň iş gurallarynyň kämilleşmegine, müşderiler bilen gatnaşyk usullarynyň döwrebaplaşmagyna şert döreder.

Peýdalanylan edebiýatlar

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet adam üçindir! – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna. – A., 2010.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. I tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. II tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
5. Türkmenistanyň Konstitusiyasy, 2016.
6. «Elektron resminama hakynda» Türkmenistanyň Kanuny, 2000.
7. «Türkmenistanyň Merkezi banky hakynda» Türkmenistanyň Kanuny, 2011.
8. «Karz edaralary we bank işi hakynda» Türkmenistanyň Kanuny, 2011.
9. «Mikromaliýe guramalary we mikromaliýeleşdirmek hakynda» Türkmenistanyň Kanuny, 2011.
10. «Karz birleşmeleri hakynda» Türkmenistanyň Kanuny, 2011.
11. «Daşary ykdysady gatnaşyklarynda puly kadalaşdyrmak we pula gözegçilik etmek hakynda» Türkmenistanyň Kanuny, 2011.
12. «Fiziki şahslaryň goýumларыnyň hökmany kepilligi hakynda» Türkmenistanyň Kanuny, 2016.
13. Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, säherçeleriň, etraplardaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň ýaşayyş-durmuş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin rejelenen görnüşdäki milli Maksatnamasy. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015.
14. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011–2030-njy ýyllar üçin milli Maksatnamasy. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
15. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasy. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2019.
16. Türkmenistanda sanly bilim ulgamyny ösdürmegiň Konsepsiýasy. Türkmenistanyň Prezidentiniň 2017-nji ýylyň 15-nji sentýabrynda çykaran 340-njy karary bilen tassyklandy.
17. Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasy. Türkmenistanyň Prezidentiniň 2018-nji ýylyň 30-njy noýabrynda çykaran 984-nji karary bilen tassyklandy.
18. Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmegiň 2011 – 2030-njy ýyllar üçin Döwlet Maksatnamasy. Türkmenistanyň Prezidentiniň 2011-nji ýylyň 28-nji ýanwarynda çykaran 11498-nji karary bilen tassyklandy.
19. Bank hasaby hakynda Düzgünnama. Türkmenistanyň Merkezi banky tarapyndan 2006-njy ýylyň 25-nji aprelinde tassyklanyldy (Türkmenistanyň Merkezi banky tarapyndan 2011-nji ýylyň 29-njy martyndaky buýrugy esasynda girizilen üýtgetme-

ler we goşmaçalar bilen Türkmenistanyň Adalat ministrligi tarapyndan 2011-nji ýylyň 16-njy aprelinde 567 san bilen bellige alnan).

20. Türkmenistanda nagt däl hasaplaşyklar hakynda Düzgünnama. Türkmenistanyň Merkezi bankynyň müdirliginiň başlygynyň 2009-njy ýylyň 19-njy ýanwarynda çykaran 6 belgili buýrugy bilen tassyklanyldy.

21. Eýeberdiýew G., Hajygurbanow H. Bank işi. – A.: Türkmen döwlet neşir-ýat gullugy, 2012.

22. Hajygurbanow H., Taýharow B. Halkara walýuta-karz gatnaşyklary. Aşgabat, 2011.

23. Halow N. Maliýe. Aşgabat, 2011.

24. Taýharow B.T., Hajygurbanow H.G. Pul, karz we banklar. Aşgabat, 2009.

25. Айдрус И.А. Международные платежные системы и инструменты: методические материалы по курсу / И. А. Айдрус; Рос. ун-т дружбы народов, экон. фак. – М.: МАКС Пресс, 2012.

26. Базулин Ю.В. Происхождение и природа денег. – СПб.: СПбГУ, 2008.

27. Байдукова Н.В. Платежная система: методология и организация: монография. – СПб.: СПбГУЭиФ, 2006.

28. Кочергин Д.А. Электронные деньги: учебник. – М.: Маркет ДС; ЦИПСИР, 2011.

29. Криворучко С.В. Национальная платежная система: структура, технологии, регулирование. Международный опыт, российская практика. – М.: КНОРУС: ЦИПСИР, 2013.

30. Криворучко С.В. Платежные системы. – М.: Маркет ДС, 2010.

31. Красавина Л.И., Лаврушин О.И., Валенцева Н.И., Мамонова И.Д. и др. Банковские риски: учебное пособие / кол. авторов; под ред. д-ра экон. наук, проф. О.И. Лаврушина и д-ра экон. наук, проф. Н.И. Валенцевой. – М.: КНОРУС, 2007.

32. Лаврушин О.И., Мамонова И.Д., Валенцева Н.И. и др. Банковское дело: учебник / под ред. засл. деят. науки РФ, д-ра экон. наук, проф. Лаврушина О.И. – 8-е изд., стер. – М.: КНОРУС, 2009.

33. Усоскин В. М., Белоусова В.Ю. Мировые тенденции развития платежных систем // Деньги и кредит, 2010. № 11.

34. Усоскин В.М., Белоусова В.Ю. Платежные системы и организация расчетов в коммерческом банке: учеб. пособие. – М.: Издат. дом НИУ ВШЭ, 2012.

35. Финансово-кредитный энциклопедический словарь / Под общ. ред. А.Г. Грязновой. – М.: Финансы и статистика, 2002.

36. Чиркова Д.С. Эволюция платежных инструментов и способов платежа: диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Оренбург, 2005.

37. Царев В.В. Электронная коммерция: Электронные платежные системы; Создание электронных коммерческих систем; Экономическая эффективность: Учебник для вузов / Царев В.В., Кантарович А.А. – СПб: Питер, 2002.

38. Торкановский В.С. Электронные формы денег и новые виды платёжных систем (на примере стран Запада и России) / В.С. Торкановский, Д.А. Кочергин, / Известия Санкт-Петербургского государственного университета экономики и финансов. – СПб.: Изд-во СПбГУЭиФ, 2000. – № 1.

Mazmuny

Giriş	7
I bap. Töleg ulgamlarynyň guralyşy we ösüşi	
1.1. Töleg ulgamynyň mazmuny, ýörelgeleri we wezipeleri	10
1.2. Töleg ulgamlarynyň emele gelmeginiň we ösüşiniň tapgyrlary	16
1.3. Töleg ulgamlarynyň görnüşleri	30
1.4. Töleg ulgamlarynyň töwekgelçilikleriniň toparlanylşy, bahalandyrylyşy we dolandyrylyşy	49
1.5. Töleg ulgamlarynyň işiniň kadalaşdyrylyşy	64
1.6. Töleg kartlarynyň halkara standartlary we talaplary	87
II bap. Halkara töleg ulgamlarynda pul serişdeleriniň hereketi	
2.1. Aragatnaşyk (korrespondent) hasaplary	91
2.2. Bank töleg resminamalary we hasaplar boýunça göçürmeler	93
2.3. Bankara kommunikasiýa serişdeleri	97
2.4. Töleg hadysasy we kliring ulgamlary	100
2.5. Töleg hadysasy we oňa gatnaşyjylar	104
2.6. Bank töleglerini amala aşyrmagyň usullary	105
III bap. Halkara bank töleglerini amala aşyrmagyň tejribesi	
3.1. Serişdeleri geçirmek üçin tabşyryklary düzmegiň möhüm jähtleri	109
3.2. Töleg tabşyryklaryny taýýarlamagyň amaly meseleleri	111
3.3. Amerikan dollarynda tölegleri geçirmegiň aýratynlyklary	114
3.4. Ýewroda tölegleri geçirmegiň aýratynlyklary	119
IV bap. SWIFT bank telekommunikasiýalarynyň halkara ulgamy	
4.1. SWIFT ulgamy barada düşünje	124
4.2. SWIFT ulgamynyň gurluşy	129
4.3. SWIFT ulgamynyň agzalaryna we gatnaşyjylaryna hödürlenilýän hyzmatlar	132
4.4. SWIFT ulgamynyň interfeýsleri	136
4.5. SWIFT ulgamynda banklaryň barabarlygyny kesgitlemek	139
4.6. SWIFT standartlary	143
V bap. Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň töleg ulgamlary	
5.1. Federal Ätiýaçlyk ulgamynyň (FÄU) dörediliş taryhy we onuň hereket edişiniň esaslary	166
5.2. ABŞ-nyň töleg ulgamynyň institusional gurluşy	170
5.3. Fedwire töleg ulgamy	175
5.4. CHIPS töleg ulgamy	182
VI bap. Ýewropa Bileleşiginiň töleg ulgamlary	
6.1. Ýewropa Bileleşiginiň we merkezi banklaryň ýewropa ulgamynyň döreýiş taryhy	190

6.2. Umumy ýewropa töleg ulgamlary	192
6.3. Ýewropa töleg ulgamlarynyň hereket etmeginiň hukuk esaslary.	196
6.4. Ýewropa töleg ulgamlarynyň ösüşi	199
6.5. Kartlara esaslanýan ýewropa töleg ulgamlary	204
VII bap. Germaniýanyň töleg ulgamy	
7.1. Germaniýanyň töleg ulgamy hakynda umumy maglumat.	209
7.2. RTGS Plus ulgamy (Real Time Gross Settlement)	212
7.3. RPS elektron ulgamy (Real Payment System).	217
7.4. «Deutsche Postbank AG» žiro torý	219
VIII bap. Ýaponiýanyň bankynyň töleg ulgamy	
8.1. Ýaponiýanyň Merkezi banky barada umumy maglumatlar.	222
8.2. BOJ-NET töleg ulgamy	228
8.3. JCB töleg ulgamy.	230
IX bap. Russiýanyň milli töleg ulgamynyň düzümi we gurluşy	
9.1. Russiýanyň milli töleg ulgamynyň emele gelmegi we ösüşi.	236
9.2. Russiýanyň häzirki zaman milli töleg ulgamynyň hukuk we guramaçylyk esaslary	251
9.3. Russiýa Federasiýasynda pul serişdelerini geçirmegi amala aşyrmagyň tertibi	264
9.4. Russiýanyň milli töleg ulgamynda töwekgelçilikleri dolandyrmak we bank syrynyň goragyny üpjün etmek.	287
X bap. Elektron töleg ulgamlary	
10.1. Elektron pullaryň esasy häsiýetnamalary, olaryň görnüşleri we düýp manysy	302
10.2. Elektron pullary düzgünleşdirmegiň daşary ýurt tejribesi.	312
10.3. Elektron täjirçilik, onuň düýp manysy we esasy kategoriýalary	321
10.4. Elektron töleg ulgamlary	329
XI bap. Internet bank	
11.1. Internet bank barada düşünje we onuň görnüşleri	340
11.2. Internet bank ulgamynyň aýratynlyklary	350
11.3. Internet bank hyzmatlarynyň daşary ýurt tejribesi.	356
11.4. Internet bankyň geljekde kämilleşdirilmeginiň ähmiýeti.	359
XII bap. Türkmenistanyň milli töleg ulgamy	
12.1. Türkmenistanyň «Altyn asyr» kartly töleg ulgamy	365
12.2. Türkmenistanda elektron töleg resminamalaryny işlemegiň aýratynlyklary	376
12.3. Türkmenistanyň halkara kartly töleg ulgamyna aralaşmagy	381
Peýdalanylan edebiýatlar	389